

F
1072

* श्रीः *

चूडामणिश्रीजानकीनाथ-
विरचिता

न्यायसिद्धान्तमञ्जरी

श्रीयादवाचार्यविरचितया
'न्यायमञ्जरीसारा'खण्डोकया सहिता ।

मुद्रकः प्रव. श. कः—

इ० जे० लाजरस ऐण्ड को०,
काशी ।

विक्रेता—

मास्टर खेलाड़ीलाल ऐण्ड सन्स

संस्कृत बुकडिपो,
कचौड़ीगली, बनारस सिटी ।

मूल्यम् २५)

9202
ಪಾಗರೂಕತೆಯಿಂದ ಬಳಸಿ

ಪಶ್ಚಾತ್ತಿ ಸಂಖ್ಯೆ F-1072

Access 7699

2266

ॐ परमात्मने नमः ॥

न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ।

भट्टाचार्यचूडामणिजानकीनाथविरचिता ।

श्रीयादवाचार्यविरचितन्यायमञ्जरी-

साराख्यटीकासहिता ।

प्रणम्य परमात्मानं जानकीनाथशर्मणा ।

क्रियते युक्तिमुक्ताभिर्न्यायसिद्धान्तमञ्जरी ॥ १ ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ श्रीविश्वेशपदारक्तपद्मद्वन्द्वं निरन्तरम् । ध्यात्वा
गङ्गां तथा दुर्गां स्वाभीष्टं साधयाम्यहम् ॥ १ ॥ भट्टाचार्यचक्रवर्तिरामकृष्णं
जगद्गुरुं । श्रीमद्व्यासपुत्रं च नतयोवा नमाम्यहम् ॥ २ ॥ श्रीमद्व्यासपुत्रसिं-
हानां सूनुः करोति यादवः । श्रीवत्सबालकृष्णस्य मञ्जरीकौतुकं कृते ॥ ३ ॥
दोषबुद्धिर्न कर्तव्या नूतने कौतुके मम । न दुष्टो नूतनश्चन्द्रो निखिलैर्वन्द्यते
ऽपि सः ॥ ४ ॥ शिवचरणसरोजद्वन्द्वमालम्बितज्वेत्त्रिभुवनविवरे किं किं
न शक्यं जनानाम् । अहमपि सततं तं विश्वनाथं भजामि तदिह नवनिबन्धे
नोपहासो मदीयः ॥ ५ ॥ सर्वेषु कार्येषु महेश्वरस्य हेतुत्वसिद्धौ यदहं तु
गौणः । श्रमानभिज्ञाः पुरुषाधमा ये निन्दन्ति निदन्तु कृतिं मदीयाम् ॥ ६ ॥
प्रारब्धकर्मप्रतिबन्धक्रीभूतदुरितनिवृत्तये कायवाङ्मनोभिः कृतं परमात्मनम-
स्कारं शिष्यशिक्षायै निबन्धन् प्रेक्षावत्प्रवृत्त्यर्थं प्रतिपादयामाह । प्रणम्येति ।
प्रणम्य भक्तिश्रृङ्गाररूपातिशयपूर्वकं नमस्कृत्य । भक्तिश्चाराध्यत्वेन ज्ञानं श्रद्धा
च फलावश्यंभावनश्चयः । ईदृशातिशयस्य प्रशब्दो द्योतको न तु वाचक
इति । द्योतकत्वं तात्पर्यं याहकत्वं । विवेचयिष्यते चेदं शब्दमञ्जरीकौ-
तुके । परमेति । परमश्चासावात्मा च परमात्मा । अत्र परमत्वं भ्रमरहि-

तत्त्वं । तथा च परमात्मानं भ्रमरहितात्मानमित्यर्थः घटादेर्भ्रमरहित-
त्वादात्मपदं । क्षेत्रज्ञस्य भ्रान्तत्वात्परमपदं । एतेन परमत्वं सर्वज्ञत्वमिति
परास्तं । कर्मधारयस्यपदद्वयस्य व्यावर्तकत्वनियमेनात्मपदवैयर्थ्यापातात् ।
ननु यथात्ममनःसंयोगाधिकरणमात्मा तथा मनोपीति मनसि सुखोत्पत्ति-
स्यादतः समवायसंबन्धेन यत्र सुखं तत्र तादात्म्यसंबन्धेनात्मेति । सुखस-
मवायिकारणतावच्छेदकत्वेन सिद्धमात्मत्वं कथमीश्वरे भविष्यतीति चे-
च्च । ज्ञानवत्स्वरूपात्मत्वस्यात्र विवक्षितत्वात् । एतेन शिवे तादृशात्म-
त्वाभवप्रयुक्तदशमद्रव्यत्वापत्तिरपि निरस्ता । यदुा जीवात्मनि सिद्ध-
स्यात्मत्वस्यात्मपदशक्यतावच्छेदकत्वे सिद्धे परमात्मन्यपि श्रुत्यादिभिरा-
त्मपदप्रयोगादीश्वरे ऽपि तदेवात्मत्वं बोध्यम् । न च सुखसमवायिकारण-
तावच्छेदकात्मत्वस्योभयत्र सत्वाज्जीव इव शिवे ऽपि कथं न सुखाद्युत्प-
त्तिरिति वाच्यम् । धर्मादिरूपकारणविरहात् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य
फलावश्यंभावनियम इति व्याप्तौ प्रमाणाभाव इति संक्षेपः । ननु मङ्गलस्य
कारणताविघ्नध्वंसं प्रति समाप्तिरिति वा नान्वयव्यतिरेकसहकृतप्रत्यव-
गम्या सत्यपि मङ्गले कादम्बर्यादौ समाप्तेरभावाद्दिनापि मङ्गलं प्रमत्तना-
स्तिकानुष्ठितयन्ये निर्विघ्नसमाप्तिदर्शनाच्चेति चेन्न । मङ्गलं सफलं अवि-
गीतशिष्टाचारविषयत्वात् । दर्शवदित्यनुमानेन मङ्गलस्य सफलत्वे सिद्धे
फलजिज्ञासायां विश्वजिज्ञायात्स्वर्गफलकल्पने गौरवात् समाप्तिरूपदृष्ट-
फलकत्वं कल्प्यते । तथा च सत्यपि मङ्गले यत्र न समाप्तिस्तत्र विघ्न-
प्राबल्यं विघ्नबाहुल्यं वा कल्प्यते । बहुतरविघ्नानां प्रबलविघ्नस्य वा बहु-
तरमङ्गलनाशयत्वात् । न च तथा ऽपि कादम्बर्यादौ प्रतिबन्धकसत्त्वे
तावती कादम्बरी कथं जातेति वाच्यम् । विघ्नानां साक्षाद्विरोधित्वाभा-
वात् । किं तु स्वजन्यनृपाद्युपद्रवद्वारा । तथा च मङ्गलाद्यावत्कालीनो-
पद्रावकादृष्टनाशस्तावत्कालं कादम्बरी जाता पुनरपि विघ्नान्प्रतिबन्धो
जात इति । एवं च बहुतरविघ्नशङ्कया ऽपि बहुतरमङ्गलाचरणं तदुक्त-
माचार्यैः न हि घनमुक्तमुद्रकमेकस्तृणस्तम्बो न निवारयतीति तत्स-
मुद्रितं नोपादेयमिति । न च विघ्नसन्देहे कथं मङ्गलाचरणमिति वाच्यम् ।

विघ्नसन्देहे ऽपि तदा चरणस्योचितत्वात् । अत एव शङ्कितानिष्टनिवारणाय
प्रवर्तन्ते परीक्षका इति सङ्गच्छते तदुक्तमाचार्यैः । अन्यथानुपस्थितपरि-
पन्थिभिः पार्थिवैर्द्विरदयूथपतयो नाद्विरेरविति । प्रमत्तानुष्ठितयन्ये च
जन्मान्तरीयमङ्गलकल्पनाच्च दोषलेशो ऽपीति संक्षेपः । अत्र नव्याः
तृणारणिमणिन्यायेन विघ्नध्वंसविशेष एव मङ्गलस्य फलं विघ्नध्वंसविशे-
शान्तरं च विनायकस्तवपाठादेः फलं । समाप्तिस्तु विघ्नसंसर्गाभावादि-
कारणकलापजन्या । अत एव स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले न दोषः । तत्र
विघ्नान्त्यन्ताभावस्य सत्त्वात् । न च स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्थले मङ्गलेन
विघ्नध्वंसाजननात् तद्बोधकवेदाप्रामाण्यमिति वाच्यम् । सति दुरिते प्राय-
श्चित्तनाशयत्ववत्सति विघ्ने मङ्गलनाशयत्वस्य वेदबोधितत्वादिति । प्रम-
त्तानुष्ठितयन्ये च जन्मान्तरीयमङ्गलजन्यस्य जन्मान्तरीयविनायकस्तवपा-
ठादिजन्यस्य वा विघ्नध्वंसस्य स्वतःसिद्धविघ्नविरहस्य वा सत्त्वाच्च दोष
इत्याहुः । भ्रान्तप्रलपितत्वशङ्कानिरासाय स्वस्य यन्यस्य च नाम निब-
धाति जानकीनाथेति । युक्तिमुक्ताभिरिति युक्त्य एव मुक्ताः युक्तिमुक्ता-
स्ताभिरित्यर्थः । तथा च यथा मुक्ताभिर्निर्मितं वस्तु पुण्यजनैः प्राप्यं तथा
युक्तिमुक्ताभिर्निर्मिता मञ्जरी पुण्यजनैर्बाध्येति ध्वनितम् । न्यायसिद्धान्तम-
ञ्जरीति नीयते प्राप्यते विवक्षितो ऽर्थः पञ्चाशयवाक्यरूपः स न्याय-
स्तेषां मञ्जरी तथा च न्यायसिद्धान्तप्रतिपादिका मञ्जरी । तथा च
न्यायसिद्धान्ता एवात्र प्रतिपाद्याः न्यायसिद्धान्तयन्ययोः प्रतिपाद्यप्रतिपा-
दकभावः संबन्ध इति दर्शितम् ।

इह किल निखिललोकविमोक्षमुख्योपायं मन-
नोपायमात्मनस्तत्त्वज्ञानमामनन्ति ।

प्रयोजनं दर्शयितुमाह इह किलेत्यादि । अथ वा धर्मार्थकाममो-
क्षेषु चतुर्षु पुरुषार्थेषु मोक्ष एव परमपुरुषार्थः । सचात्मतत्त्वज्ञानाधीन-
स्तत्त्वज्ञानं प्रमाणाधीनमित्याह इह किलेत्यादिना । इह लोके कि-
लेति वाक्यालङ्कारे निखिला ये लोकास्तेषां यो विमोक्षः नित्यसुखाभि-

व्यक्तिरूपः । आत्यन्तिकदुःखध्वंसे वा मोक्षस्तदुपायं तद्वेतुभूतं । मननं उपायो यस्य तन्मननोपायं । एतादृशं यदात्मनस्तत्त्वज्ञानं तदामनन्ति इच्छन्ति । ननु निखिललोकान्तर्गतानां शूद्राणामध्यापने ग्रन्थकर्तुर्मुनेश्चप्रत्यवायः स्यात् गुरुनिगदितशब्दप्रयोज्यार्थज्ञानमध्ययनं तत्प्रयोजकत्वं चोभयोरस्त्येवेति चेत् । अध्यापकत्वस्य तच्छरीरावच्छिन्नोद्देश्यकशब्दप्रयोक्तृत्वरूपत्वात् । अत एव चैत्रमुद्दिश्य गुरुणा ऽध्यापने विधीयमाने उदासीनमैत्रेणश्रवणे मैत्रस्य नाध्ययनकर्तृत्वव्यवहारः । न च ग्रन्थस्य निखिलोद्देश्यत्वे शूद्रोद्देश्यता केन वार्येति वाच्यम् । शूद्रोपलक्षितात्मनोऽपि ब्राह्मणशरीरपरिग्रहदशायामुद्देश्यतायाः सत्त्वात् इति संक्षेपः । तदुक्तं प्रत्यक्षदीधितौ शिरोमणिभट्टाचार्यैः 'उद्देश्यता तु कीटपतङ्गादीनामपीति' अत्र मोक्षो मुख्यं प्रयोजनं । व्युत्पत्तिरवान्तरप्रयोजनं । प्रयोजनकामो मुमुक्षुः परमोऽधिकारी । अवान्तरोव्युत्पत्तिरित्यनुबन्धचतुष्टयो बोध्याः । अनुबन्धाश्च विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः । विषयश्च प्रतिपाद्यार्थरूपः प्रयोजनं च यदुद्दिश्यपुरुषः प्रवर्तते तत् । सम्बन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपादकभावरूपः । प्रयोजनकामो ऽधिकारीति । तज्ज्ञानं विना प्रेक्षावतां प्रवृत्त्यभावात्तत्प्रदर्शनमावश्यकमिति दिक् । अत्र मोक्षः स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावेनासमानकालीनं यदुखं तस्य ध्वंसे न तु तादृशसमानकालीनो दुःखध्वंसः चरमदुःखोत्पत्तिदशायां दुःखप्रागभावसमानकालीनोपान्त्यदुःखध्वंसेऽति व्याप्तेः । उपान्त्यदुःखस्य तु चरमदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वाद्दिविवक्षिते तु न दोषः । दुःखध्वंसे मोक्ष इत्युक्ते चैत्रादीनामिदानींतनदुःखध्वंसे ऽतिव्याप्तेरत उक्तं दुःखप्रागभावसमानकालीनेति दुःखविशेषणम् । न च तद्वारणार्थं दुःखासमानकालीनत्वेन दुःखध्वंसे विशेष्यतामिति वाच्यम् । सुषुप्तिदशायां मुक्तित्वापत्तेः । मुक्तिप्रतियोगिनः शुक्रदुःखस्यास्मादृशदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वात्तदीयमुक्तावव्याप्तिरत उक्तं स्वसमानाधिकरणेति दुःखप्रागभावविशेषणं । स्वं मुक्तिः तत्प्रतियोगि दुःखं । नन्विदमयुक्तं मोक्षस्य नित्यसुखाभिव्यक्तिरूपत्वात् । न च नित्ये सुखे मानाभाव इति वाच्यम् । नित्यवि-

ज्ञानमानन्दं ब्रह्म । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेर्मानत्वादिति चेत् । अभिव्यक्तेर्नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तेः । न चानित्यत्वमपि शरीरं विना तदुत्पत्तेरसम्भवात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे च शरीरस्य हेतुत्वात् । अत एव स्वर्गीय शरीरकल्पनापि संगच्छते । तथा चानन्दं ब्रह्मणो रूपमित्यादावानन्दपदेनानन्दबहुध्यते तेन सहाभेदबोधः । अन्यथाऽऽनन्दमित्यत्र मत्वर्थीयात्प्रत्ययान्तत्वेन नपुंसकतानुपपत्तिरिति । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् ।

तच्च प्रमाणाधीनमिति प्रमाणनिरूप्यते तत्र प्रमायाः करणं प्रमाणं प्रमा च यथार्थानुभवः । तदाहुराचार्याः 'यथार्थानुभवो मानमिति' ।

तच्च तत्त्वज्ञानं प्रमाणाधीनमिति । अयमर्थः । प्रमाणैः पदार्थात्विच्य श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोक्तविधिना निरवच्छिन्नतया बहुकालसेवितनिवृत्तलक्षणधर्मादेव तत्त्वज्ञानं जायते । तत्त्वज्ञानाच्च मोक्ष इति । तत्र प्रमाणे निरूपणाये । कर्मधारयादिभ्रमनिरासाय षष्ठीतत्पुरुषेण व्याचष्टे प्रमाया इति । माकरणमित्युक्ते दुष्टेन्द्रिये ऽतिव्याप्तिः । दुष्टेन्द्रियस्य भ्रमजनकत्वादतः प्रपदमुक्तम् । करणं प्रमाणमित्युक्ते कुठारे ऽतिव्याप्तिरत उक्तं प्रमाया इति । प्रमाकारणमित्युक्ते चतुः संयोगादावतिव्याप्तिरत उक्तं करणमिति । ननु उत्पत्तिकाभिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ भ्रमानुमिति करणे सदनुमानेऽव्याप्तिरिति चेत् । प्रमाकरणवृत्तिप्रमाणविभाजकोपाधिमत्यस्य विवक्षितत्वात् द्वितीयक्षणे प्रमानुमितेरपि जनकत्वाच्च ।

नन्वितरभेदसाध्यकानुमितौ लक्षणं हेतुरिति सकलवादिसिद्धं तच्चात्र न सम्भवति । तथाहि । व्याप्तिज्ञानेन हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यं विषयी क्रियते । अनुमित्या तु पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्यमिति सकलवादिसिद्धं । तच्च प्रमाकरणत्वलक्षणरूपहेतुनेतरभेदसाधने यदि प्रमाणत्वं पक्षतावच्छेदकं तर्हि पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्याद-

नुमित्या कर्तव्यं तद्व्याप्तिज्ञानेनैव कृतमिति सिद्धसाधनमिति चेन्न । प्रमा-
णत्वेन व्यवहर्तव्यत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् । तथा च प्रमाकरणत्व-
रूपहेतुपक्षतावच्छेदकयोर्भेदात् । साध्यनिष्ठविधेयतानिरूपितपक्षतावच्छे-
दकनिष्ठधर्मितावच्छेदकीयविषयिताया व्याप्तिज्ञानेऽभावात् न सिद्धसा-
धनमिति । प्रमालक्षणघटक्रीभूता प्रमाकेत्यत आह प्रमा चेति । ज्ञानं
प्रमेत्युक्ते भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय यथार्थेति । स्मृतावतिव्याप्तिवारणा-
यानुभवेति । ननु यथार्थज्ञानस्यैव प्रमात्वमस्तु किमनुभवपदेन । न च
स्मृतेः प्रमात्वनिवृत्त्यर्थेनान्तरादिति वाच्यम् । तस्या अपि प्रमात्वे बाधकाभा-
वादिति चेन्न । स्मृतिरूपविलक्षणप्रमाकरणप्रमाणान्तरकल्पनापत्तेरित्यभि-
प्रायवानाचार्यसंमतिमाह तदाहुरिति । मानं मितिः । यद्वा मानजन्यं
प्रमात्मकं ज्ञानमित्यर्थः । वयं तु तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं
भ्रमत्वं तद्विज्ञानुभवत्वं प्रमात्वमिति निर्विकल्पकस्यापि संयहः तथा च
भ्रमभिज्ञानुभवकरणं प्रमाणमिति ब्रूमः ।

ननु किमिदं याथार्थ्यं किञ्चानुभवत्वं उच्यते
तद्वति तदवगाहित्वं याथार्थ्यं । भवति हि रजते
इदं रजतमिति ज्ञानं रजतत्ववति तदवगाहीति य-
थार्थं । शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानञ्च न रजतत्ववति
तदवगाहीति न यथार्थं । नन्वेवं रजते इदं रजतज्ञ-
वेति संशयोऽपि प्रमास्यादिति चेत्सत्यं । रजतत्वांशे
प्रमैव तद्वति तदनुभवस्तत्प्रमेति प्रामाणिकाः । शा-
खावच्छेदकपिसंयोगवति वृक्षे । मूले वृक्षः कपिसंयो-
गीति प्रत्ययोऽपि प्रमास्यात्कपिसंयोगवति वृक्षे तद-
वगाहित्वादिति चेन्न । वृक्षे कपिसंयोगप्रत्ययः प्रमैव
मूले ऽवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु न तथा तस्य तदनवच्छे-

दकत्वात् स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वं जातिविशेषो-
वा । अनुभवामीति प्रतीतेर्बाधकं विना जाति विष-
यत्वात् ।

तद्वतीति । अत्र विशेष्यत्वं सप्तम्यर्थः ॥ तेन ज्ञानवृत्तितत्प्रकारक-
त्वस्य रजताद्यवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तथा च तद्वति रजतत्ववद्विशेष्यकत्वे
सति तदवगाहित्वं रजतत्वप्रकारकत्वं । तदवगाहि । रजतत्वावगाहि ।
याथार्थ्यं व्यतिरेकं दर्शयति शुक्ताविति । एवं तद्वति तदवगाहित्वस्य यथा-
र्थत्वे अंशे प्रमात्वव्यवस्थापनाय रजत इत्युक्तं । रजते इदं रजतं न वेति
संशयो हि रजतत्वरजतत्वाभावविषयकः तत्र रजतत्वाभावाभाववति रज-
तत्वाभावावगाहित्वेन रजतत्वाभावांशे भ्रमत्वेऽपि रजतत्ववति रजतत्वा-
वगाहित्वेन रजतत्वांशे प्रमैवेति समाधत्ते रजतत्वांशे प्रमैवेति । मूल इति ।
सप्तम्यर्थोऽवच्छेदकत्वं तथा च मूलावच्छेदेन कपिसंयोगीति प्रत्ययोऽपि
प्रमास्यादित्यर्थः । न तथा न प्रमा । तस्य मूलस्य । तदनवच्छेदक-
त्वात् कपिसंयोगानवच्छेदकत्वात् । किञ्चानुभवत्वमित्यत्रोत्तरयति
स्मृतीति । अनुमित्यादावनुभवत्वव्यवहारस्य स्मृतिभिन्नज्ञानत्वरूपोपाधि-
नैव निर्वाहात्साक्षात्कारत्वातिरिक्तानुभवत्वजातौ मानाभाव इति भावः ।
अथैवं यत्र दुःखेन संभवं न च यस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं
स्वःपदास्पदमित्यादिवाक्यैः स्वर्गशाब्दबोधे जाते स्वर्गमनुभवामीति
प्रत्ययापत्तिः । अनुभवामीति प्रतीत्या ऽनुभवत्वजातिकल्पने तु तदाप-
त्तेर्दुर्वारत्वमिति । यदि च तादृशी प्रतीतिः प्रामाणिकी तदानुभवत्व-
जातिनिरसनं ब्रह्मलोप्यशक्यम् । एवं च विशिष्टानुभवमिति विशेषणधि-
योहेतुत्वमिति शिरोमण्युक्तमपि सङ्गच्छते अत एवाह जातिविशेष इति ।
अथ वा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कार्यतावच्छेदकं विशिष्ट-
वैशिष्ट्यानुभवत्वमिति तत्कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनानुभवत्वजा-
तिसिद्धिः । तथा हि । व्याप्तिज्ञानत्वादिनैवानुमित्यादिहेतुत्वनिर्वाहे
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कार्यतावच्छेदकं न विशिष्टवैशिष्ट्य-

व्यक्तिरूपः । आत्यन्तिकदुःखध्वंसा वा मोक्षस्तदुपायं तद्वेतुभूतं । मननं उपायो यस्य तन्मननोपायं । एतादृशं यदात्मनस्तत्त्वज्ञानं तदाम-
नन्ति इच्छन्ति । ननु निखिललोकान्तर्गतानां शूद्राणामध्यापने गन्धर्व-
मुनेश्चप्रत्यवायः स्यात् गुरुनिगदितशब्दप्रयोज्यार्थज्ञानमध्ययनं तत्प्रयो-
जकत्वं चोभयोरस्त्येवेति चेत् । अध्यापकत्वस्य तच्छरीरावच्छिन्नोद्देश्यक-
शब्दप्रयोक्तृत्वरूपत्वात् । अत एव चैत्रमुद्रिश्य गुरुणा ऽध्यापने विधीयमाने-
उदासीनमैत्रेणश्रवणे मैत्रस्य नाध्ययनकर्तृत्वव्यवहारः । न च गन्धर्वस्य नि-
खिलोद्देश्यत्वे शूद्रोद्देश्यता केन वार्येति वाच्यम् । शूद्रोपलक्षितात्मनोऽपि
ब्राह्मणशरीरपरिग्रहदशायामुद्देश्यतायाः सत्त्वात् इति संक्षेपः । तदुक्तं
प्रत्यक्षदीधितौ शिरोमणिभट्टाचार्यैः 'उद्देश्यता तु कीटपतङ्गादीनामपीति'
अत्र मोक्षो मुख्यं प्रयोजनं । व्युत्पत्तिरवान्तरप्रयोजनं । प्रयोजनकामो
मुमुक्षुः परमोऽधिकारी । अवान्तरोव्युत्पत्तिरित्यनुबन्धचतुष्टयो बोध्याः ।
अनुबन्धाश्च विषयप्रयोजनसम्बन्धाधिकारिणः । विषयश्च प्रतिपाद्यार्थ-
रूपः प्रयोजनं च यदुद्दिश्यपुरुषः प्रवर्तते तत् । सम्बन्धः प्रतिपाद्यप्रतिपा-
दकभावरूपः । प्रयोजनकामो ऽधिकारीति । तज्ज्ञानं विना प्रेतावतां
प्रवृत्त्यभावात्तत्प्रदर्शनमावश्यकमिति दिक् । अत्र मोक्षः स्वसमाना-
धिकरणदुःखप्रागभावेनासमानकालीनं यदुखं तस्य ध्वंसा न तु तादृ-
शासमानकालीनो दुःखध्वंसः चरमदुःखोत्पत्तिदशायां दुःखप्रागभावास-
मानकालीनोपान्त्यदुःखध्वंसेऽति व्याप्तेः । उपान्त्यदुःखस्य तु चरमदुःख-
प्रागभावसमानकालीनत्वाद्द्विवर्तिते तु न दोषः । दुःखध्वंसा मोक्ष-
इत्युक्ते चैत्रादीनामिदानींतनदुःखध्वंसे ऽतिव्याप्रेत उक्तं दुःखप्रागभावा-
समानकालीनेति दुःखविशेषणम् । न च तद्वारणार्थं दुःखासमानकालीन-
त्वेन दुःखध्वंसा विशेष्यतामिति वाच्यम् । सुषुप्तिदशायां मुक्तित्वापत्तेः ।
मुक्तिप्रतियोगिनः शुक्रदुःखस्यास्मादृशदुःखप्रागभावसमानकालीनत्वात्त-
दीयमुक्तावव्याप्तिरत उक्तं स्वसमानाधिकरणेति दुःखप्रागभावविशे-
षणं । स्वं मुक्तिः तत्प्रतियोगि दुःखं । नन्विदमयुक्तं मोक्षस्य नित्यसु-
खाभिव्यक्तिरूपत्वात् । न च नित्ये सुखे मानाभाव इति वाच्यम् । नित्यवि-

ज्ञानमानन्दं ब्रह्म । आनन्दं ब्रह्मणोरूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमिति श्रुतेर्मा-
नत्वादिति चेत् । अभिव्यक्तेर्नित्यत्वे मुक्तसंसारिणोरविशेषापत्तेः । न चा-
नित्यत्वमपि शरीरं विना तदुत्पत्तेरसम्भवात् ज्ञानमात्रे सुखमात्रे च
शरीरस्य हेतुत्वात् । अत एव स्वर्गीय शरीरकल्पनापि संगच्छते । तथा
चानन्दं ब्रह्मणो रूपमित्यादावानन्दपदेनानन्दवद्बुध्यते तेन सहाभेद-
बोधः । अन्यथाऽऽनन्दमित्यत्र मत्त्वर्थीयात्प्रत्ययान्तत्वेन नपुंसकतानुपप-
त्तिरिति । विवेचयिष्यते चेदमुपरिष्ठात् ।

तच्च प्रमाणाधीनमिति प्रमाणान्निरूप्यते तत्र
प्रमायाः करणं प्रमाणं प्रमा च यथार्थानुभवः । तदा-
हुराचार्याः 'यथार्थानुभवो मानमिति' ।

तच्च तत्त्वज्ञानं प्रमाणाधीनमिति । अयमर्थः । प्रमायैः पदार्था-
न्विविच्य श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणोक्तविधिना निरवाच्छिन्नतया बहुकालसे-
वितनिवृत्तिलक्षणधर्मादेव तत्त्वज्ञानं जायते । तत्त्वज्ञानाच्च मोक्ष इति ।
तत्र प्रमाणे निरूपणाये । कर्मधारयादिभ्रमनिरासाय षष्ठीतत्पुरुषेण व्या-
चष्टे प्रमाया इति । माकरणमित्युक्ते दुष्टेन्द्रिये ऽतिव्याप्तिः । दुष्टेन्द्रि-
यस्य भ्रमजनकत्वादतः प्रपदमुक्तम् । करणं प्रमाणमित्युक्ते कुठारे ऽति-
व्याप्तिरत उक्तं प्रमाया इति । प्रमाकारणमित्युक्ते चतुः संयोगादावति
व्याप्तिरत उक्तं करणमिति । ननु उत्पत्तिकामिन्नो घटो गन्धवान् पृथिवी-
त्वादित्यादौ भ्रमानुमिति करणे सदनुमानेऽव्याप्तिरिति चेत् । प्रमा-
करणवृत्तिप्रमाणविभाजकोपाधिमतस्य विवर्तितत्वात् द्वितीयक्षणे प्रमा-
नुमितेरपि जनकत्वाच्च ।

नन्वितरभेदसाध्यकानुमितौ लक्षणं हेतुरिति सकलवादिसिद्धं तच्चात्र
न सम्भवति । तथाहि । व्याप्तिज्ञानेन हेतुसाध्यसामानाधिकरण्यं
विषयी क्रियते । अनुमित्या तु पक्षतावच्छेदकसाध्यसामानाधिकरण्य-
मिति सकलवादिसिद्धं । तच्च प्रमाकरणत्वलक्षणरूपहेतुनेतरभेदसाधने
यदि प्रमाणत्वं पक्षतावच्छेदकं तर्हि पक्षतावच्छेदकहेत्वोरैक्यादद-

नुमित्या कर्तव्यं तद्व्याप्तिज्ञानेनैव कृतमिति सिद्धसाधनमिति चेन्न । प्रमा-
णात्वेन व्यवहर्तव्यत्वस्यैव पक्षतावच्छेदकत्वात् । तथा च प्रमाकरणत्व-
रूपहेतुपक्षतावच्छेदकयोर्भेदात् । साध्यनिष्ठविधेयतानिरूपितपक्षतावच्छे-
दकनिष्ठधर्मितावच्छेदकीयविषयिताया व्याप्तिज्ञानेऽभावात् न सिद्धसा-
धनमिति । प्रमालक्षणघटकीभूता प्रमाकेत्यत आह प्रमा चेति । ज्ञानं
प्रमेत्युक्ते भ्रमेऽतिव्याप्तिस्तद्वारणाय यथार्थेति । स्मृतावतिव्याप्तिवारणा-
यानुभवेति । ननु यथार्थज्ञानस्यैव प्रमात्वमस्तु किमनुभवपदेन । न च
स्मृतेः प्रमात्वनिवृत्त्यर्थेनतदिति वाच्यम् । तस्या अपि प्रमात्वे बाधकाभा-
वादिति चेन्न । स्मृतिरूपविलक्षणप्रमाकरणप्रमाणान्तरकल्पनापत्तेरित्यभि-
प्रायवानाचार्यसंमतिमाह तदाहुरिति । मानं मितिः । यद्वा मानजन्यं
प्रमात्मकं ज्ञानमित्यर्थः । वयं तु तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वं
भ्रमत्वं तद्विज्ञानुभवत्वं प्रमात्वमिति निर्विकल्पकस्यापि संयहः तथा च
भ्रमभिज्ञानुभवकरणं प्रमाणमिति ब्रूमः ।

ननु किमिदं याथार्थ्यं किञ्चानुभवत्वं उच्यते
तद्वति तदवगाहित्वं याथार्थ्यं । भवति हि रजते
इदं रजतमिति ज्ञानं रजतत्ववति तदवगाहीति य-
थार्थं । शुक्ताविदं रजतमिति ज्ञानञ्च न रजतत्ववति
तदवगाहीति न यथार्थं । नन्वेवं रजते इदं रजतज्ञ-
वेति संशयोऽपि प्रमास्यादिति चेत्सत्यं । रजतत्वांशे
प्रमेव तद्वति तदनुभवस्तत्प्रमेति प्रामाणिकाः । शा-
खावच्छेदकपिसंयोगवति वृक्षे । मूले वृक्षः कपिसंयो-
गीति प्रत्ययोऽपि प्रमास्यात्कपिसंयोगवति वृक्षे तद-
वगाहित्वादिति चेन्न । वृक्षे कपिसंयोगप्रत्ययः प्रमेव
मूले ऽवच्छेदकत्वप्रत्ययस्तु न तथा तस्य तदनवच्छे-

दकत्वात् स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमनुभवत्वं जातिविशेषो
वा । अनुभवामीति प्रतीतेर्बाधकं विना जाति विष-
यत्वात् ।

तद्वतीति । अत्र विशेष्यत्वं सप्तम्यर्थः ॥ तेन ज्ञानवृत्तितत्प्रकारक-
त्वस्य रजताद्यवृत्तित्वेपि न क्षतिः । तथा च तद्वति रजतत्ववद्विशेष्यकत्वे
सति तदवगाहित्वं रजतत्वप्रकारकत्वं । तदवगाहि । रजतत्वावगाहि ।
याथार्थ्यं व्यतिरेकं दर्शयति शुक्ताविति । एवं तद्वति तदवगाहित्वस्य यथा-
र्थत्वे अंशे प्रमात्वव्यवस्थापनाय रजत इत्युक्तं । रजते इदं रजतं न वेति
संशयो हि रजतत्वरजतत्वाभावविषयकः तत्र रजतत्वाभावाभाववति रज-
तत्वाभावावगाहित्वेन रजतत्वाभावांशे भ्रमत्वेपि रजतत्ववति रजतत्वा-
वगाहित्वेन रजतत्वांशे प्रमेवेति समाधत्ते रजतत्वांशे प्रमेवेति । मूल इति ।
सप्तम्यर्थोऽवच्छेदकत्वं तथा च मूलावच्छेदेन कपिसंयोगीति प्रत्ययोपि
प्रमास्यादित्यर्थः । न तथा न प्रमा । तस्य मूलस्य । तदनवच्छेदक-
त्वात् कपिसंयोगानवच्छेदकत्वात् । किञ्चानुभवत्वमित्यत्रोत्तरयति
स्मृतीति । अनुमित्यादावनुभवत्वव्यवहारस्य स्मृतिभिन्नज्ञानत्वकूपोपाधि-
नैव निर्वाहात्साक्षात्कारत्वातिरिक्तानुभवत्वजातौ मानाभाव इति भावः ।
अथैवं यत्र दुःखेन संभवं न च यस्तमनन्तरं । अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं
स्वःपदास्पदमित्यादिवाक्यैः स्वर्गशाब्दबोधे जाते स्वर्गमनुभवामीति
प्रत्ययापत्तिः । अनुभवामीति प्रतीत्या ऽनुभवत्वजातिकल्पने तु तदाप-
त्तेर्दुर्वारत्वमिति । यदि च तादृशी प्रतीतिः प्रामाणिकी तदानुभवत्व-
जातिनिरसनं ब्रह्मणोप्यशक्यम् । एवं च विशिष्टानुभवमिति विशेषणधि-
योहेतुत्वमिति शिरोमण्युक्तमपि सङ्गच्छते अत एवाह जातिविशेष इति ।
अथ वा विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कार्यतावच्छेदकं विशिष्ट-
वैशिष्ट्यानुभवत्वमिति तत्कार्यतावच्छेदककोटिप्रविष्टत्वेनानुभवत्वजा-
तिसिद्धिः । तथा हि । व्याप्तिज्ञानत्वादिनैवानुमित्यादिहेतुत्वनिर्वाहे
विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्य कार्यतावच्छेदकं न विशिष्टवैशिष्ट्या-

प्रत्यक्षत्वं यत्र साध्यस्याप्रसिद्धिस्तत्रापि साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यप्र-
कारकविशिष्टवैशिष्ट्यबोधरूपानुमित्यापत्तेर्दुर्वारत्वात् । विशकलितपदा-
र्थोपस्थितावपि विशिष्टवैशिष्ट्यशब्दबोधस्य दुर्वारत्वाच्च । अस्मन्मते तु
तादृशकार्यकारणभावानुरोधात्तादृशस्थले साध्यविशेष्यिकैवानुमितिस्तत्र
पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षनिश्चयस्य सत्त्वात् । न च तादृशनिश्चयस्य का-
र्यतावच्छेदककोटिनिविष्टं स्मृतिभिन्नज्ञानत्वमिति वाच्यम् । अनुभवामीति
प्रतीत्याऽनुभवत्वजातिसिद्धौ स्मृतिभिन्नज्ञानत्वापेक्षया लाघवादानुभवत्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वादित्यभिप्रायवानाह जातीति । बाधकं विनेति
जातिबाधकं विनेत्यर्थः । अयं भावः । आकाशत्वं न जातिः व्यत्ययभेदरूप-
बाधकात् । बुद्धित्वोपलब्धित्वादिकं ज्ञानत्वातिरिक्ता न जातिः । तुल्य-
त्वरूपबाधकात् । भूतत्वं न जातिः जातिसङ्कररूपबाधकात् । अत्रेदं
बोधं । मूर्तत्वं क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकतया सिद्धौ जातिविशेषः ।
न च भूतत्वेन साङ्कर्यमिति वाच्यम् । भूतत्वस्य बहिरिन्द्रिययाज्ञविशेषण-
वत्वरूपोपाधित्वात् । जात्योः सङ्करस्य दूषकत्वात् । अपक्वष्टपरिमाणवत्त्वं
मूर्तत्वमिति प्राचीनप्रवादमात्रं । न च क्रियासमवायिकारणतावच्छेदकं
द्रव्यत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभावनिय-
माद्गगनादेरपि क्रियारूपफलावश्यंभावापत्तेः । न च सहकारिविरहादेव
फलाभाव इति वाच्यम् । सार्वदिकस्य गगनादेः कदाचित्सहकारिसमव-
धानसम्भवादिति । जातौ न जातिः । अनवस्थारूपबाधकात् । विशेषत्वं
न जातिः सामान्यान्यत्वे सति सामान्यवद्विन्नत्वे सति समवेतत्वरूपविशे-
षलक्षणव्याघातात् । तस्यैव नाम रूपहानिरिति वदन्ति । समवाये न
जातिः समवाये समवायरूपसंबन्धाभावात् । तदुक्तं व्यक्तेरभेदस्तुल्यत्वं
सङ्करोऽयानवस्थितिः । रूपहानिरसंबन्धो जातिबाधकसंयह इति ।

करणत्वञ्च व्यापारवदसाधारणकारणत्वं घटंप्र-
तिकपालसंयोगवारणाय व्यापारवदिति ईश्वरज्ञान-
वारणायासाधारणेति । नन्वेवं ज्ञानं त्यक्त्वाऽपिकरणं

स्यात् आत्ममनःसंयोगस्य व्यापारस्य सत्त्वात् तज्ज-
न्यत्वे सति तज्जन्यजनको व्यापारः । भवति चात्मसंयोग
आत्मजन्य आत्मजन्यज्ञानजनकश्चेति चेत्स्यादेव
उपाधीनां करणत्वादीनां भेदाच्च व्यवहारभेदः । अत
एव “विवक्षातः कारकविभक्तयो नानाभवन्तीति”
शाब्दिका । अत एवात्मानमात्मना वेत्सीति तृतीया ।
शिवादित्यमिश्रास्तु करणाद्याकारानुगतमतेः करण-
त्वादिकमखण्डोपाधिरूपसामान्यमङ्गीचक्रः । तच्च प्र-
माणं चतुर्विधमित्याह भगवान्सूत्रकारः “प्रत्यक्षानु-
मानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति” तत्र साक्षात्काररू-
पप्रमाकरणं प्रत्यक्षं साक्षात्कारत्वं च साक्षात्करो-
मीत्यनुभवसाक्षिको जातिविशेषः ॥

प्रमाकरणं प्रमाणमित्यत्र प्रमात्वमुक्त्वा करणत्वमाह करणत्व-
मिति । व्यापारवदिति । असाधारणे कारणे चतुरिन्द्रियादौ चतुर्घटसंयो-
गारूपव्यापारस्य सत्त्वाद्व्यत्ययेन तत्र करणत्वम् । घटं प्रति कपालसंयोग-
स्यासाधारणकारणत्वेऽपि न तस्य करणत्वं व्यापारवत्त्वाभावादित्यर्थः ।
ईश्वरेति । ईश्वरज्ञानस्य कार्यमात्रजनकत्वाद्ब्रह्म्यादिजनकत्वाद्यापारव-
त्त्वेऽपि न करणत्वं तस्य साधारणत्वादित्यर्थः । एवं एतादृशकरणत्वनि-
र्वचने । आत्ममन इति । यथात्ममनःसंयोगाश्रयत्वेन मनसः करणत्वं तथा
तत्संयोगाश्रयत्वेनात्मनोऽपि करणत्वं स्यादित्यर्थः । ननु कथन्तत्संयोगस्य
व्यापारत्वमते व्यापारलक्षणमाह तज्जन्यत्वमिति । तत्रेष्टापत्तिं करोति
स्यादेवेति । नन्वेवं कर्तृकरणयोरैक्यात्कथं भेदव्यवहार इत्यत आह
उपाधीनामिति । तथा च कर्तृत्वकरणत्वयोर्भेदात्कर्तृकरणयोर्भेदव्यव-
हार इत्यर्थः । आदिना कर्मत्वसंयहः । अत एव उपाधीनां भेदाद्भव-

हारभेदादेव । यद्वा अत एव आत्मनि करणत्वस्वीकारादेव । विवक्षात इति । यद्वैवाप्य कर्मत्वविवक्षा तदाद्वितीया यदा च कर्तृत्वकरणत्व-विवक्षा तदा तृतीया तच्च कर्तृत्वकरणत्वयोरैकत्रसत्त्व एव सम्भवती-त्यर्थः । तत्र सम्मतिमाह । अत एवेति । अत एव विवक्षातः कारकवि-भक्तीनां नानात्वादेव । अखण्डोपाधोति । तथा च ज्ञानं प्रति मनःकरणं नात्मा तत्रकरणत्वरूपाखण्डोपाधेरभावादित्यर्थः । अङ्गीचक्रुरित्यस्वरसोद्वा-घनम् । तद्वीजञ्च । आत्मनि करणत्वाभावे आत्मनेति करणत्वार्थकर्तृतीया-नुपपत्तिः । करणत्वकर्मत्वकर्तृत्वादीनां परस्परविरोधे आत्मना ऽऽत्मानं वेत्सीत्यत्र द्वितीयानुपपत्तिश्चेति । तत्र चतुर्विधप्रमाणमध्ये । साक्षा-त्कार इति । अयं घट इत्यादिसाक्षात्काररूपा या प्रमा तत्करणं चतुरि-न्द्रियादिः तत्प्रत्यक्षप्रमाणमित्यर्थः । अनुमानादावतिव्याप्तिवारणाय सा-क्षात्कार इति प्रत्यक्षलक्षणघटितं साक्षात्कारत्वं सयुक्तकं निर्वक्ति सा-क्षात्कारत्वमिति ।

नचेयमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया । ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वात् । इन्द्रियाप्रतीतावपि तथा प्रतीतिश्च ।

नन्विन्द्रियजन्यज्ञानत्वं साक्षात्कारत्वमिति साक्षात्करोमीति प्रती-तिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया भविष्यतीति किमतिरिक्तजातिकल्पनेनेत्याह नचेति । एवं चेन्द्रियजन्यज्ञानं प्रत्यक्षमिति फलितम् । ईश्वरज्ञानस्या-लक्ष्यत्वादाव्याप्तिरिन्द्रियार्थसचिकर्षात्यन्तमित्यादिसूत्रे जन्यप्रत्यक्षस्यैव विवक्षितत्वात् । इयं साक्षात्करोमीति प्रतीतिः । ज्ञानमात्रस्येति । मनो-रूपेन्द्रियजन्यज्ञानत्वस्यानुमित्यादावपि सत्त्वेन तत्रातिप्रसङ्गादित्यर्थः । ननु मनसः त्वित्यादिचतुष्टयातिरिक्त इव्यत्वेमानाभावः भौतिकरूपमाणु-स्वरूपस्य त्रुटिस्वरूपस्य वा मनस्त्वात् । नचाणुमात्रस्य मनस्त्वाच्चतुरणुसं-योगकाने रसानाणुसंयोगस्यापि सत्त्वेन युगपदानाज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम् । तव यथा रसन मनःसंयोगदशायां ज्ञानमात्रजनकत्वद्वनः संयोगस्य सत्त्वेऽपि

न रासनस्पर्शनयोर्योगपदं किंत्वदृष्टविशेषवशादेकमेव तथा ममापीति क्व ज्ञानमात्रस्य मनोजन्यत्वमित्यतो दूषणान्तरमाह इन्द्रियाप्रतीताविति । यद्वा नन्विन्द्रियत्वेनेन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया । नचेन्द्रियत्वं साक्षात्कारकर-णत्वं साक्षात्कारत्वं चेन्द्रियजन्यज्ञानत्वमित्यन्याश्रय इति वाच्यम् । शब्देतरोद्भूतविशेषगुणानाश्रयत्वे सति ज्ञानकारणमनःसंयोगाश्रयत्वस्येन्द्रि-यत्वात् । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय विशेषगुणानाश्रयत्वे सतीति । काले ऽतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानकारणेति । चतुरादावव्याप्तिवारणायोद्भूतेति । उद्भूतत्वं चानुद्भूतत्वरूपजात्यभावः । आत्रे ऽव्याप्तिवारणाय शब्देतरेति । परिमाणयहे इन्द्रियावयवार्थावयवसंयोगस्य हेतुत्वात्तद्वीन्द्रियावयवे ऽति-व्याप्तिवारणाय मनः पदं । तथा च ज्ञानमात्रस्य मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वं नेन्द्रियत्वेन किंतु मनस्त्वेनेत्यतोदूषणान्तरमाह इन्द्रियाप्रतीतावपि तथे-ति । अत्र जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रत्यात्मत्वेनैवकारणत्वम् । न चात्मनो व्यापकत्वाद्युपपन्नानाज्ञानोत्पत्तिरिति वाच्यम् । अदृष्टवदात्मप्राणयोर्वि-जातीयसंयोगस्यापि हेतुत्वात्तथा चानुमित्यादौ मनोरूपेन्द्रियजन्यत्वाभा-वाव दोष इति ध्येयम् । इन्द्रियजन्यज्ञानत्वघटकीभूतस्येन्द्रियस्याज्ञानेपि साक्षात्करोमीतिप्रतीतिः सत्त्वात् इन्द्रियजन्यज्ञानत्वं न साक्षात्करोमीति प्रतीतिर्विषय इत्यर्थः । तथा प्रतीतिश्च । साक्षात्करोमीति प्रतीतिश्च ।

नापि चाक्षुषत्वादिजातिविषया अननुगतत्वात् । यद्वाजन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजातिशून्यत्वं तत् । भवति हिजन्यधीजन्यमात्रवृत्त्यनुमितित्वादि तच्छून्यत्वंसा-क्षात्कारमात्रे ।

ननु मास्त्वयं प्रतीतिरिन्द्रियजन्यज्ञानत्वविषया चाक्षुषत्वादिवि-षया तु भविष्यत्येवेत्यत आह नापीति । अननुगमादिति । प्रतीतिविषयो-प्येकोऽनुतो धर्मा वाच्यः । चाक्षुषत्वस्पर्शनत्वादीनां नानात्वानानुगतत्व-मित्यर्थः । नन्वेतत्प्रतीतिविषयभूतसाक्षात्कारत्वं न जातिः किं तु ज्ञानाकरणं ज्ञानं प्रत्यक्षमित्येतत्पर्यवसितार्थकं जन्यधीजन्यमात्रवृत्तिजा-

तिशून्यज्ञानत्वरूपम्भविष्यत्येवेत्यभिप्रायवानाह यद्वेति । अथचेन्द्रियार्थस-
न्निकर्षोत्पन्नं ज्ञानमव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकं प्रत्यक्षमिति सूत्रं ।
तत्र ज्ञानान्तमेकं लक्षणं । अव्यपदेश्यादिसंपूर्णमपरं । व्यपदेशःशब्दस्त-
ज्जन्यं व्यपदेश्यं शब्दज्ञानन्तद्विचित्रं तेन शब्दबोधनिरासः । अव्यभिचा-
रीत्यस्याव्यभिचारित्वधीजन्यमात्रवृत्तिजातिरहितमित्यर्थस्तेनानुमिति-
निरासः । विगतोवसायः सादृश्यज्ञानं इत्यस्यापि सादृश्यज्ञानजन्यभि-
वृत्त्वमित्यर्थस्तेनोपमिति निरासः । तथाचेन्द्रियार्थसन्निकर्षोत्पन्नमित्यस्य
तात्पर्यार्थकमिन्द्रियजन्यज्ञानत्वमिति लक्षणं तत्तु ज्ञानमात्रस्येत्यादिदो-
षदुष्टमतोऽव्यपदेश्यमव्यभिचारिव्यवसायात्मकमित्यस्य निष्कृष्टलक्षण-
माह । अन्येत्यादि । तथा च साक्षात्कारत्वपदवाच्यमपीदमेवेति
भावः । तत् साक्षात्कारमात्र इत्याह भवतिहीत्यनेन । ईश्वरधीज-
न्यत्रमावृत्तिजन्यज्ञानत्वस्य जन्यानुभवत्वस्य चातुषत्वस्य वा साक्षा-
त्कारे सत्त्वादसम्भववारणाय प्रथमजन्यपदं । चातुषत्वादिकमादाया-
सम्भववारणाय द्वितीयजन्यपदं सत्तागुणत्वज्ञानत्वमादायासम्भववा-
रणाय मात्रपदं तादृशधर्मशून्यत्वेन निर्वाहेपि जातिपदं समवायेन
वृत्तिलाभाय अन्यथा साक्षात्कारेपि कालिकसम्बन्धेनानुमितित्वादेः
सत्त्वादसम्भवापत्तेः । सामान्यादावतिव्याप्तिवारणाय ज्ञानत्वमिति ।

न च निदध्यासनजन्यमात्रवृत्तिमोक्षजनकताव-
च्छेदकजातिमिति तत्त्वसाक्षात्कारेऽव्याप्तिः । मानसा-
वृत्तित्वेन जातेर्विशेषणीयत्वात् । मानसत्वञ्च जाति-
विशेष इत्यास्तां विस्तरः । नास्तिकास्तु वैशि-
ष्ट्यानवगाहिज्ञानं साक्षात्कारः । अयं घट इत्यादि
ज्ञाने च साक्षात्कारत्वप्रत्ययो भ्रान्तिः घटत्वाद्य-
लीकविषयत्वादित्याहुस्तन्न । बाधकं विना भ्रान्ति-
त्वायोगात् । न चालीकविषयत्वं बाधकं घटत्वा-

देरलीकत्वासिद्धेः । स च साक्षात्कारो द्विविधो
नित्योऽनित्यश्च नित्यो भागवतः अनित्योऽन्यः ।
अनित्यो द्विविधो निर्विकल्पकं सविकल्पकञ्च तत्र
वैशिष्ट्यानवगाहिज्ञानं निर्विकल्पकं निःप्रकारकं वा
तच्च यद्यपि न प्रत्यक्षसिद्धमतीन्द्रियत्वाभ्युपगमात् ।

निदिध्यासनेति । निदिध्यासनं विषयान्तरसंचाररहितात्मविषयकं
विच्छेदशून्यतत्त्वज्ञानत्वस्य मनोजन्यत्वेनानुमित्यादेर्मानसत्वात्मानसावृ-
त्तिजानिशून्यत्वमसम्भवीत्यत आह मानसत्वमिति । तथा च मान-
सत्वं यदि जातिस्तदानुमित्यादिव्यावृत्तेव । यदि चोपाधिस्तदाम-
नोमात्रजन्यप्रत्यक्षत्वमेव मानसत्वमिति नोक्तदोष इति संशेपः । वैशि-
ष्ट्यानवगाहिज्ञानं सम्बन्धानवगाहिज्ञानं । नन्वयं घट इत्यादिज्ञाने
घटघटत्वयोः सम्बन्धानवगाहनात्साक्षात्कारत्वं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः ।
घटं साक्षात्कारोमीनिप्रतीतिविरोधादित्यत आह अयं घट इति । कुत
इत्याह घटत्वेति । अनुगतधर्मोऽलीकः घटाद्यनुगतप्रत्ययस्य चाघटभिन्न
इत्येवं क्रमेणनिर्वाहः तथा चालीकविषयकबुद्धेर्भ्रमत्वमित्यर्थः । बाधकं
विना विषयबाधकमन्तरेण लघुघटत्वादेर्विषयस्यालीकत्वाद्विषयबाधो-
ऽस्त्येवेत्याह न चेति । घटत्वादेः प्रत्यक्षसिद्धत्वेनालीकत्वासिद्धेरित्यर्थः ।
अन्यः । अस्मदीयः । तत्र नित्यानित्योभयविधसाक्षात्कारे । वैशिष्ट्येति
वैशिष्ट्यं सम्बन्धस्तथा च घटघटत्वयोः सम्बन्धानवगाहिज्ञानं निर्विक-
ल्पकमिति फलितम् । तत्र सांसर्गिकविषयताशून्यमिति निर्गलितार्थो-
बाध्यः । एवं सांसर्गिकविषयतावत्प्रकारताख्यविषयताया अप्यभावात्
द्विषयत्वशून्यमिति निर्गलितार्थकलक्षणान्तरमाह निराकारेति निष्प्रकार-
कमित्यर्थः । प्रकारताख्यविषयताशून्यमिति निर्गलितार्थः ।

अथ विशेष्यताख्यप्रकारताख्यसांसर्गिकविषयताशालिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्व-
सम्भवाच्चिर्विकल्पके प्रत्यक्षप्रमाणाभावं दर्शयति तज्जेति ते च

निर्विकल्पकं चेत्पर्यः । तादृशविषयितात्रयशून्यज्ञानत्वस्य मानसत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वादप्रत्यक्षमिति भावः । ननु मानसत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशविषयितात्रयशून्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वापेक्षया लाघवात्तस्यैन्द्रियत्वमेवाच्यताम् । न च तस्यैन्द्रियत्वेऽनुव्यवसायापत्तिः प्रथमं यत्र निर्विकल्पकं ततो विशिष्टबुद्धिस्ततस्तदनुव्यवसायस्तत्र विशिष्टबुद्धिरुपव्यवसायवर्चिर्विकल्पकभानस्येष्टत्वात् । न च व्यवसायाविषयको निर्विकल्पकमात्रविषयकोऽनुव्यवसायः कुतोनेति वाच्यम् । विषयवैशिष्ट्याविषयकज्ञानादिविषयकप्रत्यक्षस्य शशशृङ्गायमाणत्वेन निर्विकल्पकमात्रविषयकप्रत्यक्षापादनस्याशक्यत्वात् । न च निर्विकल्पकोपनीतविषयोऽनुव्यवसाये भासतामिति वाच्यम् । निर्विकल्पकस्य प्रत्यासत्तत्वाभावात् । किञ्च जात्यतिरिक्तपदार्थस्य स्वरूपतोभानासम्भवेन शुद्धघटस्य प्रकारतयाभानानुपपत्तेः । अनुव्यवसायेत्वात्मनि ज्ञानं ज्ञाने घटो घटे च घटत्वं प्रकारो घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायात् । तथा च विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयाभावादननुव्यवसायरूपोविशिष्टवैशिष्ट्यबोधोनेतस्माच्चिर्विकल्पके कथमतीन्द्रियत्वमिति चेत् । उच्यते । तादात्म्यसम्बन्धेन गुरुत्वादिव्यक्तित्वत्तेन सम्बन्धेन निर्विकल्पकव्यक्तेरपि विषयतासम्बन्धेन प्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति प्रतिबन्धकत्वात् न तस्यैन्द्रियत्वं प्रामाणिकगौरवस्य दूषकत्वाभावाद्वा । विशेष्यताख्यादिविषयितात्रयशालिज्ञानस्य मानसत्वावच्छिन्नं प्रति कारणत्वात्तादृशविषयिताशून्यत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्वा वैशिष्ट्यनवगादिज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वाभावाच्चिर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वमिति संक्षेपः ।

तथाप्ययं घट इति विशिष्टज्ञानरूपकार्यानुमेयम् । तथा हि जन्यविशिष्टज्ञानं प्रति जन्यतद्विशेषणज्ञानं कारणमिति निर्विवादम् । भवति हि प्राथमिकमस्माकमयं घट इति ज्ञानजन्यं घटत्वविशिष्टज्ञानमतस्तत्रापि घटत्वज्ञानं कारणम् । न च तदानीं घटघटत्वविशिष्टज्ञानमस्ति विशेषणीभूतघटत्वस्याज्ञानात् ।

निर्विकल्पके प्रत्यक्षप्रमाणाभावेऽपि अनुमानरूपप्रमाणमस्त्येवेत्याह तथापीति । कार्येति । विशेषणज्ञानरूपकारणं विना विशिष्टज्ञानरूपकार्यस्यासम्भवादित्यर्थः । जन्यतद्विशिष्टज्ञानं जन्यघटत्वादिविशिष्टज्ञानं । तद्विशेषणज्ञानं घटत्वादिरूपविशेषणज्ञानं । ईश्वरज्ञाने व्यभिचारवारणाय जन्येति । द्वितीयादिज्ञाने विशिष्टज्ञानात्मकस्य पूर्वानुभवरूपस्य स्मरणरूपस्य वा विशेषणज्ञानस्य सम्भवात् प्राथमिकमुक्तं । तत्रापि प्राथमिकघटत्वादिविशिष्टज्ञानेऽपि । अयं घट इत्यादिविशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानजन्यं जन्यविशिष्टबुद्धित्वात् दण्डीपुरुष इति विशिष्टवदित्यनुमानं सूचितम् । ननु तत्र विशिष्टज्ञानं विशेषणज्ञानं भविष्यतीत्यत आह । न चेति । तदानीम्प्राथमिकविशिष्टज्ञानोत्पत्तिपूर्वदशायां कुतोनेत्यत आह विशेषणीभूतेति । तथा च । प्राथमिकघटत्वविशिष्टज्ञानात्पूर्वं तादृशज्ञानान्तरस्यासत्वादित्यर्थः ।

ततो वैशिष्ट्यानवगाह्येव तद्वाच्यन्तदेव च निर्विकल्पकं । न च जन्मान्तरीयघटत्वविशिष्टज्ञानान्तर्कारणं अव्यहितपूर्वकालवर्त्तिन एव विशेषणज्ञानस्य तत्र हेतुत्वात् । न च भागवतं घटत्वज्ञानान्तर्जनकं सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्त्या तस्य हेतुत्वात् । भगवज्ज्ञानस्य व्यधिकरणत्वात् । नन्यस्तु घटत्वविशिष्टस्मरणमेव तत्र कारणं । न च विशेषणज्ञानं विना तदेव विशिष्टज्ञानं कथमिति वाच्यम् । विशिष्टानुभवे हि विशेषणज्ञानं कारणं न तु स्मरणेऽपि तेन विनातदुत्पत्तेः अन्यथाऽनवस्थानात् । अस्तु वा निर्विकल्पकं घटत्वस्मरणमिति चेन्न । चैत्रत्वादिविशिवुद्धौ तदसम्भवात् न हि चैत्रत्वादिकं पूर्वमनु-

भूतं यतः स्मरेत् न चानुभवं विनैव स्मरणं । तस्य तद्वेतु-
त्वात् ।

तत् विशेषणज्ञानं । तदेव वैशिष्ट्यानवगाहिविशेषणज्ञानमेव । तत्र
प्राथमिकवैशिष्ट्यबोधे । तज्जनकं विशिष्टधीजनकं । प्रत्यासत्या
संबन्धेन । तस्य विशेषणज्ञानस्य सामानाधिकरण्यप्रत्यासत्या ऽव्यव-
हितपूर्ववर्तिकारणं दर्शयितुं शङ्कते नन्विति । तदेव घटत्वविशिष्ट-
स्मरणमेव । तेन विनापि विशेषणज्ञानेन विनापि । उपपत्तेः विशिष्ट-
स्मरणोपपत्तेः । अन्यथा स्मरणं प्रत्यपि विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वे ऽनव-
स्थानादिति स्मरणकारणीभूतमपि विशेषणज्ञानं विशिष्टज्ञानात्मकं तत्रा-
पि विशिष्टज्ञानात्मकं विशेषणज्ञानं कारणमिति क्रमेणानवस्येत्यर्थः । ननु
यदि विशेषणज्ञानस्य कार्यतावच्छेदकं विशिष्टानुभवत्वं । तदानुभवत्व-
जातिकल्पने गौरवमित्यत आह अस्तु वेति । तथा च प्राथमिकमयं घट-
इति विशिष्टज्ञानकारणीभूतघटत्वस्मरणं नानुपपन्नमिति भावः । ननु
ज्ञानस्मरणयोः समानविशेष्यकत्वेन समानप्रकारकत्वेनैव कार्यकारणभा-
वान्ननिर्विकल्पकस्मरणोपपत्तिरिति । न च घटान्याविशेष्यकघटत्वान्या-
प्रकारकस्मृतित्वेन कार्यता । घटत्वप्रकारकघटविशेषकनिश्चयत्वेन कार-
णतेति वाच्यम् । गौरवादित्ययं घट इदं द्रव्यमिति संस्काराभ्यां सोयं घटो-
द्रव्यमिति स्मृतिर्न स्यादिति चेन्न । समानप्रकारकत्वेन समानविशेष्यक-
त्वेन ज्ञानसंस्कारयोः संस्कारस्मृत्योश्च कार्यकारणभावेनैवैकतरप्रकारकै-
कतरविशेष्यकज्ञानाच्चापरप्रकारकापरविशेष्यकस्मरणमिति ज्ञानस्मरणयो-
र्ज्ञानत्वस्मृतित्वाभ्यामेव सामान्यतः कार्यकारणभावसंभवात् । एवं च
प्रथमं न विशिष्टस्मरणं विशेषणज्ञानकारणाभावात् किन्तु सामान्यसाम-
योितानिर्विकल्पकस्मरणमेव । न चैवं चैत्रविषयकनिश्चयान्मैत्रनिर्विकल्पकं
स्यादिति वाच्यं । मैत्रस्मरणोच्चरोद्धोधाभावादिति । अत एव प्रमेय-
त्वप्रकारकानुभवाद्विशेषरूपेण घटत्वपटत्वादिविशेषणज्ञानाभावकालेऽपि
सार्वज्ञापत्तिः । ज्ञानत्वेन स्मृतित्वेन कार्यकारणभाव इत्युक्तत्वेन सर्वोपा-

जातीनां निर्विकल्पकस्मरणसंभवादिति परास्तम् प्रथमतः फलबलेन
प्रमेयत्वात्मकविशेषणांश एवादुोधकत्वकल्पनात्प्रमेयत्वप्रकारकस्मरणे प्रमे-
यत्वरूपेणैव सकलजातिस्मरणादिति । न चैवं संस्कारोत्पत्तिज्ञे स्मरणा-
पत्तिरिति वाच्यम् । स्वजन्यसंस्कारसंबन्धेनैव ज्ञानस्य स्मृतिजनकत्वकल्प-
नात् । ननु विनिगमनाविरहादज्ञानस्मृत्योरेव समानप्रकारकत्वेन समानवि-
शेष्यकत्वेन हेतुत्वमस्तु संस्कारस्मृत्योस्तु संस्कारस्मृतित्वाभ्यामेवास्त्विति
चेन्न । घटविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकघटविशेष्यकघटत्वप्रकारकसमूहालम्बना-
द्यत्र घटविशेष्यकद्रव्यत्वप्रकारकसंस्कार एवजातस्तत्र घटविशेष्यकघटत्व-
प्रकारकसंस्काराभावेऽपि घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकस्मरणोपपत्तेर्दुर्वारत्वात्
स्वजन्यसंस्कारसम्बन्धेन घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकज्ञानस्य सत्त्वात् । मम
मते तु घटविशेष्यकघटत्वप्रकारकसंस्काराभावादेव न तादृशस्मृतिरिति
दिक् । चैत्रत्वादिविशिष्टबुद्धौ, अभिनवचैत्रत्वादिविशिष्टबुद्धौ, तदस-
म्भवात् चैत्रत्वादिनिर्विकल्पकस्मरणासम्भवात् ॥

किञ्च यत्र घटत्वं न स्मृतं तत्र विशिष्टज्ञानसा-
मग्रभावात् घटघटत्वयोः साक्षात्कारसामग्रीतः सा-
क्षात्कारोपपत्तौ न किञ्चिद्बाधकमस्ति । तदेव चास्मा-
कं निर्विकल्पकमिति संक्षेपः । ननु विशेषणज्ञानस्य
हेतुतासिद्धौ सर्वमेतदेवं स्यात् तत्रैव मानं न पश्याम
इति चेन्न । अन्वयव्यतिरेकाभ्यान्तदवधारणात् ।

अथ जन्मान्तरीयचैत्रत्वप्रकारकानुभवादेव चैत्रत्वविशिष्टबुद्धिः
यदि चाव्यवहितपूर्वकालीनस्यैव विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमिति मन्त्रपाठः
पठ्यते तदा जन्मान्तरीयतादृशानुभवेन स्वजन्यसंस्कारद्वारा चैत्रत्वनिर्वि-
कल्पस्मरणं ततश्चैत्रत्वविशिष्टबुद्धिरुपपन्नेत्यस्वरसादाह किं चेति । न
स्मृतमिति उद्बोधकाभावादिति शेषः । तथा च घटघटत्वयोर्विशिष्टबो-
धसामान्यभावाच्च तद्विशिष्टबोधः । परन्तु घटघटत्वयोः सन्निकर्षादि-

रूपकारणसत्वे घटघटत्वयोर्ज्ञाने किं बाधकमित्यखण्डलार्थः । ननु तथापि कथन्तवाभिमतनिर्विकल्पकसिद्धिरित्यत आह तदेवेति । ननु न विशेषणज्ञानत्वेन हेतुत्वं किन्तु विशेषणविषयकत्वेन । तथा च विशेषणज्ञानं विनापि विशेषणविषयकसंस्कारादित एव विशिष्टस्मरणादिसम्भवाच्चानुपपत्तिलेशीपीत्यभिप्रायवानाह नन्विति । विशेषणज्ञानस्येति विशेषणज्ञानत्वेन विशेषणज्ञानस्य न हेतुत्वमित्यर्थः । विशेषणविषयकत्वस्य संस्कारसाधारणकारणस्य विशेषणज्ञानेपि सत्वात् । यद्वा विशेषणज्ञानस्यापि कार्यतावच्छेदकं जन्यविशिष्टप्रत्यक्षत्वं न तु विशिष्टज्ञानत्वं । अनुमित्युपमितिशाब्दबोधानां तद्व्यापारसम्बन्धेन व्याप्तिसादृश्यपदज्ञानैरेव निर्वाहसम्भवात् । तथा च तादृशप्रत्यक्षत्वं सविकल्पस्यैव कार्यतावच्छेदकमस्तु किं विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनेनेत्यभिप्रायवानाह नन्विति । एतदेवं विशेषणज्ञानस्य व्यभिचारवारणोपयोगितर्कचिन्तनम् । तदवधारणात्, विशेषणज्ञानस्य हेतुतावधारणात्, ॥

विस्तरस्तु मणिमरीचावनुसंधेयः ।

विस्तरस्त्विति । अयं भावः । कदाचिज्जातिमानिति विलक्षणविशिष्टबोधः कदाचिद्घट इति विलक्षणविशिष्टबोधस्तत्र नियामकमवश्यं वाच्यमिति जातित्वविशिष्टबुद्धौ विलक्षणविषयताशालिजातित्वज्ञानस्य घटत्वविशिष्टबुद्धौ तु निर्विकल्पकसाधारणविषयताशालिघटत्वज्ञानस्य हेतुत्वमिति सिद्धं विशेषणज्ञानस्य हेतुत्वमिति । न च तथापि जातिमान्घट इति ज्ञानमनुपपन्नं तत्र घटत्वोपरि जातित्वभासकसामयोविरहादिति वाच्यम् । तज्ज्ञानस्यार्थसमाजसिद्धत्वात् । ननु जातिमान् जातित्वविशिष्टवानित्यनर्थोवैलक्षण्यं दुर्लभम् । न च जातिमानित्यत्र जातित्वोपरि न कस्यापि प्रकारत्वं जातित्वविशिष्टवानित्यत्र तु जातित्वस्यापरि जातित्वत्वस्य भानात्तद्वैलक्षण्यमिति वाच्यम् । जात्यतिरिक्तपदार्थानां स्वरूपतः प्रकारत्वाभावेन जातिमानित्यत्रापि जातित्वोपरि कस्याचिदुर्मस्य प्रकारत्वावश्यकत्वेन साम्यादिति चेत् । जाति-

मानित्यत्र जातित्वनिर्विकल्पके जातित्वघटकीभूतपदार्थानां स्वरूपत एव भानं ततस्तेषां विशिष्टबोधः जातित्वविशिष्टवानित्यत्र तु जातित्वनिर्विकल्पके जातित्वत्वघटकीभूताः पदार्थाः स्वरूपत एव भासन्त इति तत्रोत्तरकालं तेषां विशिष्टबोधः । जात्यतिरिक्तविशकलितपदार्थानां स्वरूपेण प्रकारत्वे बाधकाभावादिति साम्याभावादित्यथा जातिमानित्यत्रापि जातित्वविशिष्टवानित्यत्र विलक्षणविषयतास्वीकारे जातित्वत्वविशिष्टवद्वानित्यत्रापि तत्कल्पनावश्यकत्वात् विषयानवस्थास्यादिति । अत एव निर्विकल्पकं स्मरणं प्रामाणिकं । अन्यथा निरुक्तप्रकारासङ्गतेः । तथा च विशेषणज्ञानस्य जन्यज्ञानत्वं न कार्यतावच्छेदकं प्रत्यक्षत्वेन जातिसादृश्यात् जातित्वास्वीकारे तु तस्य जन्यत्वघटितत्वेन गुरुत्वात् किन्तु जातिरूपं जन्यप्रत्यक्षत्वं । वस्तुतस्तु स्मृत्यनुभवसाधारणविलक्षणविशिष्टज्ञानमात्रवृत्तिविषयताविशेष एव कार्यतावच्छेदक इति दिक् ॥

वैशिष्ट्यावगाहि सप्रकारकम्वा ज्ञानं सविकल्पकं । प्रकारता चायं घट इत्यादि ज्ञाने विशेषणस्य घटत्वादेर्विशेषणत्वापरनामा विषयताविशेषः । विषयता च विषयाकारप्रतीतिसाक्षिकः स्वरूपसंबन्धविशेषः । पदार्थान्तरमित्येकदेशिनः ।

द्वितीयसाक्षात्कारमाह वैशिष्ट्यावगाहीति । अयं घट इति ज्ञानस्य सविकल्पकस्य घटघटत्वयोः सम्बन्धावगाहित्वादित्यर्थः । तथा च सांसर्गिकविषयतावत्वमिति लक्षणार्थः । सविकल्पके सांसर्गिकविषयतावत्प्रकारताख्यविषयतायाः सत्वात्प्रकारताख्यविषयताघटितमपि लक्षणमाह सप्रकारेति । तथा च प्रकारताख्यविषयताकं ज्ञानं सविकल्पकमित्यर्थः । निर्विकल्पकव्यावृत्तायाः सांसर्गिकविषयतायाः प्रकारताख्यविषयताया वा सत्वादेर्द्विषयतावत्वं लक्षणं । एवं विशेष्यताख्यविषयतावत्वमपि । एतद्विषयतावत्वस्य समूहालम्बने विरहात्समूहाल-

म्बनविशिष्टज्ञानयोर्भेद इति । सविकल्पकलक्षणघटिकां प्रकारतां निर्वक्ति प्रकारता चेति । या घटत्वादिनिष्ठप्रकारता सा ज्ञाननिष्ठा प्रकारिता । ज्ञान इति सप्रम्यर्थो विषयत्वं । घटत्वादेरिति षष्ठ्यर्थो निरूपितत्वम् । विषयतेति । ज्ञाननिष्ठा या प्रकारिता सैव विषयितेत्युच्यते । तथा च घटज्ञानविषयघटत्वादिनिरूपितविषयिताविशेषः प्रकारितेत्यर्थः । यदा सप्रम्यर्थो न विषयत्वं तदा ज्ञान इत्यस्य तादृशविषयितेत्यनेनान्वय इति । स्वरूपसम्बन्धस्यातिरिक्तत्वमभिप्रेत्याह पदार्थान्तरमिति । गौरवमेवात्रास्वरसबीजम् । अत्रेदं प्रतिभाति । विशेषणतोपलक्षणताभेदेन प्रकारता द्विविधा । तत्र विद्यमानं व्यावर्तकं सद्विशेषणं अविद्यमानमपि व्यावर्तकं सदुपलक्षणं तदत्रासङ्गतं । तथा हि । काकवन्तो देवदत्तगृहाः । जटाभिस्तापस इत्यादौ भवनोपरि भ्रमत्काकस्य शिरसि जटायाश्च विद्यमानत्वेपि विशेषणत्वाभावादिति चेद्वृण्डीकुण्डलीवासस्वीदेवदत्त इत्यादौ दण्डादिमिति अदण्डादिव्यावृत्तिर्बुध्यत इत्यदण्डादिव्यावर्तकतावच्छेदकं दण्डादिकमिति तद्विशेषणं । न च पुरुषत्वमेवास्त्विति वाच्यम् । अदण्डिसाधारण्यात् । काकजटादिकं न गृहतापसादिविशेषणं तदभाववत्यपि तृणत्वादिना व्यावृत्तिदर्शनात् । तस्माद्व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वेपि व्यावृत्तिजनकं विशेषणं अवच्छेदकत्वं चान्यनानतिरिक्तवृत्तित्वम् । व्यावृत्त्यधिकरणतानवच्छेदकत्वे सति व्यावृत्तिजनकमुपलक्षणं । उपलक्षणस्य व्यावृत्त्यधिकरणतावच्छेदकत्वाभावादिति संक्षेपः ।

भट्टास्तु ज्ञातो घट इति प्रतीतिर्ज्ञानजन्यो विषयनिष्ठः प्राकट्यापरनामा पादार्थो ज्ञातता सैव च विषयता घटज्ञानयोः सम्बन्धस्वरूपा । युक्तञ्चैतत्कथमन्यथा ज्ञानकर्मत्वं घटादेः क्रियाजन्यफलशालित्वाभावादित्याहुस्तन्न । विनष्टे घटे ज्ञात इति प्रतीतिः । न हि तत्र ज्ञानं किञ्चिज्जनयितुं शक्नोति तस्यै-

वासत्वात् । न च समवायिकारणं विना भावकार्योत्पत्तिः संभवति । तत्र स्वरूपसम्बन्धविशेष एव प्रतीतिर्विषय इति चेदन्यत्रापि स एवास्तु कृतमधिकेन कर्मविभक्तेरपि तद्वदेवोपपत्तेरिति संक्षेपः । अन्ये तु भासमानवैशिष्ट्यप्रतियोगित्वं प्रकारत्वं अयं घट इत्यत्र हि घटत्वस्य वैशिष्ट्यं भासते तत्प्रतियोगि घटत्वमित्याहुः ।

ज्ञानमात्रस्यातीन्द्रियत्वादतीन्द्रियेण ज्ञानेन विषये घटादौ ज्ञातता जन्यते । तथा च ज्ञानमनुमीयत इत्याद्यभिप्रायवतां नामपूर्वकं मतमाह भट्टास्त्विति । ज्ञाततायां मानमाह ज्ञात इति । अन्यथा, ज्ञातताया अनङ्गीकारे, ज्ञानकर्मत्वं, घटमहं जानामि ज्ञातो घट इत्यादि ज्ञानकर्मत्वम्, कथन्तायां हेतुमाह क्रियेति । धात्वर्थः क्रिया तथा च ज्ञातताया ज्ञानजन्यत्वाभावे ज्ञानरूपक्रियाजन्यफलस्य घटादावसत्त्वादित्यर्थः । तस्यैव, घटस्यैव, ननु विनापि घटं ज्ञातताजनने किं बाधकमत आह न चेति । भावकार्यस्य ससमवायिकारणकत्वनियमादित्यर्थः । ध्वंसरूपकार्यस्य ससमवायिकारणकत्वाभावाद्भावेत्युक्तम् । तत्र, नष्टघटस्थले, प्रतीतिः, ज्ञातो घट इति प्रतीतिः, अन्यत्रापि, वर्तमानघटादिस्थलेपि, । स एव स्वरूपसम्बन्ध एव । कृतमिति । तथा चातिरिक्तज्ञाततायां मानाभावादिति भावः । ननु तर्हि घटमहं जानामीति ज्ञानकर्मत्वं घटस्य कथं भविष्यतीत्यत आह कर्मविभक्तेरपीति । तद्वदेव, ज्ञातो घट इति प्रतीतिवदेव, । तथा च यथा ज्ञातो घट इति प्रतीतिविषयः स्वरूपसम्बन्धविशेषस्तथा द्वितीयार्थोपीत्यर्थः । एवं च स्वरूपसम्बन्धरूपविषयत्वं द्वितीयार्थ इति । घटं जानामीत्यत्र घटविषयकज्ञानवानिति बोधः । इयान् परं भेदः स्वरूपसम्बन्धे ज्ञातो घट इति प्रतीतिविषयत्वं शक्त्या, द्वितीयार्थत्वं लक्षणयेति । न चैवं द्वितीयार्थस्वरूपसम्बन्धे ज्ञातो

घट इति प्रतीतिविषयत्वं लक्षणया शक्त्या तु ज्ञाततायामिति ज्ञात-
तासिद्धिर्दुर्वारेति वाच्यम् । स्वरूपसम्बन्धनैवोपपत्तावतिरिक्तज्ञाततायां
मानाभावात् । न च शक्त्या द्वितीयार्थाऽपि स्वरूपसम्बन्ध एवास्त्विति
वाच्यम् कर्मणि द्वितीयेति सूत्रानुरोधात्कर्मत्व एव शक्तैः कल्पनात् । ननु
सुविभक्तौ न लक्षणा अन्यथा व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यात् । तथा च द्विती-
यायाः कथं स्वरूपसम्बन्धे लक्षणेति चेन्न । सुविभक्तौ न लक्षणेत्यस्य
विभक्तिनिरूपिता विभक्त्यन्तरार्थे न लक्षणेत्यादिरूपः संक्षेपार्था बोध्य
इति । अन्येत्यिति । अत्र प्रतियोगित्वं निरूपकत्वम् । एवं भासमानवैशि-
ष्ट्यानुयोगित्वं विशेष्यत्वमित्यपि बोध्यं विशिष्टज्ञाने प्रतियोगित्वमनुयो-
गित्वं च समूहालम्बनादधिकं भासत इति तयोर्वैलक्षण्यमिति ।

तन्न दण्डपुरुषसंयोगा इति समूहालम्बने द-
ण्डीपुरुष इति दण्डस्य प्रकारतापत्तेः संयोगो हि
दण्डस्य वैशिष्ट्यं भासते तत्प्रतियोगी च दण्ड इति
दिक् । तच्च प्रत्यक्षमिन्द्रियात्मकं द्वेधा द्रव्यग्राहकं
तद्ग्राहकं च । द्रव्यग्राहकानि चक्षुस्त्वङ्मनांसि ।
अन्यद्ग्राह्यं रसनं श्रवणञ्च । ननु मनसो द्रव्यग्राहकत्वे
ऽन्यस्यापि विप्रकृष्टघटोपलब्ध्यापत्तिः ।

तन्मतं दूषयति तत्रेति दण्डपुरुषसंयोगा इति समूहालम्बने एते
त्रय एव बुध्यन्त दण्डीपुरुष इत्यत्रापि त एवेति समूहालम्बनविशिष्टज्ञान-
योर्भेदो न स्यादिति भावः । तदेवाह संयोग इति । दिगिति । ननु
दण्डीपुरुष इत्यत्र प्रतियोगित्वमनुयोगित्वं चातिरिक्तं बुध्यते दण्डपुरुष-
संयोगा इत्यत्र तु त्रय एव बुध्यन्त इति कुतो न वैलक्षण्यमिति चेन्न ।
दण्डपुरुषसंयोगप्रतियोगित्वानुयोगित्वानीति समूहालम्बनस्य दण्डीपुरुष
इति विशिष्टज्ञानस्य च भेदो न स्यात् । न च तत्र प्रतियोगित्वानुयो-
गित्वयोरपि सम्बन्धो बुध्यत इति वाच्यम् विषयानवस्थापत्तेरिति । अथ

विषयताविशेषरूपप्रकारता ऽपि दण्ड कुतो नेति चेन्न । समूहालम्बनवि-
षयीभूतस्य दण्डस्यास्मदभिमतविलक्षणप्रकारताया अभावात् तथा हि
समूहालम्बने सर्वे स्वातन्त्र्येण भासन्ते न तु तत्र दण्डादेः प्रकारतया
संयोगादेः संबन्धतया पुरुषादेर्विशेष्यतया भानं । दण्डीपुरुष इत्यत्र तु
दण्डस्य प्रकारतया संयोगस्य संसर्गतया पुरुषस्य विशेष्यतया भानमिति ।
दण्डादौ प्रकारताव्यविषयतायाः संयोगादौ सांसर्गिकविषयतायाः पुष-
पादौ विशेष्यताव्यविषयतायाश्च सत्त्वात्तयोर्भेद इति । अथ फलात्मकं
प्रत्यक्षमुत्त्वा करणात्मकं प्रत्यक्षमाह तच्चेति । तच्च साक्षात्कारिप्रमाकरणं
च । इन्द्रियत्वं चेन्द्रियमिति परिभाषाविशेषविशेषयत्वम् । घ्राणादिषष्ठ्य-
न्यतमत्वं वा । साक्षात्कारत्वव्याप्यजातिमात्रावच्छिन्नकार्यताप्रतियोगिक-
कारणतावत्वे सति द्रव्यत्ववत्त्वं वा । स्मृतिस्वरूपायोभ्यत्वे सति ज्ञानज-
नकमनः संयोगाश्रयत्वं वेति । भवति च साक्षात्कारत्वव्याप्याजातिश्चातु-
षत्वादीत्येवं लक्षणसमन्वयः । द्रव्यत्वपदमात्ममनःसंयोगवारणाय मात्रपदं
शरीरादिवारणाय । एवमन्तिमे ज्ञानजनकात्ममनः संयोगश्चक्षुरादिमनः
संयोग इत्येवं लक्षणसमन्वयः । आत्मन्यतिव्याप्तिवारणाय स्मृतिस्वरूपा-
योभ्यत्वे सतीति । चक्षुस्त्वङ्मनांसि चक्षुस्त्वङ्मनांस्येवेत्यर्थः । अन्यद् द्रव्या-
ग्राहकम् । दूरस्थितघटस्यापि चक्षुषा ग्रहणादन्यस्येत्युक्तम् । अन्येनापि
सर्वहितस्य त्वचा ग्रहणादूरेत्युक्तम् । व्यवहितत्वाभावस्यापनाय परिष्फु-
टेत्युक्तम् । परिष्फुटत्वमव्यवहितत्वम् ।

न च तदात्ममात्रग्राहं सर्वविषयत्वसिद्धान्त-
व्याघातात् उच्यते मनः सर्वविषयकमपिबहिर्विषय-
ज्ञानजनने परतन्त्रं । परं चक्षुरादि उपस्थितिर्यो-
गजधर्मः सामान्यलक्षणा च । न पुनश्चक्षुरादिमात्रं
स्मृतपदार्थानां मनसा संसर्गग्रहात् कथमन्यथा
कविकाव्यादि योगिनां योगजधर्मप्रत्यासत्त्या मनसा
सर्वसाक्षात्काराच्च ।

नन्विन्द्रियस्य मनस आत्ममात्रग्राहकत्वमित्यत आह नचे-
ति । तत्, मनः, । सर्वेति । सर्वतत्तद्विषयकज्ञानजनकमपि परतन्त्रं, पर-
व्यापारकं, । परं किमत आह । परमिति । आदिना त्वगादिपरिग्रहः ।
उपस्थितिः, ज्ञानम्, । तथा च चतुरादिज्ञानलक्षणा योगधर्मलक्षणा
सामान्यलक्षणा च एतद्वारा मनो ज्ञानमात्रजनकमित्यर्थः । ननु ज्ञानलक्षणा
किमर्थं स्वीकर्तव्येत्यत आह न पुनरिति । मात्रमित्यनन्तरं परमित्य-
नुषज्यते । स्मृतपदार्थानामिति । अयमर्थः सुरभिर्वदनमित्यादिवस्तुषु
मृतेषु स्थितं सौरभं भासते तच्च न ज्ञानलक्षणं विना सौरभेन सह चतुषः
सन्निकर्षाभावात् । ननु सौरभत्वसामान्यलक्षणयैव निर्वाहे कृतं ज्ञानलक्षण-
येति चेत् । तथापि सौरभत्वज्ञानस्य विनाज्ञानलक्षणमनिर्वाहात् । किञ्च
यत्र शुक्तौ रजतत्वज्ञानानन्तरं रजतमहजानामीत्यनुव्यवसायस्तत्र रजत-
त्वभानाये ज्ञानलक्षणा स्वीकार्येति । एवं रजतत्वेन शुक्तिज्ञानानन्तरमनुव्य-
वसाये शुक्तिभानं ज्ञानलक्षणयैव । तत्र शुक्तित्व रूपसामान्यज्ञानाभावात् ।
मानसे ज्ञानलक्षणाद्विषयं मनस एव प्रत्यासत्तिः न तु चतुरादेः तेषां
नानात्वेन प्रतीन्द्रियं न प्रत्यासत्तित्वं कल्पते गौरवादिति ध्येयम् । कवीति ।
कवेः काव्यमित्यर्थः । तथा च काव्यकारैर्वैदुपरम्परातस्तत्पदार्था ज्ञायन्ते
ततस्ते ऽनुव्यवसाये भासन्ते ततस्तेषां काव्यश्रवणानन्तरमन्येषामपि
तत्पदार्थज्ञानमिति तच्च न ज्ञानलक्षणं विनेत्यर्थः । योगिनां, युक्तपु-
ञ्जानभेदेन द्विविधयोगिनाम्, । योगजधर्मप्रत्यासत्त्या, द्विविधयोगजधर्मप्र-
त्यासत्त्या, । तथा चायमर्था युक्तयोगिना परमाणादयो निखिलाः सर्वदा
बुध्यन्ते तत्र योगजधर्म एव सन्निकर्षः । युञ्जानयोगिना तु परमाणा-
दयश्चिन्तासहकृतयोगजधर्मेण बुध्यन्त इति । योगजधर्मश्च बहिर्विष-
यात्मनोनिवृत्तिरूपप्रणिधानविशेषः । सोऽपश्यत्प्रणिधानेति कालिदा-
सोक्तम् । मिथिलास्यः स योगीन्द्रः क्षणं ध्यात्वा ब्रवीन्मुनि इति याज्ञव-
ल्क्योक्तं सङ्गच्छते । योगजधर्मसहकारेणापि चतुषा चतुर्योग्यं गृह्यते
न तदयोग्यमपि न खलु योगिनापि रूपं श्रोत्रेण गृह्यते । तदुक्तम् । न
रूपे श्रोत्रवृत्तिरिति । विप्रकृष्टं व्यवहितं च महत्वादिकमन्तरेणापि गृह्यते ।

तदुक्तम् । विप्रकृष्टं व्यवहितं च सम्यक् पश्यन्ति योगिन इति पश्यामि
योजनशतादिति च ॥

प्रमेयत्वसामान्यलक्षणप्रत्यासत्त्या मनसा सर्वग्र-
हाच्च । कृतद्वि मनःस्वतन्त्रम् अबाह्यवस्तुनि । कान्यवा-
ह्यानि आत्मा तदोग्यगुणास्तदभावस्तद्वृत्तिर्जातिश्च ।
के तदोग्यगुणाः सविकल्पकज्ञानेच्छाप्रयत्नसुखदुःख-
द्वेषास्तदेकत्वपरिमाणे च । तदेकत्वपरिमाणे न योग्य
इति टीकाकृतः । नन्वित्यम्परात्मा परेण गृह्येत
तद्गुणाश्च न परात्मतद्गुणानाम्परायोग्यत्वात्स्यादे-
तत् चतुर्यदि द्रव्यग्राहकं तदा परमाणादयोपि
गृह्येरन्निति चेन्न तेषां चतुरयोग्यत्वात् किन्तावच्च-
तुषो योग्यं महदुदूतवद्द्रव्यं परमाणुश्च न महान्
आत्मादयश्च न रूपवन्तः पिशाचादयश्च नोदूतरू-
पवन्तः तद्रूपस्यानुदूतत्वात् ।

सामान्यलक्षणायां युक्तिमाह प्रमेयत्वेति । सविकल्पमन्तरेण
प्रत्यक्षत्वाभावादृष्टित्वेन निखिलवन्धेर्धूमत्वेन सकलधूमस्य ज्ञानाय
सामान्यलक्षणा स्वीकर्तव्येति । न चैवं सार्वज्ञापत्तिः प्रमेयत्वेन सर्वप्र-
मेयज्ञानादिति वाच्यम् । प्रमेयत्वेन रूपेण सर्वज्ञत्वे बाधकाभावात्तत्त-
द्रूपेण सकलपदार्थानां ज्ञानाभावेन तेन तेन रूपेण सार्वज्ञाभावाच्च ।
विवेचयिष्यते चान्यदुपरिष्ठात् । तर्हि सर्वविषयकधीजनने परतन्त्रत्वम् ।
तदोग्यगुणाः, । आत्मयोग्यगुणाः, । अदृष्टादिवारणाय योग्येत्युक्तम् ।
तदभावः, आत्मयोग्यगुणानामभावः, । तद्वृत्तिः, । आत्मवृत्तिः,
तद्गुणवृत्तिश्च, सविकल्पकैति निर्विकल्पकस्यातीन्द्रियत्वेनायोग्यत्वा-

दिति भावः । तदेकत्वपरिमाणे, आत्मैकत्वपरिमाणे, टीकाकृत
इत्यस्वरसबीजं अहमेकोऽहं महानिति प्रतीतिविरोध इति । आत्मनो
विभुत्वन विभूतानां सर्वमूर्त्तसंयोगित्वेन स्वमनसोऽपि परात्मसंयुक्तत्वा-
त्परात्मप्रत्युत्तं स्यादित्यभिप्रायवानाह नन्विति । इत्यम्, आत्मादीनां
मनोयोग्यत्वे, । तदुणाश्च । परात्मगुणानामिति । आत्मा च गुणाश्चे-
त्यात्मगुणाः तथा च परात्मा परात्मगुणाश्च परस्यायोग्या इत्यर्थः । तेषां,
परमाण्वादीनाम्, चतुरयोग्यत्वादिति । तथा च चातुषत्वावच्छिन्नं प्रति
चतुर्योग्यत्वेन कारणतेत्यर्थः । चतुर्योग्यं द्रव्यं दर्शयति महदिति ।
तथा च द्रव्यचातुषे महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्वमेव योग्यतेत्यर्थः ।
महत्पदकृत्यं दर्शयति । परमाणुरिति । रूपपदकृत्यं दर्शयति आत्मादय
इति । उद्भूतपदकृत्यन्दर्शयति पिशाचादय इति तद्रूपस्य, पिशाचरूपस्य,
उद्भूतत्वं किमत आह उद्भूतत्वमिति । अथोद्भूतत्वं न जातिः । शुक्ल-
त्वादिना सङ्करप्रसङ्गात् । तथा हि शुक्लत्वं विहायोद्भूतत्वमुद्भूतस्पर्शादौ ।
उद्भूतत्वं विहाय शुक्लत्वमनुद्भूतशुक्लरूपे । उद्भूतशुक्लरूपे चोभयमपि । न च
नानैव शुक्लत्वादिव्याप्यमुद्भूतत्वमिति वाच्यम् । चातुषत्वावच्छिन्नं प्रत्यु-
द्भूतरूपत्वेन कारणत्वं तादृशरूपत्वस्यैव कारणतावच्छेदकत्वादनन्त-
कार्यकारण भावप्रसङ्गाच्च ।

उद्भूतत्वं च जातिविशेष इत्येके । अनुद्भूतत्वरू-
पजात्यभाव इत्यपरे । योग्यगुणाः योग्यद्रव्यरूपन्त-
न्मात्रवृत्तिसंख्यापरिमाणपृथक्त्वेहसंयोगविभागप-
रत्वापरत्वद्रवत्ववेगाः । मात्रपदं घटाकाशादिसं-
योगवारणाय कर्म च योग्यद्रव्यसमवेतं । जातिस्तु यो-
ग्यवस्तुगता द्रव्यत्वरूपादिः समवायश्च । त्वचो मह-
दुद्भूतरूपस्पर्शवद्योग्यन्द्रव्यम् तेन परमाणुवायुप्रदी-
पप्रभादयस्त्वचा न गृह्यन्ते परमाणोरमहत्वात् वायो-

नीरूपत्वात् प्रभाया उद्भूतस्पर्शाभावात् गुणाश्च
रूपातिरिक्तचतुर्योग्यमहदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृत्तयो म-
हदुद्भूतस्पर्शश्च । अत एव वायुपरिमाणादयस्त्वचा न
गृह्यन्ते चतुर्योग्यत्वात् न वा प्रदीपप्रभापरिमाणा-
दय उद्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात् न वा घटप्रभासं-
योगादय उद्भूतस्पर्शवन्मात्रावृत्तित्वात् तत्र ह्यनुद्भूत-
स्पर्शादयो वर्तन्ते । कर्म च योग्यद्रव्यसमवेतम् सामा-
न्यं च योग्यवस्तुसमवेतम् समवायश्च ।

उद्भूतत्वस्य जातित्वे तु तदपि कारणतावच्छेदकं तथा च
रूपत्वविशिष्टोद्भूतत्वेनोद्भूतत्वविशिष्टरूपत्वेन वा कारणत्वमित्य-
भिप्रायवतां नवीनानामतमाह । अनुद्भूतत्वमिति नन्वुद्भूतत्वस्य जाति-
त्वोऽपि तथैव सङ्कर इति चेन्न शुक्लत्वादिव्याप्यनानैवानुद्भूतत्वस्वीका-
रेति विरहात्तेन रूपेण कारणत्वाभावात् । चतुर्योग्यगुणानाह योग्य-
गुणा इति । योग्येति परमाणुरूपवारणाय । तन्मात्रवृत्ति, योग्यद्र-
व्यमात्रवृत्ति, । कर्म चेति । तथा च योग्यद्रव्यसमवेतं कर्म चतुर्योग्यमि-
त्यर्थः । जातिश्चेति । वस्तुपदङ्गुणकर्मगतजातिलाभाय । तथा च योग्य-
द्रव्यसमवेतजातिषु महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वं स्वाश्रयसमवाय-
सम्बन्धेन योग्यगुणकर्मसमवेतजातिषु तु स्वाश्रयसमवेतसमवायेन । समवा-
यश्चेति । द्रव्यवृत्तित्वावच्छेदेन समवाये स्वाश्रयसम्बन्धित्वेन द्रव्यसमवे-
तवृत्तित्वावच्छेदेन समवाये स्वाश्रयसमवेतसम्बन्धित्वेन तादृशयोग्यत्वस्य
सत्वादिति भावः । अथ प्राचां मते त्वगिन्द्रिययोग्यन्द्रव्यमाह त्वच इति ।
तथा च त्वाचप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नमिति महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपवत्त्वे-
सति स्पर्शवत्वरूपयोग्यत्वं तन्त्रमित्यर्थः । त्वगिन्द्रिययोग्यगुणानाह योग्य-
गुणाश्चेति । रूपवारणाय रूपातिरिक्तेति । अथ रूपातिरिक्तचतुषो योग्यस्य

प्रभापरिमाणादेस्त्वचो योग्यत्वं स्यादित्यत आह हदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृ-
त्तय इति । नन्वेवं रूपातिरिक्तचतुर्योग्यत्वे सति महदुद्भूतस्पर्शवन्मात्रवृ-
त्तित्वमेव त्वचो योग्यत्वमिति फलितम् तच्च महदुद्भूतस्पर्शं न सम्भवति
तस्य चतुर्योग्यत्वाभावाद् अत आह महदुद्भूतस्पर्शश्चेति । महत्त्वस-
मानाधिकरणोद्भूतस्पर्शश्चेत्यर्थः । परमाणुस्पर्शवारणाय महदिति ।
प्रभास्पर्शवारणायोद्भूतेति । अत एव, चतुर्योग्यत्वपददानादेव, त्वचो
योग्यद्वयं किमत आह कर्म चेति । तथा च कर्मणि त्वचो योग्यत्वं
महत्त्वसमानाधिकरणोद्भूतस्पर्शवत्समवेतत्वं त्वचो योग्यं द्रव्यगुणकर्म-
साधारणं सामान्यमाह सामान्यं चेति । योग्यवस्तुसमवेतं, योग्यद्रव्यगुण-
कर्मसमवेतं, योग्यत्वं त्रिषु यथोक्तमेव । अत्र रूपत्वभिव्रत्वमपि देयम् ।
तथा च रूपत्वभिन्नद्रव्यगुणकर्मसमवेतं सामान्यं त्वचो योग्यमित्यर्थः ।
समवायश्च योग्यद्रव्यगुणकर्मसमवायस्त्वचोयोग्य इत्यर्थः ॥

मीमांसकास्तु महदुद्भूतस्पर्शवद्द्रव्यत्वेनैव त्वचो-
योग्यता लाघवात् न तु महदुद्भूतरूपमपि तत्र प्रयो-
जकं गौरवात् । अतो वायोरपि श्पार्शनप्रत्यक्षम् ।
न च बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यसाक्षात्कारत्वावच्छेदेना-
द्भूतरूपस्य हेतुत्वाद्वायौ च तदभावान्नैवमिति वा-
च्यम् । लाघवाद्द्रव्यचानुषत्वावच्छेदेन तस्य हेतु-
त्वादित्याहुः ।

ननु महदुद्भूतरूपस्पर्शवद्द्रव्यत्वेन न त्वयोग्यत्वं किन्तु महदुद्भू-
तस्पर्शवत्त्वेन । तथा च वायोरपि प्रत्यक्षं भवत्येवेति नवीनपथप्रवृत्तानां
मीमांसकानां मतमाह मीमांसकास्त्विति । तत्र, त्वावप्रत्यक्षं, गौरवात्
महदुद्भूतरूपप्रवेशे गौरवात् । ननु द्रव्यचानुषत्वावच्छिन्नमिति महदुद्भू-
तरूपस्य कारणत्वमवश्यं वाच्यमन्यथाऽऽत्मपवनपिशाचादेश्चानुषत्वाप-

त्तिः । तथा च लाघवात्तादृशरूपस्य बहिरिन्द्रियद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वमेव
कार्यतावच्छेदकमस्त्वित्याशयवानाह न चेति । तदभावात्, तादृशरूपा-
भावात्, नैवं, न वायोः स्पर्शनप्रत्यक्षं, लाघवादिति । द्रव्यचानुषत्वस्य
बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यलौकिकप्रत्यक्षत्वापेक्षया लघुत्वादित्यर्थः । तादृशरू-
पस्य बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वे कार्यतावच्छेदकत्वमुताऽऽत्मेतरद्रव्यप्र-
त्यक्षत्वे वेति विनिगमनाविरहश्चेति बोध्यम् । तदुत्तत्वात्, मदुद्भूत-
रूपस्य हेतुत्वात्, अत्रेदं प्रतिभाति यद्यपि द्रव्यचानुषत्वावच्छिन्नमिति
महदुद्भूतरूपवत्त्वेन द्रव्यस्पर्शनत्वावच्छिन्नं प्रति च महदुद्भूतस्पर्शवत्त्वेन
हेतुत्वमिति पर्यवसितम् । तथा ऽपि बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नमिति किं नियामकम् । न तावन्महदुद्भूतस्पर्शवत्त्वं प्रभायास्तादृ-
शप्रत्यक्षं न स्यात् । न चेष्टापत्तिः प्रभायास्तेजसो रूपत्वात् प्रभाम्पश्या-
मीति प्रतीतिश्च । नचेयं प्रतीती रूपं पश्यामीति वद्व्यत्वाभावेऽप्युपपत्तेरिति
वाच्यम् प्रभा चलति प्रभा शुक्लेति प्रतीतिः । नचेयं भ्रान्तिः बाधकं विना
भ्रमत्वायोयात् । नापि मदुद्भूतरूपवत्त्वं । वायोरूपादेश्च स्पर्शनं न
स्यात् । न भवत्येवेति चेत् । शरीरपवनसंयोगानन्तरं शीतोवायुरनुष्णावायु-
रिति स्पर्शनं प्रत्यक्षानुपपत्तिः । नचेयं स्पर्शमात्रगोचरेति वाच्यम् । वायु-
विशेष्यकत्वानापत्तिः वायुं स्पृशामीत्यनुव्यवसायानुपपत्तिश्च । किं च तादृ-
शस्पर्शस्येव बहिरिन्द्रियप्रत्यक्षमिति कारणत्वमुच्यताम् । प्रभायाः प्रत्यक्षत्वा-
भावे इष्टापत्तेः । अथ प्रभां पश्यामीति प्रतीतिरनुपपत्तेरिति चेत्तर्हिवायुस्पृ-
शामीति प्रतीतावपि दीयतां दृष्टिरिति तस्माद्बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्यक्ष-
त्वावच्छिन्नमिति न तादृशरूपस्य न वा तादृशस्पर्शस्य न पुनस्तदुभयो-
र्नियामकत्वं बिन्तु विभुवृत्तिभिर्बिषयेषु गुणवत्त्वस्य नियामकत्वं । एवं
च महदुद्भूतस्पर्शवत्त्वस्य चोयोग्यत्वेन महदुद्भूतरूपवत्त्वस्य चतुर्योग्य-
त्वेन च पवनप्रभायोः प्रत्यक्षत्वे न काप्यनुपपत्तिः पवने तादृशस्पर्शा-
त्मकतादृशविशेषगुणवत्त्वस्य प्रभायां तादृशरूपस्य तादृशविशेषगुणस्य
सत्त्वादिति । एवं च पवनप्रभादिवत्सख्यापरिमाणादेः क्रियाया जातेश्च
प्रत्यक्षत्वं भवत्येवेति दिक् ॥

वैशेषिकास्तु समवायो न प्रत्यक्षः सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वात् कथमन्यथा घटाकाशसंयोगो न प्रत्यक्षः । न च समवायस्य सर्वे आश्रयाः प्रत्यक्षाः परमाण्वादेरयोग्यत्वादित्यहुस्तन्न । तथा हेतुतायां मानाभावात् । न च घटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षतापत्तिः योग्यमात्रसमवेतगुणस्यैव योग्यत्वात् ।

ननु व्यासज्यवृत्तिप्रत्यक्षे समानेन्द्रियजयावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वमिति निखिलवादिसिद्धम् । तथा च समवायस्य कथं प्रत्यक्षमित्यभिप्रायवतां वैशेषिकानां मतं दूषयितुमाह वैशेषिकास्त्विति । सम्बन्धेति । सम्बन्धस्य व्यासज्यवृत्तित्वादिति भावः । अन्यथा, सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुत्वाभावे, घटाकाशेति । स्वाश्रयसमवायसंबन्धेन गगनमादायापि महत्वस्य घटमादायैव रूपवत्त्वस्य सत्त्वादिति भावः । अथ समवायप्रत्यक्षे बाधकमाह न चेति । तथा हेतुतायां, सम्बन्धप्रत्यक्षे यावदाश्रयप्रत्यक्षहेतुतायाम्, योग्यमात्रेति । तथा च घटाकाशसंयोगस्य योग्यमात्रसमवेतत्वाभावादित्यर्थः ।

किं च लाघवात्संयोगप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य हेतुता युज्यते न तु सम्बन्धप्रत्यक्षत्वावच्छेदेन सम्बन्धत्वं हि संयोगसमवायान्यतरत्वमिति गौरवात् ।

ननु तर्हि यावदाश्रयप्रत्यक्षस्य कुत्र हेतुत्वमत आह किं चेति । लाघवात्कार्यतावच्छेदके लाघवात् । प्रत्युतगौरवमाह सम्बन्धत्वमिति । अत्रेदं विचार्यते । व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे समानेन्द्रियजयावदाश्रयप्रत्यक्षस्य केन रूपेण कार्यकारणभावः । न च व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षत्वेन याव-

दाश्रयलौकिकप्रत्यक्षत्वेनेति वाच्यम् । जातिचानुषे व्यभिचारात् । नापि द्विष्टगुणचानुषत्वेन द्विष्टतदुणाश्रयविषयकचानुषत्वेनेति तत्तदाश्रयभेदेनासङ्गकार्यकारणभावप्रसङ्गात् । नापि तत्तद्वित्वादिचानुषत्वेन तत्तद्वित्वाश्रयचानुषत्वेनेति तत्तद्वित्वाश्रयभेदानन्तकार्यकारणभावप्रसङ्गादिति । अत्रोच्यते । व्यासज्यवृत्तिगुणप्रत्यक्षत्वेन समानेन्द्रियजयावदाश्रयलौकिकप्रत्यक्षत्वेन हेतुहेतुमद्भावः । एवं जातिप्रत्यक्षे समवायप्रत्यक्षे च न व्यभिचारः । जातिसमवायप्रत्यक्षस्य कार्यतावच्छेदकानाशान्तत्वात् । अपरे तु व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षत्वेन यावदाश्रयप्रत्यक्षत्वेन न कार्यकारणभावोऽपि तु गुणचानुषत्वावच्छिन्नं प्रतिस्वाश्रयसमवेतत्वसंबन्धेन रूपाभावो महत्त्वाभावश्च प्रतिबन्धको नास्ति घटाकाशसंयोगस्य प्रत्यक्षतापत्तिः । अमरेणुचानुषे व्यभिचारवारणाय गुणेत्यपि वदन्ति । तत्र चैत्रमैत्रोभयसन्निकर्षे सत्यपि दोषाद्वन्न न तदुभयप्रत्यक्षं तन्निष्ठद्वित्वसंयोगादेः प्रत्यक्षतापत्तौ गतिश्चित्तनीयेति संक्षेपः । अथ व्यासज्यवृत्तिधर्मप्रत्यक्षे यावदाश्रयसन्निकर्षावश्यकः । अन्यथा यत्र घटपटोभयसन्निकर्षो नष्टस्तद्वितीयक्षणे एकाश्रयमात्रसन्निकर्षे सत्यपि तन्निष्ठद्वित्वसंयोगादेः प्रत्यक्षतापत्तिः । तस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मचानुषादिप्रत्यक्षत्वेन यावदाश्रयचतुःसंयोगत्वेन तत्र द्वित्वादिचानुषत्वेन यावत्तद्वित्वाश्रयनिष्ठचतुःसंयोगत्वेन वा न कार्यकारणभावः जातिप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । द्वितीयकल्पे यदि यावत्त्वं चतुःसंयोगविशेषणं तदातादृशयावच्चतुःसंयोगस्य कुत्राप्यसम्भवात् । यदि द्वित्वाद्याश्रयविशेषणं तथापि यावद्वित्वाद्याश्रयवृत्तिचतुःसंयोगस्याप्रसिद्धेरिति चेत् । उच्यते गुणचानुषत्वावच्छिन्नं प्रति समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकचतुःसंयोगविशिष्टद्रव्यत्वसामान्याभावः प्रतिबन्धकः । तेन द्वित्वेकाश्रयमात्रसन्निकर्षदशायां द्वित्वादेर्न प्रत्यक्षम् । एकाश्रयमात्रचतुःसंयोगसत्त्वेऽप्यपराश्रयचतुःसंयोगाभावसत्त्वे च विशिष्टद्रव्यत्वाभावस्य सत्त्वाच्चद्वित्वसंयोगादेः प्रत्यक्षतापत्तिः ॥ यत्रोभयचतुःसंयोगस्तत्र संयोगस्याप्यव्याप्यवृत्तित्वेऽपि तद्विशिष्टद्रव्यत्वस्य व्याप्यवृत्तित्वाच्च द्वित्वसंयोगादेः प्रतानुपपत्तिः ।

घ्राणयोग्यो महत्वसमानाधिकरणोद्भूतो गन्ध-
सद्गतं सामान्यं तयोस्समवायश्च । अत एव न पर-
माणुगन्धो गृह्यते महत्वासमानाधिकरणत्वात् न वा
घ्राणमणिवज्रादिगन्धो ऽनुद्भूतत्वात् ।

माणेन्द्रियस्य द्रव्यग्राहकत्वायोग्यत्वाद्गुणवृत्तिजातिसमवायानां
योग्यत्वमाह घ्राणेति तथा चात्र महदुद्भूतगन्धवत्त्वमेव योग्यत्वन्तादृश-
गन्धसमवेतत्वं च जातौ तदुभयसम्बन्धत्वं च समवाय इति । तद्गतं, गन्ध-
गतं, । तयोः, गन्धगन्धत्वयोः, । अत एव, महत्वसमानाधिकरणेति विशे-
षणादेव, । वज्रादिगन्धः घ्राणयोग्य इत्यनुषज्यते । आदिनोष्मादिसंग्रहः ।
अनुद्भूतत्वादिति । ननु वज्रादावनुद्भूतगन्धे किं मानमिति चेत् । वज्रभ-
स्मनि गन्धोपलब्ध्यै व वज्रे गन्धसिद्धिस्तथा हि । यद्द्रव्यं यद्द्रव्यध्वंसजन्यं
तद्द्रव्यं तदुपादानोपादेयमिति व्याप्रेरिति । वज्रध्वंसजन्ये भस्मनि-
गन्धोपलब्ध्या वज्रेऽपि गन्धसिद्धिः । अत्र मणिमयद्रव्यध्वंसजन्येदाहे मण्यु-
पादानोपादेयत्वाभावात्प्रथमं द्रव्यपदं कामिनीचरणाघातेनाशोऽपुण्योद्गम
इति काव्यादौ प्रसिद्धं तथा च पुष्परूपद्रव्यादौ कामिनीचरणाभिघात-
ध्वंसजन्यत्वात्तत्र व्यभिचारवारणाय द्वितीयं द्रव्यपदं । यद्वा हरिवंश-
श्रवणजन्यपुत्रप्रतिबन्धकीभूतादृष्टध्वंसजन्ये पुत्ररूपद्रव्ये व्यभिचारवारणाय
द्वितीयं द्रव्यपदम् ।

रसनायोग्यो महत्वसमानाधिकरणोद्भूतो रसः
तद्गतं सामान्यं तयोस्समवायश्च तेन परमाणुरसो न
गृह्यते । महत्वासमानाधिकरणत्वात् । न वा मण्या-
दिरसोऽमुत्भूतत्वात् । श्रवणयोग्यः शब्दस्तद्गता जा-
तिस्तयोस्समवायश्चेति संक्षेपः ।

रसनेन्द्रियस्य द्रव्यग्राह्यत्वात् रसस्य तद्वृत्तिजातिसमवायानां
योग्यत्वमाह रसन इति । तथा च महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरसत्व-

मेव योग्यत्वं तादृशरससमवेतत्वं च जातौ समवाये च तदुभयसम्बन्ध-
त्वमिति । तद्गतम्, रसगतम्, । तयोः रसरसत्वयोः । समवायः योग्य
इत्यनुषज्यते । तेन महत्वसमानाधिकरणेति विशेषणदानेन, । मण्यादिरस
इति गृह्यत इत्यनुषज्यते । तद्गताः, शब्दगताः, । तयोः शब्दशब्दत्वयोः, ।
अत्र द्रव्यसमवेतमात्रप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति महत्वस्य स्वाश्रयसमवेत-
त्वेन तद्गतजातिप्रत्यक्षे तु स्वाश्रयसमवेतसमवायेन कारणत्वमेवं रूपस्यापि
कारणत्वमिति सुधीभिर्विभाव्य बोध्यमिति संक्षेपार्थः ।

तस्येन्द्रियस्यासन्निकृष्टाग्राहकत्वात् सन्निक-
र्षाः सहकारिणः । के ते सन्निकर्षाः संयोगः संयुक्तसम-
वायः संयुक्तसमवेतसमवायः समवायः समवेतसमवा-
यः विशेषणविशेष्यभावश्चेति । अथ केन सन्निक-
र्षेण किं गृह्यते । द्रव्यं संयोगेन शब्देतरगुणः कर्म-
द्रव्यगता जातिः संयुक्तसमवायेन ।

तस्य प्रत्यक्षत्वरूपस्य ते इन्द्रियसहकारिणः, । क्रमेण सन्निकर्षा-
नाह संयोग इति । द्रव्यमिति । तथा च द्रव्यप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रती-
न्द्रियसंयोगत्वेन कारणतेत्यर्थः । इन्द्रियत्वस्यैकस्यानुगतस्याभावादिन्द्रिय-
संयोगस्यापि नैकत्वम् । तथा च विषयतासम्बन्धेन द्रव्यलौकिकचानुषे-
चतुः संयोगः एवं विषयत्वसम्बन्धेन द्रव्यलौकिकस्पर्शने त्वद्योगः एवं
विषयतया ऽऽत्मलौकिकप्रत्यक्षे आत्ममनःसंयोगः कारणमिति शब्देतेति ।
श्रवणस्य शब्दाश्रयभित्तत्वाभावेन संयुक्तसमवायाभावाच्छब्देतरत्वेत्युक्तं । तच्च
गुणविशेषणम् । संयुक्तसमवायेनेति । अयमर्थः । इन्द्रियत्वस्यैकस्याभावेन
तत्तदिन्द्रियसंयुक्तसमवायो वाच्यस्तथा च द्रव्यसमवेतचानुषेत्वावच्छिन्नं
प्रति चतुःसंयुक्तसमवायः कारणं द्रव्यसमवेतस्पर्शनेप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति
त्वक्संयुक्तसमवायः कारणम् । परं तु महत्वसमानाधिकरणोद्भूतरूपाव-
च्छिन्नत्वं तादृशोद्भूतस्पर्शावच्छिन्नत्वं च पूर्वाक्तरीत्या समुदितं प्रत्येकं

वा बोध्यम् । गन्धलौकिकप्रत्यक्षे घ्राणसंयुक्तसमवायः रसलौकिकप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवायः । आत्मसमवेतलौकिकप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवायः ।

भवति हि घटादि चक्षुरादिसंयुक्तं तत्र समवेतं रूपादि स्पन्दो जातिश्च द्रव्यत्वादिः शब्देतर-
गुणकर्मगता जातिः संयुक्तसमवेतसमवायेन । भवति हि चक्षुरादिसंयुक्तं घटादि तत्समवेतं रूपादि तत्र समवायो रूपत्वादेः । शब्दः समवायेन कर्णशष्कुल्य-
वच्छिन्ने नभसि शब्दस्य समवायात् । शब्दगता तु जातिः समवेतसमवायेन श्रवणसमवेते शब्दे शब्द-
त्वादीनां समवायात् । विशेषणतया समवायोऽभावश्च तत्र संयोगसमवाययोरभावात् ।

संयुक्तसमवायं दर्शयति भवति हीति । संयुक्तसमवायशब्दा जातिः केत्यत आह द्रव्यत्वादिरिति । शब्देतरगुणकर्मगतेति । ननु गुणगतजातौ मानाभावात् किं तद्वाहकसन्निकर्षणेति चेत् न । तत्रास-
मवायिकारणतावच्छेदकतया गुणत्वादिसिद्धेः । तथा हि । कारणतायाः सावच्छिन्नत्वनियमेन द्रव्यकर्मभिन्नतावच्छिन्नकारणताया अवच्छेदकं किं-
विद्वाच्यम् तच्च न रूपत्वादि न्यूनवृत्तित्वात् नापि सत्ताऽधिकवृत्तित्वा-
त् । तथा च निखिलगुणनिष्ठा जातिरवश्यं वाच्या सैव गुणत्वमिति । एवं कर्मत्वमपि बोध्यम् । द्रव्यसमवेतसमवेतलौकिकवानुषप्रत्यक्ष महत्त्वसमा-
नाधिकरणोद्भूतरूपावच्छिन्नचक्षुःसंयुक्तसमवेतसमवायः । द्रव्यसमवेत-
समवेतलौकिकस्यांशप्रत्यक्ष घ्राणसंयुक्तसमवेतसमवायः । रससमवेतस्य रसनाजन्यलौकिकप्रत्यक्षे रसनासंयुक्तसमवेतसमवायः । आत्मसम-
वेतसमवेतलौकिकप्रत्यक्षे मनःसंयुक्तसमवेतसमवायः कारणमिति । शब्द इति शब्दलौकिकप्रत्यक्षं प्रति श्रोत्रावच्छिन्नसमवायः कारणमि-

त्यर्थः । तादृशसमवायलक्षणसन्निकर्षं शब्दे दर्शयति कर्णेति । शब्दत्व-
ज्जातिरिति शब्दसमवेतलौकिकप्रत्यक्षं प्रति श्रोत्रावच्छिन्नसमवेतसम-
वायः कारणमित्यर्थः । समवायाभावयोर्वाहकं सन्निकर्षमाह विशेषणत-
येति । नन्वभावसमवायग्रहे संयोगादिरूपसन्निकर्ष एवाच्यतामत आह
तत्रेति । तत्र, समवायाभावयोः ।

सा च विशेषणता द्विविधा । इन्द्रियविशेषणता
इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणता च । तत्रेन्द्रियविशेषणतया
शब्दाभावो गृह्यते इन्द्रियरूपे श्रवणादौ तस्य विशेष-
णत्वात् । इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतया च भूतलादौ
घटाभावादि इन्द्रियसन्निकृष्टेभूतलादौ तस्य विशेषण-
त्वात् । इन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणताऽपि बहुविधा सन्नि-
कर्षस्य बहुविधत्वादवसेया ।

अथ विशेषणताया द्वैविध्यमाह इन्द्रियविशेषणतेति । विशेषणता
स्वरूपसम्बन्धः । तत्स्वरूपमिन्द्रियात्मकमभावात्मकं च । तत्र श्रोत्रे-
न्द्रिये शब्दाभावरूपविशेषणतायाः सत्त्वादिन्द्रियविशेषणता । एवमिन्द्रि-
यसम्बद्धभूतलादावभावसत्त्वे भूतलादावभावरूपायाः इन्द्रियसम्बद्धविशे-
षणतायाः सत्त्वादिशेषणताया द्वैविध्यमित्यर्थः । यद्वा विशेषणता प्रका-
रता तथा चेन्द्रियजन्येन्द्रियविशेष्यकज्ञाने प्रकारता एवमिन्द्रियसम्बद्धवि-
शेष्यकेन्द्रियजन्यज्ञानप्रकारतेति योगार्थपुरःसरं द्वैविध्यमाह विशेषणते-
ति । अथ वा विशेषणता आश्रयता । तथा चेन्द्रिये तत्सम्बद्धे चाभाव-
समवायाद्याश्रयतासम्भवेन योगार्थपुरस्सरं द्वैविध्यमाह विशेषणतेति ।
तत्र, विशेषणताद्वयमध्य, शब्दाभाव इत्यनन्तरं शब्दादिसमवायश्चेति
पूरणीयं । तस्य अभावस्य समवायस्य, च । भूतलादाविति । अत्रापि
भूतलादिवृत्तिरूपसत्तादिसमवायो ऽपीन्द्रियसन्निकृष्टविशेषणतया ग्राह्य

इति बोध्यम् । बहुविधेति । अत्रेदं बाहुल्यं श्रोत्रविशेषणतया ऽऽकाशवृ-
त्त्यभावो गृह्यते तत्कार्यतावच्छेदकमाकाशवृत्त्यभावत्वाच्छिन्नविषयतया
श्रोत्रत्वं । श्रोत्रसमवेतविशेषणतया शब्दवृत्त्यभावो गृह्यते तत्कार्यताव-
च्छेदकं च शब्दवृत्त्यभावत्वाच्छिन्नविषयतया श्रोत्रत्वं । श्रोत्रसमवेतसमवे-
तविशेषणतया शब्दत्ववृत्त्यभावो गृह्यते तत्कार्यतावच्छेदकं शब्दसमवे-
तवृत्त्यभावत्वावच्छिन्नविषयतया श्रोत्रत्वमिति । चतुःसंयुक्तविशेषणतया
भूतलादौ घटाद्यभावो गृह्यते तत्कार्यतावच्छेदकं भूतलादिवृत्त्यभाव-
त्वावच्छिन्नविषयतया चानुपत्वम् । चतुःसंयुक्तसमवेतविशेषणतय-
च गुणादावभावो गृह्यते तत्कार्यतावच्छेदकं गुणादिवृत्त्यभावत्वाव-
च्छिन्नविषयतया चानुपत्वम् । चतुःसंयुक्तसमवेतसमवेतविशेषणतया गुण-
त्वादावभावो गृह्यते तत्कार्यतावच्छेदकं गुणत्वादिवृत्त्यभावत्वावच्छि-
न्नविषयतया चानुपत्वम् । एवं त्वाच्चेऽपीति बोध्यम् ॥

ननु संयोगो न प्रत्यासत्तिः संयुक्तसमवायेन
घटादिग्रहसम्भवात् इन्द्रियसंयुक्ते कपालादौ तेषां
समवायात् सैवं । आत्मनि तदसम्भवान्नस्यासमवेत-
त्वादिति संक्षेपः ।

ननु संयोग इति । नन्वेवं संयोगश्चाहो घटादिर्न गृह्येतेत्यत आह संयु-
क्तेति तदेवाह इन्द्रियेति । तेषां, घटादीनां, । तदसम्भवात् संयुक्तसमवा-
यासम्भवात्, । तस्य आत्मनः, । इदमुपलक्षणं त्रुटावेव विश्रान्तिरिति पक्षे
त्रुटेरप्रत्यक्षत्वमपि बोध्यम् । ननु मानसेतरद्रव्यप्रत्यक्षमन्त्येव संयुक्तसम-
वायस्य हेतुत्वमस्तु । न च परमाणुद्रव्यक्रयोर्मानाभावे त्रुटेः प्रत्यक्षत्वाभा-
वेन त्रुटेरपि सिद्धिर्वस्यादिति वाच्यम् । तयोरेनुमानसिद्धत्वात् । तथा हि
त्रुटिः सावयवा चानुषद्रव्यत्वाद्घटवदित्यवयवसिद्धौ ते चावयवाः सावयवाः
चानुषद्रव्यसमवायित्वादिति । न चैते ऽपि सावयवाः । चानुषद्रव्यसमवायि-
समवायित्वादिति वाच्यम् । मेरुसर्पयोस्तुल्यावयवत्वप्रसङ्गादित्याद्यभि-

प्रायवानाह संक्षेप इति । इदं तु बोध्यम् । द्रव्यचानुषं प्रति चतुःसंयुक्त-
समवेतसमवायस्यैव हेतुत्वसम्भवे किं चतुःसंयोगस्य तत्संयुक्तसमवायस्य च
हेतुत्वकल्पतया । एवं च त्रुटेरप्यवयवादिसिद्धिः सुलभेति । इत्थं च स्वाश्र-
यसमवेतसमवायेनैवौद्रुतरूपस्याप्येक एव कार्यकारणभाव इति । अत्र
न व्याः चतुःसंयोगतत्संयुक्तसमवायतत्संयुक्तसमवेतसमवायानां हेतुत्वक-
ल्पनमपेक्ष्य परमाणुद्रव्यक्रयोः कल्पनं महत्वस्य कार्यकारणभावकल्पनम-
ञ्जेति तवैवगौरवं । त्रुटावणुत्वव्यवहारस्त्वपकृष्टपरिमणवत्त्वन । निरुक्ता-
नुमानं चाप्रयोजकं । अन्यथा चानुषद्रव्यसमवायिसमवायिसमवायित्वादि-
रीत्यानवस्थापत्तेः । मेरुसर्पयोस्तुल्यावयवत्ववारणन्तु त्रुटौ विश्रामक-
ल्पनादपिसम्भाव्यत इति दिक् ॥

स्यादेतदन्यकारस्थघटादि किमिति चतुषा
नोपलभ्यते संयोगप्रत्यासत्तेस्सत्वादिति चेदुच्यते
चतुषा द्रव्यग्रहे महदुद्रुतरूपालोकसंयोगसहकारी न
चान्यकारस्थघटे सोऽस्ति । न च महत्त्वोद्रुतेतिव्य-
र्थं परमाणुषु चतुरादितेजःसंयोगयोर्विद्यमानत्वात् ।
नन्वेवं चतुषा तेजःप्रत्ययो न स्यात्तत्र तेजःसंयो-
गाभावात् । प्रदीपे तत्प्रभासंयोगोऽस्तीति चेत् ।

चतुषेति । तथा च द्रव्यचानुषत्वावच्छिन्नं प्रति महत्वसमाना-
धिकरूपवान्य आलोकस्तत्संयोगः सहकारीत्यर्थः । न च विडालादिचा-
तुषे व्यभिवार इति वाच्यम् । मानुषचानुषत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशालोकसं-
योगस्य हेतुत्वात् । सः तादृशआलोकसंयोगः, । नन्वालोकसंयोगस्यैव
कारणत्वमस्तु किं महदुद्रुतेति विशेषणदानेनेत्याह न चेति । तेजः-
परमाण्विति तथा चान्यकारस्थघटे तेजःपरमाणुसंयोगस्योद्रुतरूपवदा-
लोकसंयोगत्वेपि न महदालोकसंयोगत्वम् । चतुःसंयोगस्य महदालोक-
सम्बन्धत्वेपि चतुष्युद्रुतरूपाभावेन तस्य नोद्रुतरूपवदालोकसंयोगत्वमि-

ति न तयोश्चाक्षुषमित्यर्थः । एवं द्रव्यचाक्षुषत्वावच्छिन्नं प्रति तादृशलोक-
संयोगस्य हेतुत्वे, । तत्र तेजसि, । न तु तेजसि तेजःसंयोगो नास्तीत्याश-
ङ्कते प्रदीप इति । तत्प्रभा प्रदीपप्रभा, । तथा च प्रदीपरूपे तेजसि प्रभा-
रूपतेजःसंयोगस्य सत्वाच्चाक्षुष इति भावः ॥

मणिप्रभादौ तदभावात् । दृश्यते च महा-
न्यकारे चन्द्रकान्तप्रभृतिमणिविशेषप्रभा । अथा-
लोकेतरद्रव्यचाक्षुषं प्रत्यालोकसंयोगः सहकारीति
चेन्न । महान्यकारे सुवर्णरूपतेजःसाक्षात्कारापत्तेः ।

ननु सर्वत्र तेजसि तेजःसंयोगाभावाद्वाभिचार इत्याह मणीति ।
तदभावात् तादृशतेजःसंयोगाभावात्, व्यभिचारन्दर्शयति दृश्यते
चेति । तथा च तेजःसंयोगमन्तरेणापि प्रभाप्रत्यक्षसम्भवाद्वाभिचार
इत्यर्थः । ननु कार्यतावच्छेदककोटौ तेजोभिन्नत्वमपि देयमित्याह अथा-
लोक इति । तथा चालोकस्य तेजःस्वरूपत्वात्तेजःप्रत्यक्षे तेजःसंयोगो
नापेक्षित इति भावः । सुवर्णेति तथा च सुवर्णात्मकतेजःप्रत्यक्षे तेजः-
संयोगस्यापेक्षितत्वादित्यर्थः । ननु सुवर्णस्य तेजसत्वसिद्धौ तच्चाक्षुषे व्यभि-
चारः । तत्रैव मानं न पश्याम इति चेत् सुवर्णे तेजसं अत्यन्ता-
नलसंयोगेऽप्यनुच्छिद्यमानद्रवत्वात् । यत्रात्यन्ताग्निसंयोगे सत्यनुच्छिद्य-
मानद्रवत्वाभावस्तत्र तेजसत्वाभावो यथा पृथिव्यामिति । न चोप-
ष्टम्भकपार्थिवभागे व्यभिचार इति वाच्यम् । जलमध्यगतमसीवत्तदुप-
ष्टम्भकस्यभाग द्रुतत्वाभावात् । न चोक्तहेतुरस्तु पृथिवीत्वादिकमप्य-
स्त्वित्युक्तानुमानमप्रयोजकमिति वाच्यम् । पृथिवीजलद्रवत्वयोरत्यन्ताग्नि-
संयोगनाशयत्वादिति । ननु पीतिमगुहत्वाश्रये सर्वत्र पृथिवीत्वस्य सत्वात्
तदाश्रयत्वन सुवर्णे पि पृथिवीत्वमनुमेयमिति । तदुक्तं पीतिमा च
गुहत्वं च दाहे यस्य च रक्तिमा । तस्य लोकप्रसिद्धस्य स्वर्णत्वं केन
वार्यत इति चेन्न । सुवर्णे पीतिमगुहत्वाश्रयत्वाभावात् । किं तु पीति-

मगुहत्वाश्रयविलक्षणद्रव्यसंप्रुक्तत्ववत्सुवर्णे तथा हि । अत्यन्ताग्निसंयो-
सति पीतिमगुहत्वाश्रयो विलक्षणद्रवद्रव्यसंयोगवान् तादृशसंयोगे सति
रूपान्तराभावात्तत्तत्तायमध्यगतारक्तपटवदिति संक्षेपः ।

अत्रोच्यते द्रव्यचाक्षुषमात्रे आलोकसंयोगो हे-
तुः । न चालोकचाक्षुषे व्यभिचारः आलोकाकाशसं-
योगस्यालोकेऽपि सत्वात्तस्य द्विनिष्ठत्वात् न । चैव-
मन्यकारे सुवर्णसाक्षात्कारापत्तिः अनभिभूतरूपालो-
कसंयोगस्यैव हेतुत्वात् सुवर्णरूपं त्वभिभूतं अन्यथा
सुवर्णरूपालोकसंयोगाद्द्रव्यान्तरग्रहापत्तिः । सम्प्र-
दायविदस्तु सुवर्णभिन्नं यत्तेजस्तद्विन्नद्रव्यचाक्षुषे आ-
लोकसंयोगो हेतुः । भवति च सुवर्णमपि सुवर्णभिन्नं
यत्तेजस्तद्विन्नमतस्तद्ग्रहेऽप्यालोकसंयोगो हेतुस्तेना-
न्यकारे न सुवर्णसाक्षात्कार इत्याहुः ।

आलोकसंयोगः महदुद्भूतरूपवदालोकसंयोगः, । आलोकाकाश
इति । अयमर्थः चाक्षुषं प्रत्यालोकसंयोगः कारणं । आलोकाकाशसंयोग-
स्याप्यालोकसंयोगत्वेन व्यभिचाराभाव इति । आकाशस्य व्यापकत्वेन
तत्संयोगस्य सर्वत्र सम्भवात् आकाश इत्युक्तं । नन्यालोकस्याकाशेन सह
संयोगो नालोकेन सहेत्यत आह तस्यति । तस्य आलोकाकाशसंयोगस्य,
द्विनिष्ठत्वादिति । आलोकाकाशोभयनिष्ठत्वादित्यर्थः । एवमेतादृशसं-
योगस्यापि हेतुत्वे, । स्वर्णेति स्वर्णाकाशसंयोगस्य सत्वादित्यर्थः । अन-
भिभूतेति । अनभिभूतरूपवान्यो महदालोकस्तत्संयोगस्यैव हेतुत्वादित्य-
र्थः । ननु प्रकृते किमायातमत आह स्वर्णरूपमिति । अभिभवश्च बलवत्स-
जातीयग्रहणकृतमग्रहणं । साजात्यमिह रूपत्वेन । तथा च पार्थिवभाग-
रूपस्य ग्रहणेन सुवर्णरूपस्याग्रहणमिति । तत्र किं मानमित्यत आह अन्य-

येति । अन्यथा स्वर्णरूपस्याभिभूतत्वाभावे, सुवर्णेति । अनभिभूतरूपा-
श्रयप्रदीपवत् परप्रकाशकत्वं स्यादिति भावः । सुवर्णमिदमिति । सुव-
र्णमिदमेतजः प्रदीपः तद्विचित्रं द्रव्यं सुवर्णं घटादिश्च तच्चातुषे निरुक्तलोकः
सहकारीत्यर्थः सुवर्णमपीत्यस्य तद्विचित्रमित्यनेनान्वयः । तद्वहे सुवर्णादि-
ग्रहे, । कार्यतावच्छेदके गौरवादाहुरित्युक्तम् ।

तथापि पूर्वस्यां दिश्यालोकसंयोगवतः परस्यां
तदसंयुक्तस्य भित्त्यादेः परदिगवस्थितपुरुषेण साक्षा-
त्कारः स्यात् आलोकसंयोगस्य पूर्वदिगवच्छेदेन सत्वा-
न्मैवम् । यदवच्छेदेनालोकसंयोगस्तदवच्छिन्नचतुः-
संयोगस्य हेतुत्वात् इह च तदभावात् । स्यादेतत्
विशेषणता न प्रत्यासत्तिः समवायाभावयोरसत्त्वात् ।
न हि तयोर्मानमस्ति अयं घटः अयं रूपवान् अयं
चलतीति प्रत्यक्षमेव घटत्वरूपचलनसम्बन्धविषयकं
समवाये मानम् । न हि घटादौ तेषामन्यः सम्बन्धो
ऽस्तीति चेन्न स्वरूपसम्बन्धस्यैवाधाराधेयभावात्त्यस्य
सत्त्वात् ।

तथा ऽपि आलोकसंयोगस्य हेतुत्वे ऽपि, परस्यां पश्चिमायां, ।
तदसंयुक्तस्य आलोकसंयुक्तस्य, परावस्थितपुरुषेण पश्चिमदिगवस्थितभित्-
त्यादिसन्निकृष्टपुरुषेण, । तदवच्छिन्नमिति । तथाचालोकावच्छिन्नचतुः-
संयोगो हेतुरित्यर्थः । तदभावात् । आलोकावच्छिन्नचतुःसंयोगाभावात्, ।
ननु स्वरूपसम्बन्धनाधिकरणात्मकत्वेन च निर्वाहे समवायाभावयोर्मा-
नाभावस्तथा च किं तद्वाहकप्रत्यासत्तिविचारेणेत्यभिप्रायवानाह स्यादे-
तदिति । तयोः समवायाभावयोः, । ननु जन्यविशिष्टबुद्धिविशेषणवि-
शेष्यसम्बन्धविषया विशिष्टबुद्धित्वाद्वितीयविशिष्टबुद्धिर्वदित्यनुमाना-

त्सामान्यतो विशेषणविशेष्ययोः सम्बन्धसिद्धिः स चायं घट अयं रूपवान्
अयं चलतीति जातिगुणक्रियाविशिष्टप्रत्यक्षे न संयोगो विषयः । तेषां सं-
योगाभावात्किं तु समवाय इत्यभिप्रायवानाह अयं घट इति । जातिगुण-
कर्मभेदेनोदाहरणत्रयं तेषां घटत्वरूपचलनानां, । नन्वतिरिक्तः स्वरूप-
सम्बन्ध एव भविष्यति किं समवायेन तर्ह्यतिरिक्तत्वसिद्धौ समवायेन
किमपराद्वैतमित्यत आह आधाराधेयभावेति । तथा चायं घट इत्यादौ
घटघटत्वयोराधाराधेयभाव एव स्वरूपसम्बन्धो नन्वतिरिक्त इति भावः ।

न हि समवाय एव घटत्वस्याधारता पटादा-
वपि सत्त्वात् एक एव हि घटत्वपटत्वयोः समवायः ।
मैवं घटे घटत्वं रूपं च सममेतं तन्तुषु पटः सम-
वेतः । इह कर्मसमवेतमित्यनुगतसमवायाकारप्रती-
त्या तत्सिद्धेः नचाभावोऽसन् घटो नस्तीतिप्रतीत्या
तत्सिद्धेः ।

ननु समवायस्यैव तदात्मकत्वं भविष्यतीत्यत आह नहीति ।
पटादावपीति । तवाभिमतसमवायस्य पटादावपि सत्त्वेन पटे ऽपि
समवायरूपघटत्वाधारतासत्त्वात्पटे घटत्वमिति प्रत्ययः स्यादिति भावः ।
न च पटे समवायरूपघटत्वाधारतायाः सत्त्वे ऽपि घटत्वाभावाच्च तादृ-
शप्रत्यय इति वाच्यम् । तथा सति पटो घटत्वसम्बन्धीति प्रतीत्यापत्तः ।
ननु घटत्वसमवायः पटादौ नास्त्यवेत्यत आह एक एवेति । न चैवं
जले गन्धवत्ताप्रतीतिः स्यादिति वाच्यम् । तत्र गन्धाभावेन तत्प्रत्ययाभा-
वाद्गन्धाभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च । अत्र नव्याः । समवा-
यस्यानेकत्वमन्यथा जले गन्धसमवायस्य सत्त्वेन जलं गन्धसम्बन्धवदिति
प्रतीतिर्दुर्वारत्वादिति । घटे घटत्वमिति । जातिगुणद्रव्यकर्मणां विशिष्ट-
बोधे समवायस्य विषयत्वादुदाहरणचतुष्टयमपि दर्शितम् । तत्सिद्धेः सम-

वायसिद्धेः, । प्रतियोग्येनुल्लेखिकार्याभावविषयकप्रतीतिरेवाभावादाह घट इति । तत्सिद्धेः अभावसिद्धेरित्यर्थः ॥

अत्र प्रभाकराः नाभावो ऽधिकः किन्तु केवलाधिकरणस्वरूप एव अतः किं तद्ग्राहकप्रत्यासत्त्यन्तरकल्पनेन । ननु किमिदं कैवल्यं भूतलस्वरूपञ्चेत् सघटभूतलस्यापि तत्त्वापत्तिः घटाभावत्वञ्चेत्सिद्धमभावेनेति चेन्न । यत्राधिकरणे भवद्विरभावो ऽङ्गीक्रियते तदधिकरणस्यैवाभावत्वाङ्गीकारात् । न चाभेदे आधाराधेयभावानुपपत्तिः । घटाभावे घटो नास्तीति प्रतीतिरभेदे ऽपि त्वया ऽङ्गीकारात् ।

स्वरूप एवेत्यनन्तरं लाघवादिति शेषः । अत्रैवकारेण ज्ञानात्मकत्वं कालात्मकत्वं च व्यवच्छिद्यते ज्ञानकालयोश्च लघुत्वाभावादभावस्य च चातुष्ट्यादिति । परेत्वभावस्य ज्ञानात्मकत्वं वन्धविच्छेदस्य संयोगाभावात्मकत्वेन तन्मते चेश्वरानङ्गीकाराच्चिर्जनबन्धविच्छेदे जलनिःसरणं न स्यादित्याहुः । अत इति । तथा चाधिकरणग्राहकसंयोगरूपप्रत्यासत्त्यैव निर्वाहादित्यर्थः । केवलाधिकरणस्वरूप इत्यत्र कैवल्यं किमित्याह किमिदमिति । तत्त्वापत्तेरिति । घटाभाव इति बुद्धिविषयत्वापत्तेरित्यर्थः । घटाभावत्वमिति । अभेदे त्वाश्रयत्वाभावादिति भावः । भवदभिमताधिकरणस्यैवाभावात्मकत्वमित्यभिप्रायेणाह यत्रेति । तथा च सघटभूतलत्र घटाभाव इति भावः । अथ तथापि भूतले घटाभाव इति प्रत्ययो न स्यादित्यत आह न चेति । अभेदे अभावस्याधिकरणाभेदे, । अभेदेऽपीति । इदमुपलक्षणं प्रमेयत्वे प्रमेयत्वमित्यपि बोध्यम् । अङ्गीकारात् । आधाराधेयभावाङ्गीकारात् ।

न चान्य एव घटाभावे घटाभावः अनवस्था-

पत्तेरपसिद्धान्ताच्च । अत्रोच्यते यदि भूतलविशेषो घटाभावस्तदा भूतले घटाभाव इत्येवमाधारताप्रत्ययो न स्यात् न हि भूतलं भूतलाधिकरणं भूतले भूतलमिति प्रतीत्यापत्तेः । किं च यत्रेदानीं घट आनीस्तदधिकरणं घटाभावो न वा आदौ इदानीं घटो नास्तीति प्रतीतिः स्यात् ।

नन्वभावाधिकरणको ऽभावोतिरिक्त इत्यभिप्रायवानाह न चान्य इति । अनवस्थापत्तेरिति । घटाभावाभावनिष्ठाभावस्याप्यधिकत्वमेवं रीत्येत्यर्थः । ननु भेदो ऽतिरिक्तस्तद्वेदोप्यतिरिक्त इति वत्प्रामाणिकी अनवस्था न दोषायेत्यत आह अपसिद्धान्ताच्चेति । अभावाधिकरणकाभावस्यातिरिक्तत्वाभाव इति सिद्धान्त इत्यर्थः । भूतलविशेषः घटशून्यभूतलविशेषः, । आधारता भूतलस्याधारता, प्रत्ययाभावे बीजमाह नहीति स्वस्मिन् स्वाधिकरणत्वे ऽनिष्टमप्याह भूतल इति । ननु तादात्म्यसम्बन्धेनाभावस्यल एवाभावस्याधाराधेयभावप्रतीतिनियामकत्वं न तु विशेषणतासम्बन्धेनान्यथाघटाभावे पटाभावतादात्म्यस्य सत्त्वात् घटाभावस्य पटाभावात्मकत्वेन पटाभाववद्घटवति भूतले ऽपि घटो नास्तीति प्रतीत्यापत्तेस्तथा चात्र घटाभावतादात्म्यस्य पटाभाव एव सत्त्वात्तादात्म्यसम्बन्धेन घटाभावस्य भूतलवृत्तित्वाभावाद्भूतले नाधाराधेयभावबोध इत्यस्वरसादाह किं चेति । यत्र घटशून्यभूतले, इदानीं एतत्कालावच्छेदेन, । एवमप्येपि । न वा घटाभावमिदं वा, । प्रत्ययः स्यादिति । यदेव घटानयनात्पूर्वकालीनं घटशून्ये घटाभावप्रत्ययजनकं तदेव घटे आनीते ऽपीति घटो नास्तीति प्रत्ययजनकं स्यादित्यर्थः ।

अन्त्ये ऽन्यदापि घटो नास्तीति प्रत्ययो न स्यात् । किञ्च कपाले घटो भविष्यति घटो नष्ट

इति प्रतीतिरस्ति कपाले पूर्वं घटप्रागभावः उत्तरा-
काले घटध्वंसः स यदि कपालात्मा तदा सर्वदा-
तत्प्रतीतिः स्यात्कपालस्य सत्वात् । अन्यथा कपा-
लप्रतीतिरपि न स्यात् ।

अन्ये घटानयनकालीनभूतलस्य घटाभावमिच्छन्ते, । अन्यदापि
घटस्यापसरणकालेपि, । प्रत्ययो न स्यादिति । घटस्यानयनकालीनं यदेव
भूतलं तदेव भूतलं घटस्यापसरणकाले ऽपीति घटस्यापसरणकाले ऽपि
घटो नास्तीति प्रत्ययो न स्यादित्यर्थः । ननु यदा घटः समानीतस्तदा
घटवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्च तदुत्ताबुद्धिः यदा तु घटो नीतस्तदा तु
घटाभाववत्ताबुद्धौ किं बाधकमित्यस्वरसादाह किं चेति । घटो भवि-
ष्यतीति । अयमर्थः । कपाले घटोत्पत्तेः पूर्व घटो भविष्यतीति प्रती-
तिसिद्धः कश्चिद्घटाभावः प्रतीयते स एव घटप्रागभावः । अत एवा-
त्यत्तेः प्राक्काले कार्याभावः प्रागभाव इति सङ्गच्छते । एवं घटोत्प-
त्यनन्तरं कपाले घटो नष्ट इति तीतिसिद्धो ऽभाव उत्पद्यते स एव
च ध्वंसः । अत एवोत्पत्तिमानभावो ध्वंस इति । नन्वेतावता ध्वंसप्रा-
गभावौ सिद्धौ परं तु तौ प्रतियोगिसमवायिकारणरूपाधिकरणस्वरूपा-
देत्यत आह स यदीति । सर्वदा घटकाले घटान्यकाले च तत्प्रतीतिः
प्रागभावध्वंसयोः प्रतीतिः, कुतः इत्यत आह कपालस्येति । घटकाले-
घटान्यकाले च प्रागभावध्वंसात्मक कपालस्य सत्वादित्यर्थः । अन्यथा
कपालस्यासत्वे, ।

किञ्च मोक्षो दुःखाभावः आत्मरूपः स्यात्
तथा चासाध्यतापत्तिर्नित्यत्वादिति संक्षेपः ।

ननु यत्कालावच्छेदेन प्रागभावध्वंसयोः प्रत्येकं कपालवृत्तित्वं
तत्कालावच्छेदेन प्रत्येकं तयोः कपालात्मकत्वमिति नेक्तदोष इत्यत

आह किं चेति । दुःखाभाव इति । स्वसमानाधिकरणदुःखप्रागभावा-
समानकालीनं यदुःखं तस्य ध्वंसरूपाभाव इत्यर्थः ॥ विवेचितं चेदम-
धस्तात् । तथा च ध्वंसप्रागभावयोः प्रतियोगिसमवायिदेश एवाधिक-
रणत्वनियमेन तादृशदुःखध्वंसाधिकरणमात्मेवेति दुःखध्वंसस्यात्मस्वरू-
पत्वं स्यादित्यर्थः । तथा च किमनिष्टमत आह तथा चेति । असाध्य-
तापत्तिः । अहेतुकत्वापत्तिः तथा च तत्त्वज्ञानाय के ऽपि न प्रवर्तन्नि-
त्यर्थः । तादृशदुःखाभावस्यात्मस्वरूपत्वे कथमसाध्यत्वमत आह नित्य-
त्वादिति ॥ अत्र रूपरसाद्यभावानां वाय्वधिकरणत्वाद्वायुवत्तेषामप्यप्रत्य-
क्षत्वं स्यात् । नानाधिकाणात्मकत्वकल्पनापेक्षया तिरिक्ताभावकल्पने
लाघवात्तत्तदुणाभावानान्तर्गतदिन्द्रियशाह्यत्वेन तेषामधिकरणात्मकत्वे
च तत्तदिन्द्रियशाह्यता न स्यादिति संक्षेपार्थो बोध्य इति ।

स्यादेतत् एवं घटाभावो नास्तीति प्रतीत्या
घटाभावाभावोप्यधिकः स्यात् स्यादेवेति चेत्तर्हि
तदभावोप्यधिकः स्यादित्यनवस्था । केवलाधिकरणं
तदभाव इति चेत्तर्हि सर्वत्र स एवाभावो ऽस्तु
भवदुक्तदूषणगणप्रसङ्गश्चैवं स्यात् । अत्राहुः घटा-
भावाभावो घट एव तत्सत्त्वे घटाभावो नास्तीति
प्रतीतिः न च केवलाधिकरणरूपः उक्तयुक्तेरिति स-
म्प्रदायः ॥

एवं अभावस्याधिकरणमिच्छन्ते सिद्धे, । घटाभाव इति । यथा-
ऽभावस्याधिकरणमिच्छत्वं तथा ऽभावाभावस्यापि प्रतियोगिमिच्छत्वं
मिति भावः । तर्हि अभावाभावस्यातिरिक्तत्वे, । तदभावोऽपि । अभा-
वाभावो, ऽपि इत्यनवस्था एवंरीत्यानवस्था, । तदभावः अभावा-
भावः, । तर्हि अभावाभावस्याधिकरणात्मकत्वं, सर्वत्राभावस्थले ऽभा-

वस्थले तदभावस्थले च । स एव अधिकरणात्मक एव, । नन्वनव
स्यादोषभीत्या ऽधिकरणात्मकत्वमेवोच्यतामित्यत आह भवदुक्तेति ।
आधाराधेयभावप्रत्ययानुपपत्तिरित्यादिदूषणसमूहप्रसङ्गः स्यादित्यर्थः घट
एवेति । अत्रैवकारणाधिकरणातिरिक्तत्वयोर्व्यवच्छेदः । तत्सत्त्व इति ।
अत्रैवकारो ऽनुषज्यते । तथा च तत्सत्त्व एव घटसत्त्व एव, यदि घटाभा-
वाभावोऽतिरिक्तस्तर्हि घटं विना ऽपि घटाभावो नास्तीति प्रत्ययः स्या-
दितिभावः । न च घटसमनियतोयमतिरिक्तो ऽभाव इति वाच्यम् । तस्य
लाघवाद्घटात्मकत्वस्वीकारादिति । एवं च घटाभावाभावो यदि
घटात्मकस्तदा तदभावो ऽपि घटाभावात्मक इति बोध्यम् । ननु विनिग-
मनाविरहादधिकरणात्मकत्वमेवोच्यतामित्यत आह न केवलेति । उक्त-
युक्तेः आधाराधेयभावानुपपत्तिरूपोक्तयुक्तः, । अत्रानन्ताधिकरणानामभा-
वत्वकल्पने गौरवमित्यादिः संक्षेपार्थो बोध्य इति ।

नव्यास्तु घटाभावाभावोप्यधिक एव अभाव-
त्वेन प्रतीतिः न चायं भ्रमः बाधकाभावात् तदभा-
वस्तु घटाभाव एव नाधिक इति नानवस्थानमित्या-
हुः स्यादेतत् भूतलं घटभेदभिन्नं न वा अन्ये आ-
यातं भूतलमेव घटभेद इत्यनेन । आदौ तद्भेदभेदो-
प्यधिकः स्यात् स्यादेवेति चेत्तर्हि तद्भेदोप्यधिकः स्या-
दित्यनवस्था ।

ननु लाघवाद्घटात्मक एव भविष्यतीत्यत आह अभावत्वेनेति ।
अभावत्वमखण्डोपाधिः द्रव्यादिषट्कान्यायाभाववत्त्वं वा तथा च घटा-
भावोनास्तीतिप्रतीति विषयो न घटः घटस्य भावभिन्नत्वाभावादिति ।
अयं अभावत्वेन प्रतीतिरूपः, । बाधकाभावात् विषयबाधरूपबाधका
भावात्, । तदभावस्तु घटाभावाभावाभावस्तु, । नानवस्थानमिति ।
एकस्यैव घटाभावस्य घटाभावाभावस्याभावत्वे बाधकाभावा-

दिति भावः । अथात्यन्ताभावाभावस्यातिरिक्तत्वं व्यवस्थाप्यान्याभ्याभा-
वाभावादेरतिरिक्तत्वं व्यवस्थापयितुं भूमिकामारचयति स्यादेतदित्या-
दित्याना । सूचीकटाहन्यायेनाह अन्य इति । भूतलमेवेत्यत्रैवकारः
संपातायातः । तद्भेदो ऽपि । घटभेदभेदो ऽपि । तर्हि भेदभेदस्यातिरि-
क्तत्वे, । तद्भेदो ऽपि । भेदभेदभेदो ऽपि, ।

अथानस्याभयाद्भेदभेदो नाधिकः किन्त्वधिक-
रणरूप इति चेन्न भवदुक्तदूषणगणप्रसङ्गश्चैवं स्यात्
अत्राहुः भेदभेदो प्यधिक एव । न चैवं तद्भेदो प्य-
धिकः स्यादिष्टत्वात् न चेयमनस्थादाषाय प्रामाणि-
कत्वात् तदाहुः सर्वतो बलवतीह्यन्यथानुपपत्तिरिति
संक्षेपः । सचायमभावो द्वेधा अन्योन्याभावः संसर्गाभा-
वश्च तत्रेदमिदं न भवति इदमेतद्विन्नमिति प्रतीति-
साक्षिको ऽभावो ऽन्योन्याभावः । यदिदमाहुः तादा-
त्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताको ऽभाव इति ।

एवं भेदभेदस्याधिकत्वे, । अन्यथा ऽनुपपत्तिरिति । अत्रान्यथानु-
पपत्तिरेव । तथा हि । यथाघटाभावाभावस्याभावो यटात्यन्ताभावस्व
रूपः । तथा घटभेदभेदस्यभेदो न घटभेदस्वरूपस्तस्य घटभेदातिरिक्ते
घटादौ सर्वत्र वृत्तित्वाद्घटो घटभिन्न इति प्रत्ययः स्यादिति संक्षेपार्थो
प्यमेव । अयमधिकरणभिन्नतया सिद्धः, अन्योन्याभावे मानमाह
तत्रैति । तत्र द्विविधाभावमध्ये, इदं शरीरादिकं इदं न भवति आत्म-
स्वरूपं न भवतीति शरीरतादात्म्यावच्छिन्नाभावो बुध्यते इदं शरीरा-
दिकमेतदभिन्नं आत्मस्वरूपाद्विचमित्यत्र शरीरतादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्न-
भेदो बुध्यते स एवान्योन्याभाव इति ॥

तदन्यो ऽभावः संसर्गाभाव इति । सो ऽपि

त्रिविधः अत्यन्ताभावप्रागभावध्वंसाभावभेदात् तत्र-
नास्तीत्यनुभवसिद्धौ नित्यः संसर्गाभावो ऽत्यन्ताभावः
विनष्ट इति प्रतीतिसाक्षिक उत्पत्तिमानभावो ध्वंसः
स च न विनाशी तद्विनाशकल्पनायां मानाभावात्
न हि विनाशो विनष्ट इति कश्चित्प्रत्येति तत्प्रा-
गभावश्च घटादिरूपः प्रतियोगी तत्प्रागभावश्च उभ-
यत्र ध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययाद्विनाशभावः प्राग-
भावः ।

तदन्य इति । तदन्यः अन्योन्याभावान्यः, । तथा चान्योन्याभा-
वाभिवाभावत्वं संसर्गाभावत्वमिति । संसर्गाभावे ऽन्योन्याभावभेदस्य
सत्त्वादभावप्रययोगिकाभावाधिकरणकाभावस्याधिकरणात्मकत्वेनान्यो-
न्याभावभेदस्य संसर्गाभावात्मकत्वमिति ध्वनितं । अत एवान्योन्याभा-
वस्यान्योन्याभावः संसर्गाभावस्वरूप इति पदार्थखण्डने शिरोमणिचरणाः ।
सो ऽपि संसर्गाभावो ऽपि, तत्र प्रमाणप्रदर्शनपूर्वकमत्यन्ताभावलक्षण-
माह नित्य इति । प्रागभावध्वंसयोर्वारणाय नित्य इति । तथैव ध्वंस-
लक्षणमाह उत्पत्तीति । प्रागभाववारणायोत्पत्तिमानिति । स च
ध्वंसश्च, । प्रमाणाभावादिति न च ध्वंसो विनाशी जन्यत्वादित्यनुमान-
मेव मानमिति वाच्यम् । तत्र भावत्वस्यापाधित्वात् । ननु प्रत्यक्षमेव मानं
भविष्यतीत्यत आह न हीति । तत्प्रागभावः ध्वंसस्य प्राग-
भावः, । तत्प्रागभावश्च प्रतियोगिप्रागभावश्च । तथा च ध्वंसस्य द्रुयं
प्रतियोगि प्रतियोगी प्रागभावश्चेत्यर्थः । तत्र मानमाह उभयत्रेति ।
उभयत्र उभयकाले, तथा च घटकाले घटप्रागभावकाले च कपाले घट-
ध्वंसो भविष्यतीति प्रत्ययेन घटध्वंसप्रतियोगिकप्रागभावस्य विषयीकरणा-
त्तस्य व घटात्मकत्वघटप्रागभावात्मकत्वस्वीकारः । तत्र कपाले तत्प्रा-
गभावयोः सत्त्वादित्यर्थः । ध्वंसादावतिव्याप्तिमारणाय विनाशीति ।

स च भविष्यतीत्यनुभवसाक्षिको दुरपन्हवः ।

ननु प्रागभावे मानाभावः । न च घटादेस्त्यत्तिक्षणे निखिल-
सामग्रीसत्त्वादुत्पत्त्यनन्तरं द्वितीयक्षणे पुनस्त्यत्तिः स्यात् प्रागभावस्वी-
कारे तु तदुत्पत्त्यनन्तरस्य प्रागभावाभावादेव न तदुत्पत्तिरिति वाच्यम् ।
कपालान्तरे घटप्रागभावस्य सत्त्वाद्घटान्तरोत्पत्तौ बाधकाभावात् । किं
च । जन्यरूपत्वावच्छिन्नं प्रति समवायावच्छिन्नरूपत्वेन प्रतिबध्यप्रति-
बन्धकभावमिव द्रव्यत्वेन द्रव्यत्वेन प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावस्यावश्य-
कत्वम् । इत्यञ्च कपाले जन्यद्रव्यस्य घटस्य सत्त्वात् घटान्तरोत्पत्तिः । न
च तथाप्युत्पन्नज्ञानादेः पुनस्त्यत्तिः स्यादिति वाच्यम् तज्ज्ञानं प्रति त
दुत्पत्तेरेव प्रतिबन्धकत्वादित्यत आह भविष्यतीति । तथा च घटाद्यनुत्प-
त्तिदशायां कपालादौ घटो भविष्यतीत्यादिशब्दाभिलष्यमानाभावविषय-
कज्ञानस्य ध्वंसादेरविषयत्वात्प्रागभावविषयत्वमित्यर्थः । इदमुपलक्षणं ।
घटानुत्पत्तिदशायां कपाले इदानीं घटो नास्ति इदानीं घटप्रागभाव
इति प्रत्यक्षस्य घटप्रागभावमात्रविषयत्वादित्यपि बोध्यम् । अत्र भविष्यत्वं
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोग्युत्पत्तिकत्वं न तु वर्त्तमानप्रतियोगित्वमात्रम् ।
श्चो भाविनि घटे ऽपि तादृशप्रतियोगित्वस्य सत्त्वात्तत्राद्य भविष्यतीति
प्रत्ययापत्तेः । तथा हि अत्र प्रतियोगित्वं प्रागभावश्च धात्वर्थः । वर्त्त-
मानत्वमाश्रयत्वं च प्रत्ययार्थः । वर्त्तमानत्वं च प्रागभावे ऽन्वेति ।
प्रागभावश्च निरूपितत्वसम्बन्धेन विशेषणतया प्रतियोगित्वे प्रतियो-
गित्वं चाश्रयतया घटे एवं च घटो भविष्यतीत्यत्र वर्त्तमानप्रागभावनिरू-
पितप्रतियोगित्वाश्रयो घट इति बोधः । मन्मते तु धात्वर्थः । प्रतियो-
ग्युत्पत्तिः तत्र च वर्त्तमानत्वावयवः । तथा च वर्त्तमाना या प्रागभाव-
प्रतियोग्युत्पत्तिस्तत्कत्वस्य भावि घटे ऽभावात् तत्र तादृशप्रत्ययापत्तिरि-
त्यर्थः । प्रागभावानङ्गीकारे तु वर्त्तमानकालोत्तरक्षणेत्पत्तिकत्वरूपं भवि-
ष्यत्वं वाच्यम् । अत्र वर्त्तमानकालोत्तरत्वं यत्क्षणे शब्दः प्रयुक्तस्तत्क्षण-
ध्वंसाधिकरणत्वं तथा चाद्य भविष्यतीत्यत्राद्यात्मककालप्रविष्टा एव

न चैको द्वित्वावच्छिन्नः एको द्वावित्यप्रतीतिः ।
अत एव दण्डिपुरुषादण्डे ऽपनीति पुरुषे सत्यपि
दण्डीपुरुषो नास्तीति बलाद्विशिष्टाभावो विशेषणा-
वच्छिन्नविशेष्याभावो ऽभ्युपेयते न चेयं दण्डाभाव-
विषया दण्डवत्यपि तथाप्रतीतिः न वा पुरुषाभाववि-
षया तस्य सत्वात् तस्मादत्र विशेषणाभावो विशेष्या-
भाव उभयाभावो वा तत्र विशिष्टाभावो ऽधिको
ऽवसेयः ।

ननु भयाभावप्रतियोगी एको पीत्युभयत्वावच्छिन्नत्वमेकस्यापि
भविष्यतीत्यत आह न चेति कुतो नेत्यत आह एक इति । यथा द्वयोर्द्वि-
त्वावच्छिन्नत्वे द्वौ इति प्रत्ययस्तथैकस्यापि द्वित्वावच्छिन्नत्वे एको द्वावि-
ति प्रत्ययः स्यादित्यर्थः । विशिष्टाभावस्याप्यतिरिक्तत्वं साधयति अत एवे-
त्यादिना । अत एव एकस्य द्वित्वानवच्छिन्नत्वादेव, । यथैकस्य द्वित्वा-
नवच्छिन्नत्वं तथाविशिष्टधर्मानवच्छिन्नत्वं शुद्ध्यत्यर्थः । अपनीति विशे-
षणे तद्दण्डावच्छिन्नपुरुषाभाव इत्यर्थः । इयं दण्डी नास्तीति प्रतीतिः, ।
तस्येति । यत्र सति पुरुषे दण्डीपुरुषो नास्तीतिधीस्तत्र पुरुषस्य सत्त्वादित्यर्थः ।
विशिष्टाभावो दण्डविशिष्टपुरुषादभावः । तथा च क्वचिद्वि-
शेषणाभावप्रयुक्तः क्वचिद्विशेष्याभावप्रयुक्तः क्वचिदुभयाभावप्रयुक्तो विशि-
ष्टाभावो ऽतिरिक्तो बोद्धव्य इत्यर्थः ॥

भट्टास्त्वभावो नेन्द्रियग्राह्यः क्लृप्तसन्निकर्षा-
णामभावात्किन्तवनुपलब्धिप्रमाणगम्य इत्याहुस्तन्न ।
प्रमाणान्तरकल्पनातः सन्निकर्षान्तरकल्पनाया लघु-
त्वाद् अन्यथा संयोगादीनां क्लृप्तानां सन्निकर्षाणाम-
भावाच्छब्दे ऽपि प्रमाणान्तरकल्पनापत्तेः ।

ननु संयोगादिरूपकृप्तसन्निकर्षाभावात्कथमभावप्रत्यक्षं विशेषण-
ताया अभावग्राहकत्वे तु घटवति घटात्यन्ताभावग्रहापत्तेः । चतुःसंयुक्त-
विशेषणताया घटात्यन्ताभावस्य च घटवद्भूतलादौ सत्त्वादतो योग्या
नुपलब्धिरूपप्रमाणान्तरमवश्यम्भाज्यमिति भट्टमतमाह भट्टास्त्विति ।
अनुपलब्धीति । योग्यानुपलब्धीत्यर्थः । विवेचनीयं चेदमनुपदं । सन्निक-
र्षान्तरकल्पनाया विशेषणतारूपसन्निकर्षान्तरकल्पनाया, लघुत्वादिति ।
प्रमाणान्तरकल्पनायामपि सन्निकर्षकल्पनाया आवश्यकत्वादिति । ननु
संयोगादेरेव सन्निकर्षत्वं नत्वन्यस्येत्यत आह अन्यथेति । अन्यथा
संयोगादतिरिक्तस्य सन्निकर्षत्वाभावे, शब्दे ऽपि शब्दग्रहे ऽपि, । सम-
वायस्य तव मते ऽभावादिति भावः ।

तत्र शब्दं साक्षात्करोमीति प्रतीतिः प्रत्यक्ष
एवायमिति चेत्, इहापि पश्यामि घटाभावमिति
प्रतीतिः अध्यक्ष एव स इति तुल्यं । किं चानुपलब्धेः
प्रमाजननव्यापाराभावात्कथं प्रमाकरणत्वं, व्यापार-
वद्धि कारणं करणमित्युक्तं, नन्वेवं घटाभाववति
घटोपलम्भे ऽपि घटाभावप्रत्ययः स्याद् इन्द्रियसम्ब-
द्धविशेषणतायाः सत्त्वादिति चेन्न, योग्यानुपलब्धेर-
प्यभावग्रहे हेतुत्वात् । अथ केयं योग्यानुपलब्धिः ।
योग्यस्य प्रतियोगिना नुपलब्धिः सहकारिणीति
मतं, तन्न जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहापत्तेः ।
भवति हि पृथिवीत्वं चतुर्योग्यं तदनुपलब्धिश्च
जलपरमाणौ । सप्तमे पिशाचभेदग्रहानुपपत्तेश्च
पिशाचस्य प्रतियोगिना ऽयोग्यत्वात् ।

ननु शब्दं साक्षात्करोमीति प्रत्यक्षविषयकानुव्यवसायवत्त्वाद्धब्द-

यहे श्रोत्रन्द्रियेणैव निर्वाहादित्याह तत्रेति तत्र शब्दग्रहे, प्रत्यक्ष एवा-
यमिति । अयं शब्दः, । अत्रैवकारेण शब्दग्रहे प्रत्यक्षातिरिक्तप्रमाणान्त-
रव्यवच्छेदः । तथा च शब्दग्रहे श्रोत्रावच्छिन्नसमवायस्य हेतुत्वान्यथा-
नुपपत्त्या समवायस्य स्वीकार इति भावः । इहापि अभावग्रहे ऽपि, -
ननु घटाभावग्राहकसन्निकर्षाभावेन घटाभावप्रत्यक्षरूपविषयस्य बाधाद्-
घटाभावं पश्यामीति प्रतीतिर्भ्रमत्वमित्यतो दोषान्तरमाह किञ्चेति ।
व्यापाराभावादिति । विशेषणताया अस्वीकारादिति भावः । इत्थं
चातिरिक्तप्रमाणकल्पनमावश्यकं । सन्निकर्षस्तु विशेषणतैवेति तेनैव निर्वा-
होस्तु किमतिरिक्तप्रमाणेनेति मीमांसकः शङ्कते नन्विति । एवं विशे-
षणतायाः प्रत्यासत्तित्वस्वीकारे, । योग्येति तथा च तत्र योग्यानुपलब्धि-
रभावाच्च घटाभावप्रत्यक्षमिति भावः । इयं अभावग्रहहेतुभूता, । योग्य-
स्येति । अभावप्रत्यक्षे प्रतियोगिनोऽनुपलब्धिः कारणमित्युक्ते तु पिशाचा-
त्यन्ताभावप्रत्यक्षं स्यादत उक्तं योग्यस्येति । अभावग्रहदशायां योग्यस्या-
धिकरणादेरुपलब्धिसत्त्वात्प्रतियोगिन इत्युक्तम् । सहकारिणी सन्निकर्षस्य
सहकारिणी, । ननु महत्त्वादभूतरूपवद्विशेषणतारूपसन्निकर्षाभावादेव न
पृथिवीत्वाभावग्रह इत्यतो दोषान्तरमाह स्तम्भ इति । पिशाचात्यन्ता-
भावस्तु न प्रत्यक्षः पिशाचान्योन्याभावस्तु प्रत्यक्षस्तत्र पिशाचरूपप्रतियो-
गिनो योग्यत्वाभावात्तदन्योन्याभावप्रत्यक्षं न स्यादित्यर्थः ॥

अथ योग्ये ऽधिकरणे प्रतियोगिनोऽनुपल-
ब्धिः सहकारिणीति चेन्न, भूतले पिशाचात्यन्ताभाव-
ग्रहापत्तेः । यत्त्वत्यन्ताभावप्रत्यक्षे योग्यप्रतियो-
ग्यनुपलब्धिरन्योन्याभावग्रहे च योग्ये ऽधिकरणे
प्रतियोगितादात्म्यानुपलब्धिः सहकारिणीति मतं,
तन्न जलपरमाणौ पृथिवीत्वात्यन्ताभावग्रहापत्तेर्वा-
यायुद्रुतरूपवद्भेदग्रहानापत्तेश्च, न चेष्टापत्तिः

अनुभवविरोधाद् अत्रोच्यते, योग्या सहकारिसंपन्ना-
नुपलब्धिः कारणम् ।

ननु योग्यानुपलब्धिरित्यत्र योग्यत्वमधिकरणविशेषणमित्याह
योग्येति । तथा च स्तम्भरूपाधिकरणस्य योग्यत्वात्पिशाचभेदप्रत्यक्षे बाध-
काभावादिति भावः । अत्यन्तान्योन्याभावप्रत्यक्षयोः सामर्थ्यभेदमाह
यत्विति । तथा चात्यन्ताभावग्रहे प्रतियोगियोग्यत्वं तन्त्रं अन्योन्याभाव-
ग्रहे चाधिकरणयोग्यत्वं तन्त्रमित्यर्थः । प्रतियोगितादात्म्येति । अन्यो-
न्याभावस्य तादात्म्ये सम्बन्धप्रतियोगितावच्छेदकत्वाद् अन्योन्याभावग्रहे
प्रतियोगितादात्म्यानुपलब्धिरपेक्षितेत्यर्थः । जलेति स्वाश्रयसमवायेन मह-
त्वाभावाच्च पृथिवीत्वाभावप्रत्यक्षं तथापि घटादौ मनश्चात्यन्ताभावादे-
रप्रत्यक्षतापत्तिस्तस्यायोग्यत्वादिति । इदमुपलक्षणं संसर्गाभावग्रहे
यत्किञ्चित्प्रतियोगियोग्यत्वं यावत्प्रतियोगियोग्यत्वं वा । आद्ये घटादि-
रूपयत्किञ्चित्प्रतियोगियोग्यत्वान्त्तंसामान्याभावप्रत्यक्षप्रसङ्गात् । अन्त्ये
च परमाणुरूपस्यायोग्यत्वेन महति वायावुद्रुभूतरूपसामान्याभावस्य प्रत्य-
क्षतानापत्तेः । अन्योन्याभावस्याधिकरणयोग्यत्वस्य तन्त्रत्वे बाधकमाह वा-
याविति । अनुभवविरोधात् । वायुद्रुभूतरूपवद्विन्न इत्यनुभवविरोधात्, ।
प्रतियोगिव्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकसमवधाने सति प्रतियोग्यनुपल-
ब्धिरूपामाचार्याणां योग्यानुपलब्धिं मनसि निधाय समाधत्ते अत्रोच्यते
इति । योग्यानुपलब्धिरित्यत्र योग्यपदार्थमाह सहकारिसम्पत्तेति । प्रति-
योगिप्रतियोगिव्याप्येतरयावत्प्रतियोग्युपलम्भकरूपसहकारिसहिता प्रति-
योगिनोऽनुपलब्धिरित्यर्थः न च पिशाचस्यायोग्यत्वात्तदुपलम्भकसामान्य-
भावात्पिशाचभेदप्रत्यक्षं न स्यादिति वाच्यम् । एतदयोग्यतायाः संसर्गाभा-
वग्रहे हेतुत्वात् । अन्योन्याभावप्रत्यक्षे त्वधिकरणयोग्यताया अपेक्षितत्वात् ।
अनुपलब्धिः प्रतियोग्यनुपलब्धिः, । अभावग्रहदशायां प्रतियोगिप्रतियोगि-
व्याप्येतरभावेन यावत्प्रतियोगिग्राहकसमवधानाभावादसम्भववारणाय

प्रतियोगिप्रतियोगिव्याप्येतरत्युक्तं । अत्र प्रतियोगिव्याप्यं तु प्रतियोग्युपल-
म्भासाधारणकारणं बोध्यम् तच्च प्रतियोगीन्द्रियसन्निकर्षादि ॥

अत एवान्धकारे न घटाभावश्चक्षुषा । तत्रा
लोकाधिकरणसन्निकर्षस्यापि हेतुत्वात्, न वा जल-
परमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रहे योग्यसन्निकर्षाभावात् ।
कः सन्निकर्षा योग्यः पृथिवीत्वाभावग्राहक इति,
चेत् इन्द्रियसन्निकृष्टमहदुद्भूतरूपवद्विशेषणता ।
उद्भूतरूपामावे तु इन्द्रियसन्निकृष्टमहत्ववद्विशेषणता
योग्यः सन्निकर्षः । अतो मनसि न तद्ग्रहः स्याद्
भवति च महति वापौ । एवमन्यत्रापि सन्निकर्षा
योग्याः कार्यवशादुन्नेयाः ॥

अत एव ईदृशयोग्यानुपलब्धेर्विवक्षणादेव, । अन्यकारे त्वचा घटा
भावग्रहे बाधकाभावाच्चक्षुषेत्युक्तम् । तत्र घटाभावग्रहे, अथ वा तत्र घ-
टग्रहे आलोकस्य हेतुत्वाद् घटाभावग्रहे ऽपि तस्य हेतुत्वमिति भावः ।
यद्यपि निरुक्तयोग्यानुपलब्धभावाच्च जलपरमाणौ पृथिवीत्वाभावग्रह
इति समाधातुं शक्यं तथापि क्लृप्तसन्निकर्षाभावादेव न पृथिवीत्वाभावग्रह
इति समाधत्ते न वेति । उद्भूतरूपामावेत्विति उद्भूतरूपत्वावच्छि-
न्नप्रतियोगिताकाभावप्रत्यक्ष इत्यर्थः । तत्रोद्भूतरूपमपि न प्रयोजकमिति
भावः । अनुद्भूतरूपामावस्यातीन्द्रियत्वज्ञानायोद्धतेत्युक्तम् । अत इति ।
तादृशसन्निकृष्टमहत्ववद्विशेषणताया योग्यसन्निकर्षत्वादित्यर्थः । न तद्-
ग्रहः नोद्भूतरूपामावग्रहः, । उद्भूतरूपपरित्यागे बोजमाह भवति-
ति महति वापौ उद्भूतरूपामावप्रत्यक्षमित्यर्थः । परमाणौ तस्या-
प्रत्यक्षत्वादुक्तं महतीति । अन्यत्रापीति । अयं भावः । द्रव्यप्रत्यक्षे मह-
त्वाद्भूतरूपवदालोकसंयोगानां साक्षात्कारणत्वं गुणादिप्रत्यक्षे च स्वाश्र-

यसमवायेन गुणत्वादिप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवेतसमवायेन द्रव्याधिकरणा-
काभावप्रत्यक्षे साक्षात् द्रव्यसमवेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे स्वाश्रयसमवा-
येन द्रव्यसमवेतसमवेताधिकरणकाभावप्रत्यक्षे च स्वाश्रयसमवेतसमवाय-
सम्बन्धेन च महदुद्भूतरूपवदालोकसंयोगवद्विशेषणता योग्यसन्निकर्ष
इत्येवं कार्यवशादुन्नेयमिति । अत्र स्वं महत्त्वादि ।

पिशाचात्यन्ताभावस्त्वयोग्यत्वादेव न गृह्यते,
का पुनरत्यन्ताभावे योग्यता । योग्यमात्रप्रतियो-
गिके योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं विशेषणम्,
एवमन्यत्रानुभवानुसारेण योग्यता वाच्या, । सर्वाभा-
वसाधारणं किंयोग्यत्वमिति चेन्न किंचिदिति गृहा-
ण । तत्किं नानैवाभावयोग्यता इति चेदोम् । गुणयो-
ग्यतावदननुगतस्यैव तत्त्वादिति संक्षेपः ।

ननुद्रव्याधिकरणकाभावप्रत्यक्षे महदुद्भूतरूपादिमद्विशेषणतायाः
कारणत्वं । तथा च पिशाचात्यन्ताभावप्रत्यक्षं स्यादत आह पिशचेति ।
योग्यमात्रेति । घटत्वरूपयोग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताको घटरूपयोग्यप्र-
तियोगिको घटाभावः प्रत्यक्षः । द्रव्याभावेनापि पिशाचात्यन्ताभावस्तु न
तथा योग्यप्रतियोगिकत्वाभावात् । एवं गुरुत्वप्रतियोगितावच्छेदकताकगु-
रुत्वदुटात्यन्ताभावस्य न प्रत्यक्षः तस्य योग्यप्रतियोगित्वावच्छेदकत्वाभा-
वात् । घटाकाशप्रतियोगिकाद्यभाववारणाय मात्रपदं तथा च योग्यायो-
ग्यप्रतियोगिके योग्यधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वं न विशेषणमित्यर्थः ।
अत्राकाशद्वित्वगुरुत्वादेश्चाभावो न प्रत्यक्षः । एवमाकाशभेदो गुरुत्वव-
द्वेदश्च न प्रत्यक्षः । पिशाचभेदस्तु प्रत्यक्षः फलानुरोधेन तथैव स्वभावक-
ल्पना । एवं घटत्वत्वावच्छिन्नाभावो न प्रत्यक्षः घटेतरावृत्तित्वस्यायो-
ग्यत्वात् । एवं ब्राह्मणत्वाभावो ऽपि न प्रत्यक्षः ब्राह्मणत्वव्यञ्जकीभूत-

विशुद्धपितृमातृजन्यत्वस्य शूद्रादावभावे ऽपि शूद्रत्वनिश्चयाभावदशायां सन्निकर्षसत्वे ऽपि ब्राह्मणत्वाभावस्य प्रत्यक्षाभावात् । शूद्रत्वनिश्चये तु विशुद्धमातृपितृयोनिजन्यत्वाभावमन्तरेणापि ब्राह्मणत्वाभावो प्रत्यक्ष इति । अन्यत्राप्यनुभवेति । श्रोत्रे शब्दाभावः श्रोत्रेण । आत्मनि ज्ञानाद्यभावो मनसा । गुडे तिक्ताभावो रसनया । पाषाणे गन्धाभावो घ्राणेन दृश्यत इत्या-
द्यनुभवानुसारेण योग्यता वाच्येत्यर्थः । ननु सर्वाभावसाधारणयोग्य-
ताया अभावेन तत्तद्रूपसाध्यभावात् प्रतिविभिन्नयोग्यता वाच्या । तथा चानुगम इत्यत आह श्रोमिति । इष्टापत्तिरित्यर्थः । गुणेति । यथा रूपा-
दियहे योग्यता भिन्ना तथा रूपाद्यभावग्रहे पीत्यर्थः । तत्त्वाद् योग्य-
तात्वात् । संक्षेप इति । अयं भावः प्रतियोगि तद्व्याप्यतरेत्यत्र प्रतियोगि
व्याप्यत्वं न दैशिकं यत्रेन्द्रियसंनिकर्षस्तत्र प्रतियोगीति दैशिकव्या-
प्यभावेन संनिकर्षस्य प्रतियोगिव्याप्यत्वाभावात् । जलपरमाणौ पृथिवी-
त्वाभावग्रहप्रसङ्गात् । महत्वादेः कालिकेन पृथिवीत्वव्याप्यत्वेनाभाव-
ग्राहकसामर्थीतरकोटिनिविष्टत्वात् । एवं चात्र व्याप्यपदेन प्रतियोगि-
ग्राहकासाधारणमेव वाच्यमिति सन्निकर्षादेरप्यसाधारण्यात्तेषां व्याप्य-
त्वं । यदि चासाधारण्यं दुर्बलं तदा चिन्तामणिकारीया योग्यता
वाच्या सा च प्रतियोगिसत्त्वप्रसञ्जनप्रसञ्जितप्रतियोगिकत्वरूपा । प्रति-
योगी घटादिः तस्य सत्त्वप्रसञ्जनेन प्रसञ्जितः आपादितः प्रतियोगी
यस्य तत्कोपलम्भाभाव इत्यर्थः तथा च यदि स्यात्कोपलभ्येत्येतत्प-
र्यवसितार्थिका योग्यानुपलब्धिः नोपलभ्येत्येति कृत्वा नास्तीत्येतादृशा-
भावप्रत्यक्षे कारणं । भवति हि आलोकादिसत्त्वे यदधिकरणे घटादिक-
मुपलभ्यते तत्र तदभावो नोपलभ्यत इति प्रतियोग्युपलम्भाभावोऽभावप्र-
त्यक्षे कारणं । तत्सत्त्वेपि क्वचिदभावो नोपलभ्यते क्वचिच्चोपलभ्यत इति
योग्यता वश्यं वाच्येति दिक् ॥

अथ किमिदं चक्षुरादि तैजसमिन्द्रियं रूपग्रा-
हकम् महदिन्द्रियं वा चक्षुः । वायवीयमिन्द्रियं स्प-

शग्राहकम् महदिन्द्रियं वा त्वक् । आप्यमिन्द्रियं रस-
ग्राहकं महदिन्द्रियं वा रसनं । पार्थिवमिन्द्रियं
गन्धग्राहकं महदिन्द्रियं वा घ्राणं । महत्पदं मनोवा-
रणाय कर्णशष्कुल्यवच्छिन्नं नभः श्रोत्रं । शब्दग्राहकं
महदिन्द्रियं वा श्रोत्रम् । निःस्पर्शमणु मनः । निःस्पर्-
शपदं पार्थिवपरमाणुवारणाय । अणुपदं विभुवारणाय

ननु साक्षात्कारिप्रमाकरणं प्रत्यक्षं तच्च चक्षुरादिस्तत्किमत आह
अथेति । त्वगादिवारणाय तैजसमिति । वन्द्यादौ तद्वारणायेन्द्रियमिति ।
ननु चक्षुरादितैजसत्वसिद्धाविदं युज्यत इत्यत आह रूपेति । अनयैव
रीत्या ऽप्येवाभासा बोध्याः । दोषादावतिव्याप्तिवारणायेन्द्रियमिति ।
त्वगिन्द्रियमाह वायवीयमिति । विषयरूपवायौ तद्वारणायेन्द्रियमिति ।
घ्राणलक्षणमाह पार्थिवमिति । गन्धेति । घ्राणसंयुक्तसमवाये तद्वार-
णायेन्द्रियमिति । श्रोत्रलक्षणमाह कर्णेति । नन्वीश्वरस्य शब्दकारणत्वेन
नभस्य समवायिकारणत्वमात्रं कल्पते लाघवादित्यतिरिक्तनभसि माना-
भावान्नलक्षणान्तरमाह शब्देति । समवाये तद्वारणायेन्द्रियमिति । मनो-
लक्षणमाह निःस्पर्शमणु मन इति । अत्र चक्षुरादीनां रूपग्राहकत्वेन तैज
सत्वादिकमुपपन्नं । तथा हि चक्षुस्तैजसं रूपादिषु पञ्चसु मध्ये रूप-
मात्रग्राहकत्वात्पदोपपत् । अनयैव रीत्या त्वयसनघ्राणश्रोत्राणां यथा-
यथं स्पर्शरसगन्धशब्दमात्रग्राहकत्वाद् वायवीयत्वं जलीयत्वं पार्थिवत्वं
गगनात्मकत्वं च सिध्यति ।

अत्रमीमांसकाः ॥ मनो नाणु किन्तु विभु
निःस्पर्शद्रव्यत्वाद् आत्मवत् । मनस्त्वं चात्मान्यत्वे
सति ज्ञानासमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वमित्याहुः ।
तन्न-विभुत्वे, आत्मना संयोगानुपपत्तेः । तथा हि

द्विविधः संयोगः कर्मजः अवयवसंयोगजन्यश्च ॥
न च विभोरात्मनः कर्मास्ति, मनो यदि विभु तदा
तस्यापि कर्माभावात् कुतः कर्मजसंयोगसंभवः । न
चानयोरवयवोस्ति येन तत्संयोगजः संयोगः स्यात् न
च नित्य एव विभुनः संयोगो ऽजसंयोगनिषेधात् ।
कुतोनिषेध इति चेत् मानाभावात्-संयोगत्वावच्छे-
देन द्रव्यजन्यत्वावधारणाच्च अप्रयोजकमिदमनुमा-
नमिति संक्षेपः इति श्रीचूडामणिभट्टाचार्यविरचि-
तायां न्यायसिद्धान्तमञ्जर्यां प्रत्यक्षपरिच्छेदः ।

ननु मनसोऽणुत्वाभावात्कथमिदं लक्षणं सिध्यति । तथा च मन
इतरेभ्यो भिद्यते निःस्पर्शत्वे सत्यणुत्वादित्यत्र स्वरूपासिद्धिं शङ्कते मनो
नाणु इति । निःस्पर्शेति । न च मनसो निःस्पर्शत्वासिद्धौ स्वरूपासिद्धि-
रिति वाच्यम् । स्पर्शवत्त्वनारम्भकत्वात्मानसः स्पर्शवत्त्वं तस्य द्व्यारभक-
त्वापत्तेः । मनस्त्वं किमत आह मनस्त्वं चेति । आत्मन्यतिव्याप्तिवा-
रणाय सत्यन्तम् । संयोगाश्रयत्वमसमवायिकारणसंयोगाश्रयत्वं च कपा-
लादावतिव्याप्तमत आह ज्ञानेति । संयोगजश्चेति । यथा हस्ततस्-
संयोगात्कायतस्संयोग इति । मनसो विभुत्वे आत्मदृष्टान्तेन कर्मजन्य-
संयोगाभावमुपपादयितुमाह । न च विभोरिति । मनसोऽवयवभावा-
दवयवसंयोगजावयविसंयोगाभावमुपपादयितुमाह न च तयोरिति । तयोः
आत्ममनसोः, । तत्संयोगजसंयोगः अवयवसंयोगजसंयोगः, । ननु तर्हि
विभुत्वादात्ममनसोरनित्यः संयोगो मास्तु नित्यस्तु भविष्यत्येवेत्याशङ्कते
न चेवमिति । एवं तयोरनित्यसंयोगाभावे, समाधत्ते अज इति । ननु
मनसो विभुत्वे सिद्धे तत्र ज्ञानाद्यन्यथानुपपत्तिरेव मानमिति दूषणान्त-
रमाह संयोगत्वेति । ननु जन्यसंयोगत्वावच्छिन्नं प्रत्येव द्रव्यजन्यत्वमि-

त्यत आह अप्रयोजकमिति । इदमनुमानमिति । मनो विभु निःस्पर्श-
द्रव्यत्वाद् इति निश्चिन्नानुमानमित्यर्थः । नन्वात्ममनोयोगस्य ज्ञानत्वा-
वच्छिन्नं प्रति जन्यज्ञानत्वावच्छिन्नं प्रति वा हेतुत्वे सिद्धे सत्व एवेदमुप-
पन्नं । तत्रैव मानं न पश्यामः । तथा हि । पुरीततिमनःसंयोगात्मक-
सुषुप्तिदशायामात्मनो विभुत्वेन पुरीतत्यवच्छेदेनात्ममनोयोगस्यापि सम्भ-
वात्तदा ज्ञानाद्युत्पत्त्यापत्तिरिति जन्यज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति त्वङ्मनो-
योगस्य हेतुत्वेनैव निर्वाहात् । न च सुषुप्तिदशायां त्वङ्मनोयोगो ऽपि
कुतो नेति वाच्यम् । त्वङ्मनोयोगकाले सुषुप्त्यभावात् । अत एव “मनो यदा
त्वचं परिहृत्य पुरीततिमनुप्रविशति तदा सुषुप्तिरिति गीयते” । न च
तथा ऽपि सुषुप्तिदशायां ज्ञानाद्युत्पत्तिवारणाय प्राणमनःसंयोग एवास्तु
किन्त्वङ्मनोयोगस्य हेतुत्वेनेति वाच्यम् प्राणत्वत्वत्कत्वयोजातित्वेन वि-
निगमनाविरहादिति चेत् । सुषुप्तिदशायां किं ज्ञानमापाद्यते तदा चतु-
रादिमनोयोगाभावाच्च चातुषादिप्रत्यक्षं । नापि स्मृतिः फलबलकल्पोद्बो-
धकाभावात् । न वा ऽनुमित्यादिः परामर्शाद्यभावात् । नाप्यात्मादि-
मानसम् ज्ञानादिरूपविशेषगुणाविषयकात्मविषयकज्ञानस्य शशशङ्कायमा-
णत्वादिति संक्षेपः । अथात्ममनोयोगस्य जन्यज्ञानत्वाद्यवच्छिन्नं प्रति
कारणत्वे सिद्धे ऽपि तत्कारणतावच्छेदककोटिप्रविष्टात्मत्वस्य जातित्वे
मानाभावः । न च तत्कोटिप्रविष्टत्वमेव मानमिति वाच्यम् । ईश्वरे सा
स्यादिति चेत् । तत्र प्रत्यक्षस्यैव प्रमाणत्वात् । तथाहि स्वस्यात्मनि
निखिलानामहं सुखीत्यादिप्रत्यक्षस्यात्मविषयकत्वात् । न चान्यस्येदृशा-
त्मप्रत्यक्षत्वे किं मानमिति वाच्यम् । सशपथमन्येषां प्रश्नेन निश्चयाद्
यत्रातीतानागतशरीरेणां न तादृशं प्रत्यक्षं तत्रात्मा धारे द्रष्टव्य इत्यादि-
श्रुतेरेव मानत्वात् । एवं च कुत्रचिच्छेतादिव्यवहारात्कचित्प्रत्यक्षादा-
त्मत्वसिद्धिः । अत एव सुखादिसमवायिकारणतावच्छेदकत्वेन सिद्धाया
विद्यमानशरीरात्मनि च प्रत्यक्षसिद्धाया आत्मपदशक्यतावच्छेदकरूपाया
आत्मत्वजातेर्भगवदात्मन्यपि स्वीकारः । श्रोतादिव्यवहारस्य भगवदात्म-

न्यापि सत्त्वादिति दिक् । अत्रायं मूलोक्तसंक्षेपार्थः प्रतिभाति । रासनसामग्री-
सत्त्वे चातुषो नोत्पद्यते युगपन्नानाज्ञानोत्पत्तिरभावादित्यनुभवसिद्धम् । तच्च
मनसो विभुत्वे न सम्भवति सर्वेन्द्रियाणां मनसः साक्षिधसम्भवात् ।
विभुत्वाभावे तु यस्येन्द्रियस्य सविधानं तेनैवेन्द्रियेण ज्ञानं जन्यत इति ।
न च शतावधानस्यले दीर्घशक्कुलीभक्त्यादौ चैकदा कथं नानाज्ञान-
मिति वाच्यम् तत्रैकदा ज्ञानोत्पत्तिरभावात् । परं तु मनसो वेगातिशया-
त्प्रत्येकं निखिलेन्द्रियजन्यज्ञानमिति । न च यौगपदप्रत्ययः कथमिति
वाच्यम् तस्य भ्रान्तत्वात् । न च मनसो ज्ञानेन्द्रियसमवधाने ऽप्यदृष्ट-
वशादेकमेकमेव ज्ञानमिति वाच्यम् । तर्हि तत्तददृष्टविशेषसहकृतमनसा
एव चातुषादिसम्भवे किञ्चतुरादिहेतुत्वकल्पनयेति दिक् ॥

श्रीमन्नृसिंहपदपङ्कजसेवनेन श्रीरामकृष्णपदपङ्कजचिन्तनेन ।

निर्णीय तर्कनिचयं द्विजनागरेण श्रीयादवेन

रचितः प्रथमो ऽत्र खण्डः ।

अथानुमानं निरूप्यते । तत्रानुमितिकरणमनु-
मानम् । अनुमितित्वं च अनुमिनोमीत्यनुभवसिद्धो
जातिविशेषः । जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि जन्यश-
ब्दधीजन्यत्वव्यभिचारि जातिमदनुभवत्वं वा । प्रत्य-
क्षत्ववारणाय जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारीति ज्ञाना-
जन्ये नित्ये निर्विकल्पके च तद् धीजन्यत्वव्यभिचा-
रीति । तत्रापि प्रथमजन्यपदं चातुषत्वादिवारणाय
तद्गीश्वरज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि सर्वेषां तदाश्रयाणा-
मीश्वरधीजन्यत्वात् । उपमितित्वशाब्दत्ववारणाय
व्यभिचारीत्यन्तम् ॥

श्रीगणेशाय नमः ॥ उमोपेतं शिवं नत्वा नृसिंहं पितरं तथा ।
अनुमानपरिच्छेदे मञ्जर्याः सार उच्यते ।

प्रत्यक्षानुमानोपमानशब्दाः प्रमाणानीति सूत्रान्प्रथमं प्रत्यक्षोप-
स्थितौ प्रत्यक्षजिज्ञासा तदुशात्म्यत्वे निरूपिते तदनन्तरं च न प्रत्यक्ष-
निरूपणेच्छा । तत्र सिद्धत्वबुद्धेः प्रतिबन्धकत्वात् तथा च निरूपिते च
प्रत्यक्षे ऽनुमाननिरूपणप्रतिबन्धीभूतायाः प्रत्यक्षेच्छाया निवृत्तौ क्रमप्राप्त-
त्वादनुमानोपस्थितौ तन्निरूपणे जिज्ञासायाः सत्त्वादनुमानस्यावश्यवक्त-
व्यत्वमित्यवसरसङ्ख्या नुमाननिरूपयितुमाह अथेति । अत्रानन्तर्येवाच-
काशब्देनावसरः सूच्यत इति । तथा चात्र प्रत्यक्षनिरूपणानन्तरव-
र्त्तमाननिरूपणविषयो ऽनुमानमिति बोधः । तत्र जलणोद्गुणपरीक्षाभि-
रनुमाने निरूपणीये, नन्वनुगतप्रतीत्येव यदि जातिविशिष्टत्वा सामा-
न्यादावपि सदित्यनुगतप्रतीत्या जातिविशिष्टा स्यात् । न चानवस्था-

भीत्या नैवमिति वाच्यम् । यावत्प्रतीतिं तत्कल्पने नानवस्थानात् । न च परामर्षकार्यतावच्छेदकतया तत्सिद्धिरिति वाच्यम् । अनुमितेरन्यपक्ष-
कान्यसाध्यकतया अनुमितित्वस्यानुगतस्यैकस्याभावादित्याशयवानाह
जन्यज्ञानेति । यद्वा स्वकौशलज्ञापनाय पारिभाषिकमनुमितित्वमाह
जन्यज्ञानेति । जन्यज्ञानं व्याप्तिज्ञानं तज्जन्यत्वाव्यभिचारि । जन्या या
शब्दधीः जन्यपदज्ञानं शब्दविषयकातिदेशवाक्यार्थधीश्च तज्जन्यत्व-
व्यभिचारिजातिमदनुभवत्वस्यानुमितिमात्रे सत्त्वादित्यर्थः । ज्ञानाजन्ये
जन्यज्ञानाजन्ये, । तद्वीजन्यत्वेति जन्यशब्दज्ञानजन्यत्वेत्यर्थः । तत्रापि
जन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारीत्यत्रापि, । तद्वि चानुपत्त्वादिति, । तदाश्र-
याणां चानुपत्त्वाश्रयाणाम्, ॥

तद्वि न यथोक्तज्ञानजन्यत्वव्यभिचारि । उप-
मितीनां सर्वासां शब्दविषयकातिदेशवाक्यार्थज्ञान-
जन्यत्वात् शाब्दानुभवानां च सर्वेषां शब्दज्ञानजन्य-
त्वात् । न च शब्दज्ञानजन्यत्वव्यभिचारीति सम्यक्
अनुमितित्वस्य ईश्वरीयशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि-
त्वेनासम्भवात् न च मोक्षजनकतावच्छेदकं तत्त्व-
ज्ञानवृत्तिसामान्यं जन्यज्ञानजन्यमात्रवृत्तीत्यतिव्या-
प्तिः । तस्य शब्दविशेषविषयकमननजन्यमात्रवृत्ति-
त्वेन जन्यशब्दज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारित्वाज् जाति-
पदं वा मानसावृत्तिजातिपरं । अत एव भक्तिश्रद्धादे-
र्बुदासः । अनुभवपदं स्मृतिवारणायेति दिक् ।

तद्वि उपमितित्वं शाब्दत्वं हि, । न यथोक्तेति । उपमिति-
त्वशाब्दत्वयोरप्यतिदेशवाक्यार्थपदज्ञानरूपजन्यज्ञानजन्यत्वाव्यभिचारि-
त्वादित्यर्थः । अथ द्वितीयदले प्रथमजन्यपदं किमर्थमित्याशङ्कते न

चेति । अनुमितित्वस्येति । तथा च द्वितीयजन्यपदादाने सम्पूर्णलक्षण-
मसम्भवीत्यर्थः । तत्त्वसाक्षात्कारस्य निदिध्यासनरूपजन्यज्ञानजन्यत्वेन
तदतिव्याप्तिरित्याह न चेति । मात्रपदं तादृशजन्यत्वाव्यभिचारित्व-
ज्ञापनाय तस्य तत्त्वज्ञानमात्रवृत्तिसामान्यस्य, । मननस्य नियमेन शब्द-
विषयत्वे मानाभावादाह जातिपदमिति । तत्त्वज्ञानस्य मानसत्वेन
तन्निष्ठजातेर्मानसावृत्तित्वाभावाच्चातिव्याप्तिरित्यर्थः । अत एव जातेर्मा-
नसावृत्तित्वविशेषणादेव, । भक्तित्वश्रद्धात्वयोर्मानसवृत्तिजातित्वादयं
प्रमाराध्य इति भक्तेरेतस्माच्च मम फलमवश्यं भावीति निश्चयरूपश्रद्धाया
विशिष्टबोधात्मिकाया विशेषज्ञानजन्यत्वेपि न दोष इति । आदिना
परामर्षत्वसंयहः । कालिकसम्बन्धेन तादृशजातिमदनुभवत्वस्य प्रत्यक्षेपि
सत्त्वात्तत्रातिप्रसङ्गभङ्गाय समवायसम्बन्धेन तादृशजातिमदनुभवत्वं वा-
च्यमित्यादिर्दिगर्था बोध्य इति ॥

ननु किमिदं तत्करणमिति चेत् व्याप्तिविशि-
ष्टपक्षधर्मताघटकलघुपदार्थज्ञानमिति गृहाण । ननु
केयं व्याप्तिः न तावत्साध्यात्यन्ताभाववदवृत्तित्वम्
पर्वतीयवन्हात्यन्ताभाववति धूमस्य सत्त्वात् । न च
साध्यवदन्यावृत्तित्वम् वह्निमत्पर्वतान्यचत्वरवृत्ति-
त्वाद्भूमस्य अथ साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्यो-
न्याभाववदवृत्तित्वं विवक्षितम् न च धूमवति वह्निम-
त्त्वावच्छिन्नप्रतियोगिकान्योन्याभावो वर्तते । धूमवा-
न्वह्निमात्रेत्यप्रतीतेरिति चेन्न । केवलान्वयिसाध्यका-
व्याप्तेः ।

लक्षणविधयानुमानमुक्त्वाद्देश्यविषयया ऽप्यनुमानं वक्तुमुपक्रमते
नन्वित्यादिना । व्याप्तिविशिष्टेति व्याप्तिविशिष्टत्वात् पक्षधर्मस्य

व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्तस्य भावो व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मता तद्घट-
को यो लघुपदार्थस्तज्ज्ञानमित्यर्थः । व्याप्तिपक्षधर्मतयोर्व्यावर्तनाय लघ्वि-
त्युक्तं । लिङ्गकरणताद्यादिनिरासाय ज्ञानेत्युक्तम् । न च लाघवात्तादृशप-
दार्थ एव करणमस्तु किं तच्चिरासेनेति वाच्यम् । अतीतानागतहेतुस्थले
ऽनुमित्यनुपपत्तेस्तज्ज्ञानस्य च सम्भवात् । इयं अनुमितिकरणलक्षणघटकीभू-
ता, साध्यात्यन्ताभाववदिति । भवति हि वन्द्यादिसाध्यकधूमादिसद्भुता-
विदं लक्षणं । वन्द्याद्यभाववति हृदादौ धूमादेरवृत्तेन भवति च धूमादि-
साध्यकवन्द्याद्यसद्भुतौ धूमाद्यभाववति तत्रायोगोलकादौ वन्देः सत्वात् ।
वन्द्यन्योन्याभाववति पर्वते ऽपि धूमस्य सत्त्वादत्यन्तेत्युक्तं । अत्र हेतौ
साध्यसामानाधिकरण्यं बोध्यं तेन वह्निमानाकाशादित्यादौ नातिव्याप्तिः
अत्र साध्याभावः साध्यभावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकः
साध्यतावच्छेदकतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकश्च
बोध्यः । तेन समवायेन वन्द्यभाववति धूमस्य वृत्तित्वे ऽपि न दोषः ।
न च व्यधिकरणसम्बन्धं प्रतियोगितावच्छेदकतावच्छेदकीकृत्य साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धभूतसंयोगसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकवन्द्यभाववति धू-
मस्य सत्त्वेपि दोषः । वृत्तित्वमपि हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यम् । तेन
वन्द्यभाववति धूमावयवे समवायेन धूमस्य वृत्तावपि न दोषः । पर्वती-
येति । यद्यपि साध्याभावः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताको
विवक्षितस्तदा लघुपदार्थं शक्यं तथा ऽपि कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्या-
दावव्याप्तिर्दुर्वारा न च प्रतियोगिवैयधिकरण्यमप्यभावे देयमिति वाच्यम्
आव्याप्यवृत्तिसाध्यके तादृशसाध्याभावस्याप्रसिद्ध्या वारणीयाधारणात् ।
रहनितम्बे हुताशने न शिखर इति प्रतीत्या संयोगेन द्रव्यस्याप्यव्याप्यवृ-
त्तित्वेन साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नत्वविवक्षायां न वह्निमान्धूमादित्यादौ
तादृशसाध्याभाववत्त्वस्य पर्वते ऽपि सत्त्वादव्याप्तिरित्यत आह नचेति ।
वन्द्यादिसम्बन्धस्मिन् हृदादौ धूमादेरवृत्तित्वाल्लक्षणसमन्वयः । एवं
चाव्याप्यवृत्तिसंयोगादिसाध्यकस्थले पि न दोषः । वन्दिमदिति । तथा

चाव्याप्तिरिति भावः । अथ घटान्य इत्यत्र यथा घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगि-
ताको भेदो बुध्यते । तथा साध्यवदन्य इत्यत्रापि साध्यवत्त्वावच्छिन्नप्रति-
योगिताक एव भेदो बुध्यते । अन्यथा घटे पि यत्किञ्चित्प्रतियोगिकभेदस्य
सत्त्वात्साध्यवति यत्किञ्चित्प्रतियोगिकसाध्यवद्भेदस्य सत्त्वाद्घटो घट-
भिन्न इति साध्यवत् साध्यवद्विभक्तिमिति च प्रत्ययापत्तेरित्यभिप्रायवानाह
साध्यवत्त्वेति अत्रापि हेतोरवृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन तेन धूमा-
वयवे हेतोः सत्त्वेपि न क्षतिः । एवं च हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन यदधिक-
रणावृत्ति साध्यवत्त्वावच्छिन्नभेदवत्त्वं तत्त्वमित्यर्थं तात्पर्यं बोध्यम् । तेन
जातिमान्स्त्वादित्यादौ साध्यवत्त्वावच्छिन्नभिन्ने सामान्यादौ हेतुताव-
च्छेदकीभूतेन समवायेन वृत्तेरप्रसिद्ध्या पि नाव्याप्तिरिति । केवलान्व-
यीति । वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ केवलान्वयिनि सर्वस्यैव वाच्यत्वात्तद्वद्वे-
दाप्रसिद्ध्याऽव्याप्तेरित्यर्थः ॥

अत्र मीमांसकाः केवलान्वयिसाध्यकमनुमान-
मेव न कृ तावदव्याप्त्यवकाश इत्याहुस्तत्र इह मेय-
त्वमनुमिनोमीत्यनुभवापलापापत्तेः न च कारणबा-
धाद्भ्रान्तिरियं । व्यभिचारेणैव तद्बुद्धेः कारणत्वा-
सिद्धेः ।

अत्र मीमांसका इति । तेषामयमाशयः । प्रतियोग्यसमानाधिकर-
णहेतुसमानाधिकरणात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नसामाना-
धिकरण्यादिरूपव्याप्तिज्ञानं न हेतुर्गौरवात् । किं तु साध्याभाववदवृत्ति-
त्वज्ञानं साध्यवदन्यावृत्तित्वज्ञानं वा लाघवात् । एकसम्बन्धेन निखिल-
साधनसाधारण्येनापि लाघवं । न च वन्द्यभाववदसंयुक्तधूमादेर्धूमावयवे
परामर्षाद्बुद्ध्यनुमित्यापत्तिरिति वाच्यम् । येन सम्बन्धेन हेतोरवृत्तित्वं
वृक्षते तेन सम्बन्धेन पक्षधर्मताज्ञानस्य कारणत्वमित्यस्य विवक्षितत्वात् ।
न च तथापि संयोगेन वन्द्यभाववदवृत्तित्वज्ञानात्समवायेन वन्द्यनुमि-

त्यापत्तिरिति वाच्यम् । यत्सम्बन्धावच्छिन्नसाध्याभाववति हेतोरवृत्तित्वं
 गृह्यते तेन सम्बन्धेन साध्यसिद्धिः फलमित्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा च
 केवलान्वयित्वाग्रहदशायां मेयत्वादिसाध्यकानुमितिः । तद्वद्दशायां तु
 तत्साध्यकानुमितिलोप इति दिक् । अथ हेतुसाध्यमेदेन व्याप्तेर्भेदो भवतु
 वन्त्याद्यनुमितौ वन्त्याद्यभाववदवृत्तित्वज्ञानं केवलान्वयिनि तु हेतुसमा-
 नाधिकरणेत्यादिव्याप्तिज्ञानादनुमित्युत्पत्तौ किमनिष्टं ॥ एवं च मेयत्वम-
 नुमीति प्रमानुमितिविषयकानुभवोपपन्नः भवन्मते तदपलापापत्तेरित्या-
 शयात्समाधत्त इह प्रमेयत्वमिति । नन्वभितमेव हेतुसमानाधिकरणेत्या-
 दिकं गौरवान्नानुमितिहेतुः किं तु साध्याभाववदवृत्तित्वज्ञानं साध्यवद-
 न्यावृत्तित्वज्ञानं च वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यत्र तु केवलान्वयित्वं ग्रहदशायां
 वाच्यत्वाभाववदवृत्ति वाच्यत्ववदन्यावृत्ति वा ज्ञेयत्वमिति भ्रमरूपव्याप्ति-
 ज्ञानं हेतुस्तदा निरुक्ताभावो ऽप्युपपन्नः । इत्यमेव विशेषदर्शनकाले केव-
 लान्वयिधर्मप्रकारकानुमितिरुद्धनमेव केवलान्वयिरुद्धनमिति तांत्रि-
 कप्रवादीपीत्यायवानाह न चेति । केवलान्वयित्वग्रहदशायां तत्साध्यका-
 नुमितेर्बाधात्तादृशानुमितिविषयकप्रतीतिर्भान्तित्वादित्यर्थः । अथ वा सा-
 ध्याभाववदवृत्तित्वादिरूपकारणबाधादित्यर्थः । विशेषदर्शनामपि मेय-
 त्वमनुमिनोमीति प्रतीतिः सत्वाच्चेयं भ्रान्तिस्तथा च साध्यवदन्यावृत्ति-
 त्वज्ञानं विना पि हेतुसमानाधिकरणेत्यादितो ऽप्यनुमितेः सत्वात्तद्वृ-
 र्कारणत्वमित्याह व्यभिचारेणेति । तद्वृद्धेः साध्यवदन्यावृत्तित्वबुद्धेः ।

सौगतास्तु केवलान्वयिनि साध्यवदन्यदली-
 कमेवासत्ख्यातिसिद्धान्तदवृत्तित्वज्ञानादेवानुमितिरि-
 त्याहुस्तन्न । असत्ख्यातेरसिद्धेः किं च ज्ञेयत्वसा-
 ध्यके इयमप्यव्याप्तिर्दुर्वारा । न ह्यलीकमज्ञेयं भव-
 द्विरिष्यते ।

शून्यवादिनां मते दूषयितुमाह । सौगतास्त्विति । साध्यवदन्य-

इति । इदमुपलक्षणं । साध्यात्यन्ताभावो प्यलीक इत्यपि बोध्यम् । अस-
 तस्यमतेरिति । आत्मख्यातिः शून्यवादिनां मते ख्यातिः प्राभाकराणां मते
 ऽन्यथाख्यातिर्नैयायिकानां मते ऽनिर्वचनीयख्यातिर्वैदान्तवादिनां मते
 तथा च शून्यवादिनां मते वाच्यं ज्ञेयत्वादित्यादौ वाच्यत्वाभावस्तद-
 न्यद्वाद्यसदेव ज्ञाने भासत इति तज्ज्ञानविषयताप्यसिद्धेति तस्या एव
 नामासत्ख्यातिरित्युच्यत इति तत्र विज्ञानवादिनां मते विज्ञानात्मक
 एवात्मा ज्ञानव्यतिरिक्तस्य पदार्थस्याभावात् । तर्हि दृश्यमानघटा-
 दीनामपि ज्ञानत्वापत्तिरिति चेद्विष्टापत्तेः । तेषां ज्ञानाकारत्वात् ।
 अथात्मनो ज्ञानाकारत्वे त्रणिकत्वापत्तिः । इष्टापत्तेः । भावमात्रस्य
 त्रणिकत्वस्वीकारात् । न चात्मनो ज्ञानात्मकत्वमेवात्मख्यातिरित्युच्यत
 इति । तत्तुच्छं । भावानां त्रणिकत्वे तेषामनन्तध्वंसप्रागभावकल्पने
 गौरवात् । किं चाकाराणां ज्ञानात्मकत्वे घटात्मकाकारस्य घटाद्या-
 त्मकत्वापत्तिः । ज्ञानभिवत्वे तु ज्ञानभिवपदार्थसिद्धिरिति संक्षेपः ।
 प्राभाकरैः न ख्यातिरख्यातिरित्यर्थः । तथा च ज्ञानमात्रस्य यथार्थत्वा-
 दन्यथाख्यातिर्न स्वीक्रियत इति तदपि मन्दं । शुक्ताविदं रजतमिति
 ज्ञानस्य सर्वसम्मतत्वादन्यथाख्यातिस्वीकारात् । अन्यथा व्यधिकरण-
 प्रकारकज्ञानस्य तन्मते ऽभावेन प्रमालक्षणे तद्वृत्तीति विशेषणव्यावर्त्या-
 प्रसिद्धेः । न चेदं ग्रहणस्मरणात्मकं ज्ञानद्वयमिति वाच्यम् । भ्रमस्यले
 विशिष्टज्ञानस्य प्रमाणसिद्धत्वात् तथाहि । रजतार्थज्ञानजन्या शुक्तौ
 प्रवृत्तिः इष्टप्रवृत्तिविषयविशिष्टज्ञानसाध्या प्रवृत्तित्वात् । शुक्तौ
 शुक्त्यर्थिप्रवृत्तिवत् । रजतार्थज्ञानजन्येति विशेषणावांशतः सिद्धसाधन-
 मिति वेदान्तिनां मते सदसद्वां भिन्नमनिर्वचनीयं रजतमुत्पद्यत इत्य-
 निर्वचनीया ख्यातिः । जीवात्मनोपीश्वरात्मकत्वं तेषां पार्थक्येनानन्तानां
 कल्पने गौरवादित्यपि न चाह । रजतादीनामनिर्वचनीयत्वासिद्धेः । अस्मा-
 दाद्यनन्तानामीश्वरात्मकत्वकल्पने बन्धमोक्षव्यवस्था न स्यात् । ईश्वर-
 म्यापि भ्रान्तत्वापत्तेर्ज्ञानां सार्वज्ञापत्तेश्च । चैत्रमुक्तिदशायां मैत्रस्यापि
 मुक्तत्वापत्तेश्च । तस्मात्सुखदुःखादिवैविच्याज्जीवात्मनो ऽपि परस्पर-

भेदसिद्धौ सुतरामीश्वरस्य भेदसिद्धिरिति संक्षेपः । नन्वलीकविषयकं किं ज्ञानमुच्यते यद्विषयता ह्यसंविष्टा । न तावत्प्रत्यक्षं तेन सह सचिकर्षाभावात् । नाप्यानुमानिकं अलीकनिरूपितव्याप्यभावात् । न च शाब्दमपि पदानामलीके शक्तिवर्णयोरभावात् । नाप्युपमितिः । अलीके सादृश्यज्ञानाभावात् । तथा च ज्ञाननिरूपितायां विषयतापरपर्यायरूपायाः ख्यातेः सद्वृत्तित्वाभावासिद्धिरित्यभिप्रायवानाह असत्त्व्यातेरिति ॥ विषयतायाः सद्वृत्तित्वाभावस्यासिद्धेरित्यर्थः । तथा च न सिद्ध्यासिद्ध्याघातः । ननु ज्ञानविषयीभूतमप्यलीकं भविष्यतीत्यत आह किं चेति । इत्थं अलीकस्य ज्ञानविषयत्वे, । न हीति । ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वं तथा च ज्ञानविषयान्यस्मिन्पदार्थे मानाभावादिति भावः । अत्र सौडलोपाध्यायाः । पटो नास्तीति प्रतीतितो घटत्वेन पटोनास्तीति विलक्षणप्रतीसिद्धौ अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्तथा च समवायितया वाच्यत्वाद्यभावस्य वाच्यत्ववदन्यत्वस्य च घटे सत्त्वेन केवलानयिनि नोक्ता व्याप्तिरिति अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावं स्वीचक्रुः । अथ तथा ऽपि तादृशसाध्याभाववति घटादौ मेयत्वस्य सत्त्वाद्यभिचार इति चेत् । व्यभिचारस्य साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वात्मकत्वात् । ज्ञेयत्वे च तदभावाच्च दोषः । अथात्र तादृशाव्यभिचारित्वप्रसिद्धमिति चेदत्र मिश्राः । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका यावन्तः साध्याभावास्तत्सजातीयो ये तदाश्रयवृत्तित्वाभावास्तद्वृत्तं व्याप्तिः । भवति हि बन्धिमान् धूमादित्यादौ बन्धित्वावच्छिन्नवद्व्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यनत्वादिना बन्ध्यभावादयस्तदधिकरणं जगत्समानजातीयो पीन्यनत्वादिना जगद्वृत्तित्वाभावस्तस्य धूमे सत्त्वान्नक्षणसमन्वय इति । एवं बन्धित्वेन बन्ध्यभावो ऽपि तादृशस्तदधिकरणं निर्वन्हिदेशः निर्वन्हिवृत्तित्वाभावस्य धूमे सत्त्वान्नक्षणसमन्वय इति । एवं वाच्यज्ञं यत्वादित्यादौ ज्ञेयत्वत्वेन वाच्यत्वाभावो ऽपि तादृशस्तदश्रयो जगत्तद्वृत्तित्वस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य ज्ञेयत्वे ऽपि

सत्त्वात्तत्र लक्षणसमन्वयः । धूमवान्वहेरित्यादौ निर्धूमे ऽयःपिण्डे वहेः सत्त्वात्तादृशनिर्धूमवृत्तित्वाभावस्य बन्धावसत्त्वाच्च लक्षणसमन्वयः । धूमवान्वहेरित्यादौ अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्य धूमत्वेन घटाभावस्याश्रयो जगत्सजातीयस्य घटत्वेन जगद्वृत्तित्वाभावस्य बन्धौ सत्त्वाद्यावन्त इति । तथा च तदन्तर्गतस्य धूमत्वेन धूमाभावस्यापि प्रवेशात्तद्विर्धूमवृत्तित्वाभावस्य बन्धावसत्त्वाच्चानिव्याप्तिः तथा ऽपि धूमवान्वहेरित्यादौ धूमत्वरूपसमानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभाववदयःपिण्डात्मकनिर्धूमवृत्तित्वस्यापि अधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बन्धौ सत्त्वादतिव्याप्तिरतः समानजातीयेति । समानजातीयत्वं च अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य अधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेन समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावस्य समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावत्वेनेति तेनाभावत्वादिना साजात्यसत्त्वे ऽपि न दोषः । साध्याभाववदित्याद्युक्तौ तु महानसीयवद्भ्रमाभावात्पर्वतवृत्तित्वाभावस्य धूमे विरहादव्याप्तिस्तद्वारणार्थं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नप्रतियोगिताका इति विवक्षणे प्रमेयसाध्यकस्थले तादृशसाध्याभावाप्रसिद्धा ऽव्याप्तिस्तद्वारणार्थं साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकप्रतियोगिताका इति विवक्षणे तु बन्धिघटोभयाद्यभावसमानजातीयतादृशभावस्य धूमादावसम्भवादव्याप्तिरतस्तादृशरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताका इत्यन्तमुक्तम् । न च कपिसंयोगी एतद्वृत्तत्वादित्यादावव्याप्तिः कपिसंयोगाभाववति वृत्ते एतद्वृत्तत्वस्य सत्त्वादिति वाच्यम् । तादृशसाध्याभावस्य व्याप्यवृत्तित्वविवक्षणात् । न च धूमवान्वहेरित्यादौ तादृशस्य हृदादिवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावस्य बन्धावपि सत्त्वादतिव्याप्तिरिति वाच्यम् । निरुक्तसाध्याभावस्यायोगोलकावृत्तित्वावच्छिन्नाभावस्यायोगोलकमात्रवृत्तित्वात्तद्वृत्तित्वाभावस्य बन्धावसत्त्वादतिव्याप्यभावात् । अथ यदि पार्यवत्त्वादिविशिष्टं यन्निरुक्तसाध्याभाववत्तत्तदयोगोलकवृत्तित्वन्तदभावस्य बन्धौ सत्त्वादतिव्याप्तिरिति सूत्रमीत्यते तर्हि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रतियोगिताक-

तत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताकोयः साध्याभावसजाती-
याभावस्तच्चिन्ताभावत्वसामान्यं यद्वृत्तित्वव्याप्यं तत्त्वं व्याप्तिरिति भ-
वति हि बहिर्मान्यमादित्यादौ तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वात्मकनिर्व-
हिवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगिताको निर्वहिवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगि-
ताकाभावः स साध्याभावसजातीयोपि तादृशभावनिष्ठाभावत्वमात्रं धूम-
रूपहेतुवृत्तित्वव्याप्यमिति ज्ञानसमन्वय इति । तथा च तादृशसाध्याभाव-
वद्वृत्तित्वत्वस्य हृदवृत्तित्वे तेजसनिष्ठायोगोलकवृत्तित्वेऽपि सत्त्वात्तत्र
तादृशयोगोलकवृत्तित्वत्वाभावप्रतियोगिताविरहाच्च दोषः । सामान्यपदो-
पादानाद्यावत्पदानुपादानको न दोषः । धूमवान्वहेरित्यादौ व्यधिकर-
णधर्मावच्छिन्नाभावरूपसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वस्य पर्वतवृत्तित्वेऽपि सत्त्वा-
न्निर्धूमवृत्तित्वव्यापकप्रतियोगितायास्तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्व-
व्यापकत्वाभावात्समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावो न लक्ष-
णघटकः व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावस्य बन्हावपि सत्त्वा-
दविव्याप्तिरतस्तत्तदिति साध्याभावविशेषणम् । तथा च यदि साध्याभावः
समानाधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदा समानाधिकरणधर्माव-
च्छिन्नसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वं वाच्यम् । यदि च
व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रतियोगिताकस्तदा व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नप्रति-
योगिताकसाध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकत्वमिति न दोषः ।
अथ तथापि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नप्रति-
योगिताकतत्तत्साध्याभाववद्वृत्तित्वत्वव्यापकप्रतियोगिताकस्य बन्धिभि-
न्नत्वनिर्धूमवृत्तित्वोभयत्वावच्छिन्नाभावस्य बन्धो सत्त्वादितिव्याप्तिरिति
चेन्न । तादृशवृत्तित्वाभावस्य व्यासज्यवृत्तिधर्मानवच्छिन्नप्रतियोगिताकत्व-
विवक्षणादिति । अत्र तादृशसाध्याभाववद्वृत्तित्वं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
वाच्यम् । तेन तादृशबन्धभाववति धूमावयवे धूमस्य समवायेन वृत्तित्वेऽपि
न दोषः । नच हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याभाववद्वृत्तित्वस्य विवक्षणे
जातिमान्स्वादित्यादावव्याप्तिः । तादृशसाध्याभाववति सामान्यादौ

हेतुतावच्छेदकसमवायेन वृत्तेरप्रवृत्तिरिति वाच्यम् । हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन
कस्यचिदधिकरणे वर्तमानस्य साध्याभावस्य विवक्षणात्तथा च समाना-
धिकरणधर्मावच्छिन्नजात्यभावस्य समवायेन कस्याप्यधिकरणवृत्तित्वाभा-
वेऽपि व्यधिकरणधर्मावच्छिन्नाभावमादायलक्षणसमन्वय इति संक्षेपः । अत्र
वदन्ति । तदभावप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति स्वप्रतियोगितावच्छेदकविशि-
ष्टप्रतियोगिनिश्चयत्वेन हेतुत्वमिति प्रतियोग्यवृत्तिधर्मस्य प्रतियोगिता-
वच्छेदकत्वाभावः । इतरथा घटनिर्विकल्पकादपि घटो नास्तीति प्रती-
त्यापत्तेः । इत्थं च घटत्वेन पटो नास्तीति विशिष्टबोधं प्रति घटत्वेन पट-
इति विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यापेक्षितत्वात्तदभावादेव न ता-
दृशविशिष्टवैशिष्ट्यबोध इति । नच घटत्वेन पट इति विशेषणतावच्छे-
दकप्रकारकभ्रमदशायां घटत्वेन पटो नास्तीति विशिष्टवैशिष्ट्यबोधस-
म्भवात् तादृशभावसिद्धिरिति वाच्यम् । भ्रमादुत्सुसिद्धभावात् ।
दण्डीपुरुष इत्यादौ विशेषणतावच्छेदकस्य दण्डत्वस्य यादृशीप्रकारता
तादृशेव घटो नास्तीत्यादौ विशेषणतावच्छेदकस्य घटत्वस्यापीति ।
तथा च यथा घटस्य स्वप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेनाभावोपरि प्रकारता
तथा न स्वावच्छिन्नघटवृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेन घटत्वस्यापीति येन
घटत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वसम्बन्धेन पटाभावोपरि प्रकारतां सभा-
व्यापिघटत्वेन पटोनास्तीत्याकारकप्रतीतिः इतरथा घटत्वेन घटो नास्ती-
त्याकारकप्रतीत्यापत्तेः । तथा सति घटीयो घटत्वोयोऽभाव इत्याकारः
स्यात् । अत एवोक्तं शिरोमणिभट्टाचार्यैः । अभावप्रत्ययो हि घटत्वा-
दिविशिष्टस्य घटादेः प्रतियोगित्वमवगाहमानो विशेषणस्य घटत्वा-
देस्तदवच्छेदकत्वमवगाहते नतु स्वातन्त्र्येण घटो नास्तीत्येव च प्रतीतेरि-
ति । अत्र स्वातन्त्र्यस्य स्वावच्छिन्नघटवृत्तिप्रतियोगितासम्बन्धेनेति दिक् ।
ननु तर्हि व्यधिकरणसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावोऽपिमास्तिवति
चेन्न । संयोगेन रूपं नास्तीति प्रतीत्या तस्मिन्नेति दिक् ॥

अन्ये तु कात्स्न्येन सम्बन्धो व्याप्तिरित्याहु-

स्तत्र वदन्ति कोयं कात्स्न्येन सम्बन्धः कृत्स्नेन साध्येन हेतोः सम्बन्धः कृत्स्नहेतौ साध्यसामानाधिकरण्यं वा कृत्स्नहेतुमति साध्यवत्त्वं वा । नाद्यः प्रसिद्धानुमाने ऽव्याप्तेः । न हि धूमे सकलवन्हिसामानाधिकरण्यमस्ति । अयः पिण्डीयवन्हैः सामानाधिकरण्याभावात् । न द्वितीयः । एकव्यक्तिहेतावव्याप्तेः । न तृतीयः एकमात्रवृत्तिहेतावव्याप्तेः ।

केवलान्वयिसाधारणं कस्यचिल्लक्षणं दूषयितुमाह कात्स्न्येनेति । कात्स्न्यं साकल्यमित्यर्थः । अथ किञ्चिद्विष्टत्वेनापि कात्स्न्यस्य विविचानुपादानान्तर्गतत्वमाशङ्क्य दूषयितुमाह तत्र वदन्तीत्यादिना । प्रसिद्धानुमाने वन्हिमान्धूमादित्यादौ । अयः पिण्डीयेति । एकस्मिन्नपि धूमे निखिलवन्हिसामानाधिकरण्याभाव इत्यपि बोध्यम् । एतेन कृत्स्नेन साध्याश्रयेण कृत्स्नेन साध्यसमानाधिकरणेन च हेतोः सम्बन्ध इति परास्तं । एवं पृथिवी गन्धादित्येकव्यक्तिसाध्यक्रेष्यव्याप्तिर्बोध्या । सकलेन वन्ह्याश्रयीभूतान्तर्गतेनायःपिण्डेन सकलेन वन्हिसमानाधिकरणान्तर्गतेनायःपिण्डत्वेन धूमसम्बन्धाभावात् । एकेति गुणवान् द्रव्यत्वात् गन्धवान् पृथिवीत्वादित्यादौ हेतौ साकल्याप्रसिद्धेरित्यर्थः । अत एव कृत्स्नस्य साधनस्य सामानाधिकरण्यं साध्य इति निरस्तम् । एकमात्रेति । आकाशं द्रव्यं शब्दादित्यादौ साधनाश्रये यावत्वाप्रसिद्धेरित्यर्थः । निखिलवृत्तेरप्येकवृत्तित्वस्यातत्त्वान्मात्रेत्युक्तम् ॥

अत्रोच्यते साध्यसमानाधिकरणस्वसमानाधिकरणयावत्कत्वं व्याप्तिः । यत्समानाधिकरणा यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तत्वं व्याप्तिरिति यावत् । भवति च धूमसमानाधिकरणा यावन्तो वन्हिसमाना-

धिकरणा इति धूमे वन्हिव्याप्तिः न तु वन्हौ धूमस्य । न हि वन्हिसमानाधिकरणा यावन्तो धूमसमानाधिकरणाः । अयःपिण्डत्वस्य वन्हिसमानाधिकरणस्य धूमासमानाधिकरणत्वात् । यद्विशिष्टसमानाधिकरणा यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं वा भवति च धूमत्वविशिष्टसमानाधिकरणा यावन्तो वन्हिसमानाधिकरणास्तद्वत्त्वं च धूमे । न चेदृशं धूमं प्रति वन्हित्वं नातो वन्हौ धूमव्याप्तिः । अस्ति चेदं केवलान्वयिनि अभिधेयत्वविशिष्टसमानाधिकरणानां यावतां मेयत्वसमानाधिकरणत्वात् । एवं च लाघवात्साध्यवदन्यावृत्तित्वे सति साध्यसमानाधिकरणत्वं व्याप्तिः । नचेयं केवलान्वयिन्वस्त्यतो नेदमनुमानमिति मीमांसकमतमपास्तम् । ततो ऽप्यस्य लघुत्वात् ।

अथ कृत्स्नेन यावता साधनसमानाधिकरणेन साध्यस्य सामानाधिकरण्यरूपसम्बन्ध इति पर्यवसितार्थाभिप्रायेण सिद्धान्तयति साध्येति यावत्वस्य साध्यसमानाधिकरणविशेषणत्वे वन्हिमान्धूमादित्यत्राव्याप्तिः अयोगोलकत्वादेर्धूमसमानाधिकरण्याभावादिति यावत्वस्य साधनसमानाधिकरणविशेषणत्वमिति पर्यवसितार्थमाह यदिति । नन्विदं द्रव्यं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्त्वादित्यादावव्याप्तं । सत्तासमानाधिकरणस्य द्रव्यान्यत्वगुणत्वादेर्द्रव्यत्वासमानाधिकरणत्वादित्यत आह यद्विशिष्टेति । यत्पदं हेतुतावच्छेदकपरं तथा च द्रव्यान्यत्वगुणत्वावगुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तासमानाधिकरणत्वाभावात् । एवं साध्यवदमपि साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरं तेन गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तावत्त्वात्

तेरित्यादौ जातिसमानाधिकरणस्य द्रव्यान्यत्वादेः सत्तासमानाधिकरणत्वे
ऽपि गुणकर्मोन्मत्त्वविशिष्टसत्तासमानाधिकरणत्वाभावो दोषः । तदुत्पत्त्यं
तादृशहेतुतावच्छेदकत्वम् । यदि च पूर्वलक्षणे ऽपि यत्पदं हेतुताव-
च्छेदकावच्छिन्नपरं साध्यपदं च साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नपरमित्युच्यते
तदा द्रव्यगुणकर्मोन्मत्त्वविशिष्टसत्तात्वात् । गुणकर्मोन्मत्त्वविशिष्टसत्तावात्
जातेरित्यादावव्याप्यतिव्याप्योपभावे ऽपि तत्र तादृशहेतुसमानाधिकर-
णव्यापकतादृशसाध्यसमानाधिकरणमित्येतादृशसम्बन्धरूपा नानाव्या-
प्तिः । इह तु तादृशसम्बन्धविशिष्टहेतुतावच्छेदकरूपा एकैव व्याप्तिरिति
भेदः । तथा च साधनतावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणव्यापकत्वं
यदुर्मावच्छिन्नसमानाधिकरणत्वेनावच्छिद्यते तदुर्मावच्छिन्नसमाना-
धिकरणं तादृशसमानाधिकरणविशिष्टहेतुतावच्छेदकं वा व्याप्तिरिति
तत्त्वम् । साधनतावच्छेदकावच्छिन्नव्यापकतावच्छेदकरूपावच्छिन्नसमाना-
धिकरणं तादृशसमानाधिकरणविशिष्टहेतुतावच्छेदकं वा व्याप्तिरिति
निर्गलितार्थ इति संक्षेपः । तदुत्पत्त्यादृशसम्बन्धविशिष्टधूमत्ववत्त्वं, ईदृ-
शमित्यस्य बन्धित्वेनान्वयः । ईदृशं निरुक्तधूमत्वसदृशं, धूममिति द्विती-
यार्था निरूपितत्वं बन्धित्वमित्यनन्तरं व्याप्तिरिति शेषः तथा च धूमनिरु-
पिता व्याप्तिर्वन्धित्वं न चेत्यर्थः । इदं व्याप्तिलक्षणं लाघवात् । हेतुस-
मानाधिकरणेत्यादिव्याप्यपेक्षया लाघवात्, बन्धिनिरूपितसमानाधिक-
रणस्य घटे ऽपि सत्तात्तजातिव्याप्तिवारणाय सत्यन्तं । सत्यन्तस्या-
काशादौ सत्तात्तजातिप्रसङ्गवारणाय साध्यसमानाधिकरणत्वमिति । इयं
साध्यवदन्येत्यादिव्याप्तिः, इदं केवलान्वयिसाध्यक्रमनुमानं, ततो ऽपि
साध्यवदन्येत्यादितो, ऽपि । अस्य, निरुक्तव्याप्तिस्वरूपस्य, ।

अत्र चार्वाकाः । भवत्वियं व्याप्तिः । न चेयं
शक्यग्रहा । किञ्चिद्धूमसमानाधिकरणं बन्ध्यसमाना-
धिकरणं भविष्यतीति शङ्काया दुर्वारत्वात् । न चेदृ-

शङ्कायां व्याप्तिनिश्चयो भवितुमर्हति । तस्यास्त-
त्प्रतिबन्धकत्वात् । न च भूयोदर्शनात्तन्निवृत्तिः श-
तशः सहचरितयोरपि व्यभिचारोपलब्धेः न च तर्का-
त्तन्निवृत्तिस्तर्कस्य व्याप्तिनिश्चयमूलकत्वेनानवस्था-
नात् । इत्यञ्च ग्राहकाभावाद्वाप्येग्रहे कुतोऽनुमानं
स्यादिति ।

अथ परीक्षणीयानुमानप्रामाण्यव्यवस्थापयितुं चार्वाकमतमाह अजे-
त्यादिना इयं । यत्समानाधिकरण इत्यादि । शक्यग्रहा व्याप्तिपदशक्ति-
ग्रहणोचरा । कुतो नेत्यत आह किञ्चिदिति । शङ्काया इति एता-
दृशव्यभिचारशङ्काया इत्यर्थः । तस्याः व्यभिचारशङ्कायाः, तत्प्रतिबन्ध-
कत्वात् । ग्राह्याभावविधया व्यभिचारज्ञानस्याव्यभिचारज्ञाने प्रतिबन्धव-
त्त्वमिति भावः । तन्निवृत्तिः व्यभिचारशङ्कानिवृत्तिः, । शतश इति ।
पार्थिवत्वलौहलेख्यत्वयोः शतशः सहचरितत्वे ऽपि वज्रभेदस्य मणे-
लौहभेदत्वाभावादित्यर्थः । लोके धूमादिदर्शनेनोत्तरं बन्ध्यादिव्यवहारस्तु
प्रायेण वज्रिर्भविष्यतीत्यादि सम्भावनयेति भावः । न चेति धूमो यदि
वज्रिव्यभिचारीस्यात्तदा बन्धिजन्या न स्यादिति तर्काद्व्यभिचारशङ्कानि-
वृत्तिरित्यर्थः । अथ धूमादौ वज्रिजन्यत्वं वज्रित्वावच्छिन्नकारणताप्रति-
योगिककार्यतावत्त्वं तत्र कारणत्वप्रत्यक्षादितुनियतपूर्ववर्तित्वं नियमो
व्याप्तिरित्यनवस्थान्यर्थः ।

अत्रोच्यते व्यभिचारग्रहविरहादिकमेव व्या-
प्तिग्राहकं । न च तच्छङ्काविरहो दुःशक्यः क्वचित्त-
र्कात्क्वचित्तन्मूलभूतव्याप्यादौ कोटिस्मरणाद्यभावा-
दपि तन्निवृत्तेः । न हि सर्वदा व्यभिचारशङ्काकोटि-
स्मृतिर्वा ऽस्ति । अनुभूयत एवेति दिक् ।

अथ ज्ञातमात्रस्य स्तनपानेष्टसाधनत्वानुमितिहेतुभूतव्याप्ति-
ज्ञानं यथा तर्कं विना तथा बन्धिधूमादिव्याप्तिग्राहकतर्कमूलीभूतं किं
चिद्व्याप्तिज्ञानमपि तर्कं विना भविष्यतीति नानवस्था तथा च तर्कस्य
सर्वत्र न व्याप्तिरूपत्वमित्यभिप्रायवान्समाधत्ते व्यभिचारेति । आ-
दिना सहचारदर्शनसंग्रहः । तथा च व्यभिचारज्ञानविरहसहकृतं सहचा-
रज्ञानमेव व्याप्तिग्राहकमित्यर्थः । ननु व्यभिचारज्ञानविरह एव कथमि-
त्याह । न चेति । क्वचित्तर्कादिभिः । न च तर्कौ ऽपि व्याप्तिघटितस्त-
विश्वये व्यभिचारशङ्काविरहादिनं कारणं । तद्विरहस्तर्कादित्येवमन-
वस्येति वाच्यम् । तर्कघटकीभूतव्याप्तेर्भेदत्वात्तथा हि । तर्को जन्यत्व-
घटितः । तच्च कारणतानिरूपितकार्यतावत्त्वादि तत्र कारणत्वं नियम-
घटितं नियमस्य कार्यतावच्छेदकसम्बन्धेन कार्योधिकरणे कारणतावच्छे-
दकसम्बन्धावच्छिन्नाभावप्रतियोगितानवच्छेदकवत्त्वरूपः यदि च कार्यत्वं
हि अनन्यथासिद्धनियतपश्चाद्भावित्वं तदपि कारणतावच्छेदकसम्बन्धेन
कारणाधिकरणे कार्यतावच्छेदकसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावाप्र-
तियोगित्वादिरूपं तच्चान्वयव्यतिरेकगम्यं न तु तर्कगम्यमिति नान-
वस्येति । बन्धिरासभादिसमाजस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यामन्वयव्यतिरेकौ धूम-
स्यावगम्यमानो बन्धिरासभादन्यतरस्य धूमप्रति हेतुत्वं निर्धार्य किं बन्धे-
रासभादेर्वा सर्वेषां वा हेतुत्वमिति संदिग्धे यद्व्यतिरेके धूमाद्यनुत्पत्तिं
यदन्वये धूमोत्पत्तिं गृह्णाति तस्य हेतुत्वमिति निश्चिनोति यथा बन्धिः ।
अथ यत्सत्त्वेऽनुत्पत्तिं यद्व्यतिरेकेऽनुत्पत्तिं गृह्णाति न तस्य हेतुत्वमपि
यथा रासभादेरिति बन्धादन्यतरस्य हेतुत्वप्रदर्शनेन धूमोयमहेतुः
एवोत्पत्स्यत इति शङ्काया निरासस्तथा बहिर्घटितकारणस्तोमदर्शनेन
धूमो यमबन्धेरेव भविष्यतीति शङ्काया निरासः । रासभादेरहेतुत्वप्र-
दर्शनेन धूमो सौ बन्धिं विना रासभादेर्भविष्यतीति शङ्काया निरास इति ।
तथा च व्याप्तिप्रहोपाये प्रदर्श्यमाने चार्वाकेण व्यभिचारशङ्कायां प्रद-
श्यमानायां धूमो यदि बन्धिः व्यभिचारी स्याद्वन्धिसमवहिताजन्यत्वमेति

जन्यो न स्यादिति तर्कावतारस्तत्रेष्टापत्तौ बन्धिसमवहिताजन्यव्यति-
रेकानुविधानान्वयव्यतिरेकप्रतियोगित्वनिश्चये सति बन्धिसमवहिता-
जन्यत्वनिश्चये बन्धिजन्यत्वं पर्यवस्यति । तत्र क्वचिविना ऽपि बन्धिं
धूमो भविष्यतीति शङ्काद्वावकं चार्वाकं प्रति व्याघातो ऽयमुपदृ-
श्यते यदि कारणं विना कार्योत्पत्तिस्तर्हि धूमार्थे बन्धेस्तुष्ट्यर्थे भोजने
प्रवृत्तिर्दृश्यते सा तत्रैव न स्यादिति । अथोपस्थितधूमे बन्धिस-
म्बन्धावगमे मास्तु तत्र व्यभिचारशङ्का परन्वनुपस्थितधूमे तु
व्यभिचारशङ्कायाः सत्त्वात्कथमानुमानं प्रमाणमिति चेत् । शङ्काविषयी-
भूतानुपस्थितधूमोपस्थित्यर्थमनुमानस्यावश्यकत्वात्तथा चानु मानमस्त्ये-
व । अथानुपस्थितधूमे शङ्का न चेत्तर्हि व्यभिचारशङ्काया विरहा-
त्सुतरामनुमानस्य प्रामाण्यं यदि कदाचिच्छङ्का तत्र तर्कावतारस्तर्कं
सत्यपि शङ्का तदा सा व्याघातादपसारणीया तदुक्तमाचार्यैः । “शङ्का-
चेदनुमास्त्येव न चेच्छङ्का ततस्तरां । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधि-
र्मत” इति । व्याघातो ऽवधिर्यस्याः शङ्कायाः सा तथा तर्क एव शङ्काया
अवधिः स तथा । खण्डनकारिका । “व्याघाते यदि शङ्कास्ति न चे-
च्छङ्का ततस्तरां । व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिः कुत” इति
अयमर्थः । यदि शङ्काया व्याघातः तदावश्यं शङ्कास्ति कार्यं विना
व्याहननक्रियायाः विरहात् । न चेद्व्याघातः शङ्कायाः तदावश्यं शङ्कास्ति
तर्हि व्याघातावधिराशङ्का तर्कः शङ्कावधिरिति यदाचार्यैस्तं तत्कुत
इत्यर्थ इति खण्डनमपि परास्तम् । न वयं व्यभिचारशङ्का न जायत इति
ब्रूमः यदा जायते तदा सा व्याघातेन निरसनीयेति सङ्क्षेपः । क्वचित्त-
न्मूलेति । व्यभिचाराभाव एवाव्यभिचारित्वं तथा चाव्यभिचारित्वसं-
शयात्मके व्यभिचारसंशये कुत्रचिद्व्यभिचारितत्वात्मकव्याप्यभावरूपकोटि-
स्मरणादभावादित्यर्थः । तच्चिद्वृत्तेरिति । व्यभिचारसंशयानुत्पत्तेरि-
त्यर्थः । ननु नियमेन कोटिस्मरणादिसत्त्वे संशयः कुतो नेत्यत आह
कोटीति । ननु सर्वदा कोटिः सृतिर्मास्तु कोट्यनुभवस्तु भविष्यत्येवेत्यत
आह अनुपपद्यत इति । ननु यादृशतर्को व्यभिचारशङ्का विरहः स तर्कः कुतो

नोक्त इत्यत आह दिगिति । अयमभावः । यत्र पर्वतो वह्निमानिति पदं प्रत्युक्तं तत्र कुत इति परेणोक्तं तदा धूमादिति स्वयं हेतुप्रयोगः कृतः ततः परेण धूमे स्तु वह्निर्मास्त्विति बाधो निश्चितस्तदा तर्कप्रवृत्तिस्तथा हि पर्वतो यदि निर्बह्निः स्यात्तदा निर्धूमः स्यादित्यादि विषयपरिशोधकतर्कणापादितबाधनिश्चयरूपविशिष्टबुद्धिप्रतिबन्धः क्रियते प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावश्चैवम् । पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिर्वन्हित्वबुद्धित्वेन प्रतिबन्धता पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिर्धूमत्वव्याप्यनिर्वन्हित्वत्वाद्यवच्छिन्नाश्रयतानिश्चयविशिष्टनिर्धूमत्वादिविधेयकापत्तित्वेन पर्वतत्वाद्यवच्छिन्नविशेष्यकनिरालोक्यव्याप्यनिर्वन्हित्वत्वाद्यवच्छिन्नाश्रयतानिश्चयविशिष्टनिरालोक्यत्वादिविधेयकापत्तित्वेन प्रतिबन्धकतेति । तर्कत्वं चापत्तित्वापरनामकमापादयामीत्यनुभवावद्वे जातिविशेषो मानसत्वव्यप्यः । स च भ्रमप्रमासाधारणाहार्यमानसज्ञानवृत्तितदाश्रयस्य पक्षसाध्याभावादिति । तथा च पर्वते वह्निप्रत्यक्षानुमित्योर्विषयावैलक्षण्येऽनुमिनोमीत्यनुव्यवसायादिसिद्धजातिकृतो भेदस्तथा तर्कस्यापि बाधादितस्तर्कयामीसनुव्यवसायबलाज्जातिसिद्धिरिति । ननु चातुषत्वादि व्याप्य एव कुतो नेति चेत् । अन्यानामपि तर्कात्पक्षेः । चतुरादिशालिनापि तत्सर्विकर्षमन्तरेणापि तर्कात्पक्षेः । अत्रेदं बोध्यं । अनुमितौ यथा परामर्शः कारणं तथा तर्कं ऽपि आयाद्यव्याप्यापादकवत्तापरामर्शो हेतुः । एवमनुमितौ यथा सिद्धिः प्रतिबन्धिका । तथा तर्कं ऽपि पक्षविशेष्यकापादयानिश्चयरूपेष्टापत्तिरपि । इयान्तरं भेदो विपर्ययपर्यवसायिनस्तर्कस्यापादयामावरूपबाधनिश्चयः प्रयोजकस्तद्विघटनद्वारा तादृशेष्टापत्तिः प्रतिबन्धिका अनुमितिं प्रति तु सिद्धिः प्रतिबन्धकेति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनापत्तिं प्रति पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन च बाधनिश्चयस्य कारणत्वं तत्सामानाधिकरण्येनापत्तिं प्रति तु तदवच्छेदकावच्छेदेन बाधनिश्चयस्य कारणत्वं पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितौ तदवच्छेदेन तत्सामानाधिकरण्येन च तत्सामानाधिकरण्येनानुमितौ तदवच्छेद-

दकावच्छेदेन बाधनिश्चयः प्रतिबन्धक इति । एवं च यथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति नांशतः सिद्धसाधनं दोषस्तथा पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तर्कं प्रत्यंशत इष्टापत्तिरपि न दोषस्तादृशेष्टापत्तेः सामानाधिकरण्येन बाधनिश्चयविघटकत्वाभावात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन तर्कं प्रति त्वंशत इष्टापत्तिर्दोषस्तस्य पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन बाधनिश्चयविघटकत्वादिति संक्षेपः

ननु सेयं व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिधूमे गृहीता न च पक्षीये ऽपि तथा च कथं तदनुमितिः पक्षवृत्तिधूमे व्याप्तिग्रहस्यानुमितिहेतुत्वादिति चेदत्राहुः, उक्ता व्याप्तिर्दृष्टान्तवृत्तिहेतौ धूमत्वेन गृहीता पर्वते धूमन्दृष्ट्वा स्मर्यते ततो विशेषणज्ञानरूपान्तस्मादसति बाधके व्याप्तिविशिष्टत्वेन पक्षधर्मधूमज्ञानं जायते । यद्वा दृष्टान्ते व्याप्तिज्ञानं जायमानधूमत्वरूपसामान्यलक्षणया प्रत्यासत्त्या सकलधूमगोचरमेव जायत इत्यदोषः ।

अथ सामान्यलक्षणं प्रतिपादयितुं भूमिकामारचयति । नन्वित्यादि । यद्वा सामानाधिकरण्येरेव व्याप्तिरिति पक्षमवलम्ब्याह नन्वित्यादि । सा अनुमितिहेतुभूतव्याप्तिज्ञानविषयिणी इयं यद्विशिष्टसामानाधिकरण्येत्यादिरूपा न च पर्वतीय इति दृष्टान्तवृत्तिमहानसीयधूमे व्याप्तिर्गृहीता पर्वतीयधूमेन सह सविकर्षविरहात् तत्र व्याप्तिर्न गृहीतेत्यर्थः । ननु किमनिष्टमत आह तथा चेति । पर्वतीयधूमे सविकर्षं विना न पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तिविशिष्टधीरिति कथं पर्वतीयवद्भूतानुमितिरित्यर्थः । अथ महानसीयधूमे गृहीताया महानसीयवह्निव्याप्तेरेव पर्वतीयधूमे ऽपि सत्वात्तामादायैव पर्वतीयधूमे वह्निव्याप्तियहमन्तरेणापि

पर्वतीयधूमरे इन्द्रियसचिकर्षणनन्तरमुद्बोधकवशात्स्मर्यत इति व्याप्तिस्मरण-
रूपविशेषज्ञानसत्त्वे व्याप्तिविशिष्टरूपविशिष्टज्ञानं ततो ऽनुमितिरित्य-
भिप्रायवतां केषाञ्चिन्मतमाह तत्राहुरिति । तस्माद्व्याप्तिज्ञानात् ।
नन्वादौ भ्रमात्मको महानसोयवद्वादौ कदाचिदुभयप्राप्त्यनुभवः कदाचि-
दुपाधेरप्यनुभवः पश्चात्समूहालम्बनबलाद्व्याप्त्युपाधोः समूहालम्बनमेव
स्मरणं तत्रापि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्मरणं स्यादत आह असतीति । ननु-
पर्वतीयधूमदर्शनेतरं नियमेनोद्बोधकसत्त्वे माना भावेन नियमतो व्याप्ति-
स्मरणाभावादाह यद्वेति ज्ञायमानं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्यभिप्राये-
णाह धूमत्वेति । तथा चासचिकर्षणस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावादप्यसचि-
कर्षाभावे ऽपि धूमत्वबन्धित्वरूपसामान्यस्यापि सचिकर्षणत्वस्वीकारात्
पर्वतादिवृत्तिधूमेन पर्वतादिवृत्तिबन्धिना सह धूमत्वबन्धित्वरूपसचिक-
र्षणस्य सत्त्वात्पर्वतादिवृत्तिधूमबन्धीनामुपस्थितौ धूमत्वेन धूमसामान्ये
बन्धित्वेन बन्धिसामान्यस्य व्याप्तिरह इत्यर्थः । ननु सामान्याश्रयनि-
खिलव्यक्तिप्रत्यक्षविशेषनिर्वाहार्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारस्तन्नि-
र्वाहश्च न सम्भवति । सचिकर्षणत्वस्यैक्याभावेन जन्यप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नं प्रति सचिकर्षणत्वेन कूपकारणताया वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । इन्द्रि-
यसचिकर्षणत्वस्यैक्याभावे ऽपि सम्बन्धाननुगमस्य दोषत्वाभावेन क्षतिविर-
हादिति । अत्रेदं बोध्यम् । संयोगादिषोढासचिकर्षणशून्याज्ञातद्रव्या-
दिप्रत्यक्षनिर्वाहार्थं सामान्यलक्षणा एतत्सप्तकसचिकर्षणशून्याज्ञातद्रव्यादि-
प्रत्यक्षनिर्वाहार्थं ज्ञानलक्षणा एतदष्टकशून्याज्ञातद्रव्यादिप्रत्यक्षनिर्वाहार्थं
योगजधर्मप्रत्यासत्तिरिति ॥

ननु सामान्यं यदि प्रत्यासत्तिस्तदाश्रयसाक्षा-
त्कारजननी तदा विमुद्रितनयनस्यापि धूमत्वेन सक-
लधूमसाक्षात्कारः स्यादिति चेन्न । यत्सामान्यं प्रत्या-
सत्तिस्तत्प्रकारकतदाश्रयलौकिकसाक्षात्कारजनक-
सामान्या अपि सामान्यप्रत्यासत्तौ सहकारित्वात् ।

अथ सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थस्तत्र सर्वत्राश्रये साक्षा-
देव तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमेव तदिन्द्रियस्य
प्रत्यासत्तिस्तत्र सामान्यज्ञानानन्तरं निमीलितनयनदशायां धूमत्वादिना
सकलधूमसाक्षात्कारः स्याज् ज्ञायमानधूमत्वादेः सत्त्वादिति प्राचीनमते
शङ्कते नन्वित्यादिना सामान्यप्रत्यासत्तिस्तदाश्रयसाक्षात्कारजननी यदी-
त्यन्वयः । यत्सामान्यमिति अयमर्थः । यत्र ज्ञायमानसामान्यप्रत्यासत्तिस्त-
त्र कारणाताबच्छेदकीभूतलौकिकसाक्षात्कारे तद्वहिरिन्द्रियजन्यत्वं विशे-
ष्येण समं बहिरिन्द्रियस्य लौकिकसचिकर्षणत्वापेक्षित इत्यर्थस्तथा च निमी-
लितनयनदशायां विशेष्येण समं चतुःसचिकर्षाभावाच्च दोषः । लौकिक-
सचिकर्षणं विना ऽपि ज्ञानरूपसचिकर्षणसत्त्वादणुत्वेन यत्किञ्चिदणुपस्थितौ
निखिलाणुगोचरः सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यो मानसो बोध इति बहि-
रित्युक्तं । सामान्यप्रकारकस्मरणविशेष्ये चतुःसचिकर्षणे दोषवशाच्चयनेनागृह्य-
माणे धर्मिणि सामान्येन चातुषापत्तिरत उक्तं बहिरिन्द्रियजन्यत्वमिति ।
एवं नयनेन गृह्यमाणे सामान्यप्रकारकज्ञानविशेष्ये धर्मिणि लौकिकस-
चिकर्षणविरहे ऽपि ज्ञानलक्षणा लौकिकसचिकर्षणसत्त्वे ऽपि चातुषज्ञानाप-
त्तिरत उक्तं लौकिक इति । तथा च तत्पुरुषीयलौकिकसचिकर्षणविशि-
ष्टधूमत्वेन कारणता तत्पुरुषीयधूमत्वप्रकारकधूमत्वाश्रयचातुषत्वेन
कार्यतेत्येवं क्रमेण कार्यकारणभाव इति । ननु तदिन्द्रियसम्बद्धवृत्तित्वमेवो-
च्यतां किन्तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारतापर्यन्तानुधावनेनेति चेन्न ।
यत्रेन्द्रियसम्बद्धधूमलीपटले धूमत्वधर्मे बन्धिव्याप्तिभ्रमदशायां तत्रेन्द्रियसम्ब-
द्धवृत्तिधूमत्वरूपप्रत्यासत्तेरभावेन धूमेषु बन्धिव्याप्त्यवहाद्व्याप्तिविशिष्ट-
पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणाभावेन धूम इति दर्शनादुद्बोधनमितर्कं स्यादिति
विवक्षिते त्विन्द्रियसम्बद्धधूमलीपटलविशेष्यकधूमत्वप्रकारकज्ञानप्रकारीभूत
धूमत्वं प्रत्यासत्तिरिति संक्षेपः । ननु यत्रादौ पुरोवर्तिनि घटत्वरूपेण
यत्किञ्चिद्वटवत्वप्रकारकप्रत्यक्षं तदुत्तरं घटप्रकारेण निखिलघटाधिक-
रणसाक्षात्कारो जायते स न स्यात् । निखिलानां घटाधिकरणीभू-
तानां कपालानामिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकज्ञानप्रकारीभूतघटाधिकरणत्वा-

पर्वतीयधूमरे इन्द्रियसन्निकर्षानन्तरमुद्बोधकवशात्स्मर्यत इति व्याप्तिस्मरण-
रूपविशेषणज्ञानसत्त्वे व्याप्तिविशिष्टरूपविशिष्टज्ञानं ततो ऽनुमितिरित्य-
भिप्रायवतां केषाञ्चिन्मतमाह तत्राहुरिति । तस्माद्व्याप्तिज्ञानात् ।
नन्वादौ भ्रमात्मको महानसीयवद्भादौ कदाचिदुभयव्याप्यनुभवः कदाचि-
दुपाधेरप्यनुभवः पश्चात्समूहालम्बनबलादुपाधौऽप्युपाधोः समूहालम्बनमेव
स्मरणं तत्रापि व्याप्तिविशिष्टपक्षधर्मस्मरणं स्यादत आह असतीति । ननु-
पर्वतीयधूमदर्शनेनोत्तरं नियमेनोद्बोधकसत्त्वे माना भावेन नियमतो व्याप्ति-
स्मरणाभावादाह यद्वेति ज्ञायमानं सामान्यं प्रत्यासत्तिरित्यभिप्राये-
णाह धूमत्वेति । तथा चासन्निकर्षस्य प्रत्यक्षविषयत्वाभावादप्यसन्निक-
र्षाभावे ऽपि धूमत्ववन्धित्वरूपसामान्यस्यापि सन्निकर्षत्वस्वीकारात्
पर्वतादिवृत्तिधूममेव पर्वतादिवृत्तिवन्धित्वा सह धूमत्ववन्धित्वरूपसन्निक-
र्षस्य सत्त्वात्पर्वतादिवृत्तिधूमवन्धीनामुपस्थितौ धूमत्वेन धूमसामान्ये
वह्नित्वेन वन्धिसामान्यस्य व्याप्तिरह इत्यर्थः । ननु सामान्याश्रयनि-
खिलव्यक्तिप्रत्यक्षविशेषनिर्वाहार्थं सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिस्वीकारस्तन्नि-
र्वाहश्च न सम्भवति । सन्निकर्षत्वस्यैक्याभावेन जन्यप्रत्यक्षत्वाव-
च्छिन्नं प्रति सन्निकर्षत्वेन कूपकारणताया वक्तुमशक्यत्वादिति चेन्न । इन्द्रि-
यसन्निकर्षत्वस्यैक्याभावे ऽपि सम्बन्धाननुगमस्य दोषत्वाभावेन तदतिवि-
हादिति । अत्रेदं बोध्यम् । संयोगादिषोढासन्निकर्षशून्याज्ञातद्रव्या-
दिप्रत्यक्षनिर्वाहार्थं सामान्यलक्षणा एतत्सप्तकसन्निकर्षशून्याज्ञातद्रव्यादि-
प्रत्यक्षनिर्वाहार्थं ज्ञानलक्षणा एतदष्टकशून्याज्ञातद्रव्यादिप्रत्यक्षनिर्वाहार्थं
योगजधर्मप्रत्यासत्तिरिति ॥

ननु सामान्यं यदि प्रत्यासत्तिस्तदाश्रयसाक्षा-
त्कारजननी तदा विमुद्रितनयनस्यापि धूमत्वेन सक-
लधूमसाक्षात्कारः स्यादिति चेन्न । यत्सामान्यं प्रत्या-
सत्तिस्तत्प्रकारकतदाश्रयलौकिकसाक्षात्कारजनक-
सामान्या अपि सामान्यप्रत्यासत्तौ सहकारित्वात् ।

अथ सामान्यं लक्षणं स्वरूपं यस्या इत्यर्थस्तत्र सर्वत्राश्रये साक्षा-
देव तदिन्द्रियसम्बद्धविशेषकज्ञानप्रकारीभूतं सामान्यमेव तदिन्द्रियस्य
प्रत्यासत्तिस्तत्र सामान्यज्ञानानन्तरं निमीलितनयनदशायां धूमत्वादिना
सकलधूमसाक्षात्कारः स्याज् ज्ञायमानधूमत्वादेः सत्त्वादिति प्राचीनमते
शङ्कते नन्वित्यादिना सामान्यप्रत्यासत्तिस्तदाश्रयसाक्षात्कारजननी यदी-
त्यन्वयः । यत्सामान्यमिति अयमर्थः । यत्र ज्ञायमानसामान्यप्रत्यासत्तिस्त-
त्र कारणाताबच्छेदकीभूतलौकिकसाक्षात्कारे तदुद्बोधिरिन्द्रियजन्यत्वं विशे-
ष्येण समं बहिरिन्द्रियस्य लौकिकसन्निकर्षश्चापेक्षित इत्यर्थस्तथा च निमी-
लितनयनदशायां विशेष्येण समं चतुःसन्निकर्षाभावाच्च दोषः । लौकिक-
सन्निकर्षं विना ऽपि ज्ञानरूपसन्निकर्षसत्त्वादणुत्वेन यत्किञ्चिदणुपस्थितौ
निखिलाणुगोचरः सामान्यलक्षणप्रत्यासत्तिजन्यो मानसो बोध इति वहि-
रित्युक्तं । सामान्यप्रकारकस्मरणविशेष्ये चतुःसन्निकर्षे दोषवशाच्चयनेनागृह्य-
माणे धर्मिणि सामान्येन चातुषापत्तिरत उक्तं बहिरिन्द्रियजन्यत्वमिति ।
एवं नयनेन गृह्यमाणे सामान्यप्रकारकज्ञानविशेष्ये धर्मिणि लौकिकस-
न्निकर्षविरहे ऽपि ज्ञानलक्षणा लौकिकसन्निकर्षसत्त्वे ऽपि चातुषज्ञानाप-
त्तिरत उक्तं लौकिक इति । तथा च तत्पुरुषीयलौकिकसन्निकर्षविशि-
ष्टधूमत्वेन कारणता तत्पुरुषीयधूमत्वप्रकारकधूमत्वाश्रयचातुषत्वेन
कार्यतेत्येवं क्रमेण कार्यकारणभाव इति । ननु तदिन्द्रियसम्बद्धवृत्तित्वमेवा-
च्यतां किन्तदिन्द्रियसम्बद्धविशेषकज्ञानप्रकारतापर्यन्तानुधावनेनेति चेन्न ।
यत्रेन्द्रियसम्बद्धधूलीपटले धूमत्वधर्मे वन्धिव्याप्तिभ्रमदशायां तत्रेन्द्रियसम्ब-
द्धवृत्तिधूमत्वरूपप्रत्यासत्तेरभावेन धूमेषु वन्धिव्याप्यवहाद्व्याप्तिविशिष्ट-
पक्षधर्मताज्ञानरूपकारणाभावेन धूम इति दर्शनादुद्बोधनमिति तर्ह्येति
विवक्षिते त्विन्द्रियसम्बद्धधूलीपटलविशेषकधूमत्वन्मकारकज्ञानप्रकारीभूत
धूमत्वं प्रत्यासत्तिरिति संतपः । ननु यत्रादौ पुरोवर्तिनि घटत्वरूपेण
यत्किञ्चिद्वटवत्वप्रकारकप्रत्यक्षं तदुत्तरं घटप्रकारेण निखिलघटाधिक-
रणसाक्षात्कारो जायते स न स्यात् । निखिलानां घटाधिकरणीभू-
तानां कपालानामिन्द्रियसम्बद्धविशेषकज्ञानप्रकारीभूतघटाधिकरणत्वा-

भावादिति चेत् । द्विविधं हि सामान्यं सखण्डमखण्डं च सखण्डे च परम्परासम्बद्धमखण्डमेव प्रत्यासत्तिः । तथा च निरुक्तस्थले घटसम्बन्धेन घटत्वमेव प्रत्यासत्तिः । निखिलानां कपालानां घटसम्बन्धेन घटत्ववत्वादिति नोक्तदोषः । अथ समवायेन घटत्वप्रकारकज्ञानात्कालिकसम्बन्धेन घटत्वाश्रयभूतानां पटादीनां ज्ञानं स्यादिति चेत् येन सम्बन्धेनेन्द्रियसम्बद्धं यत्सामान्यं ज्ञायते तेन सम्बन्धेन तदाश्रयाणां सा प्रत्यासत्तिरिति न दोषलेशो ऽपि । ननु सखण्डस्थले तद्घटादिव्यक्तिसम्बन्धेन घटत्वादेः कारणत्वमित्युक्तं तच्च न सम्भवति तद्घटादेरतीतानागतत्वदशायां तद्घटादिसम्बन्धेन च घटत्वादेरभावादिति चेदत्र नव्याः । सामान्यं लक्षणनिरूपकं विषयो यस्या इत्यर्थः तथा च स्वविषयाश्रयतासम्बन्धेन सर्वत्राश्रये तदिन्द्रियसम्बद्धविशेष्यकतदिन्द्रियजन्यसामान्यज्ञानमेव प्रत्यासत्तिः । ननु सामान्यज्ञानानन्तरं सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे ऽपि निमीलितनयनदशायां सविकर्षविरहे ऽपि सामान्यज्ञानस्य सत्त्वाच्चिखिलघटादेः सामान्यलक्षणजन्यः सात्तात्कारः स्यादिति चेत् । तद्विहिरिन्द्रियकरणकतदुर्मप्रकारकज्ञानसामान्यन्तरस्याप्यपेक्षितत्वात् । सामान्यन्तरं च योग्यव्यक्तावालीकसंयोगावधिचतुःसंयोगमहत्त्वाद्भूतरूपवत्त्वादीति । एवं च द्रव्यचतुःसंयोगसत्त्वे बहुलतमे तमसि विद्युत्सम्पातजनिते द्रव्यचातुषे तदुत्तरं न सकलद्रव्यचातुषधीरिति । प्राचीनमते तु विशेष्येण सममालौकिकसविकर्षस्य तदिन्द्रियजन्यज्ञानस्य च सत्त्वाच्चिखिलद्रव्यचातुषं स्यादिति संक्षेपः । ननु घटत्वनिर्विकल्पकोत्तरं प्रथमं घटत्वविशिष्टप्रत्यक्षोत्पत्तिकाले घटत्वसामान्यलक्षणया यावद्घटविषयकप्रत्यक्षं स्यादिति । अत्रोच्यते समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिविषयताशालिज्ञानत्वेन समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वाद्याश्रयत्वशालियावद्घटादिविशेष्यकप्रत्यक्षत्वेन कार्यकारणभावः । एवं सम्बन्धान्तरेणाऽपि बोध्यम् । एवं च समवायसम्बन्धावच्छिन्नघटत्वादिप्रकारकज्ञानाच्च कालिकसम्बन्धेन घटत्वादिप्रकारककालिकसम्बन्धेन घटत्वाद्याश्रयकालस्य प्राप्यतं तथा च निर्विकल्पकस्य सम्बन्धानवगाहित्वाच्च ततः सामान्यलक्ष-

णाजन्यज्ञानमिति । अथ सामान्यज्ञानस्य प्रत्यासत्तित्वे ज्ञानलक्षणप्रत्यासत्तितः कोभेद इति चेत् । अत्रोच्यते सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वस्थले यदुर्मविषयकं ज्ञानं तदाश्रयाणां प्रत्यासत्तिः ज्ञानलक्षणास्थले तु यस्य ज्ञानं तस्यैव प्रत्यासत्तिर्न तदितरस्येति संक्षेपः । ननु सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया घटादीनां ज्ञानसम्भवात्सार्वज्ञ्यं स्यात् । न च प्रमेयत्वेन घटादीनां ज्ञानसम्भवेऽपि न घटत्वादिना ज्ञानमिति वाच्यम् । घटत्वादेरपि प्रमेयात्मकत्वादिति न सामान्यलक्षणास्वीकार्येति चेत् सामान्यं यदि न प्रत्यासत्तिस्तदानुकूलतर्कविरहदशायान्यूमादौ व्यभिचारसंशयो न स्याद् देशान्तरीयकालान्तरीयधूमज्ञानासम्भवेन तत्र व्यभिचारसंशयासम्भवात् । प्रसिद्धधूमस्य वह्निसम्बन्धावबोधनात् । सामान्यस्य प्रत्यासत्तित्वे तु सामान्यलक्षणया सकलधूमोपस्थितौ धूमान्तरे विशेषदर्शनविरहदशायां तत्र व्यभिचारसंशयसम्भवात् । न च सार्वज्ञ्याच्च व्यभिचारसंशय इति वाच्यम् । व्यभिचारसंशये धूमत्वादिप्रकारकज्ञानस्य विरोधित्वात् । प्रमेयत्वसामान्यलक्षणया धूमत्वादिज्ञानसम्भवेऽपि धूमत्वादिप्रकारकज्ञानासम्भवात् । तस्य च सामान्यभावेनाज्ञायमानत्वात् । अत एव प्रमेयत्वेन सकलघटत्वादि ज्ञाने ऽपि घटो नवेति संशयस्यानुभवासिद्धत्वात् । अत एव न सार्वज्ञ्यमपीति संक्षेपः ॥

ननु व्याप्तिज्ञानस्यानुमितिहेतुत्वे यत्र धूमो वह्निव्याप्य इति ज्ञानं तत्राप्यनुमितिः स्यात् । न च पक्षवृत्तिधूमे व्याप्तिज्ञानं कारणं तच्चात्र नास्तीति वाच्यम् । धूमत्वेन सामान्यलक्षणाप्रत्यासत्तिभूतेन सर्वत्रैव धूमे व्याप्तिज्ञानात् । न च हेतोः पक्षधर्मताज्ञानमपि सहकारीति वाच्यम् । धूमो वह्निव्याप्य द्रव्यं पर्वतवृत्तीतिज्ञानादप्यनुमित्यापत्तेः । द्रव्यत्वेन रूपेण पर्वते धूमज्ञानस्य सत्त्वादुच्यते, व्याप्यत्वप्र-

कारेण पक्षे हेतुनिश्चयोऽनुमितौ हेतुर्न तु व्याप्ति-
ज्ञानमात्रं, न च धूमो वह्निव्याप्यो द्रव्यं पर्वतवृत्तीति
ज्ञानं व्याप्यत्वेन पर्वते धूममवगाहते येन ततोऽनु-
मितिः स्यात् । पर्वतो वह्निव्याप्यधूमवान्नवेति संशया-
दनुमितिर्माभूदिति निश्चयपदम् ॥

यत्र महानस, इति । ज्ञानं व्याप्तिज्ञानं, तत्रापि महानसे ऽपि, ।
ननु सिद्धेः प्रतिबन्धकत्वान्महानसे नानुमितिः । नापि पर्वते पर्वतीय-
धूमे व्याप्तिज्ञानाभावादित्यभिप्रायवान् शङ्कते । न चेति । तच्च व्याप्ति-
ज्ञानं च, । अत्र महानसीय धूमे, । एवं वह्निव्याप्य इति ज्ञानस्थले सर्व-
त्रैव धूमे पर्वतादिवृत्तिधूमे, । व्याप्यत्वेनेति । तथा च व्याप्तिप्रकारक-
पक्षधर्मतानिश्चयोऽनुमितौ कारणमित्यर्थः । न चेति । द्रव्यं पर्वतवृत्तो-
त्यत्र द्रव्यत्वेन रूपेण धूमस्यावगाहनं न तु धूमत्वेनावगाहनमित्यर्थः ॥

मीमांसकास्तु व्याप्यतावच्छेदकप्रकारकं पक्ष-
धर्मताज्ञानं व्याप्तिज्ञाने सहकारि व्याप्यतावच्छेदकं
धूमत्वं तद्रूपेण व्याप्तिग्रहान्न तु द्रव्यत्वं, न ततो
द्रव्यं पर्वतवृत्तीति ज्ञानादनुमितिः । एवं च धूमो
वह्निव्याप्यो धूमवान् पर्वत इति ज्ञानद्वयादप्यनुमि-
तिरित्याहुस्तन्न, व्याप्यत्वप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानहे-
तुतायां लाघवात् किं चैवं वह्निव्याप्यवानिति ज्ञाना-
दनुमितिर्न स्याद्धूमत्वेन पक्षधर्मत्वानवगाहनात् ॥

व्याप्यतावच्छेदकमिति । न चैवं धूमो वह्निव्याप्य आलोकः पर्व-
तवृत्तिरिति ज्ञानादनुमितिः स्यादालोकत्वस्यापि व्याप्यतावच्छेदकत्वा-
दिति वाच्यम् । यदुर्मावच्छेदेन व्याप्तिज्ञानं तदुर्मावच्छेदेन पक्षधर्म-

ताज्ञानस्य विवक्षितत्वात् । अत्रायं निर्गलितार्थः । अनुमितौ व्याप्ति-
ज्ञानं कारणं तत्रातिप्रसङ्गभङ्गाय पक्षधर्मताविषयकत्वं देयं । तथा
च व्याप्यतावच्छेदकविशिष्टपक्षधर्मताविषयकव्याप्यतावच्छेदकप्रकारक-
व्याप्तिज्ञानत्वेन कारणतेति दिक् । ज्ञानद्वयादिति । अत्र द्वित्वं सम्या-
तायात् । कथमन्यथा तादृशैकज्ञानादनुमितिः । लाघवादिति । व्याप्य-
तावच्छेदकप्रकारकव्याप्तिज्ञानत्वव्याप्यतावच्छेदकप्रकारकपक्षधर्मताज्ञान-
त्वोभयरूपेण कारणत्वापेक्षया व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन रूपेण हेतु-
तायां लाघवादित्यर्थः । न च परामर्शहेतुतावादिना ऽपि परामर्शजन-
कत्वेन ज्ञानद्वयस्य हेतुत्वमवश्यं वाच्यमिति वाच्यम् । अन्यं प्रति पूर्ववृ-
त्तित्वं गृह्यत्वैवान्यं प्रति पूर्ववृत्तित्वग्रहणेनान्यथासिद्धत्वात् । ननु धूम-
त्वेन व्याप्तिज्ञानत्वं धूमत्वेन च पक्षधर्मताज्ञानत्वमिति नाभयरूपेणाकार-
णत्वमिति परामर्शपेक्षया नगुरित्याशयावानाह । किं चेति । यदि च
निर्धर्मतावच्छेदकव्यभिचारज्ञानस्य विरोधित्वाभावाविरोक्ताव्यभिचरि-
तसामानाधिकरण्यविशिष्टधूमत्वादेरेव व्याप्तित्वात्परामर्शं नियमतो धू-
मत्वस्य तादृशविषयत्वं स्वीक्रियते तदा ऽपि गृह्यमाणव्याप्यवच्छेद-
कप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताग्रहप्रकारीभवद्व्याप्तिज्ञानत्वेन वेति
विनिगमनाविरहो ऽपि बोध्यः । न च तत्रापि व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मता-
ज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्तिज्ञानत्वेन वा परामर्शस्य हेतुत्वमिति
विनिगमनाविरह इति वाच्यम् । व्याप्तिप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानपक्षाप्तविशि-
ष्टवैशिष्ट्यविषयिताया एव कारणतावच्छेदकत्वात् । गृह्यमाणव्याप्यवच्छे-
दकधर्मप्रकारकपक्षधर्मताज्ञानत्वेन पक्षधर्मताविषयकव्याप्यतावच्छेदकप्र-
कारकज्ञानत्वेन वा हेतुत्वं एवं पक्षधर्मताज्ञानप्रकारीभवद्व्याप्तिज्ञानत्वेन
व्याप्तिप्रकारकज्ञानविषयीभवत्पक्षधर्मताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वमिति तत्र
मते कार्यकारणभावचतुष्टयं बोध्यम् ॥

तस्माद्वह्निव्याप्यवानित्येवं रूपाद्व्याप्तिविशि-
ष्टपक्षधर्मताज्ञानात्तृतीयलिङ्गपरामर्शत्वेन प्रसिद्धा-

देवानुमितिः । तृतीयङ्गमिति चेत् प्रथमं दृष्टान्ते धूमज्ञानं ततो व्याप्तिज्ञानं ततस्तद्विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानमित्येवं रूपेणेति गृहाण । तृतीयत्वं प्रायिकमित्युक्तं न तु तेन रूपेण हेतुत्वं गौरवाद्वाभिचाराच्चेति ध्येयम् ॥

एवं व्याप्यतावच्छेदकरूपेण पक्षधर्मताज्ञानस्य व्याप्तिज्ञानसहकारित्वे नैयायिकमतमुपसंहरति । तस्मादित्यादिना । तृतीयत्वं परामर्शस्य तृतीयज्ञानत्वं । तेन रूपेण तृतीयज्ञानत्वरूपेण । ननु प्रामाणिकं गौरवं न दोषायेत्यत आह व्यभिचाराच्चेति । यत्रादौ धूमदर्शनसमय एव धूमो वह्न्याप्य इतिज्ञानं ततो वह्न्याप्यधूमवानिति परामर्शस्तत्र व्यभिचारादित्यर्थः । अत्रेदं प्रतिभाति । साध्यनिरूपितव्याप्तित्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितहेतुतावच्छेदकावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेन हेतुतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षधर्मनिष्ठप्रकारतानिरूपितधर्मविशेष्यताकनिश्चयत्वेन च तदुत्तरानुमितिं प्रति कारणत्वमिति तज्ज्ञानद्वयमेकं वेति मीमांसकमतं तत्र रम्यं । यत्र व्याप्यवच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताको व्याप्यंशे निर्धारितावच्छेदको वह्न्याप्यवानितिनिश्चयस्तत्रानुमित्यपलापपक्षः । तस्मात्पर्वतत्वावच्छिन्नोदशयकवह्निवेधेयकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति वह्न्याप्यत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयत्वेन हेतुत्वमिति । नन्विदमसङ्गतं तथा हि तत्तद्हेतुभेदेन व्याप्यत्वस्याननुगतत्वात्तेन रूपेण हेतुं विशिष्य धूमादिघटितव्याप्यत्वेन हेतुतायां वह्न्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यताकनिश्चयमन्तरणापि वह्न्याप्यलोकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविशेष्यकनिश्चयादपि पर्वतविशेष्यकवह्निविधेयकानुमितेर्ज्ञायमानत्वाद्वाभिचार इति चेत् । अत्र वैशेषिकाः वह्न्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिवह्न्याप्यधू-

मवान्पर्वत इति निश्चयत्वेन कारणता वह्न्याप्यधूमपर्वतत्वोभयनिष्ठधर्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवह्निनिष्ठविधेयताशालिवह्न्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितित्वेन कार्यता एवं वह्न्याप्यलोकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नविषयताशालिवह्न्याप्यलोकावान् पर्वत इति निश्चयत्वेन कारणता वह्न्याप्यलोकावच्छिन्नत्वोभयनिष्ठधर्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवह्निनिष्ठविधेयताशालिवह्न्याप्यलोकावान्पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितित्वेन कार्यतेति लिङ्गोपहितलैङ्गिकभानमावश्यकम् । न च तादृशपरामर्शस्य कार्यतावच्छेदकं धूमवान्पर्वतो वह्निमानित्येतादृशानुमितित्वमस्तु किं व्याप्यंशप्रवेशेनेति वाच्यम् । व्याप्तेरनन्तत्वेनेकतरव्याप्तिप्रवेशेऽपरव्याप्तिघटितपरामर्शदेकतरव्याप्तिघटितपरामर्शं विनापि तादृशानुमितेर्ज्ञायमानत्वाद्वाभिचारः स्यात् तथा च या व्याप्तिः परामर्शं निवेशनीया सैव व्याप्तिरनुमितावपीति नोक्तदोषः । ननु तथापि वह्न्याप्यधूमपर्वतत्वोभयनिष्ठधर्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवह्निनिष्ठविधेयताशालिन्यां वह्न्याप्यधूमत्वावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितपर्वतत्वावच्छिन्नधर्मितावच्छेदकविषयताशालिनिश्चयरूपपरामर्शजन्यायां वह्न्याप्यलोकावच्छिन्नप्रकारतानिरूपितवह्न्याप्यधूमपर्वतत्वोभयधर्मितावच्छेदकीयविषयताशालिनिश्चयरूपपरामर्शजन्यायां वह्न्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्न्याप्यलोकावान्वह्निमानित्याकारिकायां वज्रानुमितौ व्यभिचार इति चेत् । तत्र कार्यतावच्छेदकविलक्षणविषयताप्रवेशेन व्यभिचाराभावात् तथा हि तादृशविषयताशालिवह्न्याप्यधूमवानित्येतादृशपरामर्शस्य वह्न्याप्यधूमपर्वतत्वोभयपर्याप्तोद्देश्यतावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवह्निनिष्ठविधेयताशाल्यनुमितित्वं कार्यतावच्छेदकं एवं तादृशविषयताशालिवह्न्याप्यलोकावान्पर्वत इति परामर्शरूपनिश्चयस्य वह्न्याप्यलोकावच्छिन्नत्वोभयपर्याप्तधर्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवह्निनिष्ठविधेयताशाल्यनुमितित्वं कार्यतावच्छेदकं यत्र निरूपितविषयताशालिवह्न्याप्यधूमवान्पर्वतो वह्न्याप्यलोकावानितिपरामर्शस्तस्य कार्यतावच्छेदकं वह्न्याप्यधूमपर्वतत्वव-

वन्ध्याप्यालोकैतन्नित्यपर्याप्तधर्मितावच्छेदकीयविषयतानिरूपितवन्धि-
निष्ठविधेयताशाल्यनुमितित्वं कार्यतावच्छेदकमिति न व्यभिचारः । इत्थं
च यत्र वन्ध्याप्यधूमवान्यवर्तो वन्ध्याप्यालोकवानिति समूहालम्ब-
नात्मको धूमालोकयोः परामर्शेन परामर्शेण वन्ध्याप्यधूमवान्यवर्तो
वन्धिमान्त्वन्ध्याप्यालोकवान्यवर्तो वन्धिमानित्याकारिकानुमितित्वत्र
वन्ध्याप्यधूमपर्वतत्वोभयपर्याप्ताया वन्ध्याप्यालोकपर्वतत्वोभयपर्या-
प्ताया धर्मितावच्छेदकीयविषयतायाः सत्वात्तस्यापि संयह इत्याहुस्त-
दपरे न त्वन्ते । तथा हि । यत्र पर्वतो वज्रभाववानिति बाधबुद्धि-
स्ततो वन्ध्याप्यधूमवानित्यलौकिकः परामर्शस्ततो लौकिकसन्निकर्षवशा-
द्वन्ध्याप्यधूमाभाववानिति बाधनिश्चयः लौकिकस्याप्रतिबाध्यत्वात्त-
स्तेन परामर्शेनानुमितिर्जन्यते तस्या अनुमितेरसंयहस्तत्र प्रतिबन्धकवशा-
द्धूमस्याभानेन धूमपर्वतत्वोभयधर्मितावच्छेदकीयविषयताविरहादिति ।
किं च धूमलिङ्गकस्यले धूमालोकादिलिङ्गभेदेन परामर्शघटकीभूतव्याप्तेर-
नन्तत्वेन तत्र व्यभिचारादवस्थादनुमितिपरामर्शयोः कार्यकारणभाव-
स्यानन्तत्वमिति । अथ निरुक्तकार्यकारणभावरूपीत्या लिङ्गोपहितलैङ्गिकं न
ब्रूमः किन्तु प्रत्यक्षवदनुमितावप्युपस्थितयावत्पदार्थविषयत्वं तदतिमन्दं
तथा हि । व्यापकं विधेयतया व्यापकतावच्छेदकं विधेयतावच्छेदकतया
पर्वतादिकं पक्षतया पर्वतत्वादिकं पक्षतावच्छेदकतया भासते एतदति-
रिक्तं च लाघवोपनीतं भासते ईश्वरानुमाने नित्यत्वमिव कृतौ । तथा च
साध्यव्याप्तेहेतुभाने नियामकाभाव इति लाघवादव्यवहितोत्तरत्वसम्ब-
न्धेन तादृशपरामर्शवदनुमितित्वमेव कार्यतावच्छेदकमुच्यतां तथा हि ।
वन्ध्याप्यधूमप्रकारपर्वतनिश्चयत्वेन कारणत्वं स्वाव्यवहितोत्तरोत्पत्ति-
कत्वेन सम्बन्धेन तादृशपरामर्शवत्पर्वतत्वावच्छिन्नोद्देश्यकवन्धि विधेयकानु-
मितित्वेन कार्यता एवमालोकादावपि बोध्यम् । स्वाव्यवहितोत्तरत्वं च
स्वध्वंसाधिकरणसमयध्वसानधिकरणत्वे सति स्वाधिकरणसमयध्वंसाधि-
करणत्वं । अत्र सत्यन्तेन चतुर्थेण तत्त्वानां निरासः । स्वाधिकर-
णान्यनेन पूर्वतत्त्वानां निरासः । इत्थं च विनश्यदवस्थपरामर्शेण तृतीयत-

णोत्पत्तिकानुमितेरपि संयहः । निरुक्ताव्यवहितोत्तरत्वस्य द्वितीयतृतीय-
तत्त्वसाधारण्याद् एवमपेक्षाबुध्यात्मकपरामर्शेण चतुर्थतत्त्वोत्पादितानुमिते-
रपि संयहस्तत्र स्वपदेनापेक्षाबुध्यात्मकपरामर्शस्य ग्रहणात् । मैत्रस्य तादृ-
शपरामर्शोत्तरं पुष्पान्तरीयतादृशपरामर्शजन्यायां तत्कालीनान्यलिङ्गका-
नुमितौ व्यभिचारः । समवायेन पुष्पान्तरे धूमलिङ्गकपरामर्शभावादव्य-
वहितोत्तरोत्पत्तिकत्वेति । तच्चैकाधिकरणावच्छेदेन स्वाव्यवहितोत्तर-
ोत्पत्तिकत्वरूपं विवक्षितमिति नोक्तदोषः । न च कार्यतावच्छेदकेऽनुमि-
तित्वप्रवेशो व्यर्थ इति वाच्यम् । तस्य व्यभिचारवारकत्वात् तथा हि । यत्र
परामर्शव्यवहितोत्तरतत्त्वे आत्ममनःसंयोगो जातस्तत्र तादृशसम्बन्धेन
परामर्शवत्त्वस्य सत्वे समवायेन तत्रात्ममनोयोगाश्रये मनसि परामर्शभावा-
द्व्यभिचार इति । परामर्शत्वं चानुमितिजनकतावच्छेदकतया सिद्धो मानस-
त्वव्याप्यो जातिविशेषः । एतेन चानुपत्त्वादित्वा जातिसङ्कर इति परा-
स्तम् । यत्र चानुपादिपरामर्शस्तत्र तदनन्तरं मानसपरामर्शस्वीकारात् ।
तत्त्वनिर्णयस्य शयथानिर्णयतया सर्वत्र मानसपरामर्शदेवानुमितिः । न च
सर्वत्र स्मृतित्वव्याप्यत्वमेव स्वीक्रियत इति सर्वत्र स्मरणात्मकपरामर्शदे-
वानुमितिरिति वाच्यम् । तत्तदुद्बोधकानां तत्तत्स्मरणात्मकपरामर्शं प्रति
हेतुत्वकल्पने गौरवात् । न चैवं भक्तित्वश्रद्धात्वाभ्यां जातिसङ्करः तयोर्मान-
सत्वस्वीकारादिति वाच्यम् । भक्तित्वश्रद्धात्मकपरामर्शं मानाभावेन भक्तित्व-
श्रद्धात्वयोः परामर्शत्वेन सममेकत्र वृत्तित्वाभावात्तयोर्जातित्वे मानाभा-
वाच्चेति । आहार्यपरामर्शादनुमितेरभावादनाहार्यत्वं परामर्शं देयं । एव-
मप्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टत्वमपि देयं । अन्यथा परामर्शं इदं ज्ञानं व्याप्य-
भाववद्हेतुविषयकमिति ज्ञानादनुमित्यापत्तिः । अप्रामाण्यग्रहाणां वैशिष्यं
च न विषयतया मैत्रीयतत्त्वप्रामाण्यग्रहविषयाच्चैत्रीयपरामर्शादनुमित्य-
नुत्पत्त्यापत्तिस्तथा च तत्पुरुषीयानुमितौ विषयतासम्बन्धेन तत्पुरुषीयतत्त्व-
प्रामाण्यग्रहाभावविशिष्टपरामर्शत्वेन हेतुतेति कार्यकारणभावकल्पने
गौरवं तथापि समवायसम्बन्धावच्छिन्नतत्त्वप्रामाण्यग्रहाभावानामात्म-
निष्ठानां कूटस्य सामानाधिकरण्य प्रत्यासत्त्या वैशिष्यं परामर्शं वाच्यम् ।

न च शरीरावच्छेदेन तत्तदप्रामाण्यग्रहसत्त्वेऽपि स्तम्भाद्वच्छेदेन तदात्मनि तत्तदप्रामाण्यग्रहाभावानां सत्त्वादनुमितिप्रसङ्ग इति वाच्यम् । निरवच्छिन्नविशेषणतया तदभावानामात्मनिष्ठत्वस्य विवक्षितत्वादिति संक्षेपः ॥

सोऽयं परामर्शो नानुमितेः करणं व्यापाराभावात् । नापि परामृष्यमाणं लिङ्गं परामर्षव्यापारकं । भूतभाविभ्यां लिङ्गाभ्यामनुमित्यजननापत्तेः अनन्यथासिद्धनियतपूर्ववर्ति हि कारणं । किन्तु व्याप्तिज्ञानं साध्यज्ञानं लिङ्गज्ञानं जन्यज्ञानमात्रं वा परामर्षव्यापारकं । न चातिप्रसङ्गः व्यापारेण तन्निरासात् । ज्ञानपदं च सविषयकमात्रपरं तेन न स्मरणात्मकपरामर्षस्थले व्यभिचारः तत्र व्याप्तिविषयकसंस्कारस्य परामर्षव्यापारकस्य करणत्वात् पूर्वानुभव एव वा तत्र कारणमिति संक्षेपः ।

अथ परामर्शस्य कारणत्वे सिद्धे करणत्वमपि तस्यैव कथ्यतामित्यत आह सोऽयमिति । व्यापारेति । तथा च व्यापारवत्कारणं कारणमिति भावः । ननु तर्हि परामर्षव्यापारकं ज्ञायमानलिङ्गमेव कारणमस्तु न तु लिङ्गज्ञानं द्रव्यं पृथिवीत्वादित्पादौ ज्ञानस्य हेतुत्वकल्पने गौरवादित्यत आह नापीति कारणत्वलक्षणेऽयवहितत्वांशस्याविवक्षितत्वाच्चलिङ्गस्य परामर्षद्वारानुमितिजनने बाधकाभावादत उक्तं भावीति । भाविनः पूर्ववृत्तित्वाभावादिति भावः । ननु भाविलिङ्गस्य पूर्ववृत्तित्वाभावे का ततिरित्यत आह अनन्ययेति । पूर्ववर्तिकारणतावच्छेदकावच्छिन्नकारणसत्त्वस्यैव कार्योत्पत्तिनियामकत्वम् । एवं च

भाविनः पूर्ववृत्तित्वाभावादतीतलिङ्गस्य पूर्ववृत्तित्वेऽपि विद्यमानत्वाभावाच्च तस्मादनुमितिरिति भावः । तदनुमितौ किं कारणमित्यत आह किंत्विति साध्यहेत्वानानात्वपेक्षसाध्यहेतुस्यनेपि व्याप्तेनानात्वादेकव्याप्तिविषयकज्ञानोपादाने व्याप्यान्तरविषयकज्ञानमादाय व्यभिचार इत्यत आह साध्यज्ञानमिति । यद्वा व्याप्तेर्बहुपदार्थघटितत्वादाह साध्यमिति अनुमितेरपि साध्यज्ञानात्मकत्वात्कारणत्वं तस्येत्यत आह । लिङ्गेति । लिङ्गस्य व्याप्याश्रयत्वेन गौरव्यस्तत्वात्लाघवादाह । जन्यज्ञानेति । नित्यस्य स्वरूपयोग्यस्य फलावश्यंभाव इति नियमादीश्वरस्यानुमितिः स्यादिति तद्वारणाय जन्येत्युक्तं इदं तु प्रथमादिकल्पेऽपि बोध्यम् । नन्वेवं घटज्ञानादिसत्त्वेऽपि वन्द्यनुमितिः स्यादत आह परामर्षमिति । तत्र बन्धिपरामर्शोभावादिति भावः । तदेव शङ्कते । न चेति । अतिप्रसङ्गः । घटज्ञानाद्वद्वानुमितिः स्यादित्यतिप्रसङ्गः । तन्निरासात् । अतिप्रसङ्गनिरासात् । ननु व्याप्तिज्ञानस्य कारणत्वाभावे विशेषणज्ञानरूपकारणभावात्कथं परामर्षरूप विशिष्टबोध इति चेन्न वयं व्याप्तिज्ञानं कारणमिति न ब्रूमः । किं तु व्याप्तिज्ञानत्वं न कारणतावच्छेदकं गौरवात् । अपि तु ज्ञानत्वमेवेति न दोषलेशोऽपि । ननु यत्र व्याप्तिज्ञानं ततस्तत्संस्कारः कालान्तरे स्मरणात्मकपरामर्षस्तत्र ज्ञानाभावाद्युत्पत्तिरित्यत आह । ज्ञानपदमिति । सविषयकत्वं तु ज्ञानेच्छाकृतिद्वेषसंस्काराणामेव बोध्यम् । ननु सविषयत्वेन कारणत्वे मानाभावस्तदुक्तं शिरोमणिचरणारविन्दैः । इच्छादितः संस्काराच्चानुमितेरनुदयादित्यत आह पूर्वानुभव एवेति अत्रायं संक्षेपार्थः । अनुमितौ मन एव कारणं । न चानुमितेर्मनः साधारणकारणताकज्ञानत्वान्मानसत्वापत्तिरिति वाच्यम् । चिकीर्षासाधारणमनः साधारणकारणकत्वस्य यथा न मानसत्वप्रयोजकत्वं तथा मनः साधारणकारणकज्ञानत्वस्यापि मानसत्वप्रयोजकत्वाभावात् । तर्हि मानसत्वे किं प्रयोजकमिति चेत् । मानसत्वस्य नित्यत्वेन प्रयोजकत्वाभावात् । मानसत्वावच्छिन्नोत्पत्तौ किं नियामकमिति चेत् चातुषाद्यनुमित्याद्यासाधारणसामान्यभावविशिष्टज्ञानजनकसामग्र्या एव प्रयोजकत्वादिति ।

तर्हि मनोरूपकारणतैल्ये कथमनुमितिमानसयोर्वैजात्यमिति चेत् साम-
यिवैलक्षण्यात् । तथाप्येन्द्रियकरणज्ञानस्य प्रत्यक्षत्वात्कथं प्रमाणविभाग
इति चेत् । क्रियावैजात्या करणवैजात्यस्य विवक्षितत्वात् । तथा चानु-
मितिकरणत्वादिना भेदः । एवं चैकस्याभयत्रकरणत्वेऽप्युपाधिभेदात्पाच-
कपाठकादिवद् भेद इति संक्षेपः ।

तच्चानुमानं त्रिविधं केवलान्वयिकेवलव्यतिरे-
कान्वयव्यतिरेकिभेदात् तत्र केवलान्वयिसाध्यकानु-
मानं केवलान्वयि तत्र यो धर्मः सर्वत्र वर्तते स केव-
लान्वयी यथाऽभिधेयत्वज्ञेयत्वप्रमेयत्वादिः । अभिधे-
यत्वं भगवदिच्छारूपशब्दशक्तिविषयत्वं तच्च सर्वत्रैव
वर्तते सर्वस्यैव भगवदिच्छाविषयत्वाद् वस्तुपदश-
क्यत्वाच्च । एवं ज्ञेयत्वं ज्ञानविषयत्वं तच्च सर्वत्रैवास्ति
सर्वस्यैव भगवज्ज्ञानविषयत्वात् । एवं प्रमेयत्वं प्रमा-
विषयत्वं तच्च सर्वत्रैव वर्तते सर्वस्यैव भगवत्प्रमावि-
षयत्वात् ।

तच्चानुमानं निरुक्तानुमानं । तत्र तेषु मध्ये विपक्षस्य सिध्य-
सिद्धिव्याघातादसद्विपक्षं केवलान्वयीति लक्षणविरहात्स्वयं लक्षणमाह
केवलान्वयिसाध्यकैति केवलान्वयित्वस्य हेतुविशेषणत्वे वाच्यं धूमादि-
त्यादेः संशयो न स्याद् अतः साध्यकमित्युक्तं ॥ लक्षणघटकं केवलान्व-
यित्वं किमित्यत आह तत्र यो धर्म इति ॥ तत्र लक्षणे सर्वत्रेति ।
यस्यात्यन्ताभावः कुत्रापि नास्तीत्यर्थः । तथा चात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं
केवलान्वयिलक्षणमिति तात्पर्यार्थः । भगवदिति । अस्माच्छब्दादयमर्थो
बोद्धव्य ईदृशी या भगवदिच्छा तद्रूपा या शब्दशक्तिस्तद्विषयत्वमित्यर्थः

तथापि तादृशविषयत्वस्य केवलान्वयित्वे किं मानमित्यत आह तच्चे-
ति । कुत इत्यत आह सर्वस्यैवेति । ननु सर्वस्य भगवदिच्छाविषयत्वेऽपि
तत्तत्पदार्थस्य तत्तच्छब्दशक्तिविषयत्वात्सर्वस्य कीदृशेच्छाशब्दशक्तिविषय-
त्वमित्याकांक्षायामाह वस्तित्वात् । शक्यत्वं शक्तिविषयत्वं अयं भावः ।
अभिधेयत्वमभिधाविषयत्वं अभिधा शब्दशक्तिः । एवं च शब्दशक्तिविष-
यत्वं सर्वस्य सिद्धम् ॥

अत्र केचित् । यत्र साध्यनिश्चयोऽस्ति तत्रानु-
मितेरनुत्पत्तेः पक्षतानुमितेरङ्गं सा च साध्यवत्वेन
सन्दिह्यमानत्वं न च मेयत्वेन संशयो भवितुमर्हति
व्यतिरेककोटरप्रसिद्धेरतः कथमिदमनुमानमिति तन्न ।
सिसाधयिषाविरहविशिष्टसाध्यनिश्चयाभावो हि प-
क्षता सा चेहाप्यस्ति न तु संशयस्तेन विनाप्यनुमि-
तेरानुभविकत्वात् साध्यनिश्चये सत्यप्यनुमितसायां
सत्यामनुमितेरुत्पत्तेस्तत्र पक्षतासम्पत्तये विशिष्टा-
न्तं तत्र सिसाधयिषासहितसाध्यनिश्चयोऽस्ति न तु
तद्विरहसहित इति संक्षेपः ॥

केवलान्वय्यनुमानं दूषयितुकामस्य मीमांसकस्य मतं दूषयितुमाह
अत्र केचिदित्यादिना यत्र महानसादौ सा पक्षता । व्यतिरेकेति । अत्र
प्रमेयत्वसन्देहः प्रमेयत्वविषयकः प्रमेयत्वाभावाविषयकश्चेति प्रमेयत्वा-
भावरूपव्यतिरेककोटरप्रसिद्धेरित्यर्थः । इदं केवलान्वयिसाध्यकं, सिसाध-
यिषेति । सिसाधयिषाविरहविशिष्टो यः साध्यनिश्चयः तदभावः पक्षते-
त्यर्थः । एवं च साध्यनिश्चये सत्यपि यत्र सिसाधयिषा तत्र तद्विरहवि-
शिष्टसिद्ध्याभावस्य सत्वात्पक्षता यत्र च न साध्यनिश्चयः सिसाधयिषा-
पि न तत्रापि विशिष्टाभावस्य सत्वात्पक्षतेति । सिसाधयिषा तु पक्षतः

साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्यविशिष्टप्रकृतपक्षतावच्छेदकावच्छिन्नपक्षवि-
प्रत्ययप्रकारिका अनुमितिविषयिणीच्छा अत्र पर्वतो वह्निमानिति सिद्धि-
सत्त्वे तेजः सध्यकपर्वतपक्षकानुमितिर्जायतामितीच्छायामपि पर्वतो वह्नि-
मानित्यनुमितिः स्यादतः साध्यतावच्छेदकावच्छिन्निति । पाषाणमये
वज्रानुमितिर्जायतामितीच्छायामपि पर्वतो वह्निमानिति सिद्धिसत्त्वे पर्वतो
वह्निमानित्यनुमितिः स्यादतः पक्षतावच्छेदकावच्छिन्निति । सिद्धिसत्त्वे
यत्किञ्चिज्ज्ञानं जायतां प्रत्यक्षादतिरिक्तं ज्ञानं जायतामितीच्छायामपि
वह्निव्याप्यधूमवान्यवर्तो वह्निमानिति सिद्ध्यात्मकपरामर्शं सत्यनुमित्युत्पत्ते
स्तादृशेच्छाया इत्तेजकत्वमित्येवमननुगम इति अत्रोच्यते । साध्यनिश्चये
सति यादृशेच्छासत्त्वे ऽनुमितिस्तादृशेच्छाविरहमुदायविशिष्टसाध्यनिश्च-
याभावः पक्षतैत्यनुगमाच्चक्षतिः । अथ पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैकत्र
पर्वते साध्यसिद्धावनुमित्सामन्तर्येण यदि पर्वतत्वधर्मितावच्छेदिकानुमि-
तिरनुभवसिद्धा तदा तद्वर्मातावच्छेदककसाध्यनिश्चयस्तद्वर्मातावच्छेदक-
कानुमितौ विरोधी वाच्यः । यदि च तत्र नानुमितिस्तदा पक्षतावच्छेदक-
सामानाधिकरण्येनानुमितिं प्रति सिद्धिमात्रं विरोधि । तत्सामानाधिकर-
ण्येनानुमितेरनुदयात् । पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनानुमितिं प्रत्यवच्छेदकाव-
च्छेदेन सिद्धिः प्रतिबन्धिका । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन साध्य-
सिद्धावपि तदवच्छेदेनानुमितेरुत्पत्तेः । अत्र साध्यतावच्छेदकसम्बन्ध-
मात्रपर्याप्तसंसर्गताकपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेषकानुमितौ साध्यताव-
च्छेदकसम्बन्धमात्रपर्याप्तसंसर्गताकपक्षतावच्छेदकविशिष्टविशेषकसाध्य-
सिद्धिः प्रतिबन्धिका इयं तु पक्षतावच्छेदकव्यापकत्वविशिष्टसाध्यता-
वच्छेदकसम्बन्धपर्याप्तसंसर्गताकपक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षविशेषकानुमि-
तावपि प्रतिबन्धिका इयं चावच्छेदकावच्छेदे नानुमितिरिति संक्षेपः ।
इहापि प्रमेयत्वादिसाध्यकानुमितावपि विशिष्टान्तस्य कृत्यमाह साध्ये-
ति । संक्षेप इति । अत्रायं संक्षेपार्थः । अनुमितिं प्रति पक्षतायाः केन
रूपेण कारणत्वं । न तावत्समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकात्मनि

ष्टसिद्धाभावः कारणं आत्मनि सिद्धिसत्त्वेऽपि समवायेन सिद्धेरव्याप्यवृत्ति-
तया घटाद्यवच्छेदेनात्मनि सिद्धाभावस्य सत्त्वादनुमित्यापत्तिः सिद्धिस-
त्त्वेऽपि समवायेन सिद्धाभावस्य शरीरे सत्त्वादनुमित्यापत्तिश्चोच्यते । अव-
च्छेदकतासम्बन्धावच्छिन्नसिद्धाभावः स्वरूपसम्बन्धेन शरीरनिष्ठतया
हेतुः । स्वरूपसम्बन्धेन शरीरनिष्ठत्वं च सिद्धिसत्त्वेऽपि कालिकसम्बन्धेन
शरीरे सिद्धाभाववाराणाय । अथ समवायसम्बन्धावच्छिन्नसिद्धाभावोऽवच्छे-
दकतासम्बन्धेन शरीरनिष्ठतया कारणमित्येवोच्यतामिति चेत् सिद्धिसत्त्वे
तच्छरीरावच्छेदेनात्मान्तरे सिद्धाभावस्य सत्त्वादनुमित्यापत्तेरिति दिक् ॥

असत्सपक्षः केवलव्यतिरेकी । तत्त्वं च पक्षा-
तिरिक्तेऽनिश्चितसाध्यसाधनयोः सहचारकत्वं तथा
हि पृथिवी इतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वाद्यन्नेतरेभ्यो
भिद्यते तन्न पृथिवी यथाजलं । न च नेयं पृथिवी
तस्मादितरेभ्यो भिद्यत इति व्यतिरेकिलक्षणमुदा-
हरन्ति । न च पक्षातिरिक्ते जलादौ साध्यसाधनयोः
साहचर्यमस्ति निश्चयते वा । न चानिश्चितसाध्य-
कत्वमेव सम्यक् । घटादौ साध्यस्येतरभेदस्य प्रत्यक्षत
एव निश्चितत्वादप्यथा साध्या प्रसिद्धौ तद्घटित-
व्याप्तिनिरूपणानापत्तेः । न च घटे साध्यनिश्चये
तस्य क्व पक्षत्वमिति वाच्यम् । पृथिवीत्वावच्छेदेन
साध्यनिश्चयस्यैव तदवच्छेदेन पक्षताविरोधित्वा-
न्नचेह सोऽस्ति सर्वत्र पृथिव्यां तन्निश्चयाभावात् ।
अत्र च व्यतिरेकसहचारादुक्ता व्याप्तिर्गृह्यत इति
प्राञ्जः ॥

असत्सपक्ष इति । निश्चितसाध्यसाधनसहचारवद्विच इत्यर्थः ।

ननु पृथिवीतरेभ्यो भिद्यते पृथिवीत्वादित्यत्रेतरभेदस्य घटे विनिश्चित-
त्वादुदृष्ट एव सपक्षः तथा च पृथिवीत्वहेतावव्याप्तिरित्यत आह तत्त्वं चेति
पक्षातिरिक्त इति । घटस्य तु पक्षान्तर्गतत्वाच्चाव्याप्तिरिति भावः ।
उपनयं दर्शयति । नचनेयमिति । इतरेभ्यो जलादिभ्यो इयं पृथिवी न
भिद्यत इति नेत्यर्थः । निगमनं दर्शय । तस्मादिति । तस्मात् इत-
रभेदव्याप्यपृथिवीत्ववत्त्वात् । लक्ष्ये लक्षणं लापयति । न च पक्षेति
पक्षातिरिक्तित्यस्य कृत्यमाह न चाऽनिश्चितेति । अनिश्चितसाध्यसहचा-
रकत्वमित्यर्थः । घटादाविति । तथा च पक्षातिरिक्तित्यनुदानेऽव्याप्तिरिति
भावः । ननु घटादावितरभेदः पूर्वं न निश्चित इत्यत आह अन्यथेति ।
साध्याप्रसिद्धौ इतरभेदरूपसाध्याप्रसिद्धौ तत् साध्यं । नन्वेवं सन्दिग्धसा-
ध्यवत्वरूपं पक्षत्वं कथं घटे सम्भवतीत्याह न चेति । तथा च पक्षे साध्य-
सिद्धौ कथमनुमिति रिति भावः । पृथिवीत्वेति । तथा चात्र पक्षतावच्छेद-
कावच्छेदेन साध्यसिद्धेरदृश्यत्वादिति भावः । इह इतरभेदानुमाने स
पृथिवीत्वावच्छेदेन इतरभेदनिश्चयः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानजन्यानुमिति-
रलीक्येति प्रायवतां मतमाह अत्रेति । व्यतिरेकसहचारात् साध्याभाव-
हेत्वभावयोः सहचारादित्यर्थः उक्ता व्याप्तिरन्वयव्याप्तिः । अत्र प्राचामय-
माशयः । व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमात्रजन्यानुमितौ व्यभिचारः । अन्वयव्या-
प्तिरेव मुख्यव्याप्तिपदव्यवहारविषयतया तस्या एवानुमितिकारणत्वात् ।
न च विनिगमकाभावाद् व्यतिरेकसहचारादेवान्वयव्याप्तिर्गृह्यतामिति वाच्य-
म् । साध्याभावहेत्वभावयोर्व्याप्तिग्रहात्साध्यानुमितेरापादयितुमशक्यत्वा-
त् । अन्यथा धूमवद्भ्योर्व्याप्तिग्रहाद्घटानुमितिरपि कुतो न स्यात् । अथ तद्वे-
तुसाध्यभेदेनान्वयव्याप्तेर्भित्त्वादेकोपादानेऽपरव्याप्तिज्ञानजन्यानुमिता-
वव्याप्तिरिति चेत् । अत्रोच्यते । यावता हेतुसमानाधिकरणेत्यादिनिरु-
क्तान्वयव्याप्तिर्लक्षणवाक्येन निखिलानां हेतूनां निखिलानां साध्यानामु-
पस्थापनात्रिखिलानामन्वयव्याप्तीनामुपस्थापनं । एवं पक्षपदादिना
निखिलानामुपस्थापनमिति निखिलायाः पक्षधर्मतायाः प्रतिपादनेन निखि-

लान्वयिनि लक्षणसमन्वय इति । अथ व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकज्ञानविष-
यत्वेनान्वयव्यतिरेकव्याप्तोरनुगमसम्भवात्तेनैव रूपेणानुमितिकारणत्वे क
व्यभिचार इति चेत् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपव्याप्तिवु-
द्ध्योऽभावाद्यनवगाहितया व्यभिचारज्ञानप्रतिबन्धकत्वे मानाभावा-
दिति संक्षेपः ।

साध्याभावहेत्वभावयोर्व्याप्तिग्रहादनुमितिः ।

न चान्यव्याप्तिग्रहात्कथमन्यानुमिति रिति प्रसङ्गादिति
वाच्यम् । साध्याभावव्यापकाभावप्रतियोगित्वेन पक्ष-
धर्मतानिश्चयः साध्यानुमापक इत्यभ्युपगमादित्यन्ये ।
उभयादन्यदन्वयव्यतिरेकि यथाप्रसिद्धानुमानमिति-
सङ्क्षेपः ।

नव्यमतमाह । साध्येति । साध्याभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगि-
त्वरूपव्याप्तिग्रहादनुमिति रित्यर्थः । अतिप्रसङ्गादिति । बन्धिधूमयोर्व्या-
प्तिग्रहादनुमितिः स्यादित्यर्थः । पक्षधर्मतानिश्चयः पक्षवृत्तित्वनिश्च-
यः । एवं च स्वाभावव्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वेन धूमनिश्चयो बन्ध-
नुमापको न तु घटानुमापक इति नातिप्रसङ्ग इति भावः । उभयादन्यत्
केवलान्वयिकेवलव्यतिरेकिभिचं । प्रसिद्धानुमानं बन्धिमान्धूमादित्यादि ॥

एवं हेतावभिहिते तदाभासा निरूप्यन्ते ।

तत्र सव्यभिचारविरुद्धसत्प्रतिपक्षितासिद्धबाधिता
हेत्वाभासाः । सव्यभिचारश्च त्रिविधः साधारणासा-
धारणेऽनुपसंहारी च । तत्र साधारणत्वं साध्यवदन्य-
वृत्तित्वं यथा धूमवान्वन्हेरित्यत्र धूमवदन्यस्मिन्तप्ता-
यःपिण्डे बन्धिसत्त्वात् साध्यासमानाधिकरणसमाना-

धिकरणत्वं वा । भवति हि धूमासमानाधिकरणं
यद्धूमवदन्यत्वं तत्समानाधिकरणो बन्धिः । साध्य-
व्यापकीभूताभावप्रतियोगित्वमसाधारणत्वं । इदमेव
सपक्षव्यावृत्तत्वं गायन्ति उदाहरणन्तु शब्दो नित्यः
शब्दत्वादिति । शब्दत्वं हि नित्यत्वव्यापको यः
शब्दत्वाभावस्तत्प्रतियोगि । न चानित्यः शब्दः श-
ब्दत्वादित्यत्राव्याप्तिस्तस्य सद्हेतुत्वादेतज्ज्ञानं चानु-
मितौ साक्षात्प्रतिबन्धकं व्यतिरेकिसत्प्रतिपक्षरूप-
त्वात् न चैवं सत्प्रतिपक्षत्वमिति वाच्यम् हेतुभेद
एव तस्याङ्गीकारात् कथमस्य व्यतिरेकिण सत्प्रति-
पक्षरूपतेति चेत्कलय शब्दत्वं हि नान्वयी हेतुः क-
चिदपि नित्ये शब्दत्वस्यादृष्टेः किन्तु व्यतिरेकी तथा
च नित्यत्वाभावव्यापको यः शब्दत्वाभावस्तत्प्रति-
योगितया यथासाध्यं साधयेत्तथाऽनित्यत्वव्यापकी-
भूताभावप्रतियोगितया साध्याभावमपि साधयेत् ।
न च द्वयोर्विरुद्धयोरैकत्र निर्णयः किन्तु परस्पर-
प्रतिबन्धकत्वमेवेति द्वयोरैवानिर्णय इति ध्येयम् ।

प्रसङ्गसङ्गत्या हेत्वाभासनिरूपणं प्रतिजानीते एवमिति । यद्वा
प्रतिबन्धकीभूतायां हेतुजिज्ञासायां निवृत्तायां तदाभासानामवश्यवक्त-
व्यत्वादवसरसङ्गत्या हेत्वाभासनिरूपणं प्रतिजानीते एवमिति । हेत्वभि-
धाने हेतुजिज्ञासा निवृत्तेति भावः । तदाभासाः हेत्वाभासाः । तत्र
हेत्वाभासे निरूपणीये । सव्यभिचार इति । तथा च सव्यभिचाराद्यन्यत-

मत्वं हेत्वाभासत्वमिति सामान्यलक्षणं बोध्यम् । सव्यभिचारं विभजते ।
सव्यभिचारस्त्रिविध इति । तथा च साध्याभाववद्वृत्तित्वं व्यभिचारस्त-
द्वान्सव्यभिचार इत्यर्थः । तत्र साधारणं लक्षयति । तत्रेति । साध्यव-
त्वावच्छिन्नान्योन्याभाववद्वृत्तित्वमित्यर्थः । तेन 'बन्धिमत्यवेतान्यस्मिन्-
हानसे धूमस्य वृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । सव्यभिचारलक्षणान्तरमाह
साध्येति । साधारणस्य व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतया दूषकत्वं तन्त्रोभय-
स्यापीति भावः । नन्विदं शब्दो नित्यः शब्दत्वादित्यादावसाधारणे
गतमत आह साध्येति । असाधारणं लक्षयति साध्यव्यापकीति ।
साध्यव्यापकीभूतो योऽभावस्तत्प्रतियोगित्वमित्यर्थः । ननु सपक्षव्यावृत्त-
त्वमसाधारणत्वमिति प्राचान्मवादासङ्गतिरित्यत आह इदमेवेति । व्याप-
कस्य हेत्वभावस्याभावेन हेतुना व्याप्यस्य साध्यस्याभावः साधनीय इति
साध्याभावसाधकत्वेनास्य दूषकत्वमिति । अनित्यत्वसाधकशब्दत्वहे-
तावव्याप्तिमाशङ्कते न चेति । शब्दे शब्दत्वाभावस्यानित्यत्वव्यापक-
त्वाभावादनित्यत्वसाध्यकः शब्दत्वं नासाधारणं किं तु सद्हेतुरित्याह
तस्येति । तस्य शब्दत्वस्य । नन्वसाधारणस्य किमनुमितिकारणविध-
टकत्वेन दोषत्वं किं वानुमितिप्रतिबन्धकत्वेनेत्यत्राह एतदिति ।
एतज्ज्ञानं असाधारणज्ञानं । व्यतिरेकीति । तथा च सत्प्रतिप-
क्षस्य यथा साक्षात्प्रतिबन्धकत्वं तथैतस्यापीत्यर्थः । व्यतिरेके सत्प्र-
तिपक्षरीतिरेषा तथा हि । शब्दो नित्यः शब्दाच्चात् । अत्र
शब्दस्य व्यतिरेकितया यत्र नित्यत्वाभावस्तत्र शब्दत्वाभावः यथा घटे
तथा शब्दोऽनित्यः शब्दत्वादित्यत्र शब्दत्वस्य व्यतिरेकितया यत्रानि-
त्यत्वाभावस्तत्र शब्दत्वाभावो यथा गगन इति सत्प्रतिपक्ष इति तर्हि
सत्प्रतिपक्षात्मकत्वं स्यादिति शङ्कते नचैवमिति । समाधत्ते हेतुभेद
इति । सत्प्रतिपक्षे विभिन्नहेतुद्वयं असाधारणत्वेक इत्यर्थः । अस्य
असाधारणस्य क्वचिदपीति । यत्र शब्दत्वं तत्र नित्यत्वमित्यत्र यथा-
मुक इति दृष्टान्ताभाव इत्यर्थः । तत्प्रतियोगितया शब्दत्वाभावस्य

शब्दस्वरूपप्रतियोगितया साध्यं नित्यत्वं । साध्याभावं नित्यत्वाभावं ।
द्वयोनित्यत्वानित्यत्वयोः एकत्र शब्दे । परस्परं नित्यत्वानित्यत्वानुमा-
नाभ्यां नित्यत्वानित्यत्वसिद्धेः प्रतिबन्धादित्यर्थः ।

अवृत्तिसाध्यहेत्वन्यतरत्वमवृत्तिसाध्यकत्वं वा
अनुपसंहारित्वं यथा आकाशवान्धूमाद्विश इत्यादौ
साध्यासमानाधिकरणत्वं विरुद्धत्वं यथा गौरश्वत्वा-
दिति यद्यप्यत्र साधारणत्वमस्ति साधारणत्वं च
तथाप्युपाधिभेदाद्भेदः । पक्षे साध्यधीप्रतिबन्धकः परा-
मर्षः सत्प्रतिपक्षः यथा जलमुष्णं स्पर्शवत्वादित्यादौ
नेदमुष्णमतेजस्त्वादित्यादि । असिद्धिस्तु व्यभिचारा-
दन्यपरामर्षप्रतिबन्धकतावच्छेदकरूपवत्त्वं । सा च
त्रिविधा स्वरूपासिद्धिराश्रयासिद्धिर्याप्यत्वासिद्धिश्चा-
पक्षे हेत्वभावः स्वरूपासिद्धिः यथाघटः पृथिवी पट-
त्वादित्यत्र घटरूपपक्षे हेत्वभावः पक्षे पक्षतावच्छेद-
कासिद्धिराश्रयासिद्धिः यथा गगनकमलं सुरभि कमल-
त्वादित्यत्र कमले पक्षे गगनीयत्वाभावः ॥

अनुपसंहारितां लक्षयति अवृत्तीति । अन्यतरत्वं तत्तद्विभिन-
त्वम् । तथा चावृत्तिसाध्यभिन्नत्वे सत्यवृत्तिहेतुभिन्नं घटपटादिकं तद्विन्नं
साध्यं हेतुश्चेत्यर्थः । साध्यहेत्वोर्मध्ये चैकमवृत्यपेक्षितमिति भावः । अतः
एव साध्य एवावृत्तित्वमादायाह अवृत्तीति । अवृत्तिहेतुकत्वस्यानुपसंहारि-
त्वे व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकतया दूषकत्वं न स्यात् । अत आह
चावृत्तिसाध्यकत्वमिति । आकाशेति । आकाशवान्धूमादिति साध्यमात्र-
स्यावृत्तित्वपक्षे । उभयावृत्तित्वपक्षे त्वाकाशवान्ध्व इति । हेतुमात्रस्या-

वृत्तित्वपक्षे तु धूमवानाकाशादित्यादि बोध्यम् । तस्य व्यतिरेकव्याप्तिज्ञा-
नप्रतिबन्धकतया दूषकत्वं सामाधिकरण्यांशस्य प्रतिबन्धकत्वं चेति बो-
ध्यम् । विरुद्धं लक्षयति साध्येति । साध्यतावच्छेदकावच्छिन्नसाध्याधिकर-
णवृत्तित्वावच्छिन्नाभावप्रतियोगित्वमर्थः । नन्वेवं तादृशप्रतियोगिनि सा-
ध्यव्यापकाभावप्रतियोगित्वरूपासाधारण्यस्य सत्त्वात्साध्यवदन्यवृत्तित्वस्य
साध्यासमानाधिकरणहेतुसमानाधिकरणत्वरूपसाधारण्यत्वस्य सत्त्वाद्-
साधारण्यत्वं साधारण्यत्वं च स्यादित्याह यदपीति अत्र विरुद्धे ।
असाधारण्यत्वमिति । अयमसाधारण एव न विरुद्ध इति भावः । उपा-
धिभेदात् निरुक्तासाधारण्यत्वनिरुक्तविरुद्धत्वरूपोपाधिभेदात् । भेदः अय-
मसाधारण इत्यादिव्यवहारभेदः । तथा च हेतोरैक्येऽपि न क्षतिरिति
भावः । परे तु साध्यासमानाधिकरणत्वमसाधारण्यत्वं । साध्यव्यापकभू-
ताभावप्रतियोगित्वं विरुद्धत्वं । विरुद्धताज्ञानस्य सामानाधिकरण्यघटित-
व्याप्तिज्ञानप्रतिबन्धकत्वं । सत्प्रतिपक्षं लक्षयति पक्षे साध्येति । यथेति ।
तथा चोष्णत्वव्याप्यस्पर्शवज्जलं उष्णत्वाभावव्याप्यतेजस्त्ववज्जलमिति
परामर्षद्वयेन परस्परप्रतिबन्धादुष्णत्वस्याणत्वाभावस्य वा नानुमितिरिति
भावः । अत्र रत्नकोषकारः । साध्यव्याप्यपरामर्शस्य साध्याभावव्याप्य-
परामर्षस्य च सत्त्वात्सत्प्रतिपक्षस्थले संशयाकारानुमितिर्जायते । न च
ग्राह्याभावव्याप्यवत्तानिश्चयोऽनुमितौ प्रतिबन्धक इति वाच्यम् । दोष-
विशेषाज्जानुमित्यन्यशाब्दान्याहार्यतरविशिष्टबुद्धिसामान्यं प्रति तदभाव-
व्याप्यवत्तानिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वेनानुमितावप्रतिबन्धकत्वात् । न च
प्रतिबन्धकोटावनुमितिभिन्नत्वं नेपादेयमिति वाच्यम् तदुपादानस्यावश्य-
कत्वात् । इतरथा त्यज्यतां शाब्दान्यत्वमिति । न च तथापि कथं सा-
ध्यतदभावयोरैकदानुमितिः विशिष्टबुद्धिमात्रं प्रति कार्यसहभावेन ग्राह्या-
भावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वादिति वाच्यम् । सत्प्रतिपक्षीयानुमितेः संश-
यात्मकत्वेन विशिष्टबुद्धिरूपकार्यकाले ग्राह्याभावनिश्चयाभावात् । यदि
च संशयत्वपदवाच्या सन्देहीत्यनुच्यवसायसिद्धविषयता प्रत्यक्षमात्रेति

छा नानुमित्यादिसाधारणी अन्यथा साध्यसन्देहस्यानुमितेः पूर्वमपि सत्वात्किं संशयाकारानुमितेः प्रयोजनमिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदा भवतु तस्य साध्याभाववत्तांशे साध्यवत्तांशे च निश्चयात्मकत्वन्तर्हं याह्याभावनिश्चयस्य कार्यसहभावेन प्रतिबन्धकत्वात् कथमेकदा साध्यतदभावयोरनुमितिरिति चेन्न तत्र पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यतदभावयोरनुमित्यसम्भवेऽपि पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैकदा तादृशानुमितौ बाधकाभावात् कोयं मन्त्रपाठ इति चेन्न । तदुर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रति तदुर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन याह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रति तदुर्मितावच्छेदकसामानाधिकरण्येन याह्याभावनिश्चयस्य प्रतिबन्धकत्वाभावात् । पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्यानुमितौ बाधकाभावात् । अथैवं न्यायमतप्रवेशः साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शात्सामानाधिकरण्येनोभयानुमितेर्नैयायिकैरभ्युपगमादिति चेत् न । न्यायमते पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितेः प्रति पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येन व्याप्यवत्तापरामर्शस्यैव कारणत्वात् पक्षतावच्छेदकावच्छेदेनैव साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्शात्पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनानुमितेर्नैयायिकैरभ्युपगमात् । अस्मन्मते तु बाधकं विना पक्षतावच्छेदकावच्छेदेन साध्यतदभावव्याप्यवत्तापरामर्षादपि तत्सामानाधिकरण्येनानुमितेः सामानाधिकरण्येन साध्यतदभावव्याप्यपरामर्षादप्यवच्छेदकावच्छेदेनानुमितेरिष्टत्वादुभयोर्भेद इति । तस्मात्सर्वत्र सत्यतिपक्षस्यले पक्षतावच्छेदकसामानाधिकरण्येनैव साध्यतदभावयोरनुमितिरिति । अत्रोच्यते तादृशानुमितिस्वीकारेण साध्यतदभावबुद्ध्यावनुमिनोमीत्यनुव्यवसायापत्तेः । तदभावव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यनुमितिरूपविशिष्टज्ञानानुदयाच्च । न च शाब्देतरत्ववदनुमितीतरत्वमपि प्रतिबन्धकोटौ देयमिति वाच्यम् । शाब्देतरत्वदानप्रयोजनस्य बाधयस्य वक्ष्यमाणत्वेनावश्यकत्वाद् अनुमितीतरत्वस्यावश्यकत्वाभावेनानु-

पादेयत्वाद्गौरवान्मानाभावाच्चेति । यदि तदभावव्याप्यवत्ताज्ञाने सत्यप्यनुमितिर्जायत इत्येव दुराग्रहस्तदा तद्वत्प्रत्यक्षोपमितिस्मृतीनामप्युत्पादः केन वारणीय इति संक्षेपः । ननु 'सव्यभिचारविरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासा' इति सूत्रं तत्र सत्यतिपक्षस्यानुक्तत्वादाह अयमेवेति । अयमेव सत्यतिपक्ष एव प्रकरणसम इति शब्दार्थस्त्वेवं यस्मात्प्रकरणाचिन्ता स निर्णयार्थमपदिष्टः प्रकरणसम इति सूत्रं विना ज्ञानं अनुमितिरितिप्रावन्स इत्यस्य सहित इत्यर्थः तथा च परेण क्रियमाणा यस्माद्वेतोः साध्याभावानुमितिसत्सहिता निर्णयार्थः स्वसाध्यनिर्णयार्थमपदिष्टहेतुः प्रकरणसम इति । अथ सूत्रोक्तसाध्यसमापरपर्यायरूपामसिद्धिमाह असिद्धिस्त्विति । सामान्यलक्षणमाह व्यभिचाराद्यन्यपरामर्षेति । व्यभिचारविरुद्धव्यावर्तनाय व्यभिचारादन्येति प्रतिबन्धकतेति । तथा चासिद्धयुक्त्यापि परामर्षेप्रतिबन्धः क्रियत इति त्रिष्वपि लक्षणसमन्वय इति । पक्षे हेत्वभाव इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टे पक्षे हेतुतावच्छेदकसमन्वयेन हेत्वभाव इत्यर्थः । पक्षे कमलात्मके पक्षे गगनीयत्वरूपपक्षतावच्छेदकाभावाद् गगनीयत्वरूपपक्षतावच्छेदकस्याश्रयोऽसिद्ध इत्यर्थः ॥

एतदुभयभिन्नासिद्धिव्याप्यत्वासिद्धिः यथा धूलीपटले धूमनिष्ठव्याप्यभावः । साध्याप्रसिद्धिर्हेत्वप्रसिद्धिर्वा । पक्षे साध्यशून्यत्वं बाधः यथाजलादि पक्षे वल्लभावः । न चात्र धूमस्य हेतोरसिद्धिरस्तीति कृतं बाधेनेति वाच्यम् असिद्धिर्हि परामर्षप्रतिबन्धकतया दोषस्तथा च यत्र भ्रमात्मकपरामर्षो जातस्तत्र बाधे सत्यनुमितेरनुत्पत्तेर्बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया दोषत्वात् । आद्यकालावच्छिन्नो घटो रूपवान् पृथिवीत्वादित्यत्राद्यकालावच्छेदेन घटे रूपाभावरूपवा-

धस्यले दोषान्तराभावाच्च न हि पृथिवीत्वेन रूपा-
व्याप्तिः पक्षावृत्तिता वेति दिक् ॥

एतदुभयेति । स्वरूपासिद्ध्याश्रयासिद्धिरूपोभयासिद्धिभिन्नैत्यर्थः ।
व्याप्यत्वासिद्धेर्वैविध्यमाह साध्येति । साध्याप्रसिद्धिः साध्यतावच्छेदका-
प्रसिद्धिः । तथा च साध्यतावच्छेदकाप्रसिद्ध्या तद्व्यापितव्याप्रेरप्रसिद्ध-
त्वादिति भावः । यथा पर्वतः काञ्चनमयवन्दिमान्धूमादित्यादौ काञ्च-
नमयत्वघटितव्याप्रेरप्रसिद्धत्वादित्यर्थः । हेत्वप्रसिद्धिः । हेतुतावच्छेदका-
प्रसिद्धिः यथा पर्वतो वन्दिमान्काञ्चनमयधूमादित्यादौ हेतुतावच्छेदकघ-
टितव्याप्रेरप्रसिद्ध्या व्याप्यत्वासिद्ध इत्यर्थः । पक्षे साध्यशून्यत्वमिति । पक्ष-
तावच्छेदकविशिष्टपक्षे साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यशून्यत्वमित्यर्थः ।
ननु सूत्रकृता पञ्चमहेत्वाभासः कालात्ययापदिष्ट एवोक्तो बाधस्य तद-
तिरिक्तत्वे हेत्वाभासाधिरूपपक्षेरेतश्चाह त्रयमेवेति । बाधितविषयः ।
बाधितविषयसंज्ञकः । कालात्ययापदिष्टश्चेति । काले किञ्चित्कालावच्छे-
देनात्यये साध्याभावे सत्यपदिष्टस्तत्कालावच्छेदेन हेतुकृत इत्यर्थः यथा
वक्ष्यमाणोक्तकालावच्छिन्नो घटो रूपवान्पृथिवीत्वादित्यादौ पृथिवीत्वा-
दिः । यद्वाकालात्यये काले ऽपदिष्टः साध्यसन्देहज्ञापककालोपलक्षितः
पक्षे साध्याभाववत्तानिश्चये हेतुकृत इति । पक्षे साध्यशून्यत्वं दर्शयति
यथेति । तथा च जलं वन्दिमधूमादित्यादौ वन्दिमरूपसाध्यशून्यत्वस्य
जलरूपपक्षे सत्वादित्यर्थः । दोषाणामेवेदं लक्षणं तद्वत्त्वं हि दुष्टहेतूनामिति
बोध्यम् । हेत्वाभासान्तरस्य साङ्कर्येण बाधस्य वैयर्थ्यमाशङ्कते न चेति ।
असिद्धिबाधयोर्वैलक्षण्यप्रदर्शनेन बाधस्य सार्थक्यमाह असिद्धिर्हीति ।
लक्षणे तथैवोक्तत्वादिति भावः । तथा चेति । असिद्धेस्तत्राभावादिति
भावः । बाधासङ्कीर्णोदाहरणमप्याह आद्यकालेति । अत्र स्वरूपासिद्ध्या-
भावं व्याप्यत्वासिद्ध्याभावं चाह न हीति । रूपाव्याप्तिः रूपनिरूपित-
व्याप्तभावः । अथ बाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकतया दोषत्वमुक्तं तत्र कोयं
प्रतिबन्धबन्धकभाव इति संक्षेपतो विचार्यते । तत्र दोष-विशेषाजन्य-

लौकिकसन्निकर्षाजन्यशब्देतराहार्येतरतदुर्मितावच्छेदककृतदुर्मावच्छिन्न-
विशिष्टबुद्धिं प्रत्यनिश्चिताप्रामाण्यतदुर्मितावच्छेदककृतदुर्मावच्छिन्नाभा-
वनिश्चयःप्रतिबन्धकः । अत्र शङ्को न पीत इति निश्चये सत्यपि पिप्तादिदो-
षवशाच्छङ्कः पीत इत्यलौकिकनिश्चयस्य जायमानत्वाद्दोषविशेषाजन्येति ।
शुक्लाविदं रजतमित्यादिभ्रमजनकदोषनिरासाय विशेषपदं । बाधनिश्चये
तादृशभ्रमानुत्पत्तेः । गाढान्धकारे घटाभावादिनिश्चये सत्यपि सत्या-
लोकसमवधाने लौकिकसन्निकर्षवशाद्घटादेर्लौकिकप्रत्यक्षस्य जायमान-
त्वाल्लौकिकसन्निकर्षाजन्येति । मुखं न चन्द्र इत्यादिबाधनिश्चये सत्यपि
आह्लादयोग्यताभ्रमादनाहार्यस्य मुखं चन्द्र इत्यादिशब्दबोधस्य जायमान-
त्वाच्छब्देतरति । बाधनिश्चयेऽपि इच्छयाऽऽहार्यलौकिकप्रत्यक्षस्यानुभ-
वसिद्धत्वादाहार्येतरति । आहार्यं च बाधबुद्धिकालीनेच्छाजन्यं ज्ञानं ।
एवं न घटवदित्यादिबाधनिश्चये सत्यपि भूतलं घटवदित्यादिविशिष्टबुद्-
ध्युदयात्तदुर्मितावच्छेदकेति । भूतलं न घटवदित्यादिबाधनिश्चये सत्यपि
भूतलं प्रमेयवदित्यादिनिश्चये बाधकाभावात्तदुर्मावच्छिन्नेति । वंशो नोरग
इत्यादिचातुषसत्वेपि मण्डूकवसाञ्जनवशादृश उरग इति प्रत्यक्षोदयात्त-
दिन्द्रियजन्यत्वव्ययभयत्र देयं । अप्रामाण्यज्ञानविशिष्टतदभाववत्तानिश्चये
सत्यपि विशिष्टबोधोदयात्प्रतिबन्धककोटावनिश्चिताप्रामाण्येति । अन-
यैव रीत्या तदभावव्याप्यवत्तानिश्चये सत्यपि विशिष्टबोधोदयात्प्रतिबन्ध-
ककोटावनिश्चिताप्रामाण्येति । अन्यैव रीत्या तदभावव्याप्यवत्तानिश्चय-
त्तादृशविशिष्टबुद्धेः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावोऽवसेयः । नन्वयं स्यात्तुःपुषो-
वेति संशयोत्तरं भ्रमात्मकं नायं पुरुष इत्यादिबाधनिश्चयोत्तरं वा पुरुषत्व-
व्याप्यकरादिमानित्यादिविशेषदर्शने सति प्रत्यक्षस्योदयात्कथं निरुक्तप्रति-
बन्धप्रतिबन्धकभाव इति चेत् । अत्रोपाध्यायाः । विशेषदर्शनाप्रामाण्य-
ज्ञानादेहेतुजनकतया विशेषदर्शनादभावविशिष्टतादृशतदभाववत्तान्नान-
त्वेन तादृशविशिष्टबुद्धिं प्रतिबन्धकत्वं । नन्वेवं प्रतिबन्धकौटो तादृशज्ञा-
नत्वस्य निश्चयत्वस्य वाऽनुपादाने संशयोत्तरमपि संशयोपमितिस्मृतीना-

मनुत्पत्तिप्रसङ्गात् । परामर्शात्मकविशेषदर्शनस्य सत्त्वाद्वाधनिश्चयोत्तरम-
प्यनुमित्यदुत्पत्तिप्रसङ्गाच्चेति चेत् न तादृशविशिष्टप्रत्यक्षनिश्चयत्वेन
प्रतिबध्यता विशेषदर्शनाद्यभावविशिष्टतदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिब-
न्धकतेत्येकप्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावः तदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्ध-
कता तादृशविशिष्टबुद्धित्वेन प्रतिबध्यतेति द्वितीयः प्रतिबध्यप्रतिबन्धक-
भावोप्यावश्यकः । इतरथा बाधनिश्चयोत्तरमपि संशयोपमितिस्मृत्युत्पा-
दापत्तिः अत्रविशेषदर्शनादिकं चोत्तेजकं ॥ दोषविशेषजन्यसंशयस्याहार्य-
त्वनिरासाय दोषविशेषजन्येत्यनाहार्येति च पदमित्याहुस्तदपरे न क्षमन्ते
प्रतिबध्यप्रतिबन्धकभावद्वयकल्पने गौरवात् । न चैवं तदभाववत्तानिश्चये
सति विशेषदर्शने सति तद्विशिष्टबोधानुदयप्रसङ्ग इति वाच्यम् । विशेषदर्श-
ने सति तदभाववत्तानिश्चये ऽप्रामाण्यब्रह्मस्य जायमानत्वात्तत्तत्तादृशविशि-
ष्टबुद्धेरिष्टत्वात् । यत्राप्रामाण्यग्रहो न जात इति विभाव्यते तत्र क्षणवि-
लम्बस्य शपथनिर्णयतया तदग्रिमक्षणे बाधकाभावादिति संक्षेपः । मिश्रास्तु
दोषविशेषजन्यप्रत्यक्षनिश्चयान्यशाब्दान्यतद्विशिष्टबुद्धिं प्रत्यप्रामाण्यज्ञा-
नानास्कन्दिततदभाववत्तानिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता । अथैवं विशेषदर्शन-
मन्तरेणापि तदभाववत्तानिश्चये सति तद्विशिष्टप्रत्यक्षनिश्चयः स्यादिति
चेत् न । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्विपरीतनिश्चयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छि-
न्नं प्रति तद्विशेषदर्शनादेर्हेतुत्वावधारणात् । न च तथापि विशेषदर्शनम-
न्तरेणाप्यानुमानिकतदभावनिश्चयोत्तरं तल्लौकिकप्रदानुदयप्रसङ्ग इति
वाच्यम् । तल्लौकिकप्रत्यक्षान्येतादृशविपरीतनिश्चयोत्तरत्वस्य विवक्षित-
त्वादित्याहुस्तच्च न शोभते तथा हि भ्रमसंशयोत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं
प्रति तदभाववत्तानिश्चयत्वेनापि हेतुत्वं बोध्यं । अन्यथा विपरीतज्ञानमन्तरे-
णापि विशेषदर्शने सति विपरीतज्ञानोत्तरप्रत्यक्षपादनस्य दुर्वारत्वात् ।
एवं विपरीतनिश्चये सति विशेषदर्शनं विना तदुत्तरप्रत्यक्षाभावेपि
विपरीतज्ञानानुत्तरप्रत्यक्षापत्त्या तदनुत्तरप्रत्यक्षत्वावच्छिन्नं प्रति तदभा-

वज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकत्वमावश्यकमिति बहुतरगौरवं । तस्माद्विपरी-
तनिश्चयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनं न हेतुरिति । न चैवं विनापि
विशेषदर्शनं प्रत्यक्षापत्तिः । सति बाधनिश्चये तस्य प्रतिबन्धकत्वात् । न
च तर्हि सति विशेषदर्शने सति च बाधनिश्चयेऽपि न स्यादिति वाच्यम् ।
विशेषदर्शनोत्पत्तिकाले बाधनिश्चयेऽप्रामाण्यग्रहात् । क्षणविलम्बस्य शप-
थनिर्णयत्वेन बाधनिश्चयनाशोत्तरमपि तादृशप्रत्यक्षस्य सूपपन्नत्वाच्च ।
ननु यत्र यत्क्षणे एव विपरीतनिश्चयस्तत्क्षणे एव विशेषदर्शनं तत्रास्म-
न्मते द्वितीयक्षणे विशिष्टबोधः श्रीमन्मते चतुर्थेक्षणे स्यादिति चेत् दृष्टा-
पत्तेः । क्षणद्वयनिर्णयस्यापि जन्मसहस्रेणापि ज्ञातुमशक्यत्वाच्चेति संक्षेपः ।
शिरोमणिचरणास्तु संशयोत्तरप्रत्यक्षं प्रति विशेषदर्शनं नोत्तेजकं न वा कारणं
प्रमाणाभावात् । नन्वभिहितमेवयद्विशेषदर्शनमन्तरेणापि संशयोत्तरं प्रत्यक्षं
स्यादिति चेत् न संशयोत्तरप्रत्यक्षत्वस्य कार्यतावच्छेदकत्वाभावेन तद-
वच्छिन्नापादनस्य शशशङ्कापादनतुल्यत्वात् । लाघवात्तत्तद्विशिष्टबुद्धित्व-
स्यैव कार्यतावच्छेदकत्वात् । तथा च दोषविशेषलौकिकसन्निकर्षाद्यजन्य-
तज्ज्ञानं प्रति तदभाववत्तानिश्चयस्य तदभावव्याप्यवत्तानिश्चयस्य च प्र-
तिबन्धकत्वकल्पनावश्यकत्वात्सति विशेषदर्शने ऽपरकोटिप्रतिबन्धाच्चिश्च-
यात्मकं संशयोत्तरप्रत्यक्षमर्थवशात्सिद्धमित्यपरकोटिकज्ञानप्रतिबन्धकता-
यां विशेषदर्शनं संशयोत्तरप्रत्यक्षे प्रयोजकमात्रं न तु कारणं अन्यका-
रस्यघटादिसंशयोत्तरप्रत्यक्षे व्यभिचारात् । अथालोकसमवधानादेस्तत्रो-
त्तेजकया न दोष इति चेत् । उत्तेजकानामननुगमात् । संशयानु-
त्तरप्रत्यक्षे कृपायाः सामान्यसामय्या भ्रमाद्युत्तरप्रत्यक्षेपि निर्बाहात् । तत्र
सामय्यन्तरकल्पनेऽतिगौरवादिति संक्षेपः । विवेचयिष्यते चान्यत्र योग्य-
ताज्ञानस्य कारणात्वविचाराबसर इति । अथ बन्धिव्याप्यधूमघान्यपथेत
इत्यादिपरामर्शाद्यत्र पर्वतीयवन्हीतरवन्धुभाववानितिबाधनिश्चयसत्त्वे
पर्वतीयवन्ध्यादिमात्रविधेयिकानुमितिरितिसिद्धान्तस्तत्र सा किंवाञ्चि-
त्वरूपेण तत्तद्वन्धित्वरूपेण वेति चेत् । अनुमितेर्व्यापकतानवच्छेदकत्वमात्र-

कारकत्वनियमाद्वन्धित्वरूपेणैव पर्वतीयवन्धिमात्रविधेयिकानुमितिः । न च वन्धिव्याप्यधूमवान्यर्वत इति सामान्यरूपेण परामर्शविरक्तवाधनिश्चयदशायां वन्धित्वरूपेण कथं पर्वतीयवन्धिमात्रविधेयिकानुमिति रिति वाच्यम् । इतरबाधज्ञानस्येतरवन्धिभानप्रतिबन्धकत्वेनेतरवन्हेरभा-
नात्तेनरूपेणपरामर्शात्तेन रूपेणानुमितौ वाधकाभावादिति । न चेतरेवा-
धज्ञानस्य भिन्नप्रकारकतया वन्धित्वेन रूपेणेतरवन्धिभाने कथं प्रतिब-
न्धकत्वमिति वाच्यम् । इतरवाधस्यले तथैव व्युत्पत्तिरितिदिक् । शिरोमणिप्रभृतयस्तु पर्वतीयवन्हीतरवन्ध्याभाववानित्यादिवाधनिश्चयसत्त्वे
विशिष्यपर्वतीयवन्धित्वरूपेण पर्वतीयवन्धिमात्रनिष्ठविधेयताशालित्य-
नुमितिः । न चानुमितेर्व्यापकतानवच्छेदकारकत्वनियमभङ्गापत्तिः । तादृश-
नियमस्येतरबाधस्यलीयानुमितिभिचानुमितिपरत्वात् । न च तादृ-
शबाधनिश्चयविरहदशायां वन्धिव्याप्यधूमवान्यर्वत इति सामान्यपरा-
मर्शादपि पर्वतीयवन्ध्यादेर्विशेषरूपेणानुमित्यापत्तिरितिवाच्यम् तादृश-
विशेषरूपेणानुमितिं प्रति तादृशेतरवाधज्ञानस्य कारणत्वात् । इत्थं
च पर्वतो जातिमान् सत्त्वादित्यादौ पर्वतवृत्तित्वविशिष्टजात्यभाववानिति
वाधनिश्चयस्यानुमितौ प्रयोजकत्वं । तत्र पर्वतवृत्तित्वविशिष्टजातित्व-
स्यैव प्रकारत्वादिति । न च पर्वतीयवन्धित्वादिरूपेण व्याप्यवत्ताप-
रामर्शात्तादृशेतरवाधनिश्चयमन्तरेणापि तेन रूपेण तादृशबाधनिश्च-
योत्तरानुमितिरिति व्यभिचार इति वाच्यम् पर्वतीयवन्हीतरवन्ध्याभाव-
वानिति वाधनिश्चयत्वेन तादृशबाधनिश्चयोत्तरानुमितित्वेन कार्यकार-
णभावात्तादृशबाधनिश्चयाभावेन तादृशानुमितेरभावादिति संक्षेपः ।

ननूपाधिरपि हेत्वाभासान्तरः सम्भवतीति
कथमेत एवेति चेत्सव्यभिचारादन्यतमत्वं हि हेत्वा-
भासत्वं न चोपाधिस्तदन्यतम इति तस्मान्नैवं भूत-
त्वादतएव सिद्धसाधनमपि न हेत्वाभासान्तरं । ननु

कोयमुपाधिस्तत्राचार्याः साध्याव्यापकत्वे सति सा-
नाव्यापक उपाधिः । तद्व्यापकत्वं च तत्समानाधि-
करणा यावन्तो यत्समानाधिकरणास्तत्वं । यथा
धूमवान् वन्हेरित्यत्रार्द्रन्धनं भवति हि तत्साध्य-
व्यापकं । धूमसमानाधिकरणस्य यावतस्तत्समाना-
धिकरणत्वात् भवति च साधनाव्यापकं वन्धिमत्यपः-
पिण्डे तदसत्त्वात् सद्धेतौ तु नैवं तत्र सद्धेतौः साध्य-
व्यापकत्वात् साध्यव्याप्याव्याप्यस्य च साध्याव्याप-
कत्वात् ।

ननुसाक्षात्परपर्यायानुमितिवन्धकज्ञानविषयत्वं हेत्वाभासत्वमिति
पर्यवसितं तच्चापाध्यादावप्यस्तीति तस्यापि हेतुदोषत्वं स्यादित्या-
शङ्क्य समाधानपूर्वकमुपाधिं निरूपयति नन्वित्यादिना । सव्यभिचार-
विरुद्धप्रकरणसमसाध्यसमातीतकाला हेत्वाभासाः कथिताः नतूपाधिरपि
कथित इत्यभिप्रायवान्समाधत्ते सव्यभिचारेति । सव्यभिचारादन्यत-
मत्वं सव्यभिचारादिपञ्चकभिनभित्वं । उपाधौ तद्विचत्वाच्च तदन्त-
भाव इति भावः । तदेवाह न चेति तस्या उपाधेः । नैवंभूतत्वादिति
सव्यभिचारादन्यतमत्वरूपैवंभूतत्वाभावादित्यर्थः । अत एव सव्यभिचा-
रादन्यतमत्वस्यैव हेत्वाभासत्वकथानादेव । अत्र साध्यपदं । साध्यत्वा-
भिमतपरं । एवं साधनपदमपि साधनत्वाभिमतपरं । तेन व्यभिचारिणि
साध्याभिमतं व्याप्तिनिरूपकत्वरूपसाध्यत्वस्य साधनाभिमतं व्याप्या-
श्रयत्वरूपसाधनत्वस्य विरहेपि न क्षतिः । तत् साध्यत्वाभिमतं आर्द्रन्धनं
उपाधिरूपमार्द्रन्धनादि । तत् आर्द्रन्धनं । तत्समानाधिकरणत्वात् ।
आर्द्रन्धनसमानाधिकरणत्वात् । उपाधौ द्वितीयदलं योजयति भवतीति ।
तदसत्त्वादिति । आर्द्रन्धनासत्त्वादित्यर्थः । तथा च वन्धिसमानाधिकर-

णस्यापःपिण्डत्वस्याद्रन्धनसमानाधिकरणत्वाभावादिति भावः । नैवं साध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं । तत्र सद्देतौ । हेत्वोरिति । हेतुसमानाधिकरणा यावन्तः साध्यसमानाधिकरणास्तत्कत्वरूपव्याप्तहेतौ सत्त्वादित्यर्थः । ननु तथापि सद्देतावुपाधिः कुतो नेत्यत आह साध्यव्याप्यापकमित्येति । साध्यव्याप्यस्य धूमादेर्यदव्यापकं तत्साध्यस्य वज्रादेरव्यापकमित्यर्थः । तथा च सद्देतौ साधनसमानाधिकरणस्य साध्याधिकरणवृत्तित्वनियमात्साधनाधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपसाधनाव्यापकत्वस्य साध्याधिकरणवृत्त्यभावप्रतियोगित्वरूपसाध्यापकत्वादिति ।

अत्र वदन्ति इदं साधनाव्यापकेऽव्याप्तं । यथा काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र शाकपाकजत्वं न हि तद्व्याप्तमव्यापकं श्यामत्ववति घटेऽसत्त्वात् किन्तु मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकं यत्र यत्र मित्रातनयत्वावच्छिन्नश्यामत्वं तत्र शाकपाकजत्वस्य सत्त्वात् । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वमुपाधित्वमिति चेन्न । वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यत्र पक्षधर्मबहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नसाध्यव्यापके रूपादावुपाधावव्याप्तेः न हि प्रमेयत्वरूपसाधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकं तत् आत्मादावसत्त्वात् किन्तु बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वव्यापकं यावति तद्वति घटादौ रूपसत्त्वात् । अथ पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति साधनाव्यापकत्वं विवक्षितमिति चेन्न । यथोक्तस्थले शाकपाकजत्वेऽव्याप्तेः न हि पक्षधर्मावच्छिन्नश्यामत्वव्यापकन्तत् । तथाविधश्यामत्ववति पक्षेऽसत्त्वात् ।

साधनेनावच्छिन्नं यत्साध्यं तस्य व्यापके ऽव्याप्तमित्यर्थः । श्यामो मित्रातनयत्वादित्यत्र मित्रातनयत्वं साधनं पक्षधर्मश्चेति शाकपाकजत्वं साधनावच्छिन्नसाध्यपक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकमिति । तद्विहाय साधनमात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकोदाहरणमाह यथा काक इति । शाकपाकजत्वस्य शुद्धसाध्यव्यापकत्वं नास्तीत्याह न हीति असत्त्वात् । शाकपाकजत्वस्यासत्त्वात् ॥ शाकपाकजत्वस्य साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं दर्शयति किन्त्विति । ननु तथैव लक्षणं भवत्वित्याह अथेति । पक्षधर्ममात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापके ऽव्याप्तिमाह वायुरिति । तथा च बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नं यत्र प्रत्यक्षत्वं तत्रोद्भूतरूपवत्त्वमित्यर्थः । यत्र प्रमेयत्वं तत्र नोद्भूतरूपवत्त्वमिति साधनाव्यापकत्वमिति । अथ साधनावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावं दर्शयति । न हीति । तत् उद्भूतरूपवत्त्वम् । आत्मादाविति । प्रमेयत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववत्यात्मन्युद्भूतरूपाभावस्य सत्त्वादित्यर्थः । पक्षधर्ममात्रावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं दर्शयति किन्त्विति । तद्वति बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्ववति । यथोक्तस्थले काकः श्यामो मित्रातनयत्वादित्यादौ तत् शाकपाकजत्वम् । तथाविधश्यामत्ववति काकत्वरूपपक्षधर्मावच्छिन्नश्यामत्ववति पक्षे काके ।

अथ यत्किञ्चिद्गुर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वं विवक्षितं स च धर्मः क्वचित्साधनं क्वचित्पक्षधर्म इति चेन्न । पर्वतो वह्निमान्धूमादित्यत्र महानसत्त्वाभावस्योपाधितापत्तेः भवति हि महानसान्यत्वरूपयत्किञ्चिद्गुर्मावच्छिन्नवह्निय्यापको महानसत्त्वाभावः यावत्तादृशवह्निमिति सत्त्वात् न च धूमव्यापको महासेऽसत्त्वात् ।

अथेति । तथा च काकः श्याम इत्यादौ तादृशो धर्मो मित्रातनयत्वं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेयत्वादित्यादौ तादृशधर्मो बहिर्द्रव्यत्वमिति

नोक्तानुपपत्तिरिति । भवति हीति । महानसान्यत्वावच्छिन्नो यत्र वह्नि-
स्तत्र महानसत्वाभावस्य सत्त्वादित्यर्थः । तादृशवह्निमिति महानसा-
न्यत्वावच्छिन्नवह्निमिति । साधनाव्यापकत्वमाह न चेति । असत्त्वात्
महानसत्वाभावस्यासत्त्वात् ।

अत्रोच्यते स्वानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्ति-
धर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वमुपाधित्वं । यद्वा स्वाव-
च्छिन्नानधिकरणसाधनाधिकरणवृत्तिधर्मावच्छिन्न-
साध्यव्यापकत्वावच्छेदकधर्मवत्त्वं तत् । तच्च स्वाव-
च्छिन्नानधिकरणहेतुमन्निष्ठयत्किञ्चिदुर्मावच्छिन्नसा-
ध्याधिकरणवृत्तयो यावन्तो यदुर्मावच्छिन्नसमाना-
धिकरणास्तदुर्मवत्त्वन्तत् ।

अथ यद्यपि यदुर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वे सति तदुर्मावच्छिन्नसा-
धनाव्यापकत्वमित्युक्तौ नोक्तदोषस्तथापि साधनांशेऽन्यधर्मावच्छिन्नत्व-
दानं विनापि लक्षणान्तरेण समाधत्ते स्वानधिकरणेति । स्वमुपाधिः
शाकपाकजत्वादिः । तदनधिकरणीभूतं यत्साधनाधिकरणं गौरमित्रातन-
यादिः । तद्वृत्तिधर्मा मित्रातनयत्वादिः । तदवच्छिन्नं यक्ष्यामत्वादिरूपं
साध्यं तस्य व्यापकं शाकपाकजत्वमित्यर्थः । एवं वायुः प्रत्यक्षः प्रमेय-
त्वादित्यत्रोद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिस्तत्रोद्भूतरूपानधिकरणं प्रमेयत्वाधिकरणं
कालादि तद्वृत्तिधर्मा बहिर्द्रव्यत्वं तदवच्छिन्नप्रत्यक्षत्वस्य व्यापकमुद्भूत-
रूपमिति लक्षणसमन्वयः । इत्थं च पर्वतो वह्निमान् धूमादित्यादौ
महानसत्वाभावस्तु नोपाधिः तत्र महानसत्वाभावानधिकरणं महानसं
तद्वृत्तिधर्मा महानसत्वं तदवच्छिन्नवह्नेर्महामनसत्वाभावस्य व्यापकत्वा-
भावात् । एवं वह्निमान्धूमादित्यादौ व्यञ्जनवत्त्वं नोपाधिः महानस-
त्वस्य व्यञ्जनवत्त्वानाधिकरणधूमाधिकरणपर्वतादिवृत्तित्वाभावात् ।
वह्निमान्धूमादित्यत्र व्यञ्जनवत्त्वस्य व्यञ्जनवत्त्वानधिकरणवृत्तिद्वय-

हानसान्यतरत्वावच्छिन्नवह्निव्यापकत्वेऽपि तस्य नोपाधित्वं तादृशान्य-
तरत्वस्य व्यञ्जनवत्त्वानाधिकरणसाधनाधिकरणपर्वतवृत्तित्वाभावात् ।
नन्वेवं द्रव्यं सत्त्वादित्यत्र गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तोपाधिर्न स्यात् । सत्ता-
रूपोपाधेर्गुणेऽपि सत्त्वादित्यत्र आह स्वावच्छिन्नानधिकरणेति । स्वं उपा-
धितावच्छेदकं गुणकर्मन्यत्वविशिष्टसत्तात्वादि तदवच्छिन्नानाधिकरणं
सत्ताधिकरणद्रुणादि तद्वृत्तिधर्मा द्रव्यगुणाद्यन्यतरत्वं तदवच्छिन्नद्रव्य-
त्वव्यापकतावच्छेदकं गुणकर्मन्यविशिष्टसत्तात्वमिति तत्र लक्षणसम-
न्वयः । एवमन्यत्रापि । नन्विदं धूमवान्वह्नेरित्यादावार्द्रेऽन्यनोदौ शुद्धसाध्य-
व्यापकेऽव्याप्तं । तत्रार्द्रेऽन्यनस्यावच्छिन्नसाध्यव्यापकत्वाभावादित्यत्र
आह तच्चेति । स्वं उपाधित्वं आर्द्रेऽन्यनत्वादि तदवच्छिन्नानाधिकरणं
हेतुमदयोगोलकं तन्निष्ठयत्किञ्चिदुर्माऽयःपिण्डपर्वतान्यतरत्वं द्रव्यत्वादि
तदवच्छिन्नधूमस्येऽन्यनस्य च व्यापकतावच्छेदकमिति लक्षणसमन्वयः ।

भवति हि आर्द्रेऽन्यनत्वावच्छिन्नानाधिकरणव-
ह्निमदयःपिण्डनिष्ठद्रव्यत्वादावच्छिन्नधूमाधिकरणं
यत्तन्निष्ठा यावन्तो धर्मा आर्द्रेऽन्यनत्वावच्छिन्नसमा-
नाधिकरणा अतस्तद्वदार्द्रेऽन्यनमुपाधिः । एवमुद्भूत-
रूपत्वावच्छिन्नानाधिकरणप्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्ववन्निष्ठ-
बहिर्द्रव्यत्वावच्छिन्नप्रत्यक्षत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठा
यावन्तो धर्मा उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा
अत उद्भूतरूपवत्त्वमुपाधिः । एवं शाकपाकजत्वत्वाव-
च्छिन्नानाधिकरणमित्रातनयत्ववन्निष्ठमित्रातनयत्वा-
वच्छिन्नश्यामत्वाधिकरणं यत्तन्निष्ठा यावन्तो धर्माः
शाकपाकजत्वत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा अतस्तद्व-
च्छाकपाकजत्वमुपाधिः । न चैवं सद्देतोः सम्भवति न

हि महानसत्त्वाभावानधिकरणं यद्वैतवधिकरणं महानसं तन्निष्ठधर्मावच्छिन्नवद्वाधिकरणं महानसादि तन्निष्ठायावन्तो धर्मा महानसत्त्वाभावत्वावच्छिन्नसमानाधिकरणा महानसत्त्व एवाभावात् ।

अत्र व्याप्याभिमतसमानाधिकरणा यावन्तो धर्मास्ते व्यापकाभिमतसमानाधिकरणा इति पूर्वोक्तव्यापकत्वमभिप्रेत्योपाधावपि साध्यव्यापकत्वं दर्शयति भवति हीत्यादिना । वायुः प्रत्यक्षः प्रत्यक्षस्पर्शाश्रयत्वादित्यत्र पक्षधर्मावच्छिन्नसाध्यव्यापकोद्भूतरूपवत्त्वमुधिरतस्तत्र तं दर्शयति एवमुद्भूतेति । अत्रोपाधितावच्छेदकावच्छिन्नानधिकरणसाधनाश्रयो वायुस्तत्रिष्ठयत्किञ्चिद्दुर्मा बहिर्द्रव्यत्वं तदवच्छिन्नसाध्याधिकरणकुटादि तत्रिष्ठधर्मा व्युत्पट्टान्यतरत्वादयस्ते रूपत्वात्मकोपाधितावच्छेदकावच्छिन्नसमानाधिकरणा इति लक्षणसमन्वयः उद्भूतरूपवत्त्वं उद्भूतरूपत्वावच्छिन्नं । अथ साधनावच्छिन्नस्यलं दर्शयति एवं शाकेति । तादृशमित्रातनयत्ववान्गौरमित्रातनय इत्येवं लक्षणसमन्वयः बहिर्मान्यमादित्यादौ सद्भूतौ महानसत्त्वाभावस्योपाधित्वाभावं दर्शयति । न चैवमिति ।

अत एव सद्भूतौ पक्षतेरत्वं नोपाधिः पक्षमात्रवृत्तिधर्मं तत्सामानाधिकरण्याभावादिति संक्षेपः ।

अथानुमानं न प्रमाणं सर्वत्र पक्षतेरत्वरूपोपाधिः सत्त्वात् । तथा हि पक्षे साध्यसन्देहात्पक्षातिरिक्ते सर्वत्र साध्यव्यापकत्वस्य सत्त्वाच्चेति तस्योपाधित्वाभावं दर्शयति । अत एवेति । अत एव निरुक्तलक्षणकरणादेव । सद्भूतौ बहिर्मान्यमादित्यादौ पक्षतेरत्वं पर्वतेरत्वादिरूपं कुतो नोपाधिरित्यत्राह पक्षमात्रेति । तादृशयावद्दुर्ममध्ये पक्षमात्रवृत्तिपर्वतत्वादयः समागतास्तेषां पर्वतेरत्वादिसामानाधिकरण्यभावादित्यर्थः । नन्वेवं बहिर्नुष्णः कृतकत्वादित्यादौ वहीतरत्वादिकं कथमुपाधिरिति

चेत् न बाधोचीतपक्षेतरत्वस्योपाधित्वस्वीकारात् । अत्रोपाधेर्दूषकताबीजं कुतो नोक्तमित्यत आह संक्षेप इति । अत्रायं संक्षेपः । सर्वत्र व्यभिचारिसाधने साध्यव्यापकोपाधिव्यभिचारितया साध्यव्यभिचारित्वमनुमयम् । तथा च बहिर्धूममभिवारी धूमव्यापकाद्रन्धनव्यभिचारित्वादित्याद्यनुमानादुद्भूतादौ व्यभिचारोच्चायकत्वेनोपाधेर्दूषकत्वमिति । अत्रोपाधौ साध्यव्यापकत्वं साधनाव्यापकत्वमनुमेयमिति कुत्र व्यभिचारोच्चायकत्वमुपाधेरत एव न सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमपि । साध्याव्यापकाभावस्य साध्याभावसाधकत्वाभावादिति चेन्न उपाधेः साध्यव्यापकत्वस्य साधनाव्यापकत्वस्य चानुकूलतर्कादिना निश्चिनत्वात् । अन्यथा तस्योपाधित्वं न स्यात् । तस्मादुपाधेः संशयाद्याभिचारसंशयस्तविश्वयात्तविश्वय इति । अथ सत्प्रतिपक्षोत्थापकत्वमेवास्तु । साध्याभावसाधकं हेत्वन्तरं सत्प्रतिपक्षस्तथा हि अयःपिण्डो धूमवान्त्वहेरित्यत्रायःपिण्डो धूमाभाववान् धूमव्यापकाद्रन्धनाभावादिति सत्प्रतिपक्षोच्चायकत्वमुपाधेर्दूषकताबीजमस्त्विति चेत् न अयःपिण्डो धूमाभाववान् धूमव्यापकाद्रन्धनाभावादित्यत्र बह्व्यभावस्योपाधित्वात् । व्यभिचाराधिकरणे धूमाभावस्य निश्चयाभावादित्यत्र बह्व्यभावस्य धूमाभावव्यापकत्वात् । अत एव सत्प्रतिपक्षे पूर्वसाधनव्यभिचारस्योपाधित्वमिति गङ्गेशोपाध्यायोक्तमपि सङ्गच्छते न चैत्रं सत्प्रतिपक्षोच्छेदः विशेषदर्शनदशायां पूर्वसाधनव्यतिरेकस्य साध्यव्यापकत्वेनोपाधित्वात् । किं चोपाधेः सत्प्रतिपक्षोच्चायकत्वे पक्षवृत्तिकोपाधिर्न स्यात् । पक्षे तद्बुद्बुदशयां तदभावग्रहासम्भवात् । यथा घटो नित्यो द्रव्यत्वादित्यत्र कार्यत्वमुपाधिर्न स्याद् इति कार्यत्वव्यतिरेकस्य घटवृत्तित्वाभावादिति दिक् ।

तच्चानुमानं परार्थं न्यायपूर्वकं न्यायश्च क्रमिकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायः यथा पर्वतो बहिर्मान् बहिर्व्याप्यधूमवानयं तस्माद्बहिर्मानिति । तत्रैतद्व्यायघटकपर्वतो

वह्निमानिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिमत्त्वं-
प्रतिज्ञात्वं । एतद्धूमादिति शब्दवृत्तितादृशोपाधि-
मत्त्वं हेतुत्वं । एतदो यो धूमवान्सोऽग्निमाति शब्द-
वृत्तितादृशोपाधिमत्त्वमुदाहरणत्वं । एतद्वह्न्या-
प्यधूमवानयमिति शब्दवृत्तितादृशोपाधिमत्वमुपन-
यत्वं । एतत्तस्माद्वह्निमानिति शब्दवृत्तितादृशोपाधि-
मत्त्वं निगमनत्वं । अवयवत्वं च प्रतिज्ञादन्यतमत्व-
मुक्तं चावयवाः पञ्च प्रतिज्ञादिभेदादिति संक्षेपः ॥

इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिकृतायां न्यायसिद्धा-
न्तमञ्जर्यामनुमानपरिच्छेदः ॥

अनुमानं द्विविधं स्वार्थं परार्थं च तत्र स्वार्थं निरूप्य परार्थं निरूप-
यति तच्चेति । तच्च परार्थं च न्यायपूर्वकमिति । तथा च परार्थानुमाने
न्यायस्यावश्यकत्वादिति भावः । न्यायलक्षणमाह । क्रमिकेति । क्रमिको
यः प्रतिज्ञादिसमुदाय इत्यर्थः धूमवान्यपर्वतो वह्निमान् वह्न्याप्यधू-
मवानयं यो यो धूमवान् सोऽग्निमांस्तस्माद्वह्निमानित्यादिव्युत्क्रम-
प्रयुक्तावयवसमुदाये ऽतिव्याप्तिवारणाय क्रमिक इति । तेन मीमांसक-
मते प्रतिज्ञादित्रयात्मकः । बौद्धमते उदाहरणोपनयात्मकः । जज्ञैयायि-
क्रमते प्रतिज्ञादिकं पञ्च जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः प्रयोजनं संशयव्यु-
दासश्चेति दशावयवात्मको न्यायस्तद्वारणमिति । अत एव प्रतिज्ञा-
हेतूदाहरणोपनयनिगमनान्यवयवा इति न्यायसूत्रे पञ्चैव परिगृहीता
इति । क्रमिकः उचितानुपूर्वीकः क्रमश्च प्रतिज्ञोत्तरं हेतुः हेतूत्तरं उदा-
हरणं उदाहरणोत्तरमुपनयः । उपनयोत्तरं निगमनमिति प्रतिज्ञादिसमु-
दायः । तथाचोचितानुपूर्वीकप्रतिज्ञादिपञ्चकसमुदायत्वं न्यायत्वमिति

निर्गलितोऽर्थः । उचितक्रमश्च प्रतिज्ञादिपञ्चकं दर्शयति । यथेति । यो यो
धूमवान्सोऽग्निमानिति यच्छब्दवीप्साबोधितस्य चैकेन तच्छब्देन बोध इति
न सोऽग्निमानित्यत्र वीप्सा तदादेर्बुद्धिस्यबोधकत्वेन तच्छब्देन वीप्सा-
बोधितस्यैव परामर्शात् । अत एव यच्छब्दे वीप्सा न तु तच्छब्द इति सङ्ग-
च्छते । तथा शब्दार्थाभिधानपूर्वकं तथा चायमित्युपनयं दर्शयति । तथेति ।
तस्माद् वह्न्याप्यधर्मवत्त्वात् । अथ प्रतिज्ञाया एव प्रथमोद्दिष्टत्वात्प्रथमं
प्रतिज्ञात्वं लक्षयति । पर्वतो इति । अत्र पर्वतो वह्निमानित्यादिशब्दसमु-
दायो न्यायस्तत्र पर्वतो वह्निमानिति शब्दस्य प्रतिज्ञारूपन्यायावय-
वत्वं तथा च पक्षतावच्छेदकपर्वतत्वादिविशिष्टे पक्षे साध्यतावच्छेदक-
वह्नित्वादिविशिष्टवह्न्यादिवैशिष्ट्यबोधजनको यः पर्वतो वह्निमानिति
शब्दस्तद्वृत्तिर्योऽवयवविभाजकोपाधिस्तद्वृत्त्वं प्रतिज्ञात्वमित्यर्थः । प्रति-
ज्ञासमानाकारकोदासीनवाक्यस्य वारणायावयवेति । अवयवत्वं च
हेत्वादिसाधारणमतस्तद्विभाजकेत्यादि । हेतुविशिष्टे पक्षे साध्यताव-
च्छेदकविशिष्टसाध्यबोधजनके उदाहरणेऽतिव्याप्तिवारणाय प्रथमविशि-
ष्टान्तम् । उदाहरणं तु हेतुविशिष्ट एव साध्यतावच्छेदकविशिष्टसाध्यज्ञान-
जनकं न तु पक्षतावच्छेदकविशिष्ट इति । पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षे
साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यबोधके उपनयेऽतिव्याप्तिवारणाय द्वितीयविशिष्टान्त-
म् । उपनयात्तादृशपक्षे न साध्यतावच्छेदकविशिष्टवैशिष्ट्यज्ञानमिति । पर्वतो
द्रव्यसामान्यवान्धूमादित्यत्र द्रव्यसामान्यव्याप्यधूमवानित्युपनयेऽतिव्या-
प्तिवारणाय साध्यतावच्छेदकविशिष्टेति तत्र द्रव्यत्वेन रूपेण धूम-
स्यापि साध्यतया तादृशपक्षे धूमरूपसाध्यवैशिष्ट्यस्य सत्त्वेपि न साध्यता-
वच्छेदकरूपेण धूमवैशिष्ट्यमिति । एवं च “साध्यनिर्देशः प्रतिज्ञाति सूत्रं”
तत्र साध्यनिर्देशोपयमेवेति सूत्रार्थाऽपि सङ्गच्छते । हेत्ववयवत्वं लक्षयति
एतद्धूमादितीति । एतद्धूमात् । प्रकृतसाध्यनियतसमानाधिकरणसाध-
कधूमात् । तादृशोपाधिः अवयवविभाजकोपाधिः । तथाचैतादृशशब्द-
वृत्तिर्योऽवयवविभाजकोपाधिस्तद्वृत्त्वं हेत्ववयवत्वमित्यर्थः । यद्वैतन्याया-

न्तर्गतस्तथा च न्यायान्तर्गतो धूमादिति शब्दवृत्तिर्यस्तादृशोपाधिरित्या-
 व्यर्थस्तत्र सर्वत्रैतत्पदं न्यायान्तर्गतपरमिति व्याख्येयम् । अत्र पञ्चम्यर्थो
 ज्ञाप्यत्वं तच्च पर्वतो वह्निमानिति प्रतिज्ञास्यवह्निपदार्थत्वेति । तथा
 च प्रतिज्ञाहेत्ववयवाभ्यां धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमदभिन्नः पर्वत इति बोधः ।
 इदं चान्वयिष्यते हेत्ववयवत्वं । अत एवोदाहरणसाधर्म्यात्साध्यसाधनं
 हेतुरित्यन्वयबोधकं सूत्रमपि सङ्गच्छते तत्रोदाहरणसाधर्म्यं प्रकृतसाध्य-
 हेतोरनियतसामानाधिकरण्यमिति । यदा च व्यतिरेक्यनुमानाभिप्रा-
 येण धूमरूपो हेतुः प्रयुक्तस्तदैवं । तथा हि एतद्रूमात् । प्रकृतसाध्याभा-
 वव्यापकीभूताभावप्रतियोगिधूमात् । तथा च प्रकृतसाध्यसाधनव्यतिरेक-
 व्याप्तिबोधकोदाहरणपूर्ववृत्तिसाध्यसाधनधूमादिति शब्दवृत्त्यवयवविभा-
 जकोपाधिमतत्वं व्यतिरेकिहेत्ववयवत्वमिति तथा च सूत्रं तथा वैधर्म्या-
 दिति । अत्र पूर्वसूत्रात्साध्यसाधनमित्यनुवर्तव्यतिरेकिहेतुरिति शेषः
 पूरणीयः । अत्र तथावैधर्म्यं उदाहरणवैधर्म्यं प्रकृतहेतोः साध्याभावव्या-
 पकीभूताभावप्रतियोगित्वं । तथा चोदाहरणवैधर्म्यात्साध्यसाधनं व्यति-
 रेकिहेतुरिति समुदितार्थः । उदाहरणं द्विविधं । अन्वयव्यतिरेकिभेदात्
 तत्रान्वय्युदाहरणं लक्षयति य इति । अत्र वीप्साया व्यापकत्वमर्थस्तथा
 च भूतव्यापकवह्निमामानित्यर्थः । वह्निमानित्यन्तरं यथा महानस-
 मिति पूरणीयं तादृशोपाधिमतत्वं अवयवविभाजकोपाधिमतत्वं । उदाहर-
 णत्वं । अन्वय्युदाहरणत्वं तथा च सूत्रं । साध्यसाधर्म्यात्तद्वर्मभावी दृष्टान्त-
 मुदाहरणमिति ॥ अत्र साध्यसाधर्म्यहेतुस्तस्मात्तद्वर्मभावी दृष्टान्तहेतुरु-
 पधर्ममपेक्षभावी धर्मः साध्यरूपः तादृशो हेतुः साध्यं प्रतिपादयतीति
 तद्वर्मभावी । अत्र पञ्चम्यर्थो व्यापकत्वं तथा च व्यापकसाध्यवान्दृ-
 ष्टान्तमुदाहरणमित्यर्थः । व्यतिरेक्युदाहरणत्वं तु यो यो वज्रभाववान् सो
 धूमाभाववानिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजकोपाधिमतत्वं तथा च सूत्रे
 तद्विपर्ययाद्विपरीतमिति । तदर्थस्तु प्रकृतहेतुकप्रकृतसाध्यकव्यतिरेक-
 व्याप्तिप्रतिपादकदृष्टान्तमुदाहरणमिति । तथा चायमित्यस्योपनयस्यार्था-

भिधानपूर्वकमुपनयं लक्षयति । एतद्वह्नीति । एतद्वह्निः प्रकृतवह्निः ।
 तादृशः अवयवविभाजकः । उपनयत्वमन्वय्युपनयत्वं । उपनयस्तु पक्षे
 साध्यव्याप्यहेतोरुपसंहारात्मकस्तत्रोदाहरणस्याप्यपेक्षा व्यतिरेक्युपनयस्तु
 पक्षे साध्यव्याप्यहेत्वभावाभावप्रतिपादको न तथायमित्याकारकः । तथा
 च सूत्रं । “उदाहरणापेक्षस्तथेत्युपसंहारो न तथेति वा साध्यस्योपनय
 इति” साध्यस्य साध्यव्याप्यहेतोरित्यर्थः । निगमनं लक्षयति एतत्तस्मादिति
 एतच्चायान्तर्गतस्तथा च न्यायान्तर्गतो यस्तस्माद्वह्निमानिति शब्द-
 इत्याद्यन्वयः तस्माद्वह्निव्याप्यधूमवत्त्वात् । तथा च न्यायान्तर्गतवह्नि-
 व्याप्यधूमवत्त्वाद्वह्निमानिति शब्दवृत्त्यवयवविभाजको य उपाधिस्तद्वत्त्वं
 निगमनत्वमित्यर्थः । तथा च सूत्रं “हेतूपदेशात्प्रतिज्ञायाः पुनर्वचनं निग-
 मन”मिति । अत्रावयवत्वं किमत आह अवयवत्वं चेति । अयमर्थः ।
 पर्वतो वह्निमान् धूमात् । यो यो धूमवान्सोऽग्निमान्यथा महानसं वह्नि-
 व्याप्यधूमवानयं वह्निव्याप्यधूमवत्त्वाद् वह्निमानिति वाक्यं न्यायः ।
 एतच्चायान्तर्गतपर्वतो वह्निमानिति वाक्यं प्रतिज्ञा । एतच्चायान्तर्गत-
 धूमादिति वाक्यं हेतुः । एतच्चायान्तर्गत यो यो धूमवान्सोऽग्निमानिति
 वाक्यमुदाहरणं एतच्चायान्तर्गतवह्निव्याप्यधूमवानयमिति वाक्यमुप-
 नयः । एतन्न्यायान्तर्गतवह्निव्याप्यधूमवत्त्वाद्वह्निमानिति वाक्यं निग-
 मनं । एतदन्यतमत्वञ्चावयवत्वं । अन्यतमत्वं च प्रतिज्ञादिभिन्नभिन्नत्वं
 तच्च प्रतिज्ञादिष्वेवेति । ननु मीमांसकमते प्रतिज्ञाहेतूदाहरणात्मको
 न्याय इति त्रयोऽवयवाः । बौद्धमते उदाहरणोपनयात्मक इति द्वावयवौ ।
 तत्र नैयायिकनये प्रतिज्ञादिपञ्चकं जिज्ञासा संशयः शक्यप्राप्तिः । प्रयो-
 जनं संशयव्युदासश्चेति दशावयवा इति ॥ तत्र प्रतिज्ञाद्यन्यतमशब्देन
 कियन्तोऽवयवा ग्राह्या इत्यत आह । उक्तैवेति । एवं च “प्रतिज्ञाहेतूदाहर-
 णोपनयनिगमनान्यवयवा” इति सूत्रमपि सङ्गच्छते । तत्र प्रतिज्ञादिप-
 ञ्चानामेव परिग्रहादिति । अत्रायं संक्षेपार्थः । पञ्चावयवैरेकवाक्यतया
 शाब्दबोधो जन्यते । तदाकारोऽयं । पर्वतोऽयं धूमज्ञानज्ञाप्यवह्निमान्-

धूमवद्भूतस्यन्ताभावाप्रतियोगिवद्भिन्नमहानससादृश्यवान्वद्भिन्न्या-
प्यधूमवान्वद्भिन्न्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नानिति तदुपपत्तिरेवन्प्रतिज्ञाहे-
तुभ्यां धूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नानिति बोधः । तत्रोदाहरणाशया च
यस्तथा हि यो यो धूमवान्सोऽग्निमान्यथामहानसमित्युदाहरणं । तत्र वी-
प्सात्मकयो यः पदेन धूमवतो व्यापकत्वं वह्निमत उपस्थाप्यते व्याप-
कत्वं च तत्समानाधिकरणात्यन्ताभावाप्रतियोगित्वं तत्रायधेयतया
धूमवतोऽत्यन्ताभावेऽन्वयः । निरूपितत्वसम्बन्धेन तादृशात्यन्ताभावस्य
प्रतियोगित्वे अनुयोगितया तादृशप्रतियोगित्वस्याभावे तस्याश्रयतया
वह्निमत्पदोपस्थापिते वह्नौ वह्निमतश्च धूमवत्पदोपस्थापिते धूमवत्यभेदे-
नान्वयः । धूमवतश्चामेदेन महानसे महानसस्य निरूपितत्वसम्बन्धेन
यथापदार्थसादृश्ये सादृश्यस्य चाश्रयतासम्बन्धेन प्रतिज्ञाहेतुभ्यामुपस्था-
पिते धूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नमत्पर्वते तादृशपर्वतस्य वह्निव्याप्यधूमवद्भूतपोपन-
यार्थेऽभेदेन तस्य च वह्निव्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नमदभिन्नोऽयमिति नि-
गमनार्थेऽन्वय इत्येवं प्रतिज्ञादिषञ्चावयवैरेकवाक्यतया स्वार्थविशिष्ट-
बोधो जन्यते इति ॥ शिरोमणिचरणास्तु । उदाहरणस्यावयवान्तरेण सा
काङ्क्षत्वाभावादवयवान्तरेण समं न सम्भूयैकार्थप्रतिपादकत्वं किं तु प्रति-
ज्ञाहेतुभ्यां धूमज्ञाप्यवद्भिन्नमदभिन्नः पर्वत इत्यन्वयबोधः प्रतिज्ञार्थैकदेशे
वह्नौ प्रकारतया धूमज्ञानज्ञाप्यवद्भिन्नमदभिन्नत्वान्वयस्वीकारात् । एवमुप-
नयनिगमनाभ्यामपि वह्निव्याप्यधूमवदभिन्नवह्निव्याप्यधूमज्ञानज्ञाप्यवद्भि-
न्नमदभिन्न इत्यन्वयबोधो जन्यत इति षञ्चावयवानां न सम्भूयैकार्थ-
प्रतिपादकत्वं तर्हि कथं निखिलतान्त्रिकाणामेकवाक्यताव्यवहार इति
चेत् तादृशव्यवहारस्त्वनुमितिकार्यं प्रत्युद्देश्यतामात्रेणेत्याहुः । श्रीवि-
श्वनाथस्य कृपाकटाक्षच्छ्रीमन्नृसिंहात्मजयादवेन । अनेकसत्कर्तृविभाव-
नेन द्वितीयखण्डा रचितो यथार्थः ॥

अथोपमानं निरूप्यते । तत्रोपमितिकरणमु-
पमानम् । उपमितित्वं चापमिनोमीत्यनुभवसिद्धी

जातिविशेषः । शब्दविषयकत्वाव्यभिचारिजातिम-
त्परोक्षत्वं वा । अनुमित्यादिवारणाय जातिमदन्तं ।
अनुमितित्वादीनां वह्निमानित्यादिज्ञाने शब्दविष-
यकत्वव्यभिचारित्वात् श्रावणवारणाय परोक्षपदं
प्रत्यक्षान्यपरम् ।

—:—

श्रीवदमूर्त्तिर्जन्यति ॥

नृसिंहं पितरं नत्वा गङ्गामासहितं शिवम् ।

उपमानपरिच्छेदे मञ्जरीसार उच्यते ॥ १ ॥

अवसरसङ्गत्योपमानं निरूपयति अथेति ॥ अनुमाननिरूपणान-
न्तरमित्यर्थः ॥ तत्र उपमाने निरूपणीये । ननूपमितिकरणमुपमानमुप-
मानकरणकज्ञानमुपमितिरित्यन्योन्याश्रय इत्यत आह उपमितित्वमिति ।
तथा च तादृशजातिविशिष्टविजातीयकार्यमिति कारणवैजात्यावश्यक-
त्वात्सिद्धमुपमानं मानान्तरमिति भावः । नन्वेतत्प्रतीतिविषयीभूतमनु-
मितित्वमिति कार्यवैलक्षण्याभावाच्चोपमानस्य मानान्तरत्वमित्यत आह
शब्देति । अनुमितित्वं तु नेदशमिति भावः । शब्दविषयकानुमितौ
शब्दविषयकत्वसत्त्वेपि वह्निविधेयकामितौ व्यभिचारं दर्शयति । अनु-
मितित्वादीनामिति । परोक्षत्वं वेति । श्रावणनिर्विकल्पकस्यातीन्द्रिय-
त्वेन परोक्षत्वात्तत्रातिव्याप्तिरित्यत आह प्रत्यक्षान्येति श्रावणं तु प्रत्य-
क्षमिति भावः ।

ननूपमितित्वमेव कथं शब्दविषयकत्वाव्यभि-
चारीति चेत् उपमितिर्हि पदवाच्यत्वविषयिका न च
पदमविषयीकृत्य तद्वाच्यत्वं विषयीकर्तुमर्हति । पद-
ञ्च शब्दात्मकमित्युपमितेः शब्दविषयकत्वनियमः ।

कुत इयमुत्पद्यत इति चेत् सादृश्यादिज्ञानादिति गृहाण । तथा हि सामान्यतो गवयपदवाच्यं किञ्चिदस्तीति ज्ञानतो विशिष्यापरिचिन्वानः कीदृशो गवयपदवाच्य इति किञ्चित्पृच्छति तेन च गोसदृशो गवयपदवाच्य इति उक्तः सन् विपिनमनुसरन् यदा गोसदृशं पिण्डं पश्यति तदा पूर्वानुभूततादृगतिदेशवाक्यार्थं स्मरन् परिच्छिनत्ति अयङ्गवयशब्दवाच्य इति सेयमुपमितिर्नाम ।

उपोद्घातसङ्गत्याऽऽह नन्विति । उपमितिर्हीति । अयं गवयपदवाच्य इत्याकरिकायामुपमितौ गवयपदवाच्यत्वविषयकत्वमित्यर्थः । ननु वस्तुगत्या यत्पदवाच्यं तदुपमितौ विषयो न तु पदमपीत्यत आह । न चेति । भवतु पदविषयकत्वं न तु शब्दविषयकत्वमित्यत आह पदमिति । ननूपमितौ कुत्रचिच्छब्दविषयकत्वं भवतु न तु सर्वत्रेत्यत आह उपमितेरिति । कुतः । कस्मात् कारणात् । इयं सादृश्यकरणिकोपमितिः । सादृश्यं तु पादार्थान्तरं तच्च प्रतिपदार्थं नैकं । किं तु प्रत्याश्रयभिन्नं अन्यथा सर्वत्र सर्वसादृश्यापत्तिः । नन्वेकत्वेननुगतप्रत्ययो न स्यादिति चेत् सादृश्यत्वरूपजात्यनुगतव्यवहारजननात् । यदि च सादृश्यनिष्ठजातौ सादृश्यसत्त्वात्तत्रापि सादृश्यं वाच्यं तर्हि जातेः स्ववृत्तिवृत्तितापत्तिः जात्यन्तरस्वीकारेत्वनवस्येति सूक्ष्मीकृते तदा सप्तपदार्थभिन्नाभावत्वमेवाच्यतामिति । तच्च न द्रव्यादित्रयान्तर्गतं गुणादावपि सत्त्वात् । नापि सामान्यं । एकव्यक्तिवृत्तित्वात् । सामान्येपि सत्त्वात् । सप्रतियोगित्वाच्च । न च विशेषः प्रत्यवत्त्वात् । न समवायः वृत्तिमत्त्वादभावेपि सत्त्वाच्चति तस्मात्सादृश्यपदार्थान्तरमिति । अत्र मणिकारः । सादृश्यस्य कृतेऽन्तर्भावस्तथा हि । असाधारणभिन्नतद्गतभूयो धर्म-

वत्वं सादृश्यम् न च भूयस्त्वस्यैकस्याभावादननुगम इति वाच्यम् । तस्य चित्तुरादिसाधारण्यात् । न चैवं पिपीलिकाकुञ्जरयोरपि शरीरित्वसुखित्वादेः सत्त्वात्सादृश्यं स्यादिति वाच्यम् । तेन रूपेणेष्टापत्तेः । इत्थं च चन्द्र इव मुखमित्यत्र चन्द्रसादृश्यमाह्लादकत्वादिना मुखे चतुश्चरणवत्त्वादिना गोसादृश्यङ्गवये वराहं गावोऽनुधारन्तीत्यत्र गोसादृश्यं वराहे वह्निव्याप्यधूमवत्त्वेन दृष्टान्तसादृश्यं पक्ष इति केनचिद्वर्मण क्वचित्कस्यचित्सादृश्यमित्यतस्तद्वर्मणोपमानोपमेयभाव इत्याह ।

न ह्येतत्प्रत्यक्षं चक्षुरादिव्यापारविगमेपि जायमानत्वात् । न च मानसं ततो विलक्षतयाऽनुभूयमानत्वात् । अन्यथाऽनुमितेरपि मानसत्वापत्तेः । नाप्यनुमितिः व्याप्तिज्ञानाद्यभावेऽप्युत्पत्तेः । नापि शाब्दं गवयत्वविशिष्टोपस्थापकपदाभावात् । उपमितावयं गवयपदवाच्य इत्यारिकायां गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यत्वावगाहनात् न तु गोसादृश्यावच्छेदेन तस्य गौरवेणानवच्छेदकत्वात् । अन्यथाऽप्रतीतिमूलव्यवहारप्रसङ्गः । न वा स्मृतिरियं पूर्वमननुभवादतोऽतिरिक्तैवेयं तस्याः करणं तादृश्यविशिष्टे तत्पदवाच्यत्वरूपवाक्यार्थानुभवस्तत्स्मृतिद्वारः गवयत्वादिरूपावच्छेदकविशिष्टे सादृश्यज्ञानं च सहकारीति सम्प्रदायः । तच्चापलक्षणं वैधर्म्यज्ञानादप्युपमित्युत्पत्तेः ।

अथ चक्षुरादिसचिद्वृत्ते गवयत्वविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वविशिष्टबुद्धिसम्भवाच्चातुषादिकं भविष्यतीति शङ्कते न हीति । तत् । उपमि-

त्यात्मकं ज्ञानं प्रत्यक्षं । चातुषादिप्रत्यक्षं । गोशदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानोत्तरं तादृशस्मरणोत्तरं च चतुरादिसन्निकर्षविर-
हदशायामपि अयं गवयपदवाच्य इत्युपमितेर्जायमानत्वादिति समाधत्ते
चतुरादीति । ननु मास्तु चातुषादिकं परं तु चतुरादिसन्निकर्षे गवय-
त्वविशिष्टे व्यवसायोपनीते पदवाच्यत्ववैशिष्ट्यसम्भवात्मानसं भविष्यत्ये-
वेत्यत आह । न चेति । ततः मानसप्रत्यक्षात् । विलक्षणतयेति ।
सज्ञासंज्ञिपरिच्छेदकतयानुभूयमानत्वादित्यर्थः । ननु तादृशमपि मानसं
भविष्यत्येवेत्यत आह । अन्यथेति । अयं भावः । उपमितेर्मानसत्वेऽनुमि-
तेपि तथात्वापत्तिः । तथा च मानान्तरविलोपप्रसङ्गः । अनुमितावनुमि-
नोमीत्यनुव्यवसाय एव मानमिति चेद्वीर्यतामुपमिनोमीत्यनुव्यवसायेपि
दृष्टिरिति । अथानुमानान्तर्गतार्थमेवोपमानमस्तु । तथा हि । गवयपदं
गवयत्वतदितरान्यतरप्रवृत्तिनिमित्तकं पदत्वात् । यत्पदं तत्प्रवृत्तिनिमि-
त्तकमिति सामान्यतो दृष्टादनुमानाद्वयत्वप्रवृत्तिनिमित्तत्वं परिच्छि-
द्यते । अन्यथा पीनो देवदत्तो रात्रिदिवात्यतरभोजनवान् रोगियोगि-
भिन्नत्वे सति पीनत्वादित्यनुमानगतार्थत्वमर्थोपत्तेरपि न स्यात्तथा च
त्यक्त्यतां मानान्तरत्वमुपमानस्य स्वीकृत्य वार्थापत्तेः प्रमाणान्तरत्वमि-
त्यत आह नापीति । व्याप्तीति अत्रादिना परामर्शपरिग्रहः इत्थं च
व्याप्तिज्ञानाद्यभावे जायमानं कार्यं तदनुमितितो विलक्षणं वाच्यं ।
तत्करणमपि विलक्षणं वाच्यं तदेवोपमानमिति भावः । अथोपमितिः
शाब्दबोधात्मिका भविष्यतीत्यत आह नापीति गवयपदजन्यपदार्थोप-
स्थितिः शाब्दबोधे कारणं वनगतपुरुषस्य तु गवयत्वविशिष्टोपस्थापक-
पदमन्तरणाप्युपमिति रित्यर्थः । ननु गवयत्वविशिष्टोपस्थितिर्नापेक्षिता
किं तु गोसादृश्यविशिष्टोपस्थितिरित्यत आह उपमिताविति । तस्य
गोसादृश्यस्य गौरवेणेति । सर्वत्र जातिरेव शक्यतावच्छेदिका नोपाधि-
रिति नियमात्तथा च गवयत्वरूपजातिः शक्यतावच्छेदिका न तु गोस-
दृश्यरूपोपाधिरिति भावः । एतच्चिपमास्वीकारे बाधकमाह अन्यथेति ।

अप्रतीतिः । अनियामकं । तथा च घटे चैत्रावलोकितत्वमैत्रनिमित्तत्वफू-
ष्माण्डसादृश्यादेः सत्त्वेपि घटत्वावच्छिन्न एव शक्तिर्न चैत्रावलोकितत्वा-
दिरूपगुरुधर्मावच्छिन्न इति नियामकरूपो व्यवहारो न स्यादित्यर्थः । ननु
तथापि स्मृतिरूपैवोपमितिर्भविष्यतीत्यत आह । न वेति । अननुभवा-
त् । गवयपदवाच्यत्वाननुभवात् । इयं उपमितिः । तस्याः करणमिति
गोसादृश्यविशिष्टे गवयपदवाच्यत्वरूपो यो वाक्यार्थस्तदनुभव इत्यर्थः ।
व्यापारवदसाधारणं कारणं करणमिति नियमाद्व्यापारं दर्शयति तदिति
अतिदेशवाक्यार्थस्मृतिर्व्यापार इत्यर्थः । ननु तार्हं गवयो गोसदृश
इति ज्ञानस्यानुपयोगः स्यादित्यत आह गवयत्वादीति साम्प्रदायिक-
मते न्यूनतां दर्शयति तच्चेति तत् सादृश्यकरणकोपमिति दर्शनं ।
उपलक्षणं दिक्प्रदर्शनमात्रं यद्वा ननु गुरुधर्मावच्छिन्ने शक्तिर्लघुधर्माव-
च्छिन्ने लक्षणेत्येवोच्यतां । तथा च गवयत्वावच्छेदेन गवयपदवाच्यता-
बोधो लक्षणया गोसादृश्यावच्छेदेन गवयपदवाच्यताबोधः शक्येत्यत
आह । तच्चेति । अथ वा सादृश्यावच्छेदेनैव तादृशपदवाच्यता-
बोधो जायत इत्यत्र व्यभिचारं दर्शयितुं वैधर्म्यकरणिकामुपमितिं दर्श-
यति । तच्चेति । तच्च लघुधर्मावच्छिन्न एव शक्तिरिति समाधानकरणं
च वैधर्म्येति । यथा सादृश्यज्ञानं कारणं तथा वैधर्म्यज्ञानमप्युपमिति वि-
शेषे करणमित्यर्थः नन्वेवं व्यभिचारः । साधर्म्यज्ञानं विनापि वैधर्म्यज्ञा-
नादप्युपमितेर्जायमानत्वादिति चेन्न । साधर्म्यकरणिकोपमितौ साधर्म्यं
ज्ञानस्य वैधर्म्यकरणिकोपमितौ वैधर्म्यज्ञानस्य हेतुत्वमिति न व्यभिचारः ।

यथा कीदृशी पृथिवीति शिष्येण पृष्टे जला-
दिविधर्मगुणवती पृथिवीति गुरुणोत्तरितः सन् स
यदा जलादिविधर्मगुणवतीयमित्यनुभवति तदा त-
च्छब्दार्थस्मरणादस्य मतिरुत्पद्यत इयं पृथिवीपद-
वाच्येति । एवं गन्धवती पृथिवीत्युत्तरेऽपि ज्ञेयम्

तस्माद्यत्किञ्चिद्गुरुमविशिष्टे विशिष्यापरिचितसङ्गति-
कपदवाच्यतारूपवाक्यार्थानुभवः करणं । किञ्चिद्गुरु-
मविशिष्टे तद्वत्ताधीः सहकारिणी । यदा च सत्यपि
लघुधर्मं तदस्फुरणे गुरुधर्मविशिष्ट एव सादृश्यादि-
ज्ञानं जायते तदा तदवच्छेदेनैव वाच्यता ग्रहा जा-
यते परन्तु स भ्रमो गौरवेण बाधादिति संक्षेपः ॥
इति श्रीभट्टाचार्यचूडामणिकृतायां न्यायसिद्धान्त-
मञ्जर्यामुपमानपरिच्छेदः ।

वैधर्म्यकरणिकामुपमिति दर्शयति यथेति । वैधर्म्यं तदवृत्तिधर्म-
वत्त्वं । तथा च जलादृष्टकावृत्तिधर्मः पृथिव्यामेवेति भावः । तद्वाक्या-
र्थज्ञानं करणं तादृशस्मरणं व्यापार इति । तादृशोपमित्याकारं दर्शयति
इयमिति जलादिवैधर्म्यगुणवती पृथिवी पदवाच्येत्युपमिति रित्यर्थः । सह-
कारिणं दर्शयति । एवमिति । गन्धवत्त्वावच्छेदेन पृथिवीपदवाच्यता
धीरत्र वैधर्म्यकरणिकोपमितावपि सहकारिणोत्यर्थः । सादृश्यविशिष्ट
एव पदवाच्यताग्रह इत्यत्र व्यभिचारं दर्शयन्नुसंहरति । तस्मादिति । तथा
च न सादृश्यविशिष्ट एव तद्वत्ताधीः सहकारिणीति भावः । यद्वा कीदृ-
शी पृथिवीति शिष्यपृष्ठे गन्धवती पृथिवीतिगुरुणोत्तरितेपि गन्धवतीपृ-
थिवीपदवाच्येत्युपमिति रित्युक्त इति ज्ञेयमिति । तस्मात् । साधर्म्यज्ञा-
नाद् वैधर्म्यज्ञानादुपमिति जननात् । विशिष्येति । विशेषेणापरिचिता
अज्ञाता शक्तिर्येन तस्य पदवाच्यतारूपवाक्यार्थानुभवः करणम् । वाक्यार्थ-
स्मरणं व्यापारः । किञ्चिद्गुरुमविशिष्टे सादृश्यवत्ताधीः सहकारिणीत्यर्थः ।
अथ यत्र गुरुरूपेणैवोपस्थितिर्न लघुरूपेणेत्यत्राह यदा चेति । तदवच्छे-
देनैव वाच्यताग्रहः । पदवाच्यताग्रहः । स गुरुधर्मावच्छेदेन पदवाच्यता-
ग्रहः । गौरवेणेति । सम्भवति लघौ शक्यतावच्छेदकत्वे गुरौ तदभावा-

गुरुधर्मस्यावच्छेदकत्वाभावेन तदवच्छेदेन वाच्यताग्रहस्याजननादिति
भावः । अत्रायं संक्षेपार्थः । यदि गुरुधर्मा न शक्यतावच्छेदकत्वादि-
भावप्रत्ययस्यले तत्त्वमात्रस्य शक्यतावच्छेदकत्वपक्षे घटत्वमित्यादौ
घटेतरासमवेतत्वे सति सकलघटसमवेतत्वादिरूपं कथं घटत्वत्वादिकं
शक्यतावच्छेदकमिति चेत् । गुरुसमनियतलघुधर्माभावे गुरावपि शक्यता-
वच्छेदकत्वनियमादुरोरपि घटत्वात्वादेः शक्यतावच्छेदकत्वादिति । अ-
त्रेदं विचार्यते । घटत्वमित्यादौ घटेतरासमवेतत्वे सति सकलघटसमवे-
तत्वादिकं भावप्रत्ययेनोपस्थाप्यते घटाद्युपलब्धिस्तु प्रकृतित एव भावप्र-
त्ययस्येतरासमवेतत्वादौ शक्तिः । अत्र यद्यपीतरासमवेतत्वमितरसमवे-
तत्वत्वावच्छिन्नाभावः । स च घटत्वादौ बाधितो घटादेरपि किञ्चिदपे-
क्ष्येतरत्वात्तथापीतरावृत्तित्वमभावः साकल्यं वृत्तिश्चेति । विशङ्कलिते-
ष्वेव तेषु भावप्रत्ययस्य शक्तिरिति । अत्र घटसमिध्याहारादुत्तरत्वस्य
घटवृत्तित्वस्य च प्राप्तिस्तथा च घटेतरत्वस्य सामानाधिकरण्येन समवेते-
तच्च घटेतरसमवेतत्वावच्छिन्नप्रतियोगितयाऽभावे स च घटत्वेत्येति । एवं
साकल्यं घटे स च वृत्तित्वे तादृशवृत्तित्वं च घटत्वेत्येति । न चैवमात्मे-
तरावृत्तित्वे सति सकलात्मवृत्तित्वस्यात्मगतबहुत्वेऽपि सत्त्वादात्मत्व-
पदाद्बहुत्वविशेषप्रत्ययापत्तिरिति वाच्यम् । भावप्रत्ययस्य प्रकृत्यर्थतावच्छे-
दकबोधकत्वव्युत्पत्तः । न च घटत्वादेरपि कालिकसम्बन्धादिना घटे-
रवृत्तित्वादसम्भव इति वाच्यम् । प्रकृत्यर्थतावच्छेदकसम्बन्धेन तदितर-
वृत्तित्वाभावस्य विवक्षितत्वात् । नन्वेवं सत्त्वमित्यत्र प्रकृत्यर्थतावच्छे-
दकसम्बन्धीभूतसमवायेन सदितरवृत्तित्वाप्रसिद्धिः । एवं वाच्यत्वमि-
त्यादौ वाच्यतराप्रसिद्धिः । एवमेकत्वमित्यादौ साकल्याप्रसिद्धिश्चेति
चेत् । अत्रोच्यते । सकलतत्त्वसमवेतत्वमित्यस्य तद्विष्टाभावप्रतियोगिता-
नवच्छेदकत्वे सति समवेतत्वमर्थस्तथा च सत्त्वमित्यत्र सदृश्यन्योन्याभा-
वप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे सति समवेतत्वमन्ततम् । तत्र सदितरासमवे-
तत्वमिति दलं नोपादेयं गौरवादप्रसिद्धेश्च वाच्यत्वमित्यत्र वाच्यत्वत्व-

रूपेण वाच्यत्वमेवार्थः । वाच्यत्वत्वं तु अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इती-
च्छाविषयत्वं स च स्वरूपसम्बन्धविशेषः पदार्थान्तरं वा । यद्वा वाच्य-
त्वमित्यत्र वाच्यनिष्ठाभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमर्थः । इतरावृत्तित्वं
चात्र नोपादेयमिति एकत्वमित्यत्रेतरावृत्तित्वमात्रमर्थो लाघवात् । इत्थं
च तदन्यासमवेतत्वे सति तच्चिष्टान्योन्याभावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वे
सति समवेतत्वं भावप्रत्ययार्थः । घटत्वमित्यादावपि घटेतरासमवेतत्वे
सति समवायसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगितावच्छेदकताकघटनिष्ठान्योन्या-
भावप्रतियोगितानवच्छेदकत्वमित्याद्यर्थः । एवं च सम्बन्धभेदेन यो घट-
त्ववास्तवेदस्य घटे सत्त्वेपि न दोषः । अत्राकाङ्क्षावशाद्घटलाभः । घट-
तदन्योन्याभावयोर्वारद्वयमन्वयः । घटस्य सामान्यावच्छिन्नप्रतियोगिता-
कत्वसम्बन्धेनान्यपदार्थैकदेशेऽन्योन्याभावेऽन्वयः । तादृशान्योन्याभा-
वस्य सामानाधिकरण्येन समवेते तादृशसमवेतस्य तादृशप्रतियोगिताक-
त्वसम्बन्धेन पुनःपदार्थैकदेशेऽन्योन्याभावे तादृशान्योन्याभावतश्चाभेदेन
घटत्वेन्वयः । अन्यथानुपपत्त्यैकदेशान्वयस्वीकारात् । एवं च प्रथमदलेपि
शक्तिद्वयमन्यस्मिन्समवेते चेति । एवमपि मदलेपि शक्तिद्वयमन्योन्याभावे
प्रतियोगितावच्छेदके चेति । अत्राकाङ्क्षालभ्यघटस्यान्योन्याभावे तदन्या-
न्याभावस्यावच्छेदके तदवच्छेदकस्य पुनरन्योन्याभावे तदन्योन्याभाववतो
ऽभेदेन घटत्वेन्वयस्तथा च प्रकृतिप्रत्ययाभ्यां घटत्वमित्यादौ घटान्यस-
मवेतान्योन्याभाववदभिन्नं घटनिष्ठान्योन्याभावप्रतियोगितावच्छेदका-
न्योन्याभाववदभिन्नं च घटत्वमित्यादिबोध इति । एवमन्यत्रापि व्युत्प-
त्तिवैचित्र्यादेरुपपत्त्यर्थस्यापरपदार्थान्वयः । अनयैव च रीत्या एव कार-
स्यार्थाऽपि बोध्यः । अत्रैवकारस्यार्थाऽपि प्रसङ्गाद्विचार्यते । विशेष्यसङ्गते-
वकारस्यान्ययोगव्यवच्छेदे शक्तिः । यथा पार्थ एव धनुर्धर इत्यादौ पार्था-
न्यस्मिन्धनुर्धरत्वस्य व्यवच्छेदः । धनुर्धरत्व च धनुःसंयोगानुकूलशिता-
विशेषः । स च विलक्षणज्ञानादिरूपः पार्थ न त्वन्यत्रेति । विशेषणस-
ङ्गतेवकारस्यायोगव्यवच्छेदे शक्तिः । यथा शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्ख-

त्वावच्छेदेन पाण्डुरत्वायोगो व्यवच्छिद्यते । क्रियासङ्गतस्यैवकारस्यात्य-
न्तायोगव्यवच्छेदे शक्तिः यथा नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादौ सरोजे नीलभ-
वनात्यन्तायोगो व्यवच्छिद्यत इति । अत्रायं निष्कर्षः । क्रियासङ्गत-
स्थलेपि नात्यन्तायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । किंत्वयोगव्यवच्छेद एव परं तु
पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यनान्वयः । सरोजं नीलं भवत्येवेत्यादौ
सरोजत्वसामानाधिकरण्येन नीलभवनायोगव्यवच्छेद एव भासते । कुत्र
चित्क्रियासङ्गतस्थलेपि पदार्थतावच्छेदकावच्छेदेनायोगव्यवच्छेद एव ।
यथा ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादौ ज्ञानत्वावच्छेदेनार्थग्राहकत्वायोगव्यवच्छेद
इति । तथा यत्र पदार्थतावच्छेदकसामानाधिकरण्यनान्वयस्तत्रान्यन्ता-
योगव्यवच्छेद इति गीयते । एवं चात्यन्तायोगव्यवच्छेदे शक्तिरिति तु निर्युः
क्तिकप्रवादमात्रम् । इत्थं च सामानाधिकरण्यनान्वये क्रियाविशेषयोगादे-
र्नियामकत्वमिति शिरोमणिमतं सङ्गच्छते । अत एव ज्ञानं रजतं गृह्णा-
त्येव द्विजो वेदानधीत एवेत्यादौ सामानाधिकरण्येन प्रयोगो निःप्रत्यूहः ।
ज्ञानत्वाव्यवच्छेदेन रजतत्वादिग्राहकत्वायोगव्यवच्छेदाभावात् । वस्तु-
तस्तु शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ पाण्डुरत्वादेरेकदेशतया योगेनान्वयायो-
गान्नायोगव्यवच्छेदोऽर्थः । परमार्थतस्तु सर्वत्रान्ययोगव्यवच्छेद एवार्थः ।
ज्ञानमर्थं गृह्णात्येवेत्यादौ निरूपितत्वं द्वितीयार्थः । आश्रयत्वं लक्षणया
आख्यातार्थः । तथा च ज्ञानमर्थनिरूपितविषयिताश्रयान्यत्वाभाववदि-
त्यन्वयबोधः । परं तु ज्ञानमर्थं गृह्णात्येव नीलं सरोजं भवत्येव जातिम-
द्द्रव्यं भवत्येवेत्यादौ तिङो धर्मिपरतयार्थग्राहकान्ययोगो नीलभ-
वनान्ययोगो नीलान्ययोगो वा जातिमदन्ययोगो वा व्यवच्छेद्य इत्याहुः ।
अत्रान्ययोगव्यवच्छेदे कथं शक्तिः । सर्वेषां सर्वतोऽन्यतयाऽसिद्धत्वादिति
चेत् । उच्यते । भावप्रत्ययवदत्रापि खण्डशः शक्तिस्वीकारात् । तथा
हि । अन्यस्मिन्योगे व्यवच्छेदे चेति । यदि च योगेपि संयुक्तत्वसमवेतत्व-
तादात्म्यभेदेन नानैव शक्तिरिति सूक्ष्ममिदं । तद्वान्यस्मिन्व्यवच्छेदे च
शक्तिरुच्यतां योगांशे तु लक्षणैवेति । पार्थ एव धनुर्धर इत्यत्र पार्थो धनुर्धरः

पार्थान्यो न धनुर्दुर इति । शङ्खः पाण्डुर एवेत्यादौ शङ्खः पाण्डुरः पाण्डु-
रान्यतादात्म्याभाववानित्यादिबोधः । एवं शीत एव स्पर्शा जलवृत्तिरि-
त्यत्र जलवृत्तिः शीतस्पर्शः शीतान्यस्पर्शभिचश्च । पृथिव्यामेव गन्ध
इत्यत्र पृथिव्यां गन्धः पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववान् । चैत्रो जलमेव भुङ्क्ते
इत्यत्र चैत्रो जलं भुङ्क्ते जलान्यत्र भुङ्क्ते इति । वह्निमत्येव धूम इत्यत्र
वह्निमति धूमो वह्निमदन्यसंयुक्ततत्वाभाववानिति बोध इति । एवं च
वह्निमत्याकाशं पृथिव्यामेवाकाशमित्यादयो न प्रयोगाः । वह्निमदन्य
संयुक्तत्वव्यवच्छेदस्य पृथिव्यन्यसमवेतत्वव्यवच्छेदस्य वाकाशे सत्त्वेपि
वह्निमद्वृत्तित्वस्य पृथिवीवृत्तित्वस्य वाकाशे विरहाच्च दोषः । अन्यस्मि-
न्योगव्यवच्छेद इति अन्ययोगस्य वाव्यवच्छेद इति भेदेनान्ययोगव्यवच्छे-
दोऽपि द्विविधः । एवं च पृथिव्यामेव गन्ध इत्यत्र पृथिव्यन्यो गन्धाभाव
वान् गन्धः पृथिव्यन्यसमवेतत्वाभाववानिति द्विविधबोधोऽपि सूपपन्नः ।
जातिमत्येव सत्तयादौ जातिमदन्यः सत्ताभाववानिति बोधः । जातिम-
दन्यसमवेतत्वाभावस्याप्रतिद्वैरित्युक्तदिशा सुधीर्भिर्बिभाव्य बोध्यमिति-
संज्ञेयः । अत्रेदं बोध्यं नीलं सरोजं भवत्येवेत्यादावयोगव्यवच्छेदस्येवान्य-
योगव्यवच्छेदस्यापि सामानाधिकरण्यमात्रेण बोधः । ज्ञानमर्थयाहकं
भवत्येवेत्यादौ तु ज्ञानत्वावच्छेदेनार्थयाहकान्यत्वव्यवच्छेदः । ननु नीलं
सरोजं भवत्येवेत्यत्र सामानाधिकरण्येन ज्ञानमर्थयाहकं भवत्येवेत्यत्र त्व-
वच्छेदकावच्छेदेनान्य इत्यत्र किन्नियामकमिति चेन्न । तत्समभिव्या-
हारविशेषस्यैव तत्र नियामकत्वात् । एवं च सामानाधिकरण्यमात्रेणा-
न्यबोधे क्रियाविशेषयोगादेर्नियामकत्वाद् अवच्छेदकावच्छेदेनान्यबोधे
त्वेवकारस्यैव हेतुत्वमिति दिक् । अथवाऽन्ययोगव्यवच्छेदे न शक्तिः ।
पार्थ एव धनुर्दुर इत्यादौ पार्थान्ययोगस्य पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्नप्रतियो-
गिताकत्वसंसर्गेण व्यवच्छेदेऽन्वयात् । न च तादृशसंसर्गलाभः कथ-
मिति वाच्यम् । रक्तो दण्डो नास्तीत्यादौ रक्तोपलितस्य दण्डादेर्नञ्जं न्य-
यात् । उक्तदण्डत्वावच्छिन्नप्रतियोगिताकत्वस्येव पार्थान्ययोगत्वावच्छिन्न

प्रतियोगिताकत्वस्य व्युत्पत्तिलभ्यत्वात् । अथैवमन्ययोगपदार्थैकदेशेऽन्य-
त्वे पार्थपदार्थस्य कथमन्यः पदार्थः पदार्थेनान्येति न तु तदेकदेशेनेति
व्युत्पत्तेरिति । इतरथा लोमवत्सामान्यतः पशुपदार्थस्यैकदेशेन लोमा
सहान्वयात्पशुर्न पशुरित्यादिरपि योग्यतापत्तेरिति चेत् क्वचिदप्युत्पत्ति-
वैविच्यादेकदेशान्वयस्वीकारात् । अत एव दण्डात्पृथगित्यादौ पदा-
र्थैकदेशे पृथक्त्वादौ अवधित्वादेः पदार्थैतरस्यान्यः । अथ तथापि
नामार्थप्रकारकबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वाच्चापार्थस्य पार्थादेः कथ-
मन्यत्वेन भेदान्वयः । अन्यथा पार्था घट इत्यादिप्रयोगापत्तेरिति चेन्न ।
नामार्थप्रकारकनिपातार्थातिरिक्तविशेष्यकबोधे प्रत्ययजन्योपस्थितेहेतुत्वा-
त्कृते च निपातार्थनामार्थयोर्भेदान्वये बाधकाभावात् । विवेचयिष्यन्ते
चेदमुपरिष्ठात् । अन्यं तु रूपेण पृथिव्यां वर्त्यत एवेत्यत्र पृथिनिरूपितवृत्ति-
त्वायोगव्यवच्छेद एवार्थः । न तु पृथिविवृत्तित्वान्यत्वव्यवच्छेदो रूपवृ-
त्तिरित्यर्थः तस्य बाधितत्वात् । एवं अतौ स्वदारान्गच्छेदेवेत्यादौ अतु-
कालावच्छिन्नाधिकरणताकः स्वदारगमनायोगव्यवच्छेद इष्टसाधनमि-
त्यर्थात्सर्वत्रायोगव्यवच्छेद एवैवकारार्थोऽस्तु । न चैवं अत्वन्तरे स्वदार-
गमने प्रवृत्तिर्न स्याद्व्यतिक्ञ्चिद्वृत्तौ गमने अत्वन्तरे स्वदारगमनाभावे-
प्यतादृशविध्यर्थसम्भवादिति वाच्यम् । अतु कालीनगमनाभावस्य प्रत्य-
वायजनकतया प्रत्यवायान्तरपरिहारार्थं अत्वन्तरगमने प्रवृत्तिः । अत्रेष्टे
प्रत्यवायाभावस्तत्साधनत्वमेवकारार्थोऽन्वेति । यद्वा अतुकालीनस्वदार-
गमनमिष्टसाधनत्वायोगव्यवच्छेदवदित्यर्थस्तदेष्टसाधनत्वं प्रत्यवायसा-
धनीभूताभावप्रतियोगित्वमिति । न च तथा ऽपि अत्वन्तरगमने प्रवृत्तिर्न-
स्यादिति वाच्यम् । तत्तद्वृत्तुकालावच्छिन्नस्वदारकर्मकस्वकर्तृकगमना-
भावस्य प्रत्यवायहेतुतया तत्र प्रवृत्तिसम्भवादित्याहुः । तत्रधातोर्वृत्ति-
मति लक्षणया पृथिवीवृत्त्यन्यत्वव्यवच्छेदस्य रूपेणेति तृतीयायास्तादा-
त्म्यार्थत्वे तु पृथिवीवृत्त्यन्यतादात्म्यस्य वा लाभात् । अतुकालीनतत्तद्गमन-
मिष्टसाधनान्यत्वव्यवच्छेदवदित्यर्थाच्च दोषलेशोपीति संज्ञेयः । तर्काणञ्च

खिलनवञ्चनाये पश्यन्तु ते ग्रन्थममुं मदीयम् ॥ यतो निदेशाविखिलं
निरीत्य मूकोऽपि गीर्वाणगुरुरपमेयः ॥ श्रीः ॥

अथ शब्दो निरूप्यते तत्र शाब्दप्रमितिकरणं
शब्दः शाब्दत्वं च शब्दात्प्रत्येमीत्यनुभवसिद्धो जा-
तिविशेषः । जन्यशब्दधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वा-
व्यापकजातिशून्यत्वे सति पदविषयकत्वाव्यभिचा-
रिजातिशून्यधीत्वं वा ।

निधाय शङ्करं देवं रामकृष्णं गुरुं हृदि ।

नयं निर्णाय मञ्जय्याः शब्दव्याख्या वितन्यते ॥ १ ॥

शब्दशक्यशक्त्याहकप्रत्यक्षादिप्रमाणोपजीवकत्वात्तद्विरूपणानन्तरं
शब्दनिरूपणमारभते ॥ अथेति । प्रत्यक्षादिनिरूपणानन्तरं वर्तमाननिरू-
पणविषयः शब्द इत्यर्थः । वस्तुतस्तु सङ्गतेरन्तराभिधानव्याप्यत्वा-
भावादिवैव नियामिकेति । “आप्तोपदेशः शब्द” इति सूत्रं तत्रोप-
देशः शाब्दज्ञानमित्याप्तो यथार्थोपदेशो यस्मादित्यर्थे मनसि निधा-
याह शब्द इति । शब्दप्रमाणमित्यर्थः । मणिकारवरणास्तु प्रयोगहेतु-
भूतार्थतत्त्वज्ञानजन्यः शब्दः शब्दप्रमाणम् । अत्र वाक्यार्थज्ञानं विना वा-
क्यरचनारूपप्रयोगाभावादर्थतत्त्वज्ञानमाकाङ्क्षायोग्यतासन्निधिमत्पदकन्द-
वात्मकवाक्यरचनारूपप्रयोगे हेतुस्तथा च प्रयोगहेतुभूतं तज्जननानुकूल-
सहकारिविशिष्टं यत्स्वार्थतत्त्वज्ञानं तज्जन्यो यः शब्दः स प्रमाणशब्दः ।
अत्र घटःकर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादिनिराकाङ्क्षुतिव्याप्तिवारणाय प्रयो-
गहेतुभूतेति । अप्रयोगेऽतिव्याप्तिवारणाय तत्त्वपदं । आनुपूर्व्यामतिव्या-
प्तिवारणाय शब्दपदं । न चायोगेऽतिव्याप्तिः । तत्र प्रयोगहेतुभूतार्थ-
तत्त्वज्ञानरूपेस्वरज्ञानजन्यत्वादिति वाच्यम् । अर्थपदेन स्वार्थस्य विवक्षि-
तात्वात् । तथा च स्वार्थत्वस्य स्वज्ञाप्यार्थत्वस्य विवक्षितत्वाच्च तत्त्वपद-
विषयः । अथ विमलं जलं नद्याः कच्छे महिषश्चरतीत्यत्राव्याप्तिः । न च

शब्दप्रमाणत्वन्तस्य नेति वाच्यम् । प्रमितिजनकत्वेन तस्य प्रमाणत्वात् ।
इतरथा तस्य प्रमाजनकत्वेन प्रमाणान्तरत्वापत्तिरिति चेन्नैवम् । यत्र
विमलं जलमित्यश्रुत्वेन नद्याः कच्छे महिषश्चरतीति शृणोति तत्राका-
ङ्क्षादेः सत्त्वादित्याहुः ॥ अत्र शाब्दत्वं शब्दजन्यप्रमात्वं शब्दत्वं च शब्द
जन्यप्रमितिकरणत्वमित्यन्याश्रय इत्यत आह शाब्दत्वमिति । तथा
चैतादृशानुव्यवसायो हि जातिविशेषावच्छिन्नमवलम्बते स च जातिवि-
शेषः शाब्दत्वमिति भावः । ननु शब्दात्प्रत्येमीत्यनुव्यवसायोऽनुमिति-
त्वावच्छिन्नमेवालम्बते न तु शाब्दत्वावच्छिन्नं तथा हि गामानयेत्या-
दि पदानि तात्पर्यविषयवृत्तिस्मारितपदार्थसंसर्गप्रमपूर्वकाणि आकाङ्क्षाया-
भ्यतासत्तित्पदकदम्बत्वादित्यनुमानादेव शाब्दबोधाभिमतसिद्धिर्भवि-
ष्यतीत्यतोऽनुमितिभेदटितं शाब्दत्वमाह जन्येत्यादि । यद्वाः शब्द
इतरेभ्यो भिद्यते शाब्दत्वाद् इत्यत्र हेतुपक्षतावच्छेदक्योरैक्यात् सिद्धु-
साधनमित्यत आह जन्येत्यादि । जन्या या पदधीस्तज्जन्यत्वव्यभिचारिणी
याऽनुभवत्वाव्यापिका जातिः प्रत्यक्षत्वमनुमितित्वं च । पदविषयकत्वा-
व्यभिचारिणी जातिरूपमितित्वं । उपमितेरयङ्गव्यपदवाच्य इत्याकारकत्वेन
पदविषयकत्वात्तादृशजातिशून्यत्वं शाब्दबोध एवेति ।

सत्यन्तं प्रत्यक्षानुमितिस्मृतीनां वारणाय ।

तत्र तादृशीनां प्रत्यक्षत्वादिजातीनां सत्त्वात् । जा-
तिशून्यत्वमनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं चासम्भवि
अनुभवत्वादीनां तदव्यापकशाब्दत्वस्य च सत्त्वात् ।
जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचारिजातिशून्यत्वमपि तथा
तादृशानुभवत्वादीनां सत्त्वात् पदधीजन्यत्वव्यभिचा-
र्यनुभवत्वाव्यापकजातिशून्यत्वं चानुमितावपि अनु-
मितित्वस्य भगवत्पक्षधीजन्यत्वाव्यभिचारित्वादता

समुदितमुपात्तम् । उपमितावतिव्याप्तिवारणाय शून्यान्तम् । जात्यादावतिव्याप्तिवारणाय धीपदम् ।

तत्र प्रत्यक्षादिप्रमायां । तादृशीनां जन्यपदधीजन्यत्वव्यभिचार्यनुभवत्वाव्यापकजातीनां । पृथग्यावृत्तिमाह जातिशून्यत्वमित्यादिना तदव्यापकेति अनुभवत्वाव्यापकेत्यर्थः । तथा असम्भवि । तादृशानुभवत्वादीनां जन्यपदज्ञानजन्यत्वव्यभिचारिजातिरूपानुभवत्वादीनां । सत्त्वात् शाब्दबोधे सत्त्वात् । प्रत्यक्षत्वस्य पदधीजन्यत्वाभाववदौश्वरज्ञानवृत्तित्वेन प्रत्यक्षे निरुक्तजातिशून्यत्वाभावादनुमित्यादावपीत्युक्तम् । समुदितं सत्यन्तपूर्णं । उभयत्र जातिपदं समवायेन जातिशून्यत्वलाभाय तेन प्रत्यक्षत्वादेरुपमितित्वस्य च कालिकसम्बन्धेन शाब्दबोधवृत्तित्वेऽपि न ततिः ।

सोऽयं शब्दः सकलजनानुभवसिद्धो दुरपह्वस्तज्जनकत्वमपि तथा । आगोपालाङ्गनमाचपण्डितं चैववाक्यादमुमर्थं प्रत्येमीति प्रतीतेः । केवलमनुमानविधयाऽन्यथावेति विप्रतिपद्यन्ते । तत्रानुमानविधयैति वैशिकाः ।

ननु शब्दो न प्रमाणं प्रमारूपकलानुपधायकत्वात् । न च शब्दो न प्रमाणमिति वाक्यस्य प्रामाण्ये शब्दस्य प्रामाण्यं सिद्धमेव एतद्वाक्याप्रामाण्ये स्वस्याप्रामाण्यबोधकवाक्यस्याप्रामाण्यादप्रामाण्यरूपविषयवाधात्स्वस्य प्रामाण्यं तथा च सुतरां शब्दस्य प्रामाण्यमिति वाच्यम् । शब्दो न प्रमाणमित्यस्य प्रमित्यजनक इत्यर्थात् । तथा चानुपदवत्यमाणानुमानविधया शब्दस्य प्रामाण्यमिति वैशेषिकमतमभिसन्धाय तन्मतं निराकर्तुं स्वमतमुररीकर्तुं भूमिकामारचयति । सोऽयमित्यादिना दुरपह्वः चैत्रशब्दो मया ज्ञात इति

प्रतीतेरिति शेषः । तथा च तादृशप्रतीतेः सत्त्वाच्छब्दो न निराकर्तुं शक्य इत्यर्थः । तज्जनकत्वं शब्दजनकत्वं । यथानिराकर्तुंशक्यं । अथ शब्दस्य शाब्दबोधजनकत्वं निखिललोकानुभवरूपं प्रत्यक्षं प्रमाणं दर्शयति आगोपालेति । ननु गोपालानुभवान्न वस्तुसिद्धिरित्यत आचेति । आपण्डितं चेत्यर्थः । तत्र विवादाङ्गसंशयजननीं विप्रतिपत्तिमाह । केवलमिति । अन्यथा स्वातंत्र्येण । अथ शब्दो न मानान्तरं पदार्थसंसर्गस्यानुमादेव सिद्धिरिति वैशेषिकमतमाह तत्रेति ॥ तेषामयमाशयः दण्डनगामभ्याजेति पदानि ज्योतिष्टोमेन स्वर्गक्रामो यजेतित्यादिपदानि वा तात्पर्यविषयवृत्तिस्मारितपदार्थसंसर्गज्ञानपूर्वकाणि आकाङ्क्षायोग्यता सत्तिमत्पदकदम्बकत्वाद् घटमानयेत्यादिपदकदम्बवत् ॥ तात्पर्यविषयो यो वृत्तिस्मारितपदार्थसंसर्गस्तज्ज्ञानपूर्वकाणीत्यर्थः ॥ अत्र तात्पर्यविषयेण दण्डस्य कर्मत्वादिनार्थान्तरवारणाय तात्पर्यविषयकत्वं संसर्गविशेषणम् । न च दण्डकर्मत्वयोरपि संसर्गस्य प्रत्येकं तात्पर्यविषयकत्वात्तद्विषयतादवस्थमिति वाच्यम् । कर्मत्वपदार्थं दण्डपदार्थान्वयतात्पर्यस्याविवक्षितत्वात् । न च सैन्यवमानयेत्यादौ प्रथमं तुरङ्गबोधे तात्पर्यं पश्चाच्च लवणबोधे तत्र प्रथमं लवणबोधेनार्थान्तरं स्यादिति चेत् । अव्यवधानेन तात्पर्यविषयकत्वस्य विवक्षितत्वात् । यत्र तुरङ्गलवणोभयोपस्थापकं सैन्यवमानयेत्युक्तं तत्रोभयत्रापि प्रकारान्तरेण तात्पर्यग्रहः लवणस्यैव स्मृतिस्तत्रास्मारिततुरङ्गसंसर्गसिद्ध्यर्थान्तरवारणाय स्मारितेति । न च यत्र सैन्यवपदादव्यवधानेन लवणस्मृतिस्तत्राव्यवधानेन लवणसंसर्गसिद्ध्यर्थान्तरत्वमिति वाच्यम् । अव्यवधानेन स्मारितत्वस्य विवक्षितत्वात् । वस्तुपदात्समवायेनोपस्थापिते गगनत्वेन गगने तत्र गगनत्वेन संसर्गसिद्धिवारणाय वृत्त्येति । अयमेति पुत्रो राज्ञः पुरुषोपमार्यतामित्यादौ योग्यासन्नयो राजपुरुषपदयोस्तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानपूर्वकत्वाभावेन साध्याभावसत्त्वाद् व्यभिचार इति हेतावाकाङ्क्षेति । वज्रिना सिञ्चतीत्यादौ सेकपदार्थं वज्रिकरणत्वपदार्थस्यान्वयाभावेन व्याभिचार इति योग्येति । यत्र प्रथमं

तुरङ्गबोधे पश्चाल्लवणबोधे तात्पर्ये तत्र प्रथमं लवणसंसर्गमादाय व्यभि-
चार इत्यासत्तिपदम् अव्यवधानेन पदार्थबोधतात्पर्यकपदोच्चारणपरम् ।
आकाङ्क्षादीनां च ज्ञानं शाब्दबोधे हेतुः । अन्यथा तद्वद्भ्रमाच्छाब्दभ्रमा-
नुपपत्तेः । तथा च पदार्थसंसर्गस्यानुमानादेव सिद्धेः शब्दो न प्रमाणमिति
तदपरे न क्षमन्ते । तथा हि । इष्टतावच्छेदकप्रतियोगिकपुरोवृत्त्यनुयोगि-
कार्यज्ञानान्त्वेन प्रवर्तकत्वं न तु तज्ज्ञानज्ञानत्वेन गौरवादिदं रजतमिति
ज्ञानजन्यप्रवृत्तौ व्यभिचाराच्चेति । नन्वर्थज्ञानज्ञानमर्थज्ञानं भवत्येवेति
चेन्न । तथा सति रजतत्वं समवाय इतिज्ञानादपि प्रवृत्त्यापत्तिः । प्रमेय-
वदितिज्ञानादपि च रजतार्थिनः प्रवृत्त्यापत्तिरिति दिक् । नन्वेते पदार्था-
स्तात्पर्यविषयपरस्परसंसर्गवन्तः आकाङ्क्षायोग्यतासत्तिमत्पदस्मारितत्वा-
दित्यनुमानाद्विशिष्यपदार्थसंसर्गसिद्धिः । यद्यदाकाङ्क्षावत्पदस्मारितं
भवति तत्तत्पदार्थसंसर्गवद्ववतीति व्याप्तिलाभाय मिथः पदम् । अयमेति
पुत्रो राज्ञः पुद्गोपसार्यतामित्यत्र राजपुद्गयोः तात्पर्यविषयसंसर्गाभा-
वेन व्यभिचारवारणाय हेतावाकाङ्क्षेति । सेकपदार्थं वह्निकरणत्वपदार्थ-
संसर्गाभावाद्यभिचार इति योग्यतेति । येन संसर्गोन्वान्वयबोधे तात्पर्ये
तेन संसर्गेण योग्यतालाभायासत्तिपदम् । तथा च ब्राह्मणे विद्येत्यादौ यत्र
विद्यात्वावच्छिन्नसंसर्गं तात्पर्यं तत्र विद्यात्वसामानाधिकरण्येन संसर्गस्य
न योग्यत्वमिति । स्वरूपसदाकाङ्क्षादेः सत्त्वे शाब्दबोधानुदयात्तद्वद्भ्रमा-
च्छाब्दभ्रम इति आकाङ्क्षादिज्ञानस्य शाब्दबोधे हेतुत्वमवश्यं वाच्यं
तथा चाकाङ्क्षादिमत्पदस्मारितत्वरूपहेतुज्ञानात्तल्लङ्घकानुमितिरेवभवि-
ष्यतीति चेन्न । योग्यतायाः संशयनिश्चयसाधारणज्ञानस्य हेतुत्वेन
तत्संशयेऽपि शाब्दबोधात्तद्वृत्तिलङ्घननिश्चयाभावेनानुमित्यनुत्पत्तेः । अथ
धूमोयमालोकोवेति संशयाद्ययानुमितिस्तथास्त्विति चेन्न तत्रोभयस्मिन्नपि
व्याप्तिनिश्चयसत्त्वेनान्यतरस्य पक्षे निश्चये व्याप्तिविषयपक्षधर्मतानिश्च-
यादनुमितिः अत एव धूमोऽयं धूलीपटलं वेति संशयाच्चानुमितिः । अपि
च प्रत्यक्षादिना संसर्गनिश्चयेऽपि शाब्दबोधो जायत एव । अनुमितिं प्रति

तु सिद्धैर्विरोधित्वेन भवन्मते सा न स्यात् । न च सिद्धेः शाब्दबोधीय-
भिन्नानुमितिर्विरोधित्वमिति वाच्यम् । तत्प्रकारकानुमितित्वावच्छिन्नं प्रति
तत्प्रकारकसिद्धित्वस्यैव लाघवेन प्रतिबन्धकतावच्छेदकत्वादिति । किं च
श्रोतव्य इत्यत्र श्रवणस्यानुमित्यात्मकमननभिन्नन्यापदेशाच्छाब्दबोधस्या-
नुमितिभिन्नत्व श्रुतेरपि भार इति संक्षेपः । जरामीमांसकास्तु । अयं वक्ता
प्रकृतवाक्यार्थयथार्थज्ञानवान् आप्तत्वादिति यत्कृवाक्यार्थज्ञानानुमानेन
संसर्गसिद्धौ शब्दस्यानुवादकत्वं तथा च गृहीतयाहित्वेन लौकिकशब्दस्या-
प्रमाणत्वं । वेदे तु वक्तुरभावादेव तादृशानुमानाभावेन स्वातंत्र्येण प्रमा-
णत्वमित्याहुस्तत्र । आकाङ्क्षादिघटितायाः सामग्या वेदे कृप्ताया लौकिकेऽपि
सत्त्वेन लोके प्रथमं शाब्दबोधोत्पत्तेर्दुर्वारत्वात् । ननु लोके भ्रमजनकत्व-
शङ्काया विरोधित्वेन तच्चिद्वृत्त्यर्थे प्रकृतवाक्यार्थगोचरयथार्थज्ञानशालित्व-
रुपाप्रोक्तत्वनिश्चयोऽपेक्षितस्तथा च लौकिकशब्दस्यानुवादकत्वं वेदे तु
नित्यनिर्दोषत्वेनैव भ्रमजनकत्वशङ्का नेति चेन्न । चतुरादाविदं भ्रमजनकं न
वेति शङ्कायां विद्यमानायामपि फलजनकत्वमिवात्रापि तच्छङ्कायाः प्रति-
बन्धकत्वाभावात् । न चानाप्तोक्तत्वशङ्कायाः प्रतिबन्धकत्वेन तच्चिद्वृत्त्यर्थ-
माप्रोक्तत्वनिश्चयोऽपेक्षितः । वेदे तु नित्यनिर्दोषत्वेनैव सा नेति वाच्यम्
अनाप्तोक्तत्वशङ्काया अप्रोक्तत्वशङ्कापर्यवसिताया शास्त्राभावशङ्कारूपायाः
प्रतिबन्धकत्वाभावात् । न च शाब्दबोधहेतुतयाप्रोक्तत्वनिश्चयोऽपेक्षितः ।
वेदजन्यशाब्दबोधे व्यभिचारेण कारणत्वाभावात् । लौकिकशब्दजन्यशा-
ब्दबोधे आप्रोक्तत्वनिश्चयस्यापेक्षितत्वमिति चेन्न । आप्रोक्तत्वनिश्चयं
विनापि वेदानुकारेण पद्यमानलौकिकमन्वादिवैवाक्ये वेदत्वभ्रमादौदमि-
मांसकस्य शाब्दबोधात् । आप्तत्वरूपहेतुगर्भवाक्यार्थस्य प्रथमं ज्ञातुमश-
क्यत्वेन हेतोरज्ञानाच्चेति । यदि च वैदिकशब्दज्ञानात् पूर्वमनाप्तोक्तत्व-
शङ्काव्युदासाय नित्यनिर्दोषत्वधीरपेक्षिता तर्ह्येते पदार्था मिथः संसर्ग-
वन्तः दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सति सत्तात्पर्यकपदस्मारितत्वादित्यनुमाना-
त्संसर्गज्ञानोत्पत्तेर्वेदस्याप्यनुवादकतापत्तेस्तदुक्तं कुसुमाञ्जलौ “यामुप-

नूतनशङ्केः स्मारितत्वादभिपदैरमी । अन्विता इति निर्णीति वेदस्यापि न तत्कुत" इति । व्यस्ता निरस्ता पुनूतणस्याशङ्का यत्रेत्यर्थस्तेन दोषवत्पुरुषाप्रणीतत्वे सतीति पर्यवसितं पदैः सत्तात्पर्यकपदैः अन्विता मिथः संसर्गवन्तस्तथा चामीपदार्था मिथः संसर्गवन्तः । सत्तात्पर्यकपदस्मारितत्वादित्यनुमानंलब्धं तत् अनुवादकत्वं कुतो नेत्यर्थः ॥ प्राभाकारास्तु व्यभिचारिशब्दव्यावृत्तमव्यभिचार्यनुगतं प्रमाप्रयोजकं रूपमभ्युपेयं । यदभावादनाप्तोक्तवाक्यचप्रमा । तच्च ज्ञातमुपयुज्यते ज्ञायमानकरणनिष्ठत्वे सति ज्ञानोपयोगि व्यभिचारवैलक्षण्यात् प्रमाहेतुत्वाद्वा । व्याप्तिमच्छब्दशक्तिमच्च । अथ यत्र यथार्थतात्पर्यकत्वं लिङ्गतयानुमितिजनकं तत्र तस्य ज्ञातोपयोगित्वस्य सत्त्वात्सिद्धसाधनमिति चेन्न स्वविषयकव्याप्तिज्ञानाजन्यज्ञानं प्रति ज्ञानोपयोगित्वस्य साध्यत्वात् । न चानुमितेर्व्याप्तिविषयकज्ञानजन्यत्वादृष्टान्तासिद्धिरिति वाच्यम् । स्वघटितस्वविषयकज्ञानाजन्यज्ञानं प्रति ज्ञानोपयोगित्वस्य साध्यत्वात्स्वस्य स्वाघटितत्वेन व्याप्तेर्व्याप्तिघटितत्वेन न दृष्टान्तासिद्धिरिति । ज्ञातोपयोगिनं व्यभिचारवैलक्षण्यमात्रं तु भूयोवयवेन्द्रियसचिर्कषं गतमते ज्ञायमानकरणनिष्ठेति धूमनिष्ठरूपादौ व्यभिचारवारणाय ज्ञातोपयोगीत्युक्तम् । तथा च ज्ञायमानत्वावच्छिन्नकारणताकज्ञानोपयोगीत्यर्थः तच्चात्ममनोयोगे गतमते व्यभिचारवैलक्षण्येति तच्चाप्रमाप्रयोजकभिवन्तार्थकं अनुभवमात्रस्यैव तन्मते प्रमात्वादप्रमा स्मृतिरेव । न च स्मृतिं प्रत्यपि यथार्थतात्पर्यकत्वस्योद्बोधकविधया हेतुत्वादसिद्धिरिति वाच्यम् । ज्ञायमानत्वप्रयुक्तकरणताक्रममितिभिवप्रमितिजनकतानवच्छेदकं सत्प्रमितिजनकतावच्छेदकं यत्तद्वृत्तस्य विवक्षितत्वात् । तथा च यथार्थतात्पर्यकत्वस्य तादृशप्रमितिभिन्नप्रमितिजनकतानवच्छेदकत्वान्न दोषः । न च तथापि परामर्शे पक्षतायां तत्तन्मनोयोगादौ तत्तच्छब्दप्रागभावादौ च व्यभिचार इति वाच्यम् । भावत्वेन विशेषणात्प्रागभावादेवार्णम् । पक्षतायास्तन्मतेहेतुत्वात् । प्रागभावस्यास्वीकाराच्च दोषः । परामर्शेऽपि ज्ञातो-

पयोगित्वं स्वप्रकाशत्वेनेति न दोषः । यद्वा । अनेकप्रमितिजनकतावच्छेदकत्वं विशेषणीयम् । तेन तत्तन्मनोयोगतत्तच्छब्दप्रागभावयोर्वार्णम् ज्ञानाजन्यत्वेन विशेषणात्पक्षतापरामर्शयोर्वार्णम् पक्षतायाः संशयरूपत्वादिति । तच्च तात्पर्यं वेदे न्यायगम्यं । न्यायश्चानादिमीमांसापरिशोधितस्तर्कः । तथा हि कपिञ्जलानालभेतेत्यादौ परार्द्धपर्यन्तानां कपिञ्जलानामालम्बने प्राप्तेः सर्वापदानासामर्थ्यात्पराधं व्यावृत्तिरावश्यकीतिबहुत्वमवश्यं सङ्कोच्यं एकत्वपरत्वे बहुत्वासङ्गतिरिति त्रित्वपरत्वं न तु चतुरादिपरत्वं गौरवात् । चतुरादिपरात्वे त्रित्वस्यावश्यकत्वात् । त्रित्वपरत्वे चतुरादिपरत्वानावश्यकत्वात् । चतुरादिपरत्वे न हिंस्यात्सर्वा भूतानिति वेदस्य प्रतिरोधकत्वाच्च । न च त्रित्वपरत्वे कुतो न प्रतिबन्ध इति वाच्यम् । कपिञ्जलानित्यादिवेदानुरोधेन त्रित्वं प्रतिरोधाभावादिति न्यायाभासाद्यत्र तात्पर्यधीस्तत्रासंभवाद्यहमात्रं न्यायसिद्धतात्पर्यबुद्धेरभावात् । लोके च पुंसां न्यायाविषयेपि तात्पर्यस्य सत्त्वात् । न न्यायगम्यं तात्पर्यं किन्त्वनुमानादिगम्यं । तथा हि इदं वाक्यं भ्रमप्रमादिविशिष्टज्ञानयोरन्यतरजन्यं सत्तात्पर्यकवाक्यत्वादित्यनेनान्यतरजन्यत्वानुमितौ सत्यां ततोऽयं न भ्रमवान् प्रमादवान्वा तदभावावति व्यावर्तकधर्मज्ञानवत्त्वात् । प्रमादश्च घटादिपदे पटादिशक्तिभ्रम एव । न प्रतारकः साधुत्वात् । साधुत्वं तु प्रतीतार्थस्य विपरीतप्रतीतावनिष्ठसाधनताज्ञानवत्त्वं प्रतारणा च प्रतीतार्थस्य विपरीतप्रतिपिपादयिषा अयं नापटुकर्णदोषशून्यत्वात् । अपटुकरणत्वं धान्यवर्णस्याने वर्णान्तरानुकूलयत्नवत्त्वं इत्थं च भ्रमाद्यभावेऽनुमिते इदं वाक्यं यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यं सत्तात्पर्यकभ्रमाद्यजन्यवाक्यत्वात् । मद्वाक्यवत् । यत्तद्गर्भव्याप्त्या विशिष्य यथार्थज्ञानजन्यत्वं सिद्धति । तथा र लोके यथार्थतात्पर्यवाक्यत्वादित्यने उक्तरीत्या विशिष्य यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वे ज्ञाते इदं वाक्यं यथार्थतात्पर्यकं यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्वदित्यनुमानेन यथार्थतात्पर्यवत् इति । यथार्थवाक्यार्थज्ञानजन्यत्ववाक्ये वाक्यार्थस्य विषयीकरणान्जीविककश-

व्योऽनुवादको न तु वैदिकः । वेदे न्यायात्सामान्यतस्तात्पर्यग्रहात् । लोके तु वाक्यार्थस्य बाधितत्वसंशयाच्च सामान्यतस्तात्पर्यग्रह इति वेदे तु वेदार्थत्वेनाबाधितत्वनिश्चय इत्याहुः । अत्रोच्यते । आप्तवाक्याद्यत्र यथार्थतात्पर्यकमिति सामान्यतो निश्चयस्तत्र कथमनुवादकत्वं । एवं यजेतेत्यत्र यजिषदं लिङ्गपदार्थान्वितस्वार्थपरमिति तात्पर्यग्रहे को वा द्वेष इति लोकवेदयोस्तौल्यमेव । ननुक्तमेव लोके बाधितत्वशङ्कया न तात्पर्यग्रहः । वेदे तु वेदार्थत्वेनाबाधितत्वाच्छङ्केव नोदति । तथा च लोके निरुक्तीत्येव तात्पर्यग्रहादनुवादकत्वमिति चेन्न । लोके मन्वादिपुरुषीयतात्पर्यविषयत्वेनाबाधितत्वनिश्चयात् । वेदे नियमेनैव प्रमाणमिति येन न ज्ञायते तस्य वेदेऽपि बाधितत्वसंशयसम्भवाच्च । किं च । भ्रमाद्यभावादिकं निश्चेतुमशक्यत्वात्संशयेऽपि लोकवेदयोः शाब्दबोधोपपत्तेर्न यथार्थतात्पर्यनिश्चयः कारणमिति । किं च यागो नेष्टसाधनमिति ज्ञानसत्त्वपि यजिषदं लिङ्गपदार्थान्वितस्वार्थपरमिति सामान्यतो निश्चयाच्छाब्दबोधः स्यादिति दिक् ॥

नैयायिकास्तु पृथगेव शब्दो मानं न त्वनुमानं शब्दस्यार्थाव्याप्यत्वात् न हि यत्र शब्दस्तत्र घटानयनादिरूपोऽर्थः शब्दस्याकाशवृत्तित्वाद्घटादेश्च तदवृत्तित्वात् । दृश्यते च व्याप्तिज्ञानविधुराणामपि शब्दादन्वयानुभवः ।

स्वमतमाह । नैयायिकाश्चित्त्वत्वेन । परमतं दूषयति । न त्विति यद्वा लाघवादानुमानविधयेव शब्दस्य सामान्यमस्तु किमतिरिक्तप्रमाणान्तरकल्पनयेत्यत आह । न त्विति । अनुमानविधया निरुक्तपदपक्षकपदार्थपक्षकानुमानविधया । अथ वार्थसाध्यकशब्दहेतुकानुमानविधया । तादृशानुमानं त्वानयनादिकं कर्मतासंसर्गं घटादिमत् । आकाङ्क्षादिम-

त्यदकदम्बात् । पटानयनादिवदेवं बोध्यम् । हेतौ वैयधिराण्यप्रयुक्तमव्याप्यत्वमाह । शब्दस्येति । व्याप्यभावं दर्शयति न हीत्यादिना । अत्र व्याप्तौ हेत्वधिकरणं हेतुतावच्छेदकसम्बन्धेन साध्याधिकरणं साध्यतावच्छेदकसम्बन्धेन बोध्यं प्रकृते हेतुतावच्छेदकसम्बन्धः । समवायस्तेन स्वप्रतिपाद्यतादिसम्बन्धेन शब्दस्यानयनादिवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । तदवृत्तित्वात् । साध्यतावच्छेदककर्मतादिसम्बन्धेन गगनादवृत्तित्वात् । तेन येन केनचित्परम्परा सम्बन्धेन घटादेर्गगनवृत्तित्वेऽपि न क्षतिः । ननु स्वप्रतिपाद्यतासंसर्ग एव हेतुतावच्छेदकसम्बन्धोऽस्तु तथा च तेन सम्बन्धेन शब्दस्यानयनादिवृत्तित्वात् शब्दस्याव्याप्यत्वाभावादित्यत आह । दृश्यते चेति । यद्वा ननु न वयं तादृशशब्दार्थयोर्व्याप्यव्यापकभावं दूमः किं तु तादृशशब्दस्मारितत्वायंसंसर्गयोस्तथा चेति पदार्थास्तात्पर्यविषयमिथः संसर्गवन्तः आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बास्मारितत्वादित्यनुमानेन कर्मत्वदौ घटादिसंसर्गसिद्धिरित्यत आह । दृश्यते चेति । व्याप्तिज्ञानविधुराणां व्याप्तिज्ञानशून्यानां । तथा च शब्दश्रवणोत्तरं कटितिनियमेन व्याप्तिज्ञाने मानाभावादिति भावः ॥

न चायमनुमितिरूपस्तस्या व्याप्तिधीजन्यत्वात् प्रतीयन्ति च लौकिकाः अननुमितमसाक्षात्कृतं च श्रुतमिदं नैयायिकेभ्य इत्यलमतिविस्तरेण ।

भान्तः शङ्कते न चायमिति । अयं अनुभवः तस्याः अनुमितेः । ननु शब्दस्य पृथक्प्रामाण्यकल्पनापेक्षया लाघवात्सर्वत्र शब्दश्रवणोत्तरं व्याप्तिज्ञानं ज्ञायत एवेति कल्पनीयमत आह प्रतीयन्ति चेति । यद्वा न चानुभवानुसारिणी व्यवस्था अन्यथा साक्षात्करोमीत्यनुभवानुसंगानुमिनामीति प्रतीत्यानुमिति रपि न सिध्येतेति । शाब्दबोधेऽपि विलक्षणानुभवं दर्शयति । प्रतीयन्ति चेति । प्रतीयन्तीदृशप्रत्ययेन निश्चिन्त्यन्ति । लौकिकाः लोके भवाः । शाब्दबोधस्यानुमित्यात्मकत्वे प्रतिपादितं तद्व-

दसिद्धावुक्तेच्छावत्त्वात्प्रागनुमितमित्युक्तम् । साक्षात्कारभित्तव्यस्य
परेण प्रतिपादनात्तद्वेदसिद्धावुक्तेच्छाया अभावात् । अत एव नोपमित-
मिति स्वयं नोक्तम् । तथा चासाक्षात्कृतमिति प्रसङ्गादुक्तम् । नैयायिकभि-
न्नानां शास्त्रज्ञानां तत्र विद्वेषाच्चैयायिकेभ्य इत्युक्तम् । एवं च क्रियावैल-
ख्याधीनतया विलक्षणं कारणमवश्यं वाच्यं स एव शब्द इति भावः ।
अत्र नैयायिकपदमाप्तस्याप्युपलक्षणमित्याप्तात् श्रुतमित्यर्थः । शब्दयामि-
श्रणोमीति विलक्षणप्रतीतिसिद्धायाः शब्दत्वज्ञातेस्तदवच्छिन्नमप्यत्याका-
ङ्क्षादिविज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनावश्यकत्वे पुनर्व्याप्तिज्ञानस्य हेतुत्वकल्पनं
तत्रानुमितित्वजातिकल्पने गौरवमिति बोध्यम् । विस्तरस्तु शब्दबोधस्या-
नुमित्यात्मकत्वे बहिर्व्याप्याभाववान्यर्धतो बहिर्मानिति शब्दबोधो न
स्यात् । अनुमितौ बहिर्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य हेतुत्वात् । तादृशशब्दबोधे
बहिर्व्याप्यवत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वाच्चानुमितिरूपो बोध्यः ।

ननु यदि स्वातन्त्र्येणैव शब्दो मानं तदा घट-
मानयेत्यतः पामणामप्यर्थप्रत्ययः स्यादिति चेन्न ।
शक्तिग्रहस्यापि सहकारित्वात् पामणां च घटादि-
शब्दशक्तेरग्रहात् । अथ केयं शक्तिः अभिधानामप-
दार्थान्तरं सङ्केतग्राह्यमिति मीमांसकाः । नैयायिका-
स्त्वावश्यकत्वात्सङ्केत एवाभिधा न पदार्थान्तरं मा-
नाभावात् ।

ननु घटमानयेत्यादि वाक्यात् पामराणामपि शब्दबोधः स्यादि-
ति बाधकसत्त्वात्कथं शब्दस्य स्वातन्त्र्येण प्रमाणत्वमित्याह नान्वित्यनेन ।
अथ वैतावता प्रबन्धेन शब्दबोधकरणत्वं शब्दे सिद्धम् । तच्च न स्वरू-
पतः तस्याशुतरविनाशित्वात् । नापि ज्ञायमानस्य मौनश्लोकादौ
अभिचारात् । तत्र पदाभावेऽपि शब्दबोधोदयात् । किंतु पदज्ञानं करणं

तच्च पदार्थोपस्थितिजननद्वारा इतरथा पदज्ञानेऽसति प्रकारान्तरेण
पदार्थोपस्थितौ शब्दबोधापत्तेः । तज्जनकत्वं च पदज्ञानस्यैकसम्बन्धि-
ज्ञानस्यापरसम्बन्धिस्मारकत्वेनापरसम्बन्धिस्मृतिजनकत्वम् । पदस्य
सम्बन्धित्वज्ञानाधीनं तत्सन्धित्वज्ञानं न येन केनचित्सम्बन्धेन अन्यथा
समवायेन दस्तुपदोपस्थितिपिनस्य गगनस्य शब्दबोधापत्तिः । किं तु वृत्त्या
वृत्तिश्च शक्तिलक्षणात्यतरसम्बन्धस्तथा च शक्तिलक्षणात्यतरसम्बन्धेन
पदार्थोपस्थितिद्वारा शब्दबोधजनकत्वं पदज्ञाने सिद्धम् । तत्र शक्तिं प्रति-
पादयितुं भूमिकामारचयति नन्वित्यादिना ॥ इयं शब्दबोधसहकारीभूत-
शक्तिग्रहविषयिणी पदनिरूपितार्थनिष्ठा । ननु शक्तिस्तव मते ऽस्माच्छब्दा-
दयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छारूपा तादृशज्ञानं तादृशकृतिर्वेति विनिगम-
नाविरहेण तादृशज्ञानेच्छाकृतीनां त्रयाणां कारणेतेति लाघवात्पदार्थान्तरं
स्वीकृत्य ज्ञानस्य कारणत्वकल्पने एक एव कार्यकारणभाव इति मीमां-
सकमतमाह अभिधेति । सङ्केतग्राह्यं अस्मच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इति
सङ्केतग्राह्यं आवश्यकत्वात् तवाभिमतशक्तिग्राहकत्वेन सङ्केतस्यावश्य-
कत्वात् । नन्वभिहितमेव विनिगमनाविरहात्सङ्केतरूपा न शक्तिरिति
पदार्थान्तरं कल्पनीयमत आह । मानाभावादिति । तवापि शक्तिग्राह-
कसङ्केतस्यापि ज्ञानादिना विनिगमनाविरहः अतिरिक्तपदार्थकल्पनं चेति
महद्गौरवमिति भावः ॥ किं च तवमते ईश्वरानङ्गीकारेण चैत्रादेस्ताह
शीच्छा वाच्या । तथा च चैत्रेच्छा मैत्रेच्छा वा तज्ज्ञानं कृतिर्वेति
विनिगमन विहारेण चैत्रादेरनन्तत्वेन चानन्तकार्यकारणभावापत्तेः ।

स च सङ्केतोऽस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य
इत्याकारिकेच्छा । हन्तैव पामरादिसङ्केतिता अपि
ज्ञप्ता अभिधायिका स्युरिति चेन्न । नहि सङ्केतमा-
त्रमभिधा किन्त्वीश्वरसङ्केतः न चापभाषिते सोऽस्ति
मानाभावात् कथन्तर्हि ततोऽन्वयबोध इति चेत्

शक्तिभ्रमादिति गृहाण । कथन्तर्हि पामरादीनामीश्वरम-
विदुषां मीमांसकादीनां चार्थप्रत्ययः शब्दादिति चेदुच्यते
न तावदीश्वरसङ्केतत्वेन तद्ग्रहः कारणं किन्तु सङ्केतत्वेन ।
अस्ति च तेषामपि तथा ज्ञानं आधुनिकसङ्केतितानां
चैत्रादिशब्दानां का गतिरिति चेत् द्वादशे ऽहनि पिता
नाम कुर्यादिति सामान्यतस्तस्यापीश्वरसङ्केतितत्वादिति
गृहाण ।

अस्मादिति ॥ न च विनिगमनाविरहेण शक्तेरस्माच्छब्दादयमर्थो
बोद्धव्य इत्याकारकज्ञानेच्छाकृतीनां शाब्दबोधहेतुत्वप्रसङ्ग इति वाच्यम् ।
ईश्वरज्ञानकृत्योर्निखिलविषयकत्वस्वीकारेऽपि निखिलघटत्वादिप्रकारिता-
या अस्वीकारेणेच्छाया घटत्वादिप्रकारिकायाः शक्तित्वे एकत्र पक्षपाति
नियुक्तिरूपाया विनिगमनायाः सत्त्वात् । न च ज्ञानेच्छाकृतीनां समान-
प्रकारकत्वनियमेन ज्ञानकृत्योस्तादृशप्रकारिताऽवश्यं वाच्येति वाच्यम् ।
जन्यस्थले तादृशनयमस्वीकारात् । तत्र हि यत्प्रकारकं ज्ञानं तत्प्रकारि-
केच्छा जायते एवं तत्प्रकारिकैव कृतिरिति । नित्येच्छा तु न ज्ञानजन्य-
त्वेन सिद्धा अपि तु धर्मिग्राहकप्रमाणेनेति । न चेच्छायामेव प्रकारिताख्य-
विषयितायां किं मानमिति वाच्यम् । वेदजन्यशब्दबाधे तात्पर्यज्ञानस्य
हेतुत्वं निखिललोकसिद्धं तत्र तात्पर्यं तत्प्रतीतीच्छयोच्चरितं वं । प्रकृते-
ज्योतिष्टोमपदात् ज्योतिष्टोमरूपोऽर्थो बोद्धव्य इति विश्वनाथेच्छारूपां
सा चेच्छा विशिष्यज्योतिष्टोमादिप्रकारिकैवेति । एवं ईदृशेच्छयाः सङ्केतत्वे
ईश्वरसन्तः । अस्माच्छब्दादयमर्थो बोद्धव्य इतीश्वरेच्छा रूपसङ्केतः
अपभाषिते पामराद्यभिहिते । न ईश्वरसङ्केतः तर्हि अपभाषिते
ईश्वरासङ्केतसत्त्वे । ततः अपभाषितशब्दात् । शक्तिभ्रमादिति । गागरी-
शब्दादी घटादिशक्तिभ्रमादिति भावः । ननु भवतु पामरादिसङ्केतित-
शब्दापीश्वरस्वीकर्तृणां विदुषां शक्तिभ्रमः परन्तु पामराणामीश्वरमवि-

दुषां कथं शक्तिभ्रम इत्याह । कथमिति । तर्हि ईश्वरसङ्केतस्य शक्तित्व
पामराणामिति । पामरैर्मीमांसकैश्च कथमीदृशः सङ्केतो ज्ञातव्य इति
भावः । तद्ग्रहः सङ्केतग्रहः किन्त्विति तथा च वस्तुगत्या ईश्वरसङ्केत
उपेक्षित इति भावः । तेषां पामराणां मीमांसकानां चापामरैस्तादृशसङ्केत-
त्वेन ज्ञातुं शक्यत एव परन्तु वक्तुं न शक्यते । यथा स्वसमानाधिकर-
णात्यन्ताभावप्रतियोगितानवच्छेदकावच्छिन्नसाध्यसामानाधिकरण्यरूपा
व्याप्तिर्गृह्यत एव परन्तु वक्तुं न शक्यते कथमन्यथा तेषामनुमितिः
चन्द्रशेखरविद्वेषिणां तु सङ्केतत्वेन ज्ञानं कारणमिति भावः । तेषां
पामराणां मीमांसकानां संकेतत्वेन ज्ञानं । सामान्यतः पिता पुत्रस्य नाम-
कुर्यादिति सामान्यतः । अत्र जगदभिवन्द्य श्रीरामकृष्णभट्टाचार्यचक्रव-
र्त्तिनः । पितानाम कुर्यादित्यत्र पितृपदेन निखिलाः पितर उपस्थाप्यन्ते ।
चैत्रमैत्रादिपदसमभिव्यहाराच्चैत्रमैत्रादिपितर एव बोध्यन्ते । अन्यथा
पितृभ्यो दद्यादित्यत्र चैत्रपितृसंप्रदानकदानाप्रतीतेश्चैत्रादैः श्राद्धादौ प्रवृ-
त्तिर्न स्यात् तथा च चैत्रपित्रे चैत्रो दद्यान्मैत्रपित्रे मैत्रो दद्यादिति बोधः ।
प्रकृते पिता चैत्रपिता चैत्र इति नाम कुर्यात् मैत्रपिता मैत्र इति नाम
कुर्यात् इत्यादिविशिष्येच्छा व च्या तथा चाधुनिकचैत्रादिशब्दा अपि
विश्वनाथसङ्केतिता भवन्त्येवेत्याहुः ।

स्यादेतत् । सोऽयं सङ्केतः कथं ग्राह्यः । उप-
मानादिति चेन्न । तस्य वाक्यार्थज्ञानमूलकत्वात् तस्य
च शक्तिग्रहमूलकत्वादुच्यते । प्रथमतः शक्ति ग्रहो
व्यवहारात्तथा हि घटमानयेति केनचिदुक्तः कश्चन
तदर्थं प्रतीत्य घटमानयति तच्चोपलभमानो बालस्त-
था क्रियया तस्य प्रयत्नमनुमिनोति तेन च घटानय-
नगोचरप्रयत्नेन तस्य ज्ञानमनुमिनोति स्वप्रयत्ने तेन
तथा निश्चयात् । ततस्तद्देतुत्वाकाङ्क्षायामुपस्थित-

त्वाच्छब्दमेव कल्पयति तदनन्तरं घटादिपदानां
प्रेत्येकमावापोद्वापाभ्यां घटपदं घटधीजनकमिति
कल्पयति क्लृप्ते च तस्मिन्नतिप्रसङ्गभङ्गाय तज्जनना-
नुकूलं सङ्केतरूपं सम्बन्धं कल्पयतीति किमनुपपन्नं
तदनन्तरं कचिद्व्यवहाराकत्वचिदुपमानाच्छब्दाच्छ-
ब्दव्याकरणकोषादिति सङ्क्षेपः ।

कथं ब्राह्मः प्रथमतः कस्माद्ब्राह्म इत्यर्थः । अन्यथोपमानादित्यत्र
प्रकारान्तरेणाप्तवाक्यादिनाऽतिदेशवाक्यार्थज्ञानमूलशक्तिग्रहसम्भवादनव-
स्थादिरूपदूषणासङ्गतेः । तस्य उपमानस्य वाक्यार्थज्ञानमूलकत्वात् गो-
सदृशो गवयपदवाच्य इत्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानकारणकत्वात् तस्य वाक्य-
ार्थज्ञानस्य शक्तिग्रहमूलकत्वादिति । गवयपदादीनां शक्तिग्रहे त्वतिदेश-
वाक्याथज्ञानं कारणं तत्र वाक्यस्य पदघटितत्वेन तेषु पदेषु शक्तिग्रहो-
ऽपेक्षितः तच्छक्तिग्रहोप्युपमानादेव वाच्यस्तत्राप्यतिदेशवाक्यार्थज्ञानं कार-
णमित्यनवस्थेत्यर्थः । केनचित् प्रयोजकवृद्धेन । कश्चन प्रयोज्यवृद्धः ।
तदर्थं घटानयनादिरूपमर्थं । तच्च घटानयनं च तस्य प्रयोज्यवृद्धस्य ।
अनुमिनोत् । अयं घटानयनविषयकप्रयत्नवान् घटानयनक्रियावत्त्वात्
इति । तेन बालेन । तथा निश्चयात् ज्ञानजन्यत्वनिश्चयात् ततः
प्रयोज्यवृद्धेर्ज्ञानानुमानानन्तरं । तद्धेतुत्वाकाङ्क्षायां घटानयनज्ञाने हेतुत्वा-
काङ्क्षायां शब्दमेव कल्पयति शब्दमेव तद्धेतुत्वेन कल्पयति । तदनन्तरं
शब्दस्य सामान्यतो हेतुत्वकल्पनानन्तरं । प्रत्येकं विशिष्य । आवापोद्वापा-
भ्यामिति घटमानयेत्युक्ते घटमानयति ततो घटं नय पटमानयेत्युक्ते घटं
नयति पटमानयतीत्यानयननयनरूपाभ्यामावापोद्वापाभ्यां प्रत्येकं घट-
पदं घटज्ञानजनकं आनयनपटमानयनज्ञानजनकमिति कल्पयतीत्यर्थः ।
तस्मिन् शब्दस्य ज्ञानजनकत्वे अतिप्रसङ्गभङ्गाय घटपदादाकाशबोवः
स्यादित्यतिप्रसङ्गभङ्गायेत्यर्थः तदनन्तरं व्यवहारात्प्रथमतः शक्तिग्रहान

न्तरं । व्यवहारात् । प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धस्थले व्यवहारात् । उपमानात्
गवयपदस्थले गवयो गवयपदवाच्य इत्युपमित्यात्मकशक्तिग्रह उपम-
नात् । शब्दाद्यथा कोकिलः पिकपदवाच्य इत्यादिवाक्यरूपशब्दात्पिकप ।
व्याकरणाद्यथा । भूधातोः सप्तात्वविशिष्टे शक्तिः । कोशाद्यथा अम-
रा निर्जरा देवा इत्यादावमरपदस्य देवत्वविशिष्टे शक्तिः आदिपदग्राह्यं
वाक्यशेषादि वाक्यशेषाद्यथा यन्नदुःखेन सम्भिन्नं न च प्रस्तमनन्तरं ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्यदमित्याकारकवाक्यशेषात्स्वर्गप-
दादिशक्तिग्रहः । अत्र दुःखासम्भिन्नत्वमेककालावच्छेदेनैकात्मवर्तित्वस-
म्बन्धेन दुःखाभावविशिष्टत्वं तच्चास्मदादेरपि कदाचिदस्तीत्यतो न च
प्रस्तमिति विच्छेदशून्यमित्यर्थः । कदादिद्विच्छेदशून्यसुखधारास्मदादेर-
प्यस्तीत्यतोऽभिलाषोपनीतमिति शरीरावच्छेदेन फलोपहितेच्छागांचर इ-
त्यर्थः । न च तस्यापि पातादिदुःखसम्भिन्नत्वादसम्भव इति वाच्यम् ।
तद्भिन्नदुःखासम्भिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात् । न च तथापि चक्रवर्त्तिसुखे
गतमिति वाच्यम् । एकजन्मावच्छेदेन दुःखासम्भिन्नत्वस्य विवक्षितत्वात्
तथा च पातादिभूतिजगदुःखभिन्नदुःखावच्छेदकावृत्तिजातिमच्छरीरा-
वच्छेद्यसुखत्वं स्वर्गत्वमिति पर्यवसितं । स्वर्गिशरीरमात्रवर्त्तिनी तादृश-
जातिः सैव शक्यतावच्छेदिका शक्यतावच्छेदकप्रकारेण शक्तेर्बोधजनना-
दिति । यथा वा यवमयश्चरुर्भवतीत्यत्र यवपदस्य कङ्कौ म्लेच्छानां प्रयोगः ।
आर्याणां च दीर्घशूकविशेषे प्रयोगस्तत्र यत्रान्या उपपन्नयो म्लायन्ते अथै-
ते मोदमाना इवातिष्ठन्तीति वाक्यशेषात् । यथा वा वसन्ते सर्वसस्यानां
जायते पत्रशातनं मोदमानश्च तिष्ठन्ति यवः कणिश शालिन इति ।
वाक्यशेषाभिर्णीयते । शक्तिभ्रमात्कङ्कौ प्रयोगः । विवरणाद्यथा पचति
पाकं करोति इति यत्नार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणादाख्यतस्य यत्ने
शक्तिर्गृह्यते । प्रसिद्धपदसन्निध्याद्यथा इह सहकारतरौ मधुरं पिको रौती-
त्यादौ । सहकारादिप्रसिद्धपदसन्निध्यादेव तादृशव्यक्तिविशेषे पिकपद-
वाच्य इति शक्तिग्रहः सङ्ग्रहश्च "शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशासवा-

क्यात् व्यवहारतश्च वाक्यस्य शेषाद्विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपद-
स्य वृद्धः"इति ।

स्यादेतत् द्वयोर्व्यवहारं पश्यता सङ्गतो ग्राह्यस्तवो-
रेव कथं संकेतग्रहः अन्ययोर्व्यवहारादिति चेन्न अनव-
स्थापत्तेः अनादित्वादियमिष्टैवेति चेन्न सर्गादौ तद-
सम्भवात् सर्गादिरेवासिद्ध इति चेन्न कार्यद्रव्यानधि-
करणकार्याधिकरणकालस्य खण्डप्रलयतया प्रलयस्यागम-
सिद्धत्वादुच्यते ।

अनवस्थेति । अन्ययोः सङ्केतग्रहः । इतरयोर्व्यवहारादित्येवमन-
वस्थेत्यर्थः । अनादिसिद्धान्तवस्था न दोषावहेत्याह अनादित्वादिति ।
इयं अनवस्था तदभावात् प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धयोरभावात् । कार्यद्रव्येति
महाप्रलयेऽतिव्याप्तिवारणाय । कार्याधिकरणेति । तच्च भावकार्याधिकर-
णपरं तेन महाप्रलये ध्वंसादेर्वृत्तित्वेपि न क्षतिः । तथा च कालकपाला-
न्यावृत्तिघटप्रागभावः । कार्यद्रव्यानधिकरणकार्याधिकरणवृत्तिः । अभा-
वत्वादाकाशवृत्त्यभाववदिति वृत्तप्रलयसिद्धिः । तथा घटध्वंसं पक्षीकृत्या-
गामिप्रलयोऽपि साधनीयः । एककालीनाः सर्वे परमाणवः कार्यद्रव्याभा-
ववन्तः आरम्भकत्वात् । विनष्टवाय्वारम्भकपरमाणुवदिति । जगत्सन्त-
तिरत्यन्तमुच्छिद्यते सन्ततित्वाप्रदीपसन्ततिवदित्यनुमानात्प्रलयसिद्धिरि-
ति सूचितम् । नन्विदमप्रयोजकमत आह आगमेति आगमसिद्धत्वात् ।
धाता यथा पूर्वमकल्पयदित्यादिप्रलयबाधकागमसिद्धत्वात् ।

सर्गादौ भगवानीश्वरः शरीरद्वयं परिगृह्य तथा
व्यवहरति । ततस्तद्व्यवहारादालः पूर्ववत्संकेतं गृह्णा-
तीति किमनुपपन्नम् । ईश्वर एव किं मानमिति चेत्
सर्गादावन्यथा व्यवहारानुपपत्तिरेव । ननु पूर्वस-

र्गसिद्धसर्वज्ञत्वान्मन्वादय एव व्यवहारप्रवृत्तिहेतवः
सन्निवति चेन्न । तेषां सर्वज्ञत्वे मानाभावात् व्यवहा-
रान्यथानुपपत्तिरेव मानमिति चेन्न पूर्वसर्गे व्यवहार-
रस्यैवमनुप्यनुपपत्तेः तत्राप्येकः कल्प्यनामिति चेन्न ।
प्रतिमर्गभूयसां तथा कल्पनायां गौरवात् अस्त्वेक
एव सर्वत्रमूलमिति चेत्स एवास्माकं भगवानीश्वर
इति दिक् ।

तथा च सर्गादौ प्रयोज्यवृद्धप्रयोजकवृद्धयोरभावात् व्यवहाराभावेन
शक्तिग्रहाभावे पर्यवसिते समाधत्ते सर्गादावित्यनेन तथा व्यवहरतीति
प्रयोजकवृद्धप्रयोज्यवृद्धौ भूयेश्वरो घटमानयेति वाच्यं प्रयोज्य वृद्धं प्रति
वदति स एव घटमानयति । अत्रागमत्वं किमिति प्रसङ्गाद्विचार्यते न ताव-
न्महाजनानां वेदाकारानुगतव्यवहारादुवेदत्वं जातिवशेषः । चैत्राद्यनु-
मापकशब्दवृत्तिजात्या साङ्कर्यात् । नापि मुख्यवेदप्रयोगविषयत्वं मुख्या-
र्याज्ञानात् । नापि शास्त्रासमुदायत्वं तस्य वेदनिरूप्यत्वात् । नापि स्वत-
न्त्रपुरुषप्रणेतृत्वं । अस्मर्यमाणकर्तृकत्वेन तस्य स्वतन्त्रपुरुषप्रणेतृत्वा-
भावात् । तथा च वेदः अपौरुषेयः अस्मर्यमाणकर्तृकत्वादाकाशवत् ।
अत्र वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वात् भारतादिब्रह्मस्यनुमानादुवेदस्य पौरुषेयत्वं
सिद्धे वेदजनकेश्वरसिद्धिः । 'तस्मात्तपस्ते पुनश्चत्वारो वेदा अजायन्त
ऋचः सामानि जज्ञिरे इत्यादि श्रुतेः' । "प्रतिमन्वन्तरे चैषा श्रुतिरन्याभि-
धीयत"इति स्मरणाच्च । न च स्वयम्भूरेष भगवान्वेदो गीतस्त्वया पुरा ।
शिवाद्या ऋषिपर्यन्ताः स्मर्त्तारोऽस्य न कारका इत्यनेन विरोध इति वाच्यम्
तस्य श्रुतिविरोधेनान्यपरत्वात् वेदस्यास्मदाद्यननुभूतत्वेन स्वयम्भूत्वात् ।
अत्र वेदत्वं शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तप्रमाणजन्यप्रमित्यविषयार्थकत्वे-
सति शब्दजन्यवाक्यार्थज्ञानाजन्यप्रमाणशब्दत्वं । अस्यार्थः । शब्दस्तदुप-

जीवि च यत्प्रमाणं तदतिरिक्तं यत्प्रमाणं तज्जन्या या प्रमितिः । तद्विषयार्थकं भिन्नत्वे सति शब्दजन्यं यद्वाक्यार्थज्ञानं तज्जन्यो न भवति यः स प्रमाणशब्द-
त्यर्थः । अत्र सत्यन्तं घटमानयेत्यादिवाक्येऽतिव्याप्तिवारणाय शब्दोपा-
जीव्यनुमानजन्यप्रमाविषयत्वाद्देवार्थस्येति लक्षणमसमं स्यात्तद्वारणाय
तदुपजीवीति । शब्दवेदगोचरप्रमायाः शब्दतदुपजीविप्रमाणातिरिक्तमनो-
योगादिजन्यत्वादसम्भव इति द्वितीयप्रमाणपदं । सर्वेषां प्रमाणानामदृष्ट-
द्वारा परम्परया शब्दोपजीवनात्तदतिरिक्तप्रमाणाप्रसिध्याऽसम्भवः स्यादत-
प्रथमं प्रमाणं यद् शब्दोपजीविता यस्य प्रमाणस्य स्वप्रमाणतव्यवस्थितौ
शब्दोपजीविप्रमाणशब्देन तादृशप्रमाणमुक्तं चक्षुरादिप्रमाणं च न तथा
वेदार्थस्य वेदाभिज्ञस्वरूपभ्रमविषयत्वात् तद्वर्त्यं प्रमाकरणमनोरूप-
प्रमाणजन्यज्ञानविषयत्वाद्देवार्थस्य लक्षणेऽसम्भवः स्यादतः प्रमितोति
प्रमितित्वं सर्वांशे विशिष्टं स्वप्ने तथात्वाभावात् । नन्विदमीश्वरसिद्धौ
सम्भवति स एव नास्तीत्याह ईश्वर इति । श्रित्वादिकं सकर्तृकं कार्यं
त्वात् घटवदित्यत्र कृत्यादिकमकर्तृकं शरीराजन्यत्वादिति सत्प्रतिपक्ष-
ल्लेश प्रतिसन्धाय प्रकारान्तरेणेश्वरं साधयति सर्गादाविति । यद्वा सर्गादौ
व्यवहारसाधक ईश्वर इत्युक्तं तत्रेश्वरे प्रमाणाभावे व्यवहारं कथमिति
पर्यवसिते व्यवहारजनकत्वेनेश्वरसाधनमेवाचितमिति तज्जनकत्वेनेश्वरं
साधयति । सर्गादाविति । पूर्वसर्गसिद्धेति । तथा च पूर्वसर्गे गृहीतस-
ङ्केतानां मन्वादीनामस्मिन्सर्गे व्यवहारजनकत्वमिति भावः । प्रवृत्ति-
हेतवः अतिप्रयोज्यवृद्धस्यानयनादौ प्रवृत्तिहेतवः । मानं सर्वज्ञत्वे
प्रमाणं । पूर्वसर्गेति । मन्वादीनां सर्वज्ञत्वे क्लृप्तेति यद्व्यवहारं दृष्ट्वा
मन्वादीनां सङ्केतग्रहो जातस्त्वं व्यवहारस्यानुपपत्तिरिति भावः । तथा
कल्पनायां प्रवृत्तिहेतुत्वकल्पनायां सर्वत्र जगति । एवं विश्वस्य गोप्ता
भुवनस्य कर्त्ता विश्वतश्चक्षुरुत विश्वतो मुखं विश्वतो बाहुरुत विश्व-
तः स्यात् । स बाहुभ्यां धमति सम्पतत्रैर्धाव भूमी जनयन्नेव एक इत्यादिश्रु-
तयोऽपीश्वरसाधिका इति । अथ प्रयोजनाभावात्कथमीश्वरस्य सर्गादौ

शरीरद्वयपरिग्रहः । न च परदुःखप्रहारणेच्छारूपकरणेव प्रयोजनमिति
वाच्यम् वैषम्यानुपपत्तेः एवं च स्वर्गिणमेव सृजेन्न नारकिणमिति धर्माधर्मा-
दिपरतन्त्रत्वाद्धर्माधर्मानुरूपं फलमिति वाच्यम् । मीमांसकमतप्रवेशात् ।
तथा च कर्मनिमित्तमेव वैलक्षण्यमस्तु कीटादिज्ञानवता किमीश्वरेणेति
चेत् अत्रोच्यते । कार्यत्वावच्छिन्नं प्रति अन्वयव्यतिरेकाभ्यां ज्ञानादीनां
हेतुत्वं तच्च सर्गादौ नास्मदादीनामिति तदाश्रयत्वेनेश्वरसिद्धिः । न
चैवं ज्ञानादीनां हेतुत्वकल्पने कृतं कर्मणां हेतुत्वकल्पनेनेति वाच्यम्
ईश्वरज्ञानादीनां नित्यत्वादेकदा सर्गप्रलयौ स्यातां तथा च तत्तच्छुभा-
शुभकर्मजन्यादृष्टादिसहिता एव ज्ञानादयस्तत्तत्कार्यजनका इति । इत्थं
च सर्गासाधारणक्रमिकादृष्टादिकारणकलापकालिकेश्वरचिकीर्षायास्तादृ-
शप्रलयासारणक्रमिकादृष्टादिसामग्रीकालीनतादृशजिहीर्षायाः सर्वदा वि-
रहान्न दोषः । अत्रेदं प्रतिभाति । खण्डघटः अस्मदादिकृतिभिन्नकृति-
जन्यः घटत्वादाद्यदित्यनुमानादस्मदादिकृतिभिन्ना कृतिः सिद्धा सा
च गुणत्वाद्द्रव्याश्रितेति तदाश्रयस्त्वाश्चर एव अनयैव च रीत्या ज्ञाने-
च्छाजन्यत्वं साध्यं । तथा च कार्यमात्रं प्रतीश्वरज्ञानादिकं कारणमिति
ज्ञानादीनां सर्वविषयकत्वमिति । ननूपादानप्रत्यक्षविधयेश्वरज्ञानस्य हेतु-
त्वात्कार्योपादानमात्रस्य विषयत्वेपि तस्य नित्यगुणादिविषयकत्वे माना-
भाव इति चेन्न । गुणाद्यविषयकज्ञानस्य शशशृङ्गायमाणत्वात् नित्यवि-
षयकज्ञाने तदगुणादिविषयकत्वस्वीकारात् । न चेश्वरज्ञाने विषयतानन्त्य-
मिति वाच्यम् । विषयतायां विषयभेदनियमास्वीकारात् विषयभेदं विना-
पि कारणभेदाद्विषयताभेदस्वीकारात् । यथा विषयभेदं विनापि पराम-
र्षादिकारणभेदादनुमित्यादौ विषयिताभेद इति । तर्हि निर्विषयकत्वमे-
व कुतो नेति चेन्न । कार्यकारणभावानुरोधात्सर्वविषयकत्वस्वीकारात् ।
तथा हीश्वरज्ञानमुपादानप्रत्यक्षविधया हेतुरिति तत्तदुपादानविषयक-
त्वमेव वाच्यम् । तस्य सर्वज्ञत्वे “यः सर्वज्ञः सर्वविदिति श्रुतेरेव”भारः ।

एवं च यत्प्रकारकं ज्ञानं तत्प्रकारिकैवेच्छा यत्प्रकारिकेच्छा तत्प्रकारिका
कृतिरिति नियमादिच्छा कृत्योः सविषयकत्वमिति तत्र ज्ञानादित्रये ईश्वरे
च लाघवादेकत्वं नित्यत्वं च सिध्यति न तु नानात्वमनित्यत्वं च गौर-
वात् । न चास्मदादीनामेव तादृशज्ञानादिकमस्तु किमीश्वरस्वीकारेणेति
वाच्यम् । अस्मज्ज्ञानस्य भ्रमात्मकत्वात् । सर्गादावस्मदादिज्ञानाद्य-
सम्भवाच्च । किं च चैत्रादिभेदेन विनिगमनाविरहादनेकात्मनि तादृश-
ज्ञानादित्रयसम्बन्धकल्पने गौरवाच्चेष्टामाश्रयत्वेनैक एव कल्प्यते स एवे-
श्वर इति । तस्य भगवतो जगद्गोचरत्वाभावात्सर्वेषां प्रत्यक्षात्मकमेव
ज्ञानमिति । अत एव यः सर्वज्ञः सर्वविदित्यादि श्रुतिसिद्धसर्वज्ञमपि
सङ्गच्छते । अत्र पीलुपाकवादिनो वैशेषिकाः पीलौ परमाणौ पाकस्तथा
च तेजः संयोगवशादुघटादीनां द्व्यणुकपर्यन्तानां विनाशः । तत्पूर्व-
रूपविनाशपाकजरूपात्पादौ ततः पुनर्द्व्यणुकादिक्रमेण घटान्तरोत्पत्तिपा-
कजरूपं परमाणवेव द्व्यणुकादौ तु रूपजरूपमेव । न चावयविन्येव पा-
कजरूपोत्पत्तिर्लाघवात् । नत्ववयवेषु द्व्यणुकपर्यन्तविनाशकल्पने गौरवा-
दिति वाच्यम् । अवयविन्येव पुनस्तेजसोऽतिशयितवेगवशादुत्पत्तिकल्पने
पुनस्तेष्ववयवेषु पाकोत्पत्त्यसम्भवादु इति तत्र कृतित्वेन कार्यत्वेन कार्य-
कारणभावानुरोधात्पाकस्थले कस्यचित्कृतिर्वाच्या यस्य कृतिः स ईश्वर
इतीश्वरसिद्धिरित्याहुः । तदपरे न क्षमन्ते तादृशभट्टितिवह्निवेगातिशय-
क्रमेण विनाशोत्पत्तिस्वीकारे गौरवात् । पाकपूर्वस्थितरेव एष इत्युपल-
ब्धिर्न स्याच्च तस्मादवयविन्येव पाकजरूपविनाशाविति । अत्र जरद्वैशेषि-
काः । अवयविनि मणिसंयोगकाले दाहवारणाय संयोगसम्बन्धेन मणोः
प्रतिबन्धकत्वं । तदारम्भकावयवादिषु परमाणुपर्यन्तेषु दाहवारणाय संयु-
क्तसमवायित्वादिना प्रतिबन्धकत्वे मणौ दाहवारणाय तादात्म्येन मणोः
प्रतिबन्धकत्वमित्यनेकप्रतिबन्धप्रतिबन्धकभाव इति भवतां महद्गौरवं अ-
स्मन्मते तु परमाणवेव दाह इति नैते प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावा इत्याहुः
अत्र नैयायिकाः । रूपत्वावच्छिन्नं प्रति समवायेन द्रव्यस्य प्रतिबन्धक-

त्वमिति न परमाणुपर्यन्तावयवेषु दाहः । अन्त्यावयविनि मणौ च
दाहवारणाय संयोगेन मणोः प्रतिबन्धकत्वमित्यनन्तप्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
भावकल्पनाभावः मणिसंयोगस्य मणावपि सत्त्वादिति संक्षेपः । अथ कया
रीत्या वैशेषिकमते परमाणौ पाक इति चेत्तथा हि अग्निसंयोगात्परमाणौ
कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभागस्ततो द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशस्ततो
द्व्यणुकनाशस्ततः श्यामादिरूपविनाशस्ततो रक्तरूपोत्पत्तिरिति । अथ
द्व्यणुकविनाशमारभ्य कतिभिः क्षणैर्द्व्यणुकमुत्पद्य रूपादिमद्भवतीति
चेत् । अत्राचार्याः परमाणवग्निसंयोगात्कर्म ततः परमाण्वन्तरेण विभाग-
स्ततो द्व्यणुकारमकसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुकविनाशः परमाण्वाकाशवि-
भागरूपो विभागजविभागश्वेत्येकः कालस्ततो द्व्यणुकनाशद्वितीयक्षणे
श्यामादिरूपनाशः परमाण्वाकाशसंयोगनाशचेत्येकः कालः । ततस्तृतीय-
क्षणे परमाणौ रक्तरूपोत्पत्तिः परमाणुतरदेशसंयोग इत्येकः कालः न च
परमाणौ श्यामादिरूपविनाशक्षणे रक्तरूपोत्पत्तिक्षणे वा द्व्यणुकारम्भानु-
गुणकर्मास्त्विति वाच्यम् । कर्मवति कर्मानुत्पत्तेर्निर्गुणे कर्मानुत्पत्तेश्च तथा
च वह्निसंयोगात्परमाणौ यत्कर्म तद्विनाशे सति गुणान्तरोत्पत्तौ च सति
द्रव्यारम्भानुगुणक्रियेति । न च श्यामादिरूपनाशक्षणे रक्तरूपोत्पत्तिः कुतो
नेति वाच्यम् । रूपान्तरे पूर्वनाशस्य कारणत्वादिति चतुर्थे वह्निनोदन-
जन्यपरमाणौ कर्मनाशः । पञ्चमेऽदृष्टवदात्मसंयोगाद्व्यणुकारम्भानुगुणं
परमाणौ कर्म षष्ठे परमाणुपूर्वदेशविभागः । सप्तमे परमाणुपूर्वदेशसंयो-
गनाशः अष्टमे परमाणौ द्व्यणुकारम्भकसंयोगः नवमे द्व्यणुकोत्पत्तिः
दशमे रक्तरूपोत्पत्तिरिति दशक्षणाः । इयं च द्रव्यारम्भकसंयोगविनाश-
विशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागेन विभागजननाङ्गीकारे सति सम्भवति तदन-
ङ्गीकारे तु नवक्षणाः । तथा हि अग्निसंयोगात्परमाणौ कर्म ततः परमाणु-
द्वयविभागः ततो द्व्यणुकारम्भकपरमाणुद्वयसंयोगनाशस्ततो द्व्यणुक-
नाशः ततो द्व्यणुकनाशद्वितीयक्षणे परमाणौ श्यामादिरूपनाशः । तृतीये
रक्तरूपाद्युत्पत्तिः कर्मनाशश्च चतुर्थे द्रव्यारम्भानुगुणं कर्म पञ्चमे विभागः

षष्ठे पूर्वसंयोगनाशः । सप्तमे द्व्यणुकारम्भकसंयोगः । अष्टमे द्व्यणुको-
त्पत्तिः नवमे रक्तरूपोत्पत्तिरिति नवक्षणाः । अथ यदि द्व्यणुकनाशवि-
शिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभागस्तदैकादशक्षणाः । तथा हि वह्निसंयो-
गात्परमाणौ कर्म ततः परमाणुद्वयविभागः । ततो द्व्यणुकारम्भकपरमाणु-
द्वयसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशः द्व्यणुकनाशद्वितीयक्षणे परमाणुका-
शविभागः । अयमेव च द्व्यणुकनाशोविशिष्टं कालमपेक्ष्य विभागजविभा-
गः । तृतीये क्षणे परमाणुकाशसंयोगनाशः । चतुर्थे क्षणे परमाणुत्तर-
देशसंयोगः । पञ्चमक्षणे परमाणुकर्मनाशः । षष्ठे क्षणे ऽष्टवदात्मसंयो-
गाद्द्रव्यारम्भानुगुणक्रिया सप्तमे क्षणे विभागः । अष्टमे क्षणे पूर्वसंयोग-
नाशः । नवमे क्षणे द्व्यणुकारम्भकसंयोगः । दशमे क्षणे द्व्यणुकोत्पत्तिः
एकादशक्षणे रक्तरूपोत्पत्तिरित्येकादशक्षणाः । अत्र दशक्षणायामेकादश-
क्षणायां च द्व्यणुकनाशोत्तरमांशसंयोगात्परमाणौ श्यामादिरूपानवृत्त-
स्तदुत्तरक्षणे रक्तरूपोत्पत्तिः । पाकजरूपनिवृत्तौ समवायसम्बन्धेन द्व्य-
णुकस्य प्रातबन्धकत्वेन सात द्व्यणुके रूपनिवृत्त्यसम्भवात् । एकस्मादांश-
संयोगात्परम्परया परमाण्वादिक्रियाक्रमेण द्व्यणुकनाशः । इतरांशसंयो-
गाच्च श्यामादिरूपविनाशः अन्यस्माच्च रक्तरूपोत्पत्तिरिति । अथैकस्मादे-
वांशसंयोगाद्द्विनाशात्त्यादौ स्यातामात्रं चेन्न । आंशसंयोगस्य तावत्काल-
मास्थिरत्वादुत्पादकस्य नाशकत्वे रूपनाशात्तरमांशनाशादांशसंयोगनाशे
परमाणौ बहुकालं नीरूपत्वापत्तेः । नाशकस्योत्पादकत्वे रूपात्पादकांश-
संयोगनाशे रक्ततरत्वं न स्यादिति । अथ परमाण्वन्तरकर्मचिन्तनात्पञ्च-
क्षणाः तथा हि एकस्मिन्परमाणौ कर्म ततः परमाणुद्वयविभागः ततो द्व्य-
णुकारम्भकसंयोगनाशपरमाण्वन्तरकर्मणी इत्येकः कालः । ततो द्व्यणुक-
नाशपरमाण्वन्तरकर्मजश्च विभाग इत्येकः कालः ततो द्व्यणुकनाशद्वितीय-
क्षणे श्यामादिरूपनाशः । विभागात्पूर्वसंयोगनाशश्चेत्येकः कालः । ततस्तृ-
तीयक्षणे द्व्यणुकारम्भकसंयोगः उत्तरदेशसंयोग इत्येकः कालः । चतुर्थ-
क्षणे द्व्यणुकोत्पत्तिः पञ्चमक्षणे रक्तोत्पत्तिरिति पञ्चक्षणाः । अथ द्रव्य-
नाशसमकालं परमाण्वन्तरे यदि कर्म तदा षट्क्षणाः तथा हि परमाणु-

कर्मणा परमाण्वन्तरविभागः । ततो द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशः । ततो
द्व्यणुकनाशपरमाण्वन्तरे कर्म चेत्येकः कालः ततो द्व्यणुकनाशद्वितीय-
क्षणे श्यामारूपनाशः परमाण्वन्तरकर्मजश्च विभागः तृतीयक्षणे परमाणौ
रक्तरूपोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे पूर्वसंयोगनाशश्च चतुर्थे क्षणे परमाण्वन्तरे
द्व्यणुकारम्भकसंयोगः । पञ्चमे क्षणे द्व्यणुकोत्पत्तिः षष्ठे क्षणे रक्तरूपो-
त्पत्तिरिति षट्क्षणाः । अथ यदि श्यामारूपनाशक्षणे परमाण्वन्तरे कर्म
तदा सप्तक्षणाः तथा हि परमाणौ क्रिया ततः परमाण्वन्तरे विभागः । ततो
द्व्यणुकारम्भकसंयोगनाशः ततो द्व्यणुकनाशद्वितीयक्षणे श्यामादिरूप-
नाशः परमाण्वन्तरे कर्म चेति तृतीये क्षणे परमाणौ रक्तरूपोत्पत्तिः पर-
माण्वन्तरे कर्मजविभागश्च चतुर्थे क्षणे परमाण्वन्तरपूर्वसंयोगनाशः पञ्चमे
क्षणे द्व्यणुकारम्भकसंयोगः । षष्ठे क्षणे द्व्यणुकोत्पत्तिः सप्तमे क्षणे रक्त-
रूपोत्पत्तिरिति सप्तक्षणाः । अथ यदि रक्तरूपोत्पत्तिसमकालं परमाण्व-
न्तरे कर्म तदा ऽष्टक्षणाः तथा हि । परमाणौ कर्म ततः परमाण्वन्तरे वि-
भागः तत आरम्भकसंयोगनाशः । ततो द्व्यणुकनाशद्वितीयक्षणे श्यामा-
दिरूपनाशः । ततस्तृतीयक्षणे परमाण्वन्तरे रक्तरूपोत्पत्तिः परमाण्वन्तरे
कर्म च चतुर्थक्षणे कर्मजविभागः । पञ्चमे क्षणे परमाण्वन्तरपूर्वसंयोगनाशः ।
षष्ठे क्षणे द्व्यणुकारम्भकसंयोगः । सप्तमे क्षणे द्व्यणुकोत्पत्तिरष्टमे क्षणे
रक्तरूपोत्पत्तिरित्यष्टक्षणा अलमतिविस्तरेण । परे तु नित्यज्ञानसुखवत्त्व-
बोधिका नित्यं विज्ञानमानन्दब्रह्मेत्यादि श्रुतिरीश्वरसिद्धौ प्रमाणं । न चात्र
ब्रह्मणि नित्यविज्ञानानन्दयोरभेद एव बुध्यते समानविभक्तिकपदानाम-
भेदबोधकत्व एव व्युत्पत्तेरिति चेन्न । ज्ञानसुखयोरभेदस्येश्वरे बाधित-
त्वाद् अन्यथा ज्ञानत्वसुखत्वाभ्यां जातिसङ्करप्रसङ्गात् तस्माद्विज्ञान-
पदस्य विज्ञानवति लक्षणा । आनन्दपदस्यानन्दवात लक्षणा एव ज्ञानानन्दं
ब्रह्मणो रूपं तच्च मोक्षे प्रतिष्ठितमित्यत्रानन्दवदाभन्नं ब्रह्मणोरूपमित्यर्थः
तच्च मोक्षे प्रारब्धातिरिक्तपापं मोक्षे प्रतिष्ठितं योगजधर्मात्साक्षात्कृतं ।
यद्यापि योगजधर्मात्षोडशपदार्थतत्त्वज्ञानं मिथ्याज्ञाननिवर्त्तकत्वेन मोक्षे

प्रयोजकं तत्त्वमसि श्वेतकेतोस्तद्वद्ब्रह्माहमस्मीत्यादिश्रुतिबलादभेदज्ञानं
भवतु साक्षान्मोक्षे हेतुस्तथापि तत्त्वमसीत्यादिश्रुत्याऽभेदबोधो न
सम्भवति । जहदजहदलक्षणया वेदान्तिभिरपि शुद्धचैतन्यनिर्विकल्प-
कस्यैव हेतुत्वं स्वीकृतं । तथा नैयायिकैरपि जहदजहदलक्षणया तत्तु-
ल्योऽहमिति ज्ञानस्य हेतुत्वं स्वीकृतं । तुल्यत्वं शरीराभिन्नत्वेनाविना-
शित्वेन चेतनत्वविभुत्वादिनेति । तथा च यथा निर्विषभावनया भेषजा-
दिप्रयोगमन्तरेणापि निर्विषो भवात् तथैवाभेदभावनया तद्वद्दुःखाभाव-
वान्भवत् । तत्त्वार्थस्तु परमात्मनः श्रुत्याद्युक्तासाधारणधर्मेणाप्रामाण्य-
शङ्काशून्यनिश्चयः । प्रारब्धातिरिक्तवर्त्तमानपापनाशको मोक्षे कारणमिति
दिक् । अत एव नित्यविज्ञानमानन्दमित्यत्र न मत्वर्थीयाच्प्रत्ययविरोधः
इत्थं च यः सर्वज्ञ इत्यपि सङ्गच्छते । नन्विदप्रसङ्गतं धर्माधर्माभ्यां सुख-
दुःखयोज्यामानत्वादधर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभाव इतीश्वरे धर्माभा-
वान्न सुखमिति । न च चन्द्रशेखरदर्शनजन्यधर्माद्वाजपेयजन्यं सुखं
स्यादिति वाजपेयजन्यविजातीयधर्मत्वेन विजातीयस्वर्गत्वेन हेतुहेतुम-
द्भावाकल्पनावश्यकत्वे धर्मत्वेन सुखत्वेन कार्यकारणभावे मानाभाव इति
वाच्यम् । यद्विशेषयोः कार्यकारणभावो ऽसतिबाधके तत्सामान्ययोर-
पीति व्याप्तेरेव मानत्वात् । वाजपेयजन्यविजातीयधर्मत्वेन विजातीय-
सुखत्वेनेति विशेषकार्यकारणभावे मानाभावाच्च नचोक्तातिप्रसङ्ग एव मान-
मिति वाच्यम् । वाजपेयादीनां स्वजन्यव्यापारसम्बन्धेन विजातीयस्वर्गं
प्रति हेतुत्वकल्पनेऽतिप्रसङ्गाभावात् । न चोक्तश्रुतिबलादीश्वरे सुखसि-
द्धिरिति वाच्यम् । तत्रानन्दजनकत्वस्य दुःखाभाववत्वस्य वा बोधना-
दिति चेन्न । तद्विशेषयोरिति व्याप्तेरप्रयोजकत्वात् धर्मत्वेन सुखत्वेन का-
र्यकारणभावे मानाभावात् । अन्यथा कीर्त्तितवाजपेयादितश्चन्द्रशेखर-
दर्शनजन्यधर्मान्तरसहकृताद्वाजपेयजन्यसुखविशेषः स्यात् । तस्माद्विजा-
तीयसुखत्वेन विजातीयधर्मत्वेन वाजपेयजन्यधर्मत्वेन वा कार्यकारणभा-
वाज्जित्यविज्ञानेत्यादिश्रुतिसिद्धनित्यसुखे बाधकविरहादीश्वरे नित्यसुख-

सिद्धिरिति सङ्क्षेपः । रामकृष्णभट्टाचार्यचरणास्तु कार्यं चित्यादिकर्मकु-
रादिकं वा सकर्तृकं कार्यत्वादित्यनुमानेनेश्वरसिद्धिर्न तु प्रत्यक्षेणापि
द्रव्यत्वेन बाह्येन्द्रियप्रत्यक्षविरहात् । न मानसप्रत्यक्षोपि परमात्मनः परम-
नोग्राह्यत्वाभावात् । न चात्र पक्षतावच्छेदकं कृतिसाध्यत्वरूपं कार्यत्वं
हेत्वभिन्नमिति वाच्यम् । प्रागभावप्रतियोगित्वस्य कार्यत्वस्य हेतुत्वात् ।
न च घटादौ सकर्तृकत्वसिध्यांशतः सिद्धसाधनमिति वाच्यम् पक्षताव-
च्छेदकावच्छेदेन साध्यसिद्धेरुद्देश्यत्वात् । न च तथापि क्षितित्वस्य पक्ष-
तावच्छेदकत्वे परमाणौ बाध इति वाच्यम् । जन्यक्षितित्वस्यैव पक्षताव-
च्छेदकत्वात् । यदि च परमते जन्यभिन्नक्षितेरेप्रसिध्या व्यावर्त्याप्रसिद्धि-
रिति सूक्ष्ममीक्ष्यते तदाङ्कुरत्वेन जन्यकृत्यजन्यजन्यत्वेन वा पक्षत्वमस्तु ।
न चात्र शरीरजन्यत्वमुपाधिः । नचाङ्कुरादौ साध्यव्यापकत्वसन्देहाभा-
यमुपाधिरिति वाच्यम् । तस्य सन्दिग्धोपाधित्वस्य दुर्बलत्वात् । तथा च
तदाहितव्यभिचारसन्देहात्कथमनुमानमिति वाच्यम् । अनुमिती व्यभि-
चारसन्देहस्याविरोधित्वात् अन्यथा पक्षे पक्षसमे वा साध्यसन्देहस्य
सत्त्वत्साध्यभाववद् वृत्तित्वादिरूपव्यभिचारसन्देहसम्भवादनुमानमात्रो-
च्छेदापत्तेरिति । कृतित्वेनकार्यत्वेनकार्यकारणनावस्य सत्त्वादनुकूलताप-
वतार्कस्य सत्त्वाच्चेति । अथ तथापि घटपटादौ कुलालकुविन्द्यादिजन्यत्व-
सिद्धौ नेश्वरसिद्धिरिति चेन्न । सर्गाद्यकालीनं द्रव्यणुकं सकर्तृकं कार्यत्वा-
दित्यनुमानसिद्धद्रव्यणुके जीवाजन्यत्वाच्छिवसिद्धिः । न चैवं चेष्टात्वेन
शरीरत्वेन हेतुहेतुमद्भावाच्छरीरं विना कथं चेष्टेति नित्यं शिवशरीरं स्या-
दिति चेत् । न चैवमशरीरं वाव सन्तं प्रियाप्रिये न स्पृशत इति श्रुतिविरो-
ध इति वाच्यम् । पतच्छ्रुतेर्जन्यशरीराभावबोधकत्वात् अत्र बाधेति सम्बो-
धनं प्रियाप्रिये सुखदुःखे । यद्वा मास्तु तस्य शरीरं तथापि "पश्यत्यचक्षुः
स शृणोत्यकर्णः" इति श्रुत्या चक्षुरादिकमन्तरेणापि यथा चाक्षुषादिविषय-
स्तथा विना शरीरमीश्वरे चेष्टादिकमिति । तदुक्तमाचार्यैः नित्यमपीश्वर-
ज्ञानं शरीरमन्तरेणानिच्छन्तो जन्यमपि सुखज्ञानं मुक्तिकाले लोकोत्कर्षस्तथा

याविरोधोभयं त्रयमपि त्यक्तवन्तस्तौतातिताः । विनैव शरीरं मुक्तिकाले
जन्यज्ञानाङ्गीकारादीश्वरे विना शरीरं नित्यज्ञानानङ्गीकाराच्च त्रयीकारणं
विना कार्यमिति विरोधः । ईश्वरस्यानङ्गीकार इति भयं तथा च युक्त्या
श्रुत्या च सिद्धो जगत्कार्त्तव्याहुः । अत्र वदन्ति । एवं प्रसिद्धभगवता सह
समानलोकता वैकुण्ठवासः सालोक्यं एवं सारूप्यं तुल्यरूपता चतुर्भुजा-
दिशरीरं । साष्टिं श्रणिमाद्यैश्वर्यसाम्यं सामीप्यं भगवत्समीपावस्थितिः
सायुज्यं आत्यन्तिकी दुःखनिवृत्तिरिति इदं नैयायिकानामप्यविरुद्धं सालो-
क्यं सारूप्यं साष्टिं सामीप्यमिति चतुर्विधमुक्तिमतां पुनरावृत्तिस्तदा न
तासां तत्त्वज्ञानजन्यत्वं । यदि न पुनरावृत्तिस्तदा तेषां जीवन्मुक्तत्वं ।
सायुज्यमुक्तौ तु न स च पुनरावर्त्तते इति नैयायिकसिद्धान्तः । अन्ये तु पर-
मात्मनि जीवात्मलयो लिङ्गशरीरापगमरूपो मोक्षः । घ्राणरसनचक्षुःश्रोत्र-
त्वङ्मनांसि वाक्पाणिपादपायूपस्थानि प्राणापानव्यानोदानसमाना इति
षोडशा च यवं लिङ्गशरीरं । यदि च पृथिव्यसेजोवाय्वाकाशेति पञ्च महा-
भूतानि लिङ्गशरीरान्तर्गतानीत्युच्यते । तदा पञ्चप्राणास्ततो निकाशनीया
इत्याहुः । केचित्तु एकविंशतिदुःखध्वंसो मोक्ष इति प्राचीननैयायिकमतं
तत्रैकविंशतिदुःखानि षडिन्द्रियाणि षड्विषयाः षड्बुद्ध्यः सुखं दुःखं
शरीरं च । तत्र शरीरवदात्मनोपि दुःखसाधनत्वादात्मापि हेयः तथा च
जीवात्मलयो जीवात्मनाशो मोक्षः । न चानादेः कथनाशः प्रागभाववत्त-
न्नाशाम्युपगमादिति । तत्र आत्मनः समवायिकारणासमवायिकारणयोर-
भावात्तन्नाशप्रन्तरेण द्रव्यनाशासम्भवः । इतरथा नित्यद्रव्यमात्रनाशापत्तेः ।
ननु कर्तृत्वं प्रकृतेर्नपुरुषस्य पङ्कजपत्रवत्तस्य निर्लेपात् । तत्र कर्तृत्वप्र-
त्ययस्तु भ्रमः । तदुक्तं भगवता “प्रकृतेः क्रियमाणानि गुणैः कर्माणि सर्वशः ।
अहङ्कारविमूढात्मा कर्ताहमिति मन्यते” स च पुरुषश्चेतनः । आदिकारणं
प्रकृतिरचेतना परिणामित्वात्ततो महदादिमर्गस्तथा चान्तःकरणं प्रकृतेः
परिणामस्तदेव महत्त्वं बुद्धिश्चोच्यते तत्सत्त्वासत्त्वाभ्यां पुरुषस्य च
बन्धमोक्षौ प्रकृतिपुरुषयोर्भेदाप्रहायथा निःक्रियेपि पुरुषे कर्तृत्वाभिमा-

नस्तथातयोर्भेदायहाच्चैतन्याभिमानस्तत्रेव च कर्मवासना इन्द्रियप्रणा
लिकयान्तःकरणस्य ज्ञानं परिणामो घटादिना सह सम्बन्धः प्रकृतेः परि-
णामरूपं तदन्तःकरणमंशत्रयवद्भवति पुरुषोपरागो विषयोपरागो व्यापा-
रावेशश्चेति । तथा हि ममेदं कर्त्तव्यमिति मदंशः पुरुषोपरागः । स च
चेतनोपरागः स्वच्छान्तःकरणे प्रतिबिम्बित इति दर्पणस्येव मुखोपराग
इत्यतात्त्विकः । इदमिति विषयांशः इन्द्रियप्रणालिकया परिणामविशेषः
स च निश्वासाभिहतदर्पणस्य मलिनिमावत्पारमार्थिकः । एतदुभयभिन्नो
व्यापारावेशस्तत्रैवरूपव्यापारलक्षणाया बुद्धेर्विषयोपरागलक्षणं ज्ञानं तथा
च कर्त्तव्यमिति व्यापारावेश इति तत्परिणामेन ज्ञानेन पुरुषस्यातात्त्विकः
सम्बन्धः मुखस्य दर्पणनिष्ठमलिमेव विभ्रुतेः प्रकृतिनिष्ठत्वात्कृतिसमा-
नाधिकरणत्वेन भासमानानां ज्ञानवत्सुखदुःखद्वेषप्रयत्नधर्मादीनामपि
प्रकृतिनिष्ठत्वमिति । तदपरे न तमन्ते चेतनोहं करोमीति प्रत्ययाच्चैत-
न्यस्य कृतिसामानाधिकरण्यं सिद्धमिति चेतनस्यात्मनः कर्त्तृत्वं न तु
प्रकृतेः । न चायं प्रत्ययः प्रकृतेः कर्त्तृत्वबोधकः परं तु चैतन्यांशे
भ्रमात्मक इति वाच्यम् । कर्त्तृत्वांशे भ्रमात्मकत्वकल्पने बाधकाभावात् ।
तथा च चेतनस्यात्मन एव कर्त्तृत्वमिति तत्त्वम् । अत एव कर्त्तृधर्मो
नियन्तारश्चेतिता च स एव नः । अन्यथानपवर्गः स्यादसंसारोऽथ वा
ध्रुव इति कुसुमाञ्जलीयं सङ्गच्छते । अयमर्थः कर्त्तृधर्मो कृतिसमाना-
धिकरणा धर्मादयो नियन्तारः नियामकाः स एव कर्त्तृव चेतितो चेतनः
कृतिचैतन्ययोः सामानाधिकरण्येनानुभवात् । अन्यथा बुद्धेर्नित्यत्वे
ऽनपवर्गः अनिमोक्षः । अनित्यत्वे तदनुत्पत्तिदशायां को नियन्ता
प्रकृतेः । तथा चासंसार इति एवं च “तत्रैवं सति कर्त्तारमात्मानं केवलं
तु य” इति भगवद्वचनमपि सङ्गच्छते । न चैवं प्रकृतेः क्रियमाणानीत्य-
नेन विरोध इति वाच्यम् । तत्र प्रकृतिपदस्यादृष्टार्थत्वेनाविरोधात् तथा
चायमर्थः प्रकृतेर्दृष्टस्य गुणो अदृष्टजन्यज्ञानेच्छाप्रयत्नरूपैर्गुणैः कर्त्ताहं
अहमेव कर्त्तृत्यलमिति विस्तरेण । ननु कुत्र वा प्रकृतिः को वान्यः पुरुषः
विज्ञानातिरिक्तवस्त्वभावाद्विज्ञानमेवात्मा नचैवमात्मविज्ञानयोः शब्द-

विभेदमात्रं न तु वस्तुभेद इति वाच्यम् । भावमानस्य तृणिकत्वाङ्गीकारेण भवन्मतवैलक्षण्यजनज्ञानसुखादीनां पुरुषाकारविशेषत्वेन बहुवैलक्ष-
ण्याच्च । न चैवं विज्ञानात्मकस्यात्मनः कथं चैतन्यमिति वाच्यम् । स्वतः
प्रकाशात्मकत्वरूपस्य चैतन्यस्यात्मनि सत्त्वात् । अन्यथा विज्ञानस्य विज्ञा-
नभिन्नयाहकत्वाङ्गीकारे तदप्यन्येन ग्राह्यन्तदपि च तदन्येनेत्यनवस्थिति ।
न च विषयवैलक्षण्यमन्तरेण कथं विषयितारूपविज्ञानवैचित्र्यमिति वाच्यम् ।
वासनावैलक्षण्येन ज्ञानवैलक्षण्याङ्गीकारात् । अथ वासना कुत्रोत्पद्यत
इति चेत् । आलयविज्ञान एव । न च वासनाया वृत्तिरूपघटपटादिज्ञा-
नस्य च वैलक्षण्यात्कथं तदुपादानमालयविज्ञानमिति वाच्यम् । ज्ञानत्वे-
न साजात्यात् पूर्वपूर्वालयविज्ञानमपि उत्तरोत्तरालयविज्ञानजनकं चित्स-
न्तिरप्यालयविज्ञानमेव तथा च पूर्वपूर्वविज्ञानेनोत्तरोत्तरं जन्यते विज्ञा-
नमिति सुषुप्तावालयविज्ञानपरम्परा नानुपपत्तेति । न च वासनारूप-
संस्काराश्रयस्य विज्ञानस्य तृणिकत्वात्कथं पूर्वानुभूतस्य कालान्तरे स्मर-
णमिति वाच्यम् । पूर्वविज्ञानजन्यवासनाया उत्तरोत्तरविज्ञाने संक्रमात् ।
दृष्टश्च कूर्पूवासितवसनवासनासंक्रमो वसनान्तरेष्विति चेत् । अत्रोच्यते
विज्ञानस्य घटादियत्किंचिद्विषयकत्वे विनिगमनाविरहः निखिलविषय-
कत्वे सर्वज्ञत्वं स्यात् । एवं तृणिकविज्ञानस्य वासनाश्रयत्वे स्मरणानुप-
पत्तिः । न च वासनाश्रयविज्ञानजन्योत्तरविज्ञाने वासनासंक्रमाच्चानुपप-
त्तिरिति वाच्यम् । तर्हि मातृवासनासंक्रमः पुत्रेऽपि स्यात् । तस्य स्वतः
प्रकाशत्वे मानाभावः । न चोक्तानवस्थिति वाच्यम् । तद्ग्राहकस्य
ग्राहकान्तरानपेक्षणात् । आलयविज्ञानस्य सविषयकत्वे सुषुप्तौ विषयाव-
भासः स्यात् । निर्विषयकत्वे विज्ञानत्वानुपपत्तिः । इतरथा निर्विषयाणां
कुड्यकुसुमादीनामपि विज्ञानत्वापत्तिः । अथाभिहितमेव विज्ञानव्यति-
रिक्तवस्तुनोऽभावाद्ववतु तेषां तथात्वमिति चेत् न । प्रत्यक्सिद्धानां
विभिन्नत्वेन भासमानानां घटपटकुडादीनां निरसनायोगात् । ननु न
वयमेषां पदार्थानां निरसनं ब्रूमः किं तु भासमाननिखिलपदार्थानां
विज्ञानाकारत्वमिति चेत् । आकारस्य विज्ञानभिन्नत्वे सिद्धान्तभङ्गः ।

तदात्मकत्वं प्रत्यक्षविरोधः । घटमानयेत्यादिष्वद्विज्ञानाकारमानयेति
प्रत्ययापत्तेरिति संक्षेपः । ननु यत्सत् तत् तृणिकं यथा घन इत्यनुमा-
नात्तृणिकशरीरात्मक एवात्मा स्मृतिजनकत्वव्यवहितपूर्वज्ञोत्पत्तत्वं शरी-
रम् । एवं कुसूलस्य बीजं नाङ्कुरोत्पादनसमर्थं समर्थस्य तेषायोगात् ।
किं तु सलिलमृदादिसहकारिसमवाधानसहिततत्रमध्यपतितं बीजं
तत्रैव जनकतावच्छेदककुर्वद्रूपत्वाङ्गीकारादिति चेत् । अङ्कुरार्थिनः
कुसूलस्य बीजे प्रवृत्तिर्न स्यात् । सहकारिसमवाधानेनैषोपपत्तौ कुर्वद्रूपत्व-
कल्पनायां मानाभावात् । सलिलादिसत्त्वे कुसूलस्य बीजादङ्कुरोत्पत्तेः
तृणिकत्वकल्पने गौरवाद् आत्मनः तृणिकत्वे मोक्षे प्रवृत्त्यनुपपत्तिश्चेति ।
अथ भवदुक्तमोक्षो न पुरुषार्थः सुखलेशस्यापि विरहात् । तदुक्तं वरं
वृन्दावने रम्ये शृगालत्वं वृणोम्यहं । न तु वैशेषिकीं मुक्तिं प्रवृणोमि-
कथञ्चनेति चेत् । मधुविषसंपृक्तावदुःखसंश्लिप्तसुखस्यापि हेयत्वात् ।
तथा चाविवेकिनो मधुविषसंपृक्तमव भुजन्ते दुःखसंश्लिप्तं सुखमपि
तथेति । विवेकिनस्तु कुपितफणिफणामण्डलच्छायेव दुःखसंश्लिप्तं सुख-
मपि त्यजन्तीति दिक् ।

स्यादेतत् यदि शक्तिग्रहः सहकारी तदा घट-
शब्दात्पटप्रत्ययः किं न स्यादस्ति च तस्य शक्तिग्रहो
घटे । अथ यः शब्दो यत्र गृहीत शक्तिकः स तदर्थं
बोधयतीति चेत्तर्हि काश्यां गौरस्तीति वाक्यादेशा-
न्तरीयस्य गोः प्रत्ययो न स्यात् न हि तस्य काशीस्थायां
गवि शक्तिग्रहोऽस्ति तस्या एवाप्रतीतिः । मीमांस-
कास्तु गवादिपदानां गोत्व एव शक्तिः कथन्तर्हि
व्यक्तिलाभ इति चेत्तदाक्षेपादित्याहुः । ननु कोयमा-
क्षेपस्तस्यार्थापत्तिराक्षेपः गोत्वं हि स्वाश्रयं विना-

ऽनुपपद्यमानमिति तमाक्षिपतीति भट्टास्तन्न । अनु-
पपत्तिज्ञानमन्तरेणापि गौरस्तीत्यतो गोत्वविशिष्ट-
व्यक्तिप्रतीतेस्तस्मात्समानवित्तिवेद्यत्वमाक्षेप इति
गुरवः । यावतीहि जातिधीर्व्यक्तिं हि विषयी करोती-
ति व्यक्तेर्लाभः । इदमेव कथमिति चेज्जातिभानसा-
मग्या व्यक्तिबोधकत्वमिति गृहाण ॥

नन्वीश्वरेच्छाया ऐक्यादुपपदात्पटरूपोऽं वादुच्य इति ईश्वरे-
च्छाया विषयतासम्बन्धेन पटोपि सत्त्वादुपपदात्पटशब्दबोधः स्यादि-
त्याह यदीति । यद्वा सामान्यतःशक्तिग्रहस्य सहकारित्वेऽतिप्रसङ्गं
शङ्कते यदीति । तस्य घटपदस्य । अथेति तथा च घटपदस्य पटे
गृहीतशक्तिकत्वाभावादुपपदाच्च पटप्रत्यय इति भावः । वाक्यात् चैत्र
वाक्यात् । देशान्तरीयस्य मैत्रादेर्देशान्तरस्यस्य गोःप्रत्ययो न स्यात् ।
काशीस्यगोःप्रत्ययो न स्यात् तस्य देशान्तरीयस्य तस्याः काशीस्यायाः ।
मीमांसकमते शक्तिर्द्विविधा आनुभाविका स्मारिका च तत्रानुभाविका
कार्यान्विते स्मारिका जाते । तत्र स्मारिकां शक्तिमाह अत्र मीमां-
सका इत्यादिना । गोत्व एवेति लाघवादिति शेषः तेषामयमाशयः
व्यक्तौ न शक्तिरानन्त्याद्यभिचाराच्च तथाच घटपदादुपपत्त्यबोधो भवतिः
त्याकारिका शक्तिः न तु तत्र व्यक्तेः प्रवेशः तथा चेदृशशक्तिग्रहस्य
कार्यतावच्छेदकं घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशब्दत्वमिति घटव्यक्तेस्तत्र
प्रवेशः । तत्र यदि तत्तद्व्यक्तिशक्तिग्रहत्वेन तत्तच्छब्दबोधं प्रति हेतुत्वं
तदा कार्यकारणभावानन्त्यं यदि तद्व्यक्तिशक्तिग्रहत्वेन घटशब्दबोधं
प्रति हेतुत्वं तदा व्यभिचार इति घटत्वादिविशिष्टशक्तिग्रहत्वेन हेतु-
त्वापेक्षया लाघवादुपपत्त्यादिशक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वमुच्यतामिति । अथ यदि
जातावेव शक्तिस्तदा शब्दबोधे व्यक्तिभानं न स्याद् इत्यत आह
कथमिति । कथं व्यक्तिलाभः कथं व्यक्तेः शब्दबोधविषयत्वलाभः ।

आक्षेपात् अन्यथानुपपत्त्या तत्कल्पनात् । तस्य गोत्वादेः । स्वाश्रये
समानवित्तिवेद्यत्वं स्वविषयिताव्यापकविषयिताकृत्व । समानवि-
त्तिवेद्यत्वं निर्वक्ति यावतीहीति । इदमेव समानवित्तिवेद्यत्वमेव
यद्वि येन विना न भासते तद्भासकहेतारेव तद्भासकत्वमिति नियमाभि-
प्रायेण समाधत्ते जातिभानसमाख्या इति । तथा च जातिव्यक्तिं विना
न भासत इति जातिभासकस्यैव व्यक्तिभासकत्वमिति ॥

यद्वा जातिशक्तिरेव व्यक्तिं बोधयति । नचा-
न्यशब्दशक्त्यान्यबोधनेऽतिप्रसङ्गः गोत्वशक्तं पदं गो-
त्वविशिष्टं बोधयतीत्यनतिप्रसङ्गादन्यथानुपपत्त्य
तथैव कल्पनादिति तदपरे न क्षमन्ते । तथासति
गोत्वमस्तीत्यतोऽपि गोत्वविशिष्टप्रत्ययापत्तेः । न च
गोपदस्य गोत्व इवेगोत्वपदस्यापि गोत्वत्वे शक्ति-
रस्त्विति वाच्यम् गोपदस्य गवि शक्तौ व्यभिचारात्
गोत्वे शक्तिकल्पना नहि गोत्वपदस्यापि गोत्वेशक्तौ
व्यभिचारः सम्भवति गोत्वस्यैकत्वात् तस्माद्गोत्ववि-
शिष्ट एव शक्तिः । न चोक्तदोषः गोत्वसामान्यलक्ष-
णया सकलस्य गोरुपस्थितौ सर्वत्रैव गवि शक्तिग्रह-
सम्भवात् । अस्तुवा एकत्रैव गवि शक्तिग्रहः । न चान्य-
गोबोधानुपपत्तिरन्यशक्तिग्रहादन्यबोधनेऽतिप्रसङ्ग
इतिवाच्यम् । गोत्वविशिष्टशक्तिग्रहो गोत्वविशिष्ट-
प्रत्यायक इत्येवमनतिप्रसङ्गादिति सम्प्रदायविदः ।

ईदृशनियमे मानाभाव इत्यत आह यद्वेति अथवा यदि च
वृत्त्यविषयीभूतस्य न शब्दबोधविषयत्वमितीत्यते तदास्तां जाते व्यक्तौ

च शक्तिः । परं तु लाघवाज्जातिशक्तिग्रहत्वेनैव शाब्दबोधहेतुत्वमिति कुवजशक्त्यभिप्रायेणाह यद्वेति । जातिशक्तिरेव जातिशक्तिधीरेव । व्यक्तिं बोधयति व्यक्तिबोधं जनयति । कुवजशक्तिपक्षेऽतिप्रसङ्गाभावात्प्रथमकल्पे शङ्कते अतिप्रसङ्ग इति । घटत्वशक्तियहात्पटादिशाब्दबोधः स्यादित्यर्थः ननु स्वच्छन्दतया निमग्नं कल्पयित्वा कथमतिप्रसङ्गवारणमित्यत आह अन्यथेति तथासतीति तत्र मते जातिशक्तिग्रहस्य जातिविशिष्टव्यक्तिभासकत्वनियमादिति भावः । इदमुपलक्षणं । जातिशक्तिपक्षे कदाचित्कालिकसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टस्य शाब्दबोधः । कदाचित्समवायसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टस्य शाब्दबोध इत्यत्र तत्र किं नियामकं मम तु समवायेन घटत्वविशिष्टशक्तियहाद्घटत्वविशिष्टस्य समवायेन शाब्दबोधः । कालिकसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टशक्तियहाद्घटत्वविशिष्टस्य कालिकसम्बन्धेन बोध इति । किं च घटे पटत्वभ्रमदशायां पटत्वेन घटे शक्तिग्रहे पटत्वेन घटो भासते जातिशक्तिपक्षे तत्र स्यात् । पटत्वशक्तिग्रहस्य पटशाब्दहेतुतायास्त्वया स्वीकारात् । मन्मते तु पटत्वप्रकारकशब्दबोधे पटत्वप्रकारकशक्तिग्रहस्य हेतुत्वेनादोषात् । किं च घटपदाद्घटत्वबोधो भवत्वित्याकारिका त्वन्मते शक्तिस्तद्वहश्च घटपदं घटत्वे शक्तिमित्याकारकः तत्र घटत्वत्वस्यापि प्रवेशेन गौरवं मन्मते तु घटपदं घटशक्तिमिति शक्तिग्रहस्तत्र घटत्वत्वस्याप्रवेशे लाघवमिति दिक् । उक्तदोषः देशान्तरीयस्य काशीत्यगोप्रत्ययो न स्यादित्युक्तदोषसामान्यलक्षणाया विवादग्रस्तत्वादाह अस्तुवेति । यद्वा नानाव्यक्तिषु शक्तिकल्पने गौरवादाह अस्तुवेति । तथा च गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशक्तिग्रहत्वेनैव हेतुत्वं गोत्वप्रकारकगोविशेष्यकशाब्दबोधत्वेन कार्यतेति भावः ॥

गव्येव शक्तिर्न तु गोत्वेऽपि गौरवात् । न चैवं गोत्वप्रत्ययानापत्तिः गोत्वावच्छेदकशक्तिग्रहस्य गोत्वविशिष्टप्रत्यायकत्वादिति तत्त्वम् । यदि

गोत्वविशिष्टे गक्तिस्तदा गौः शुक्ल इत्यतो गोशुक्ल-योरभेदप्रत्ययो न स्यात्तस्यान्वयरूपस्याशक्यत्वात् । नच शब्दादशक्यमपि भासतेऽतिप्रसङ्गामुच्यते । गोशक्तं पदमेव गवान्वयं बोधयति न चाशक्यबोधने घटमपि बोधयेदिति वाच्यम् । गोशक्तं हि पदं गवान्वयबोधजनकं न च घटो गवान्वयो येनातिप्रसङ्गः स्यात् ॥

ननु मास्तु शक्यतावच्छेदके शक्तिस्तद्वानं तु लक्ष्यतावच्छेदकवद्बुध्यति तथा हि । लक्ष्यतावच्छेदकांशे लक्षणां विना यथा शाब्दबोधांशे लक्ष्यतावच्छेदकस्य विषयत्वं तथा शक्यतावच्छेदकांशे विनैव शक्तिं शक्यतावच्छेदकस्य शाब्दबोधविषयत्वमास्तामित्याशयवानाह गव्येवेति । यद्वा ननु यदा यदुर्मप्रकारेण शक्तिग्रहस्तदुर्मप्रकारेण नियमेन पदार्थाप-स्थितिस्तदेव शक्यतावच्छेदकमिति निखिलतान्त्रिकसंमतं तथा च गगन-पदात्कदाचिच्छब्दाश्रयत्वेन कदाचिदष्टद्रव्यातिरिक्तद्रव्यत्वेनैव गगनोप-स्थितिरिति निरवच्छिन्नकेवलव्यक्तावेव शक्तिरित्यपि सकलसंमतं । एवं च सर्वत्र व्यक्तावेवास्तां शक्तिरित्याशयवानाह गव्येवेति । ननु गोत्वे यदि शक्तिर्न तदा कथं तस्य शाब्दबोधविषयत्वमित्याशयवानाह नचैवमिति समाधत्ते गोत्वेति । गोत्वावच्छेदेन शक्तिग्रहस्येत्यर्थः । तथा च यदि वृत्त्युपस्थित एव शाब्दबोधविषयत्वमिति मन्त्रो निरीक्ष्यते तदा कथं लक्ष्यतावच्छेदकस्य शाब्दबोधविषयत्वमिति भावः । ननु पदानां व्यक्तावेव यदि शक्तिस्तदा कदाचित्समवायसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टे निरवच्छिन्न शक्तिग्रहात्समवायसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टशाब्दबोधः कालिकसम्बन्धेन निरवच्छिन्न घटत्वविशिष्टे शक्तिग्रहात्कालिकसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टशा-ब्दबोध इत्यत्र किं नियामकं अस्मन्मते तु समवायसम्बन्धेन घटत्ववि-शिष्टशक्तिग्रहात्समवायसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टशाब्दबोधः । कालिकस-

सम्बन्धेन घटत्वविशिष्टशक्तियहात् कालिकसम्बन्धेन घटत्वविशिष्टशब्द-
बोध इति चेत् । निरवच्छिन्नशक्तिः कादाश्चाशपदात्कदाचित्समवा-
यसम्बन्धनाकाशत्वविशिष्टस्य शब्दबोधः कादाचित्कालिकसम्बन्धेनाका-
शत्वविशिष्टस्य घटादेः शब्दबोध इत्यत्र तव किं विनिगमकमिति
चेत् येन सम्बन्धेन यदुर्मविशिष्टे तात्पर्यग्रहो वर्तते तेन सम्बन्धेन तदुर्म-
विशिष्टस्य शब्दबोध इति नानुपपत्तिगन्धोपीत्युच्यते तदास्माकमपि
तुल्यमिति । ननु तथापि कार्यान्विते शक्तिरवश्यं वाच्या न तु विशिष्टे
शुद्ध्यक्तौ वा अन्यथान्वयांशस्याशक्यत्वेन कथं तस्य शब्दबोधे भान-
मित्याह यदीति । अभेदप्रत्ययः शुक्लाभिन्नगौरित्यभेदप्रत्ययः तस्य
अभेदस्य । अतिप्रसङ्गादिति । गौशुक्लैरशक्योप्यभेदो यदि भासते
तदा घटादिकमपि भासेतेति भावः । गोशक्तमिति । तथा च यच्छक्तं
यत्पदं तत्तदन्वबोधं जनयतीति भावः ।

भट्टास्त्वन्वयविशिष्टे शक्तिग्रहादन्वयेऽपि
शक्तिरेवेत्याहुस्तन्न । अन्वयस्यान्यलभ्यात्वाद् अनन्य-
लभ्यस्य च शब्दार्थत्वादन्यथा लक्षणोच्छेदापत्तिः ।
प्राभाकरास्तु कार्यत्वान्वितपदानां शक्तिस्तथा हि
प्रयोजकवाक्यश्रवणानन्तरं प्रयोज्यस्य प्रवृत्तिमुप-
लभमानो बालस्तत्प्रयोजकतया कार्यताविशिष्टज्ञा-
नमनुमिनोति स्वप्रवृत्तौ तेन कार्यत्वविशिष्टज्ञानस्य
हेतुत्वावधारणादतस्तद्वेत्वाकाङ्क्षायामुपस्थितत्वाच्छ-
ब्दमेव तथाऽवधारयति ततस्तन्निर्वाहिकां शक्तिं
कार्यत्वान्विते शब्दत्वावच्छेदेन कल्पयति । तदनु-
यायापोद्वापाभ्यां घटादिपदे शक्तिं गृह्णानः प्रथम-
कल्पानुरोधात्कार्यत्वान्विते घटादौ शक्तिं कल्पयति

न तु केवलघटादावाद्यव्युत्पत्तिविरोधात् । इत्यञ्च
यत्र कार्यतावाचकपदसमभिव्याहारे नास्ति तद्वाक्य-
मर्थवाद्रूपमूलकमेव । व्यवहारस्त्वसंसर्गाग्रहात् ॥

अन्वयविशिष्ट इति । एतन्मते गोपदं गवान्वयविशिष्टे शक्तिम-
त्यारकशक्तिग्रहत्वेनान्वितगोशब्दत्वेन कार्यकारणभावः तथा च गोः
शुक्ला इत्यत्र शुक्लपदं शुक्लान्विते शक्तिमित्यभेदस्यान्वयरूपत्वेनान्वयेपि
शक्तिरस्तीति नानुपपत्तिलेशोपि । अन्यलभ्यत्वात् आकाङ्क्षादिलभ्य-
त्वात् । तथा च घटादिपदानां घटत्वादिविशिष्टे शक्तिः । निरूपक-
तासम्बन्धेन घटादिप्रकारकबोधे घटादिपदोत्तरद्वितीया दज्ञानस्य हेतुत्वा-
दितिभावः । अनन्यलभ्यस्य आकाङ्क्षादिलभ्यस्य । तथा चाकाङ्क्षादिना
लक्षणया बालभ्य एव शब्दार्थ इति भावः । अन्यथा आकाङ्क्षादिलभ्यस्यापि
शब्दार्थत्वे । लक्षणोच्छेदापत्तिरिति तथा च गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गाप-
दाल्लक्षणया लभ्यस्यापि तीरस्य गङ्गापदार्थत्वे लक्षणोच्छेदः स्यादिति
भावः । प्राभाकरास्त्विति । तेषामयमाशयः । घटादिपदानां कार्यान्वि-
तघटे शक्तिः । कथमन्यथा घटानयनं कार्यमित्यादि कार्यताविषयकः
शब्दबोधः । आसन्मते तु घटादिपदानां कार्यान्विते घटादेवेव शक्ति-
रिति कार्यताविषयकः शब्दबोधो भविष्यत्येव । एवं च सिद्ध्यर्थस्यले
कार्यतावाचकलिङ्गादिपदाभावात् शब्दबोधः तस्य चाप्राण्यम् । तथा
च घटपदं कार्यान्वितघटे शक्तिमित्याद्याकारकशक्तियहस्यैव शब्दबोधे
हेतुत्वमिति । तत्प्रयोजकतया प्रवृत्तिप्रयोजकतया । कार्यत्वविशिष्टेति ।
अयं घटानयनकार्यताज्ञानवान् घटानयनप्रवृत्तिमत्त्वात् यो यद्विषयक-
प्रवृत्तिमान् स तद्विषयकज्ञानवानित्यर्थः । स्वप्रवृत्तौ बालप्रवृत्तौ । तेन
बालेन । हेतुत्वावधारणात् प्रवृत्तिहेतुत्वावधारणात् । तद्वेत्वाकाङ्क्षायाम्
प्रवृत्तिहेत्वाकाङ्क्षायां । उपस्थितत्वात् प्रथमोपस्थितत्वात् । तथावधारयति
शब्दमेव हेतुत्वेन जानाति । तन्निर्वाहिकां हेतुत्वनिर्वाहिकां शक्तिं चानु-
भाविकां शक्तिं । शब्दत्वावच्छेदेन लिङ्गादिपदसमभिव्याहारे कार्यतावाचक-

देन आवापोद्वापाभ्यां आनयनानयनाभ्यां । प्रथमकल्पनानुरोधात् प्रथमं कार्यान्वितशक्तिकल्पनानुरोधात् ॥ अर्थवादरूपमूलकमिति । ननु स्वर्ग-
कामोऽश्वमेधेन यजेतेति श्रुतिशेषीभूतयच्चदुःखेन संभिन्नं नचयस्तमनन्तरं ।
अभिलाषोपनीतं च तत्सुखं स्वःपदास्यदमित्यर्थवादोक्तं कार्यताविष-
यकशाब्दबोधस्तवमते कार्यत्वाविषयकशाब्दबोधस्यालोक्तत्वादिति चेत्
न । विधिशेषार्थवादोच शाब्दधीरपि तु स्वर्गकामोऽश्वमेधेन यजेतेत्यादौ
स्वर्गपदार्थकामनावतो यागेष्टसाधनत्वलिङ्गकृतिसाध्यताबोधे स्वर्गप-
दार्थः क इत्याकाङ्क्षायां यच्चदुःखेन संभिन्नमित्यस्य प्रवृत्तिरिति । अर्थवा-
दरूपं कार्यताविषयकशाब्दान्नजनकस्वरूपं अत एव मूलकमित्युक्तम् ।
नन्वर्थवादवाक्यात्कथं प्रवृत्तिरित्यत आह व्यवहारस्त्विति । व्यवहारः
प्रवृत्त्यादिरूपव्यवहारः ।

ननु सर्वेषां पदानां कार्यतान्वितवाचकत्वात्त-
द्वाचकपदसमभिव्याहारो नास्तीत्यसङ्गतमसङ्गत-
चार्थवादस्याप्रामाण्यमिति । अत्रोच्यते द्विविधा हि
पदशक्तिरनुभाविका स्मारिका च तत्रानुभाविका
कार्यतान्विते स्मारिका च जातौ तथा च घटादिपदं
घटपदात्कर्तृत्वानुपस्थितौ कथं तदन्वितबोधं जन-
येत् कार्यत्वान्वयबोधे तदुपस्थितेरपि हेतुत्वादिति
नार्थवादस्य प्रामाण्यमित्युच्यते । आवापोद्वापाभ्यां
लाघवाद्घटादिमात्र एव शक्तिग्रहो न तु कार्यत्वा-
न्वयेऽप्यन्यलभ्यत्वात् । प्रथममन्यलभ्यत्वं बालस्य
नोपस्थितमिति चेत्प्रथमन्तर्हि कार्यत्वान्वयेऽपि श-
क्तिग्रहोऽस्तु यदा च तदुपस्थितं तदा घटमात्रश-
क्तिग्रहोऽस्तु सा बाध्यतां गौरवात् ॥

अथ यद्वावापोद्वापाभ्यां बालेन पदानां कार्यान्विते शक्तिर्गृहीता
तदा तु सर्वे पदं कार्यतावाचकमेव जातं तर्हि कार्यतावाचकपदसमभि-
व्याहारो नास्तीत्यसङ्गतमित्याह नन्विति ॥ अर्थवादस्येति कार्यतावाच-
कपदसमभिव्याहारो नास्तीत्यस्यासङ्गतत्वे लिङादिसमभिव्याहृतस्यैव
शाब्दबोधजनकत्वे च सिद्धे सर्वत्रार्थवादस्येति लिङादिपदं कल्पनीयं ।
तथा च लिङादिसमभिव्याहृतस्यैव प्रमाणत्वेनार्थवादस्याप्रामाण्यमित्य-
सङ्गतमित्यर्थः यद्वा यत्र लिङादिपदसमभिव्याहारो नास्ति तद्वाक्यं
मूलं यदि तदा पुत्रस्ते जातः कन्या ते गर्भिणीत्यादौ कथमर्थवागमोऽ-
न्यथा तादृशवाक्यश्रवणोत्तरं मुखप्रसादमालिन्ये न स्यातां तत्र यदि
लिङादिपदं कल्पनीयं तदा सर्वत्र कल्प्यतां तथा च सर्वत्र लिङादिपद-
समभिव्याहाराल्लिङ्गादिपदसमभिव्याहारो नास्तीत्युक्तं तदसङ्गतं लिङ्गा-
दिसमभिव्याहृतस्यैव प्रामाण्यमित्यप्यसङ्गतमित्यभिप्रायवानाह नन्विति ।
अथ पुत्रस्ते जात इत्यादावन्यथानुपपत्त्या लिङादिपदं कल्प्यतां सर्वत्र
तु तत्कल्पने मानाभाव इत्यभिप्रायवान्समाधत्ते द्विविधा हीति ।
तदेवोपसंहरति तथा चेति । तथा च लिङादिसमभिव्याहृतपदस्यैव
प्रामाण्यं तस्यैवानुभाविका शक्तिस्तादृशशक्तपदादेव कार्यताविषयकशा-
ब्दबोधः । सिद्ध्यर्थस्येति तु लिङादिपदसमभिव्याहाराभावात्तेषूक्तमेवा-
प्रामाण्यमिति नानुपपत्तिलेशोपीति भावः । तत् घटादिपदं । अन्व-
यबोधं कार्यत्वान्वयबोधं तदुपस्थितेः । कार्यत्वोपस्थितेः । नार्थवाद-
स्येति । कार्यतावाचकपदसमभिव्याहाराभावाच्चार्थवादस्य प्रामाण्यमि-
त्यर्थः । तत् अन्यलभ्यत्वं । घटमात्रेति । तथा च केवलव्यक्तावेव शक्तिर्न
तु जात्यंशोपीति भावः । अस्त्वित्यनन्तरं परन्त्विति पूरणीयं सा कार्या-
न्विते शक्तिकल्पना गौरवात् घटत्वस्य शक्यताच्छेदकत्वापेक्षया कार्या-
न्वितघटत्वस्य घटशाब्दत्वापेक्षया कार्यान्वितघटशाब्दत्वस्य च गौरवात् ।

अथैवं चरमप्रवृत्ता घटमात्रशक्तिकल्पना कथं
प्रथमप्रवृत्तां बलवतीं कार्यतान्वितशक्तिकल्पनां

बाधितुमिष्टेति चेत्प्रथमकल्पनाया बलवत्वासिद्धेः न हि प्रथम प्रवृत्तमेव बलवच्चन्द्रतारकाद्यल्पतायाः प्रथमप्रतीतायाः शास्त्रजतन्महत्वप्रतीत्या बाधानापत्तेः । चरमकल्पनाया लाघवसहायतया बलवत्वाच्च । किञ्चैवं काव्यादिभ्योऽनुभवसिद्धोऽन्वयानुभवो न स्यात् । न चासंसर्गाग्रहमात्रं तत्र न तु संसर्गानुभव इति वाच्यम् । घटमानयेत्यत्रापि तदापत्तेः तथा च गतं शब्दप्रामाण्यप्रत्याशयापि ॥

एवं प्रथमं कार्यान्विते शक्तिस्वीकारे । इष्टा समर्था तन्महत्वप्रतीत्या चन्द्रतारादिमहत्वप्रतीत्या ॥

ननु चन्द्रतारादिस्वल्पतायां भवतु महत्वप्रतीतिर्वाधिका तत्कल्पने शास्त्रस्य सहायत्वात् । चरमप्रवृत्तघटमानशक्तिकल्पनायां सहायाभावात् कथं सा शक्तिर्बलवत्तरकार्यान्वितशक्तिकल्पनायां बाधिका भविष्यतीत्यत आह चरमेति । ननु चरमप्रवृत्तघटमानशक्तिकल्पनाया लाघवसहायत्वन्तथा प्रथमप्रवृत्तत्वेन कार्यान्वितशक्तिकल्पनायाः सामर्थ्यसहकृतत्वेन बलवत्तरत्वमस्त्येवेति कथमियमपिवाध्यत इत्यत आह किञ्चैवं काव्यादिभ्य इति । यद्वा नन्वमुक्तपदं कार्यान्विते शक्तिमित्यकारकातिरिक्तशक्तिग्रहस्यालीकत्वेन कार्यान्वितशब्दबोधातिरिक्तशब्दबोधस्यालीकत्वेन च तादृशशक्तिग्रहत्वेन तादृशशब्दबोधत्वेन कार्यकारणभावात् कार्यान्विते शक्तिवश्यं वाच्येति किं लाघवगौणविचारणेत्यत आह किं चैवमित्यादि । अथ वा ननु विधिपदसमविद्याहृतानामेवपदानां कार्यताबोधकत्वेन तेष्वेव शक्तिग्रहो वाच्यस्तथा च तेषामेव शब्दबोधजनकत्वे विलीयेत् कविकाव्यादिस्थलेऽनुभवसिद्धोऽन्वयबोध इत्याह किं चैवमिति घटमानयेति । काव्यादिभ्योऽनुभवसिद्धशब्दबोधस्यासंसर्गाग्रहमात्रपरत्वे-

नानुभावापलापे घटमानयेत्यतो घटानयनानुभवस्यापि विलोपापत्तेरित्यर्थः । तथाचेति । तुल्ययुक्त्या विधिसमभिव्याहृतस्थलेऽनुभवापलापापत्त्या शब्दस्य प्रमाजनकत्वाभावे गतं शब्दस्य प्रामाण्यप्रत्याशयेति भावः ।

किं चैवमर्थवादरूपाणां श्रुतिस्मृतीतिहासपुराणादीनामप्रामाण्यं स्यात्तथा च सुष्टूपहासितं मिश्रैः प्रसिद्ध एव लोकेऽस्मिन् बुद्बुब्धुः प्रभाकर इति प्रतारकः कश्चिद्वर्णव्यत्पासलिपिसादृश्याभ्यां प्रभाकर इति गृहीतो लोकैरिति युक्तमुत्पश्यामः ।

ननु घटोऽस्तीत्यादौ लिङादिपदसमभिव्यहाराभावाद्वृत्त्वसंसर्गाग्रहमात्रं घटमानयेत्यादौ तु तत्समभिव्यहाराच्छब्दबोधो भवत्येवेत्यत आह किं चैवमिति । एवं लिङादिसमभिव्यहृतेष्वेव शक्तिस्वीकारे । अर्थवादरूपाणामिति । तेषां लिङादिसमभिव्यहाराभावादप्रामाण्यं स्यादित्यर्थः । बुद्बुब्धुरिति । अर्थवादरूपश्रुत्यादीनामप्रामाण्यस्वीकारेण बुद्बुब्धुत्वमित्यर्थः । वर्णव्यत्यासलिपिसादृश्याभ्यामिति । रकारककारयोर्व्यत्यासेन गौडाक्षरे तकारभकारयोः सादृश्येन च तथा च प्रतारक इति वक्तव्ये प्रभाकर इत्युक्तिर्लोकानां भ्रान्तिप्रयुक्त्यर्थः ।

ननु यदि शक्तिग्रहः सहकारी तदा गङ्गापदात्तीरप्रत्ययो न स्यादिति चेन्न । शक्तिर्हि न तत्त्वेन प्रयोजिका किन्तु वृत्तित्वेन । अस्ति च गङ्गापदस्यापि तीरे वृत्तिर्लक्षणैव । अथ केयं लक्षणानामशक्यादशक्योपस्थितिर्लक्षणेत्येके तन्न । उपस्थितिर्हि वृत्तिर्न तु सैव । अशक्यो तात्पर्यं लक्षणोत्पत्त्ये तन्न । अन्वयेपि तात्पर्यस्य लक्षणात्वापत्तेः किं च

तात्पर्यनिर्वाहिका हि वृत्तिर्न तु तदात्मिकैव शक्तेरपि
तत्त्वापत्तेः । उच्यते स्वशक्यसम्बन्धो लक्षणा अस्ति हि
गङ्गापदशक्यः प्रवाहविशेषस्तत्सम्बन्धस्तीर इति ।
स च लक्षणा द्विविधा गौणी शुद्धा च तत्र सादृश्या-
त्मकः शक्यसम्बन्धो गौणी यथा गौर्वाहिक इति ।
तदन्या शुद्धा यथाऽऽयुर्धृतमिति ।

ननु न्यायनये शक्तिरीक्षारूपा परनयेऽतिरिक्ता तस्याः शक्तिरह-
त्वेन ज्ञानं न कारणां किं तु शाब्दानुकूलज्ञानविषयपदार्थसम्बन्धवत्पद-
मित्याकारकशक्तिज्ञानं कारणं तादृशपदसम्बन्धत्वं लक्षणायामप्यस्तीति
लक्षणां निरूपयति नन्विति अथ वा वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिः
शाब्दबोधे कारणं तत्र वृत्तिः शक्तिलक्षणा न्यतरसम्बन्धस्तत्र क्रमप्राप्तां शक्तिं
प्रतिपाद्य लक्षणां प्रतिपादयितुं भूमिकामारचयति । नन्वित्यादिना ।
यद्वा । यदि शक्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिः शाब्दबोधे कारणं तदा
लाक्षणिकगङ्गापदातीरबोधो न स्यादित्याह नन्विति । तत्त्वेन शक्तित्वेन
वृत्तित्वेनेति । तथा च वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिः शाब्दबोधे
कारणत्वमित्यर्थः । अस्तिचेति । गङ्गापदस्य लक्षणारूपवृत्तेः सत्त्वादित्यर्थः । ननु सादृश्यरूपशक्यसम्बन्धोपस्थितिर्गौणी सा च वृत्त्यन्तरमिति
प्राचां मतं तत्र समीचीनं तस्या लक्षणान्तर्गतत्वेन निर्वाहे वृत्त्यन्तरक-
ल्पने गौरवाद् इत्यभिप्रायवतां मतं दूषयितुमाह शक्येत्यादिना ॥
गङ्गापदशक्यप्रवाहादशक्यतीरस्योपस्थितिरित्यर्थः । उपस्थितीति वृत्त्या
पदार्थापस्थितिर्जायते न तु पदार्थापस्थितिरूपा वृत्तिरित्यर्थः । अशक्ये
तात्पर्यं व्यजना सा च वृत्त्यन्तरं । अन्यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ शैत्य-
पावनत्वादिकत्र बुध्येत गङ्गापदेन लक्षणया तीरस्यैव बोधनादित्यलङ्का-
रिकमतं तच्चायुक्तं शैत्यपावनत्वादिविशिष्टस्य तीरस्य लक्षणयैव प्रती-
तिसम्भवादलं व्यञ्जनयेत्यभिप्रायवतः कस्यचिल्लक्षणं दूषयितुमाह अश-

क्येति ॥ अन्वयेति । अशक्यस्याप्यन्वयस्य तात्पर्यविधया शाब्दबोधे भास-
मानत्वादन्वयतात्पर्यस्यापि लक्षणात्त्वापत्तेरित्यर्थः । ननु तद्व्यन्वयभि-
न्नाशक्ये तात्पर्यं लक्षणेत्युच्यतामित्यत आह किं चेति । गङ्गायां
घोष इत्यत्र तीरे घोषान्वयस्य तात्पर्यविषयत्वमेव तीरे घोषस्यानन्वये
तात्पर्यमनुपपन्नमिति गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा वाच्येति । तथा च लक्षण-
यैव तात्पर्यस्योपपन्नत्वं लक्षणायास्तात्पर्यात्मकत्वमिति भावः । तदा
त्मिका तात्पर्यात्मिका । तथात्त्वापत्तेः तात्पर्यात्मकत्वापत्तेः । स्वं
गङ्गादिपदं । गौणी लक्षणाभेद एवेत्यभिप्रायेणाह द्विविधेति । गौणीति ।
गौणी तु लक्षितलक्षणेव तथा हि यत्र वाच्यपरंपरासम्बन्धेन बोधस्तत्र
लक्षितलक्षणा । यथा सिंहे माणवकः । अत्र सिंहपदवाच्यसम्बन्धिशौर्यादि-
सम्बन्धेन माणवकबोधः तदेवाह सादृश्यात्मक इति सादृश्यमेव यत्र
सम्बन्धः सा गौणी तथा च शक्यस्य परंपरासम्बन्धः सादृश्यमेवेति
भावः । स्वयं निदर्शनं दर्शयति यथेति गोपदवाच्यसम्बन्धिजाड्यादेः
सादृश्यसम्बन्धेन वाहीकबोध इति गोनिष्ठजाड्यमायादिकेन वाहीको
लक्ष्यत इत्यर्थः । एवं द्विरेफपदेपि लक्षितलक्षणेव तत्र रेफद्वयसहितभ्रम-
रपदवाच्यत्वसम्बन्धेन भ्रमरत्वविशिष्टावबोध इति । गुरवस्तु खवाच्यपद-
द्वयघटितवाच्यत्वसम्बन्धो लक्षितलक्षणा । द्विरेफपदस्य खवाच्यपदद्वय-
घटित भ्रमरपदं वर्चरपदं च तद्वाच्यत्वं भ्रमरे वर्चरे च शक्यसम्बन्धः सैव
लक्षितलक्षणेत्याहुः । यत्तु द्वे रेफौ यत्रेति बहुव्रीहिविधया रेफद्वयवत्त्वेन
भ्रमरपदं लक्ष्यते । भ्रमरपदेन च भ्रमरत्वजातिविशिष्टं लक्ष्यत इतीयमेव
लक्षितलक्षणेति । तत्र । भ्रमरत्वजातिविशिष्टे शक्तेः सत्त्वादिति । ननु
तथापि बहुव्रीहिलक्षणायापस्थितं भ्रमरपदं शक्त्यैव भ्रमरत्वविशिष्ट-
स्वार्थबोध जननसमर्थमिति द्विरेफपदे लक्षितलक्षणाधीकारो न युक्तः
द्विरेफं पश्येत्यादौ द्वितीयार्थकमेत्वादेर्भ्रमरत्वविशिष्टेऽन्वयानापत्तेर्भ्रम-
रपदेऽन्वयापत्तेश्च प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थोन्वितस्वार्थबोधजनकत्वव्युत्पत्तेः ।
न च प्रकृत्या साक्षात्परंपरासाधारण्येनोपस्थापितं प्रत्ययाधीनत्वं सङ्गात्

प्रमाणाभावादिति सान्प्रतं । परंपरोपस्थापकाभावेन साक्षादुपस्थापित
एष प्रत्ययार्थान्वयस्य वक्तुं युक्तत्वात् । परंपराघटिका वृत्तिरेवेत्यत्र
प्रमाणाभावेन घटपरंपरया घटपदोपस्थितगगनादेरपि घटज्जानीहोत्यादौ
कर्मत्वान्वयस्य दुर्वारत्वे ज्ञानविषयतया बोधापत्तेः । अस्तु वा साक्षात्प-
रंपरासधारत्वेन प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकता तथाप्युपस्थि-
तेस्तुल्यत्वाद्भ्रमरत्वजातिविशिष्ट इव भ्रमरपदेऽपि कर्मत्वान्वयः स्यात् । न
च तात्पर्यस्याप्यन्वयबोधनियामकतया भ्रमरत्वजातिविशिष्टस्यैवान्वयि-
तावच्छेदकावच्छिन्नत्वेन तत्रैवान्वयो न पद इति वाच्यम् । युगपत्तात्प-
र्यावतारे भ्रमरपदघटक्रानुपूर्व्या अप्यन्वयितायितावच्छेदकतया तदवच्छि-
न्नस्य कर्मत्वान्वयापत्तेर्दुर्वारत्वात् । न चेष्टापत्तिरपिसिद्धान्तादिति युक्तमु-
त्पस्यामः । तदन्येति । तदन्या गौण्यन्या । तथा च सादृश्यान्वः
सम्बन्धो यत्र बुध्यते सा सुद्वेत्यर्थः । शुद्धा त्रिविधा जहत्स्वार्था अज-
हत्स्वार्था जहदजहत्स्वार्थेति । यत्र शक्यान्तर्भावमन्तरेणार्थान्तरप्रति-
पादकत्वं तत्र जहत्स्वार्थत्वं तत्र निदर्शनं दर्शयति यथेति । अत्र सादृ-
श्यातिरिक्तः सम्बन्धः कार्यकारणभावस्तथा चाप्युर्ध्वतमित्यत्रायुः पदमा-
युर्जनके लाक्षणिकं अत्र ह्यायुः पदं स्वार्थजीवनान्तर्भावमन्तरेणापि
तज्जनकरूपार्थान्तरप्रतिपादकमिति । एवं गङ्गायां घोष इत्यत्र गङ्गापदं
स्वार्थप्रवाहान्तर्भावमन्तरेणापि तीररूपार्थान्तरं लक्षयति । तत्र जहत्स्वा-
र्थलक्षणा । एवं अजहत्स्वार्था यत्रेति व्युत्पत्त्या स्वार्थविशेषकान्वयबोधिका
हि अजहत्स्वार्थलक्षणा । यथा कृत्रिणो यान्ति काकेभ्यो दधिरत्नतामि-
त्यादौ कृत्रिपदस्य कृत्र्यकृत्रिवृत्तिबहुत्वे लक्षणा मतुयस्तदाश्रयबोधकत्वं ।
तथा च कृत्र्यकृत्रिवृत्तिबहुत्वशालिनो यान्तीत्यर्थः । ननु यदि कृत्रि-
पदस्य कृत्र्यकृत्रिवृत्तिबहुत्वं लक्षणा तर्हि जहत्स्वार्थापत्तिरिति चेत् ।
बहुत्वस्य लक्षणावच्छेदकत्वात्तद्विशिष्टे लक्षणास्वीकारः तुल्ययुक्त्या
शक्यतावच्छेदके शक्तिवल्लभ्यतावच्छेदके लक्षणास्वीकारः इति । अत्र
च लक्ष्यतावच्छेदकत्वं व्यासज्यवृत्ति यथा पुष्पवन्तादिपदस्थले एकैवैव

शक्त्या चन्द्रत्वसूर्यत्वप्रकारकबोधस्तत्र शक्यतावच्छेदकत्वं व्यासज्यवृत्ति
तथात्रापि लक्ष्यतावच्छेदकत्वं व्यासज्यवृत्ति । यथा वा तत्र केवलचन्द्र-
त्वादिप्रकारकबोधो न लक्षण्या तथात्रापि केवलतत्रित्वप्रकारकबोधो
न लक्षण्या किन्तु शक्येति । काकपदं तु दध्युपघातके काकविडालादौ
लाक्षणिकमिति । यत्तु जहदजहत्स्वार्था तु यत्र विशिष्टवाचकपदमेकदेशं
परित्यज्य परदेशं वर्तते तत्रैव यथा तत्त्वमसीत्यादौ तत्र हि तत्पदवाच्यस्य
सार्वज्ञादिविशिष्टस्य त्वंपदवाच्येनान्तःकरणविशिष्टेनैक्यासम्भवात्तत्रै-
क्यार्थं स्वरूपे लक्षणा तथा च तत्पदत्वंपदयोर्विशेषे व्रस्यणि लक्षणे-
त्याहुस्तत्र शक्त्या स्वातन्त्र्येणोपस्थितयोस्तत्पदार्थत्वंपदार्थयोरन्वयबोधे
क्षतिविरहात् । अयं भावः । घटो नित्य इत्यत्र योग्यतावलाचित्यत्वान्वयो
घटत्वे न तु घटे तत्त्वमसीत्यत्र योग्यतावलादभेदान्वयश्चेतन्ये न तु
विशिष्टे इति । वस्तुतस्तु शक्यांशे किञ्चित्परित्यागे सत्यशक्यपुरस्कारे-
जहदजहत्त्वलक्षणा उदाहरणं तु निरुक्तं काकेभ्यो दधिरत्नतामित्यादिकमेव
तत्र शक्यस्य काकत्वस्य परित्यागस्य पुनरशक्यस्य दध्युपघातकविडालादेः
पुरस्कारस्य सत्त्वात् । तर्ह्यजहत्स्वार्थापरिलोपापत्तिरिति चेत् जह-
दजहत्स्वार्थास्यलेपजहत्स्वार्थायाः सत्त्वात् यष्टीः प्रवेशयेत्यत्राजह-
त्स्वार्थाया एव वक्तुं शक्यत्वान्न तत्र हि यष्टिपदं यष्टिधरे लाक्षणिकं
भोजनतात्पर्येण यष्टिधरप्रवेशस्यैवोचित्यात् । एवमनादिप्रयोगानुसारिणी
लक्षणा निरुक्तलक्षणा साप्यजहत्स्वार्थैव यथा नीलो घट इत्यादौ ।
नीलादिपदस्य नीलगुणविशिष्टबोधकत्वात् । अत्र प्राञ्चः । लाक्षणिकं
पदं नानुभावंकं अन्यप्रतियोग्युपस्थित्यजनकत्वात् । तथा च गङ्गा
पदेन नीरमुपस्थाप्यते । नीरसृत्त्या च तीरमुपस्थाप्यत इति । तत्र सम्प-
गङ्गापदस्य तीरोपस्थापकत्वाभावे विभक्त्यर्थान्वयानुपपत्तेः । प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वाद् इति । एवं मण्डपं भोजयेदित्यत्र मण्डप-
पदस्य योगार्थान्वये सत्यपि कृष्टपूर्विकलक्षणा भोजने कृष्टार्थेष्टस्या-
न्वयासम्भवाद् कृष्टार्थेष्टसंबन्धिवैत्रादयो लक्ष्यन्ते । न च मण्डपपदान्म-

एवमनकर्तारं योगार्थमादाय कुतो न बुध्यत इति वाच्यम् । योगार्थपेक्षया
रुट्यर्थस्य शीघ्रोपस्थितिकत्वेन रुट्योगापहारितया बलवत्त्वात् । अतः
एव योगार्थं सत्यपि पङ्कजपदाच्च कुमुदत्वप्रकारकबोधः किन्तु रुट्या पद्म-
त्वप्रकारकबोध इति । न चावयवमहिम्ना पद्मत्वप्रकारकबोधः कुतो
नेति वाच्यम् । अवयवानो पद्मत्वप्रकारकबोधे सामर्थ्याभावात् । न
च विना रुटिं योगार्थमर्यादया पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकबोधः कुतो नेति
वाच्यम् । रुटिज्ञानेन प्रतिबन्धात् । रुटिः प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावश्चेवं ।
पङ्कजपदं पद्मे रुटिमित्येतादृशरुटिज्ञानत्वेन प्रतिबन्धकता पद्मत्वान-
वच्छिन्नपद्मभिन्नविशेषताशालिपङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकशब्दत्वेन प्रतिब-
ध्यता । यदा कुमुदे पद्मत्वप्रकारकशक्तिभ्रमस्तदा पद्मभिन्नविशेषक-
तादृशशब्दबोधस्य जायमानत्वात्पद्मत्वानवच्छिन्न इति । नापि पद्ममिश्रित-
कुमुदत्वं धर्मितावच्छेदकीकृत्य कुमुदबोध इति पद्मभिन्न इति । परे तु निय-
मेन रुट्युपस्थापितं पद्ममेव इत्यप्येतेनोपस्थाप्यते । तथा च रुटिज्ञानस्य
पद्मत्वविशिष्टविशेष्यकशब्दबोधत्वं कार्यतावच्छेदकं कुमुदे तु रुटिज्ञाना-
भावाच्च तादृशशब्दबोध इत्याहुः । तत्र सुन्दरं । सामान्यसामर्थ्या यथा
रुटिज्ञानाभावकाले पङ्कजनिकर्तृत्वेन कुमुदभानं तथा रुटिज्ञानकालेऽपि
स्यात् । न च रुटिज्ञानकालीन पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकबोधं प्रति समान-
विशेष्यतया रुटिज्ञानोपस्थितिः कारणं रुटिज्ञानाभावकालीनतादृशबोधं
प्रति रुटिज्ञानाभावो हेतुरिति सामान्यसामर्थ्यविरहादेव नोक्तदोष इति
वाच्यम् । तथासति अस्मदुक्तरीत्या रुटिज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वमेवोच्यता-
मिति सङ्केपः । ननु गङ्गापदस्यतीरे शक्तिः प्रवाहे तु लक्षणेत्येवोच्यतामिति
चेत् । भूरिप्रयोगस्यैव शक्तिकल्पकत्वेन भूरिप्रयोगस्य प्रवाहे दृश्यमान-
त्वात्प्रवाहे शक्तिर्न तु तीरे तत्र भूरिप्रयोगाभावात् । यत्रोभयत्रैव
भूरिप्रयोगस्तत्रोभयत्रैव शक्तिः यथा । सैन्यवपदस्य तुरगलवणयोः वेला-
पदस्य तीरनीरयो मत्सरपदस्य मत्सरमात्सर्ययोरिति ।

ननु यद्येते एव वृत्ती कथन्तर्हि राजपुरुष
इत्यादौ पक्षार्थलाभः न हि राजपदं सम्बन्धशक्तं ।

अथ सम्बन्धोऽन्वयविधया भासते नीलो घट इत्यत्रा-
भेद इवेति चेन्न । राजापुरुष इत्यत्रापि तदापत्तेः ।
अथ नामार्थयोरभेदेनैवान्वयो न त्वन्यथा तथैवव्यु-
त्पत्तेः राजः पुरुष इत्यत्र तु न नामार्थयोरन्वयः किन्तु
विभक्त्यर्थनामर्थयोरिति चेत्तर्हि राजपुरुष इत्यत्र
कथन्तयोस्तथान्वय इति स्वयमेव विभावय । अथ
सम्बन्धे लक्षणैवेति चेन्न । तथापि राजसम्बन्धः पुरुष
इतिवदनन्वयः स्यादिति तद्दोषतादवस्थात् ।

ननु शक्तिलक्षणान्यतररूपैव वृत्तिर्यदि तदा राजपुरुष इत्यादौ-
संबन्धभानं न स्यात् । न तावच्छक्त्या तद्भानं राजपदस्य राजसंबन्धे
शक्त्यभावात् । नपि लक्षणया शक्यसंबन्धाभावात् । यतो हि राजपद-
शक्यो राजा तत्संबन्धो न राजसंबन्धो । किञ्च राजपदस्य राजसंबन्ध-
लाक्षणिकत्वे राजसंबन्धः पुरुष इति बोधापत्तेस्तस्माद्व्युत्पत्त्यन्तरमेवाद्वयता-
मित्यभिप्रायवानाह । नन्विति एते शक्तिलक्षणे । ननु शक्यस्याप्य-
न्वयस्य संसर्गमर्यादया भाने बाधकाभावाच्चीलो घट इत्यादावभेदान्वय
इवेत्याह अर्थेति । तदापत्तेः संबन्धभानापत्तेः । ननु राजपुरुष इत्यत्र-
भेदेनान्वयो वाच्यः स च नोपपन्नः । नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पत्त्यत्वाद्
इत्याह अर्थेति । नामार्थयोः निपातातिरिक्तनामार्थयोः । तेन चैत्रो न
मैत्र इत्यादौ चैत्रादेर्नञर्थेन समं साक्षादयन्वयेऽपि न क्षतिः । यद्वा
निपातातिरिक्त इति न देयमेव । नचैवं चैत्रो न मैत्र इत्यत्र नञर्थेन समं
चैत्रादेरन्वयो न स्यादिति वाच्यम् तत्र चैत्रपदस्य चैत्रप्रतियोगित्वे लाक्ष-
णिकत्वेन नञपदस्याभाववत्लाक्षणिकत्वेन चान्वयबोधात् । नन्विदं कथं
सिद्धमत आह तथैवेति । व्युत्पत्तेः कार्यकरणाभावात् । अयं भावः भेद-
संसर्गनिपातातिरिक्तनामार्थप्रकारकबोधत्वावच्छिन्नं प्रति प्रत्ययजन्यो-

पस्थितिः कारणं । यत्राभेदसंज्ञेयान्वयबोधस्तत्र तदुपस्थितेन कारणत्व-
मिति तथा च राजापुरुषयोर्विमक्त्यर्थद्वारैव भेदान्वय इत्याह राज्ञ
इति । नन्विदमस्माकं साधकं न तु बाधकमित्यत्राह तर्हीति । तर्हि
नामार्थयोर्भेदान्वयाभावे हि । तथान्वयः भेदान्वयः । अथेति ।
यद्यपि सम्बन्धे लक्षणा नोपपद्यते । राजसम्बन्धे राजपदशक्यसम्बन्धा-
भावात्तथापि राजसंबन्ध इत्यत्रापि राज्ञः सम्बन्ध इति व्युत्पत्त्या राज-
सम्बन्धेऽपि राजनिरूपितत्वरूपराजसम्बन्धस्य सत्त्वात् । अथ यदि सम्बन्धे
लक्षणा तर्हि राजसम्बन्धाभिन्नः पुरुष इति बोधः स्यादिति राजसम्बन्ध-
पुरुषयोर्भेदान्वयोऽवश्यं वाच्यः स चानुपपन्नस्तथेनामार्थत्वेन तद्वोष-
तादवस्थादित्याशयवानाह तथापीति यद्वा राजपदस्य राजसंबन्धे
लक्षणास्वीकारे राजसम्बन्धः पुरुष इत्याकारकान्वयबोधः स्यादिति
न सम्बन्धे लक्षणा । तथा च लक्षणाया अय्यभावेन राजपुरुष इत्यत्र
सम्बन्धभानं न स्यादिति तद्वोषतादवस्थादित्याह तथापीति ।

अथ राजपुरुषात्मकसमुदाय एव राजसम्ब-
न्धपुरुषलक्षणेति चेन्न । शक्तिविरहे लक्षणाया अयो-
गात् स्वशक्यसम्बन्धो हि लक्षणेत्युक्तं । उच्यते राजपदं
राजसम्बन्धिलक्षकं तथाचाभेदेनैव पदार्थद्वयान्वयः ।
नचैवं कर्मधारयापत्तिः । समासपूर्वदशायां पदयोस्तु-
ल्यार्थत्वाभावात् । अन्येतु लुप्तषष्ठीवान्वयं बोधयन्ति
षष्ठीलोपमजानतस्तु तत्रान्वयप्रत्ययः शक्तिभ्रमा-
द्राजपदलक्षणा वेति स्वीचक्रुः । वैयाकरणास्तु समा-
सस्यशब्दसमुदायस्य विशिष्टार्थे शक्तिरेव । नचैवं राज-
पदशक्तिमविदुषोऽपि राजपुरुषादिपदादन्वयः स्या-
दिति वाच्यम् । समस्तशक्तिग्रहे ह्यनुशासनात् न

चावयवशक्तिग्रहेऽनुशासनग्रहः संभवतीति तत्-
शक्तिग्रहस्य समुदायग्रहे हेतुत्वादित्याहुस्तत्र ।
अवयवलक्षणयैवोपपत्तौ समुदायशक्तौ मानाभावात्
तदुक्तं जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रूढिर्विरोधिनीति
तस्मादन्यथोपपत्तौ समासे शक्तिरयुक्तेति सङ्क्षेपः ।

अथेति । तथा च राजपुरुषात्मकसमुदायनिरूपिता राज-
सम्बन्धिपुरुषे लक्षणेत्यर्थः । शक्तिविरहे वाक्ये शक्तिविरहे । वाक्ये शक्ति-
विरहे कुतो न लक्षणेत्यत आह स्वशक्येति । तथो चेति । राजसम्बन्ध
भिन्नः पुरुष इत्यभेदान्वयबोध इत्यर्थः । एवं राजसम्बन्धिनि लक्षणास्वी-
कारे । समासपूर्वदशायां विग्रहदशायां । तुल्यार्थत्वाभावादिति । तथा
च नीले च तदुत्पलं चेति समासव्यासयोः तुल्यो बोधस्तत्र कर्मधारयः ।
यत्राभेदबोधार्थं लक्षणा क्रियते तत्र तत्पुरुष इति । अथ राजपुरुष इत्यादौ
षष्ठीविभक्तेः स्मरणं कल्पनीयमिति कस्यचिन्मतमह अन्येत्विति । लुप्त-
षष्ठेव लुप्तस्मृतषष्ठेव । लुप्तास्मृतिविभक्त्येवो बोधो न स्यादित्यत आह षष्ठी-
लोप इति । शक्तिभ्रमात् राजसम्बन्धिनि शक्तिभ्रमात् । ननु वृत्त्यन्तरा-
सम्भवे भ्रमो वाच्य इत्यत आह राजपदेति । यद्वा । नन्वेवं तत्पुरुषापे-
क्षया कर्मधारये लघीयस्त्वं न स्यात् । तत्पुरुषेऽपि षष्ठीस्मरणाङ्गी-
कारेण । स्मरणाभावस्येले शक्तिभ्रमाङ्गीकारेण च सम्बन्धिनि लक्षणाविर-
हादित्यत आह राजपदेति । अन्यत्वेत्यत्र लक्षणास्वीकारस्यावश्यक-
त्याल्लुप्तषष्ठीस्मरणकल्पने गौरवमित्यस्वरसबीजम् ।

समासस्यशब्दसमुदायस्य राजपुरुषादिपदसमुदायस्य विशिष्टार्थे
राजसम्बन्धिपुरुषरूपाविशिष्टार्थे । शक्तिरेवत्येवकारेण वृत्त्यन्तरव्यव-
हेदः । एवं समुदायस्य विशिष्टार्थे शक्तिकल्पने राजपुरुषादीति ।
तथा चावयवशक्त्यग्रहेऽपि समुदाये शक्तिग्रहः स्यादिति भावः । समस्त-
शक्तिग्रहः समुदायशक्तिग्रहः । अनुशासनात् । अर्थवदादिसूत्रेण प्राति-

पदिकसंज्ञां विधाय सुस्पृषेति सूत्रात् । अनुशासनग्रह इति । तथा च राजपदशक्तियहमन्तरेण न राजपुरुषशब्दसमुदाये प्रातिपदिकसंज्ञापूर्वकानुशासनग्रह इति भावः । तदुक्तियहस्य अवयवशक्तियहस्य । अवयवलक्षणयैव राजपदरूपावयवलक्षणयैव समुदायशक्तौ । राजपुरुषादिशब्दसमुदायशक्तौ । मानाभावादिति तथा च समासस्यार्थवत्त्वेनार्थवदिति सूत्रात्प्रातिपदिकत्वे सिद्धे कृतद्वितसमासाश्चेति सूत्रे समासग्रहणं व्यर्थं स्यादिति भावः । नन्वेवं पङ्कजादिपदेऽपि मास्तु समुदाये शक्तिः अवयवलक्षणा तु भवत्येवेत्यत आह जहदिति जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुठिर्विरोधिनीति पाठः जहल्लक्षणा तु भवत्येवेत्यत आह जहदिति जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुठिर्विरोधिनीति पाठः जहत्स्वार्था अवयवलक्षणा तत्रैव यत्र विरोधिनी रुठिरस्ति तथा च पङ्कजपदं पङ्कजे रुठमिति प्रसिद्धिरूपा रुठिरस्तीति न तत्रावयवलक्षणा । रुठेरवयवार्थवोधविरोधात् राजपुरुष इत्यत्र तु राजपुरुष इति वाक्यं राजसम्बन्धिपुरुषे रुठमिति रुठिरूपप्रसिद्धेरभावात् तत्रावयवलक्षणा भवत्येव किं तु जहत्स्वार्था तथा च सर्वत्र जहत्स्वार्थलक्षणा राजपुरुषादौ राजपदेऽपि भविष्यतीत्यत आह जहदिति । तथा च राजपदस्य राजसम्बन्धिनि लक्षणायां विरोधिनी रुठिर्नास्ति । मण्डपादिस्यले त्ववयवार्थविरोधिनी रुठिरस्तीति तत्र न जहत्स्वार्थेति । ननु पङ्कजपदलक्षणयैव पदत्वप्रकारकबोधसम्भवे पङ्कजादिपदानामपि पदत्वादिविशिष्टे रुठिर्न स्यादित्यत आह । जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुठिर्वर्तीयसीति । तथा च पङ्कजपदस्य पदत्वविशिष्टवलवत्तरुठेः सत्त्वाच्च तत्र जहत्स्वार्थरूपा लक्षणेति भावः । अत एव पङ्कजपदाल्लक्षणा कुमुदत्वप्रकारको बोधः क्वचिज्जहत्स्वार्था तु तत्रैव यत्र रुठिर्विरोधिनीति पाठः तथा चावयवार्थेन समं रुठेर्विरोधाभावाच्च जहत्स्वार्था । न च रुठ्या पदत्वप्रकारकबोधबल्लक्षणा पङ्कजनिकर्तृत्वप्रकारकबोधः पदेऽपि स्यादिति वाच्यम् । युगपद्वृत्तिद्वयविरोधात् । राजपुरुष इति समुदायस्य राजसम्बन्धिपुरुषे रुठेरभावः

अवयवलक्षणयैव तत्र निर्वाहात् । समुदायशक्तौ मानाभावात् रुठ्या समं विरोधाच्च जहत्स्वार्थेति दिक् । ननु यथा पङ्कजादस्य कुमुदे जहत्स्वार्था तथापदेऽपि स्यादित्यत आह । जहत्स्वार्थेति । अन्यथापत्तौ लक्षणयोपपत्तौ

स्यादेतत् मास्तु तत्पुरुषे शक्तिर्वहुव्रीहौ तु चित्रगुपदे चित्रगोस्वामिनि शक्तिरावश्यकी न हि तत्र लक्षणा निर्वाहः तथा हि किं गोपदं गोस्वामिलक्षकं चित्रपदं वा चित्रस्वामिलक्षकं नाद्यः न हि चित्रस्य गवान्वयः संभवति तस्य पदार्थैकदेशत्वात् अत एव नान्त्योऽपि गवानन्वयापत्तेः । अथ गोपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं चित्रपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति चेन्न । चित्रपदं चित्रगोस्वामिलक्षकं गोपदं तु तात्पर्यग्राहकमिति विनिगन्तुमशक्यत्वात्तस्माद्विनिगमकाभावात्समुदाये शक्तिरेवेति चेत् अत्रोच्यते विनिगमकाभावादस्तु पदद्वये लक्षणा न तु समुदाये शक्तिरन्यलभ्यत्वात् । मीमांसकास्तु समुदाय एव लक्षणा । नच समुदायस्य शक्याभावाल्लक्षणानुपपत्तिः स्वबोध्यसम्बन्धो हि लक्षणा अस्ति च वाक्यस्यापि विशिष्टं बोध्यं अन्यथा कागतिर्गभीरायां नद्यां घोष इत्यादौ न हि नदीपदं तीरलक्षकं गभीरायामित्यनन्वयापत्तेः नहि तीरं गभीरं नापि गभीरपदं तीरलक्षकं नद्यामित्यनन्वयापत्तेः न हि तीरं नदी तस्मादनन्यगतिकतया वाक्यमेव गभीरनदीतीरलक्षक-

मित्याहुः । अत्रोच्यते वाक्यं न विशिष्टार्थबोधकन्त-
द्विधकतावच्छेदकशक्तेरभावादतस्तत्र बोध्यसम्बन्धो-
लक्षणेति रिक्तं वचः ।

ननुमानाभावात्मास्तु तत्पुरुषे शक्तिः बहुव्रीहौ तु भविष्यत्येवेत्याह
स्यादेतदिति नहीति यदि गोपदं गोस्वामिलक्षकं तदा गोस्वामिरूप
एव गोपदार्थस्तदेकदेशभूता गोस्तत्र चित्रान्वयासम्भवात् । तस्य गोः ।
पदार्थेति । पदार्थः पदार्थेनान्वेति न तु पदार्थैकदेशेन । इतरथा गौर्नित्य
इत्यत्र मुख्यप्रयोगापत्तेः । तव मते नित्यत्वस्य गोत्वरूपैकदेशेन सहान्व-
यसम्भवात् । अस्मन्मते तु गोपदस्य लक्षणयैव निर्वाहादिति भावः । न
च चैत्रस्य नप्तेत्यत्र नप्तपदस्य पुत्रपुत्रार्थत्वेन पुत्ररूपैकदेशेन समं चैत्रस्य
कथमन्वय इति वाच्यम् । ससम्बन्धिस्यलेऽन्यथानुपपत्त्या तथैवान्वयस्वी-
कारात् । अत एव एकदेशान्वयास्वीकारादेव । गवेति । चित्रस्यैकदेश-
त्वेन चित्रे गवानन्वयापत्तेरित्यर्थः । ननु चित्रपदं व्यर्थमित्यत आह
चित्रेति । समुदाये चित्रगोः स्वामिरूपे समुदाये । पदद्वय इति ।
गोपदं चित्रगोः स्वामिलक्षकं चित्रपदमपि चित्रगोः स्वामिलक्षकमित्यर्थः
अन्यलभ्यत्वात् । लक्षणाया लभ्यत्वात् । बहुव्रीहौ । सर्वत्रान्यपद एव
लक्षणाऽन्यथाचित्रगुमानयेत्यत्र चित्रपदानन्तरं कर्मत्वबोधकविभक्तेरस-
त्त्वात्कर्मत्वान्वयो न स्यादिति । नव्यमतमाहान्यपद एवेति । प्रत्यया-
र्थेति । प्रत्ययानां प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधजनकत्वमिति व्युत्पत्तेः प्रथमप-
दोत्तरं प्रत्ययाभावेन प्रथमपदार्थस्य प्रकृत्यर्थत्वाभावात्प्रत्ययो न स्यादिति
भावः । समुदाये समासस्यशब्दसमुदाये । ननु समासस्यपदसमुदायनिरूपि-
तविशिष्टार्थं शक्त्यभावात् कथं तत्र लक्षणेत्याह न चेति । स्वं चित्रगु-
रित्यादिवाक्यं तद्व्याख्या वित्रत्वविशिष्टागौस्तत्सम्बन्धश्चित्रगोः स्वामि-
नीत्यर्थः । ननु लक्षणा पदवृत्तिः वृत्तित्वात् शक्तिवदित्यनुमानात्पदवृत्तित्व-
सिद्धौ क्व वाक्ये लक्षणेत्यत आह अन्यथेति । यद्वा गभीरायां नद्यां घोष
इत्यादौ नदीपदवाच्यप्रवाहे घोषस्यानन्वयाल्लक्षणावश्यकी सा तु न प

वत्यमाणदूषणगणयामादित्यभिप्रायवानाह अन्यथेति । अन्यथा वाक्य-
लक्षणाङ्गीकरे । तथा च गभीरनद्योरन्वयबोधानन्तरं गभीरायां नद्यामि-
त्यात्मकवाक्यबोध्यस्य गभीरनदीपदार्थस्य तीरे सम्बन्धाद्गभीरायां नद्या
मिति वाक्यस्य गभीरनदीतीरे लक्षणा वाच्येति भावः । पदे लक्षणाङ्गीकारे
बाधकमाह न हीत्यादिना । अनन्वये बीजं दर्शयति न हि तीरं गभी-
रमिति । पदे लक्षणाया अभावद् वाक्यलक्षणाभिप्रायेणोपसंहरति ।
तस्मादिति वाक्यमेव गभीरायां नद्यामिति वाक्यमेव । न विशिष्टार्थ-
बोधकं न गभीरनदीतीरादिविशिष्टार्थबोधकं । ननूक्तमेव स्वबोध्यसम्ब-
न्धरूपलक्षणाया वाक्यं विशिष्टार्थबोधकमित्यत आह तद्विधकतावच्छे-
देकेति । स्वबोध्यत्वमित्यत्र शक्त्या स्वबोध्यत्वं वाच्यम् अन्यथा लक्षणायां
शक्तिमूलकत्वं न स्यात् । यद्वा । न विशिष्टार्थबोधकं । न गभीरनदीति
विशिष्टार्थबोधकं कुत इत्यत आह तद्विधकतेति । गभीरायामिति-
वाक्यस्य गभीरनद्यां शक्त्यभावादित्यर्थः । रिक्तं निरर्थकम् ।

किञ्च गभीरायां नद्यामिति विभक्त्यन्तभागस्य
न तीरे लक्षणा तदाधारताप्रत्ययानापत्तेः । नापि
गभीरायां नदीति भागस्य तस्याबोधकत्वात् बोध-
कत्वे वा लक्षणे विभक्त्यर्थानन्वयापत्तेः प्रत्ययानां
प्रकृतार्थान्वितबोधकत्वात् । न हि सभागः प्रकृति-
र्येन तदर्थे विभक्त्यर्थान्वयः स्याद् गभीरायामिति
सप्रत्ययनापत्तेश्च । अथ विभक्त्यन्तस्यैव गभीरन-
दीतीराधारत्वलक्षकत्वमिति चेन्न । अशक्यत्वात्तस्मा-
त्पदद्वय एव विनिगमकाभावाद्विशिष्टनदीतीरे लक्ष-
णा । न चैकपदवैयर्थ्यं परस्य तात्पर्यग्राहकत्वादिति
सम्प्रदायः । विस्तरस्त्वस्माकं मणिमरीचिनिबन्धता-
त्पर्यदीपकयोरनुसन्धेयः ।

ननु वाक्यं विशिष्टबोधकं तद्वोधकतावच्छेदकवृत्तिः सत्त्वात् ।
लाक्षणिकपदवदित्यनुमानाद्विशिष्टार्थबोधकत्वमेव साध्यतामित्यतो
दूषणान्तरमाह किञ्चेति । तदाधारतेति । विभक्त्यन्तलाक्षणिकवाक्योत्त-
रमाधारताबोधकविभक्त्यभावेन घोषाधारताप्रत्ययो न स्यादिति भावः ।
विभक्त्यन्तं पदं पदसमूहो वाक्यं नदीति भागस्य पदत्वाभावेन गभीरायां
नदीति भागस्य पदसमूहत्वाभावाद्वाक्यत्वाभावेनैव बोधकत्वाभावादि-
त्यभिप्रायवानाह तस्येति । तस्य गभीरायां नदीति भागस्य विभक्तिशून्यस्य
ननु विभक्त्यन्तं पदमिति न ब्रूमाऽपितु वृत्तिमत्यदमिति । तथा चास्य
पदसमूहत्वरूपवाक्यत्वसत्त्वेन बोधकत्वे किमवशिष्यन्त इत्यत आह
बोधकत्वे वेति । यद्वा प्रत्ययशून्यप्रकृतिभागस्य न बोधकत्वमित्याशयवा-
नाह तस्येति । निरुक्तनियमे मानाभावादाह बोधकत्वे वेति । लक्ष्ये गभी-
रनदीतीरे । ननु विभक्त्यर्थान्वयः कुतो नेत्याह प्रत्यानामिति केवलप्र-
त्ययैः कर्मत्वकर्तृत्वादिकं न बोध्यते सामर्थ्याभात् किन्तु प्रकृत्यर्थान्वितेन
तथासति गभीरायां नदीति भागस्य प्रकृतित्वाभावात्कथं सप्तम्या अधि-
करणबोधकत्वमिति भावः । स्वार्थबोधजनकत्वं प्रत्ययार्थबोधकत्वं
सभागः गभीरायां नदीति पदमिति भावः । तदर्थं गभीरनदीतीररूपल-
क्ष्यार्थं नदीपदोत्तरसप्तम्या अनन्वये गभीरायामिति विशेषणविभक्त्यर्था-
नन्वयमाह गभीरायामिति विभक्त्यन्तस्यैव गभीरायां नद्यामिति विभक्त-
न्तस्यैव । अशक्यत्वादिति । वाक्ये शक्तेरभावेन शक्यसम्बन्धरूपा लक्षणा
नास्तीत्यर्थः । न च स्वबोध्यसम्बन्धस्यैवास्त्विति वाच्यम् । स्वबोध्यमित्यत्र
बोधकतावच्छेदकशक्तेरभावात् । न च नापेक्षितं शक्तिमूलकत्वं वाक्यलक्ष-
णायां किं तु लक्षणांमूलकत्वमिति वाच्यम् । आत्माश्रयात् । तथा हि ।
स्वङ्गभीरायां नद्यामिति वाक्यं । तद्वोध्यः गभीरनदीरूपो वाक्यर्थः
तत्सम्बन्धो गभीरनदीतीरे इत्यर्थः । तत्र स्वबोध्यत्वं न वाक्यार्थं शक्त्या
वाक्ये शक्तेरभावात् । किं तु स्वबोध्यसम्बन्धरूपलक्षणा । तथा चात्मा-
श्रय इति भावः । एवं स्वबोध्यत्वं लक्षणा सापि स्वबोध्यत्वघटिता

तत्रापि स्वबोध्यत्वं लक्षणयेत्यनवस्थापि । एवं च वाक्ये शक्तिलक्ष-
णयोरभावेन नेक्तसत्प्रतिपत्तः । अत एव रिक्तं वच इति साधुसङ्गृह्यत
इति । विशिष्टनदीतीरे गभीरत्वविशिष्टनदीतीरे परस्येति । नदीपदं
गभीरनदीतीरे लाक्षणिकमित्यत्र गभीरपदं तात्पर्यग्राहकं एवं गभी-
रपदं गभीरनदीतीरलाक्षणिकमित्यत्र नदीपदं तात्पर्यग्राहकमित्यर्थः
सम्प्रदायविद इत्यत्रारस्वरसस्तु पदद्वये न लक्षणा किं त्वन्त्यपदे-
ऽन्यथा विशेषणविभक्तेः साधुत्वार्थकत्वेनाधिकरणत्वाबोधकत्वाद्गभीरपदो
त्तरमधिकरणत्वबोधकविभक्तेरभावादधिकरणत्वानन्वयः स्यात् । यद्वा
चित्रगुमानयेत्यत्र चित्रपदोत्तरविभक्तेरभावेन कर्मत्वानन्वयापत्त्यान्त्यपद-
लक्षणा वश्यकीत्येकत्रान्यपदे कृप्तान्यत्रापि तथैवास्तामित्यखरसः सम्प्र-
दायविद इत्यत्र बोध्यः । विस्तरार्थस्तु चैत्रस्य नप्रेत्यादिवदेकदेशान्वयः
स्वीक्रियते तदा नदीपदं नदीतीरे लाक्षणिकं गभीरपदार्थस्य नदीतीरे
रूपोऽयः पदार्थस्तदेकदेशनद्यासहान्वय इत्यादि रूपो बोध्यः ।

उपकुम्भमर्धपिप्यलीत्यादावप्युत्तरपदलक्षण-
यैवोपपत्तौ न शक्तिरूपेयतेऽन्यलभ्यत्वात् । समाहारर
द्वन्द्वे पाणिपादमित्यादौ पाणिपदं पाणिप्रतियोगिकं
पादपदं पादसमाहारं लक्षयति न पाणिपादसमाहारे
शक्तिः समाहारश्च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वरूपम्
साहित्यं सेनावनादिवदपेक्षाबुद्धिविशेषविषयत्वं वा
नन्वेवं पाणिपादं वादय इत्पत्रानन्वयः समाहारे
वादनकर्मत्वाभावादिति चेत्परम्परया तत्र कर्मत्वा-
न्वयादित्येके । समाहारोत्तरविभक्त्यर्थकर्मत्वादेः समा-
ह्रियमाण एवान्वयः पदव्युत्पत्तिवैचित्र्यादित्यन्ये ।

पाणिपादं वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रप्रतीतेर्न समा-
हारे लक्षणा शक्तिर्वा । नचैवं द्विवचनापत्तिरसाधुत्वात् ।
इहेतरेतरसमाहार संज्ञातु नदीवृद्धादिवत्पारिभा-
षिक्येवेति तत्त्वम् । इतरेतरद्वन्द्वे तु धवखदिराविति
स्वरूपद्वयप्रतीतेर्न लक्षणा शक्तिर्वा

उपकुम्भमिति । कुम्भस्य समीपे तात्पर्यादयं पूर्वपदार्थप्रधानोऽ-
व्ययीभावः । उपकुम्भमित्यत्राव्ययं विभक्तिसमीपेत्यनेन समासः । अर्धपि-
प्यलीत्यादौ त्वर्थं नपुंसकमित्यनेन समासः उत्तरपदस्य सम्बन्धिनि लक्षणा
तथा च कुम्भसम्बन्धिसमीपमिति बोधः । अर्धपिप्यलीतिपिप्यल्या अर्ध-
तात्पर्यादयमपि पूर्वपदार्थप्रधानः । परन्तु तत्पुरुषः उत्तरपदस्य च सम्ब-
न्धिनि लक्षणा तथा च पिप्यलीसम्बन्धमिति बोधः । इदमुपलक्षणं
निपातातिरिक्तैत विषेषणावामार्थेयोरत्र भेदेनान्वयेपि क्षतिविरहादिति
शक्तिः कुतो नेत्यत आह अन्यलभ्यत्वादिति लक्षणाया लभ्यत्वादित्यर्थः ।
पाणिप्रतियोगिकमिति । तथा च पाणिप्रतियोगिकपादसमाहार इत्यर्थः । न
पाणिपादसमाहारे न पाणिपादप्रतियोगिकसमाहारे । तुल्यवदिति ।
अनुकूलतुल्यव्यापारवदेकक्रियान्वयित्वमित्यर्थः । एकक्रियानुकूलतुल्यव्या-
पारवत्त्वमिति फलितार्थः । यत्र चैत्रः किञ्चिद्व्यापारवान् मैत्रः संपूर्ण-
व्यापारवोस्तत्र मैत्रेण चैत्रः पचतीत्येव प्रयोगस्तत्रमैत्रश्चैत्रश्च पचत इति
वारणाय तुल्यवदिति । पाणिपादं वादय पश्येत्यादौ तादृशसाहित्यासंभ-
वादाह सेनेति । पाणिपादसमाहारकर्मकवादानासंभवमाशङ्कते नन्विति ।
अनन्वयः । समाहारे वादनकर्मत्वान्वयाभावः । परम्परया स्वाश्रयवृत्तित्वा-
दिना । तत्र समाहारे । समाह्वयमाणे समाहाराश्रयीभूते । तत्र का वा
युक्तिरित्यत आह । व्युत्पत्तीति । तथा च समाहाराश्रयीभूतपाणिपाद-
कर्मकं वादनमित्यर्थः । कार्यकारणभावरूपव्युत्पत्तिवलात्प्रत्ययानां
प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वमिति नियमे सङ्कोच इति भावः । पाणि-

पादं वादयेत्यत्र पाणिपादमात्रस्यैव प्रतीयमानत्वात्समाहारस्याप्रतीय-
मानत्वेन लक्षणाया मानाभावादिति मतद्वयेष्वस्वरसो बोध्यः । एवं समा-
हारस्याविषयत्वे । द्विवचनापत्तिरिति । समाहारप्रसक्तैकत्वाभावादिति
भावः । कथं तर्हि समाहारसंज्ञत्यत आह इहेतरेतरसमाहारेति । इह
पाणिपादमित्यादौ । नदीति यथा यूस्त्राख्या नदीत्यनेन वृद्धिरादेवेत्य-
नेन च यथा यथा पारिभाषिकी नदीवृद्धिसंज्ञा तथा ऽत्रापीत्यर्थः । एवं
पञ्चमूलीत्यादावपि बोध्यम् । धवखदिराविति । धवखदिरौ द्वितीयत्यत्र
धवखदिरयोर्विभक्त्यर्थद्वित्वे प्रकारतयान्वयबोधो न तु खदिरपदं धवस-
हितखदिरे लाक्षणिकं साहित्यमन्तरेणापि गोत्वाश्वत्वयोर्विन्ध्याचल
हिमाचलयोश्चान्वयबोधदर्शनादिति भावः । ननु द्वन्द्वलक्षणावश्यं-
व्या तथा हि । पितरावित्यत्र पितृपदे जनकदम्पत्योः श्वशुरावित्य-
त्रापि श्वशुरपदे स्त्रीपुरुषजनकदम्पत्योर्लक्षणा । एवं शिवौ नमुस्कुर्यादि-
त्यत्र नस्कारविषयस्य शिवान्तरस्याभावाद्धिवः शिवा च बुध्यत इति
कथं द्वन्द्वे न लक्षणेति चेन्न । विरूपैकशब्देऽगत्या स्वीकारात्तद्विन्नस्यली
यद्वन्द्वे लक्षणायां मानाभावादिति । साहित्यस्य समासवाक्यजन्यबोधा-
विषयत्वं दर्शयति । स्वरूपेति प्रतीतेः । भिन्नतया स्वरूपद्वयप्रतीतेरि-
त्यर्थः । न शक्तिः न धवसहितखदिरे शक्तिः लक्षणापि तत्र नेति ।

मीमांसकास्तु अत्रापि धवखदिरसाहित्पाश्रये लक्षणा
तदाहुः साहित्ये द्विवचनबहुवचने द्वन्द्वसमासो वेति
साहित्यं च तुल्यवदेकक्रियान्वयित्वं अत एव यत्क-
र्त्तव्यं तदनया सहेत्यत्र यत्स्याः सहभावमात्रं न तु
साहित्यं यागादौ पत्न्या अनुमतिद्वारा ऽन्वयेन तुल्य-
वदनन्वयादित्याहुः । नीलोत्पलमित्यादौ नीलाभेद-
स्यान्वयविधयेवात्र भासनेपपत्तेः कर्मधारये न
शक्तिर्नवा लक्षणा अत एव तत्पुरुषात्कर्मधारयो

लघीयान् तत्र हि पूर्वपदे सम्बन्धिलक्षणेत्युक्तम् ।
नञतत्पुरुषेष्यघटः पट इत्यत्र घटपदं घटसम्बन्धि-
परं नञपदं चान्योन्याभावे शक्तमेव ।

ननु धवखदिरयोर्धवत्वखदिरत्वधर्मितावहेदकत्वस्वीकारेण
द्वित्वान्वये धवद्वयस्य खदिरद्वयस्य च बोधापत्तेः धवखदिरसाहित्यं
धर्मितावहेदकीकृत्य तत्र द्वित्वान्वयोऽवश्यं वाच्य इत्यभिप्रायवतां
मीमांसकानां मतमाह मीमांसकास्त्वित्यादिना । लक्षणा । अन्य-
पदे वाक्ये वा लक्षणा । साहित्यं धर्मितावहेदकीकृत्य द्वित्वान्वये द्वन्द्व-
करणे च वैयाकरणसम्प्रतिमाह । तदाहुरित्यनेन अत एव साहित्य-
स्येदृशनिर्वचनादेव । साहित्याभावं दर्शयति । यागादावित्यनेन ।
आहुरित्यस्वरसाद्वाचनं । तथा हि । विनैव लक्षणां धवखदिरयोस्मू-
हालम्बनस्यतौ द्वित्वान्वयात् । वन्वेवं धवद्वयखदिरद्वयबोधापत्तिरिति
चेन्न वयं धवत्वं खदिरत्वं च धर्मितावहेदकीकृत्य द्वित्वान्वयं वृत्ते य-
नोक्त दोषः स्यादपितु धवखदिरयोर्धर्मितावहेदकद्वित्वप्रकारेण बोध-
मिति अत एव चन्द्रे कलङ्कः सुजने दरिद्रता विकाशलक्ष्मीः कमलेषु
चञ्चला । मुखाप्रसादः सधनेषु सर्वदा यशो विधातुः कथयन्ति खण्डित-
मित्यादौ समूहालम्बनस्यतिविषये कलङ्कादौ बहुत्वान्वय इति । अन्वय-
विधयैव सम्बन्धविधयैव । अत एव शक्तिलक्षणयोरभावादेव । अथ
निषादस्यपतिं याज्योदित्यादौ कर्मधारय एव न तत्पुरुषः लक्षणापत्तेः ।
न च षष्ठीतत्पुरुषे निषादानामीश्वरस्त्वैवर्णिक एवावगम्यते न तत्र
विद्याप्रयुक्तिकल्पनमपि । कर्मधारये तु निषादाभिचैश्चर एवावगम्यते
इति तत्र विद्याकल्पने गौरवमिति वाच्यम् । लाघवेन कर्मधारयेण निषा-
दाभिचस्यपतिरूपेश्वरविषयकबोधे सिद्धे विद्याप्रयुक्तिकल्पने फलमुखगौ-
रवस्यादोषत्वादित्यभिसन्धायाह अत एवेति । तत्र तत्पुरुषे नामार्थयोर्भेदा-
न्वयस्याव्युत्पत्त्येव । निपातातिरिक्तिति विशेषणादानाभिप्रायेणाह घटपद-
मिति । तथा चाघट इत्यत्र घटसम्बन्धभिन्नान्योन्याभावानित्यर्थः ।

नवीनमते संसर्गाभावेऽन्योन्याभाववे च नञः शक्तिः । अघट इत्यत्रान्यो-
न्याभाव एव बुध्यत इत्यभिप्रायेणाह नञपदमिति ।

संसर्गाभाववाचकं नञपदं नान्योन्याभावश-
क्तमिति चेन्न । लाघवेन विनिगमनाविरहेण चाभा-
वमात्र एव तच्छक्यत्वावधारणात् । ननु न घटः
पट इति वदभावघटयोरन्वयोपपत्तेर्न घटपदेऽपि
लक्षणा युक्तेति चेन्न । नामार्थयोरभेदान्वयस्य
व्युत्पत्तेः कथन्तर्हि न घटः पट इत्यत्रान्वय इति-
चेत् घटपदस्य घटप्रतियोगिके लक्षणेति गृहाण
प्रथमाया वा षष्ठ्यर्थे लक्षणा ।

अथ संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावभिन्नाभावत्वं अन्योन्याभावत्वं
तादात्म्यसम्बन्धावच्छिन्नप्रतियोगिताकाभावत्वं तथा च प्रागभावादित्य-
याणां संसाहकत्वलाघवेन नञः संसर्गाभावे शक्तिर्नान्योन्याभाव इति
मणिकारसमतमाह संसर्गेति । तथा च नञः संसर्गाभाववाचक-
त्वेन नञोन्योन्याभावे लक्षणेति भावः । तन्मतं दूषयति । लाघवेनेति ।
यद्वा नञतत्पुरुष इत्यादिनाऽन्योन्याभावे नञः शक्तिरिति कस्यचि-
न्मते । मतान्तरे तु संसर्गाभावे नञः शक्तिरित्युक्तं तदेकोक्त्या द्वयमपि
दूषयति । लाघवेनेति । शक्यतावहेदकलाघवेनेत्यर्थः । नन्वेवमन्यो-
न्याभावभिन्नाभावत्वापेक्षया द्रव्यादिषट्कान्योन्याभावत्वस्य गौरववस्त-
तया क लाघवमित्यत आह विनिगमनेन । संसर्गाभावे नञः शक्तिर्ना-
न्योन्याभाव इत्यत्र विनिगमनाविरहेणेत्यर्थः । अभावमात्र इति । अभा-
वत्वं शक्यतावहेदकमित्यर्थः । तच्चाखण्डोपाधिरूपमिति हृदयम् । अत्र
संसर्गाभावत्वमन्योन्याभावत्वं च स्वरूपसम्बन्धविशेष आखण्डोपाधिर्निति
तदुभयं शक्यतावहेदकमिति शिरोमणिचरणाः । ननु विग्रहे यथा न
घटः पट इत्यत्र घटघटाभावयोरन्वयस्तथाऽघटः पट इत्यत्रान्योन्याभाव-

टयोरन्वयोऽस्तु किं सम्बन्धिनि लक्षणयेत्याह नन्विति घटपद इति । घटपदनिर्दिष्टता लक्षणेत्यर्थः । नामार्थयोरिति । तथा चाघटः पट इत्यत्र घटघटाभावयोर्नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्य प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिं विनाऽनुत्पत्तेरित्यर्थः । तर्हि नामार्थयोर्भेदेनान्वयस्याव्युत्पत्तये । घट-प्रतियोगिक इति । तथा च न घटः पट इत्यत्र घटप्रतियोगिकान्यो-न्याभाव इत्यर्थः । अथ घटस्याभावेनान्वयं व्युत्पादयितुं प्रकारान्तरमाह प्रथमाया इति । प्रथमा षष्ठ्यर्थे लाक्षणिकीत्यर्थः तथा च भेदेनापि घटस्य प्रतियोगिकत्वलक्षणसम्बन्धविधयाऽभावान्वयस्य सुवचत्वादिति ।

ननु सुविभक्तौ न लक्षणेति चेत् तर्हि कथं षष्ठीतः कर्मताप्रत्ययः कथं वा एकस्यां दारा इति बहुवचनं आनुशासनकीयं लक्षणा इष्टैवेति चेत्तुल्यं तदिदमाहुः नियतप्रतियोगा हि केचिदव्यया इति तथापि नञर्थपटयोः कथमाश्रयाश्रयिभावेनान्वयः । नञुत्तरलुप्रषष्ठीस्मरणादिति चेन्न । षष्ठीलोपमजानतोऽर्थप्रत्ययात् नञपदमभावबल्लाक्षकमिति चेन्न घटस्याभावेऽनन्वयापत्तेस्तस्य पदार्थैकदेशत्वान् मैवं ससम्बन्धिकस्यले एकदेशेऽप्यन्वयस्वीकाराद् यथा चैत्रस्य पितेत्यदौ चैत्रस्य जनकत्वेऽन्वयः ।

अथैवं व्याकरणविरोधं शङ्कते । नन्विति । तर्हि सुविभक्तौ लक्षणाया अभावे । षष्ठीतः व्यासस्य कृतिः । भारतस्य श्रवणमित्यादिषष्ठीतः । कथं कर्मताप्रत्यय इत्युपलक्षणं कथं कर्तृता प्रत्यय इत्यपि बोध्यम् । तथा चात्र व्यासकर्तृका कृतिः भारतकर्मकं श्रवणमिति षष्ठीतः कर्तृत्व कर्मत्वबोधात् षष्ठी कर्तृत्वे कर्मत्वे लाक्षणिकी कथमुपपत्तेत्यर्थः । अघट-पट इत्यादौ प्रथमायाः प्रकृताभिप्रायेण प्रथमायामपि लाक्षणिकत्वं

दर्शयति कथं वेति । ननु दारशब्दस्य नित्यबहुवचनान्तत्वं व्याकरणसि-द्धमित्याह अनुशासनिकीति । अनुशासनं व्याकरणनियोगः । इष्टैव अन्य-यानुपपत्त्या स्वीकार्यैष । तुल्यमिति । अयं भावः । नामार्थयोर्भेदेना-न्वये प्रकारीभूतविभक्त्यर्थोपस्थितिः कारणं प्रकृते च प्रथमायाः साधु-त्वमात्रार्थकत्वेन द्वितीयादिवत्कर्मत्वाद्यर्थत्वाभावाद्भिना लक्षणामघटः पट इत्यत्र घटपदार्थस्य न नञर्थेनान्वयः । तथा चाघटः पट इत्यादौ घटपदोत्तरप्रथमायाः घटप्रतियोगिकत्वरूपसम्बन्धद्वारा घटस्य नञर्थे-नान्वय इति सकलजनानां नियतप्रयोग इति । अस्मिन्नर्थेऽनुशासनं दर्शयति तदिदमाहुरिति । नियतप्रयोगाः प्रतियोगिप्रकारकस्ववि-शेष्यक्रबोधविषयाः नियमेन प्रतियोग्यन्विता एव स्वार्थवाचका इति यावत् । केचिदव्ययाः नञरूपाः केचिदव्ययाः । यद्वा नियतः प्रयोगो यैर्येषां वा ते नियतप्रयोगाः नियमस्तु स्वसम्बन्धवद्घटपदोत्तरमपि प्रथमैव परं तु सा प्रथमा षष्ठ्यर्थे लाक्षणिकी घटस्य नञर्थेनान्वयानुरो-धादिति । एवमघटं पटमानयेत्यादापि कर्मविशेषणीभूतद्वितीयापि लाक्षणिकी तथा च प्रथमायाः षष्ठ्यर्थे लक्षणा व्याकरणसिद्धेति भावः । अथाघटः पट इत्यत्र लाक्षणिकप्रथमार्थप्रतियोगिकत्वद्वारा घटस्याभा-वेनान्वयः परं तु कथमभावस्य घटेऽन्वय इति शङ्कते तथापीति । नञुत्तरति । तथा च विभक्त्यर्थोश्रयाश्रयीभावलक्षणसम्बन्धद्वारा नञर्थ-पटयोर्नामार्थयोरन्वये बाधकाभावादित्यर्थः । ततः न घटः पट इति वाक्यात् । घटस्येति । लक्षणया नञपदार्थोऽभाववानेव जातस्तत्राभावस्यै-कदेशत्वादुदृष्टस्य नान्वय इत्यर्थः । तस्य अभावस्य । ससम्बन्धीति । यथा पितेत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षायाः सत्त्वात्पितृपदं ससंबन्धिकं तथाऽभाव इत्युक्ते कस्येत्याकाङ्क्षासत्त्वादभावपदमपि ससम्बन्धिकमिति भावः । घटो नित्य इत्यत्र घटत्वं नित्यत्वान्वयः स्यादतः ससम्बन्धीत्युक्तं । यथेति । पितृत्वं जनकत्वसति पुंस्त्वं तत्रैकदेशे जनकत्वे चैत्रस्यान्वय इति ।

अन्येतु समुदाय एवेतरपदार्थान्वयः परम्परा-

सम्बन्धेनेत्याहुः । युक्तं चाभाववल्लक्षणकमेवान्य-
थाघटं पटमित्यत्र समानविभक्तिकत्वानुपपत्तेः ।
परेतु निपातस्थलेऽन्यैव व्युत्पत्तिरिति घटतदभा-
वयोः प्रतियोग्यनुयोगिभावेनान्वयोपपत्तौ न घटा-
दिपदे लक्षणा अत एव चन्द्र इव मुखमित्यादौ चन्द्र-
इवार्थयोर्भेदेनान्वयः अत एव घटो नास्तीत्यत्रापि
घटतदभावयोरन्यो निःकलङ्क इत्याहुस्तन्न । माना-
भावात् चन्द्र इव मुखमित्यादौ तु चन्द्रपदं तत्सदृ-
शलक्षकं इवपदं तात्पर्यग्राहकं । अत एव चन्द्र इव
मुखं पश्यामीत्यत्र द्वितीया अन्यथा तदनुपपत्तेः
अस्तु वा षष्ठ्यर्थ एव विभक्तौ लक्षणानुशासनानुग्रहाद्
घटो नास्तीत्यत्रापि तथेत्यदोषः ।

ईदृशस्थले एकदेशान्वयास्वीकर्तुः कस्यचिन्मतमह अन्यत्विति ।
समुदाय एवेति । अभाववत्पटादिसमुदाय एवेत्यर्थः । इतरपदार्थान्वयः
घटादिपदार्थान्वयः । परम्परासम्बन्धेन स्वप्रतियोगिकभेदसम्बन्धेन सस-
म्बन्धिकस्थले एकदेशान्वयस्य विखिलवादिसिद्धत्वात् । अहुरित्यत्रास्व-
रसः । ननु सर्वमिदं अभावपदस्याभाववल्लक्षणकत्व एव स्यात् तदेव
न सम्भवति मानाभावादिति सिंहावलोकनन्यायेनाह युक्तमिति । अभा-
ववल्लक्षणकमेव अघटः पट इत्यादौ नत्रपदं अभाववल्लक्षणकमेव
अन्यथा लक्षणकत्वास्वीकारे । समानेति । अभेदान्वये समानविभक्तिः
प्रयोजिकाऽभावपदस्याभाववल्लक्षणकत्वाभावे ऽभेदान्वयाभावात्समा-
नविभक्तिकत्वानुपपत्तिरित्यर्थः । अत्राघटः पट इत्यत्रान्वयानुरोधावा-
मार्थयोरित्यत्र निपातातिरिक्तनामार्थयोरित्यवश्यं वाच्यमिति कस्यचि-
न्मतं दूषयितुमाह परंत्विति । अन्यैव अव्ययनिपातस्थले नामार्थयोर्भेदेना-

न्ययस्वीकारादन्यैव प्रतियोग्यनुयोगिभावेन प्रतियोग्यनुयोगिकत्वसंबन्धेन
घटादिपद इति । घटादिपदनिरूपिता घटसंबन्धिनि लक्षणेत्यर्थः । अव्य-
यनिपातातिरिक्तित्यस्य कृत्यं दर्शयति अत एवेति अत एव अव्ययनिपा-
तातिरिक्तिति विशेषणदानादेव । अत्रेवार्थः सादृश्यं तथा च चन्द्रसादृ-
श्यवन्मुखमिति शाब्दबोधस्तत्रेवार्थं सादृश्ये प्रतियोगितया चन्द्रः प्रकारः
सादृश्यं चाधिकरणतया मुखे प्रकारः । निपातातिरिक्तित्यस्य तत्स्थलेपि
कृत्यं दर्शयति । अत एवेति । मानाभावात् नामार्थयोरित्यत्र निपाताति-
रिक्तिति विशेषणदाने मानाभावात् । ननु तर्हि कथं चन्द्र इव मुखमित्य-
दावन्वयबोध इत्यत आह चन्द्रेति । तथा च चन्द्रसदृशाभिन्नं मुखमि-
त्यन्वयः । न च चन्द्रा मुखमित्यत्र चन्द्रपदं सदृशलक्षकं कुतो नेति वाच्यम् ।
सदृशलक्षणायां इवपदसमभिव्याहारस्य प्रयोजकत्वात् । अत एव इव-
पदं तात्पर्यग्राहकमित्युक्तं । नचैवमिवपदस्य सादृश्ये शक्तिरेवास्त्विति-
वाच्यम् । चन्द्रमिव मुखं पश्यामीत्यत्र चन्द्रपदोत्तरं द्वितीयानुपपत्तेः ।
चन्द्रपदस्य चन्द्रसादृश्यवति लक्षणायां तु तस्याभेदान्वयाद्द्वितीयोपप-
त्तिरिति । अत एव सदृशे लक्षणास्वीकारादेव द्वितीया चन्द्रपदोत्त-
द्वितीया । अन्यथा सदृशलक्षणाया अस्वीकारे । तदनुपपत्तेरिति । अभे-
दान्वये समानविभक्तिकत्वं प्रयोजकं । सदृशे लक्षणाया अभावे त्वभेदा-
न्वयाभावादेव चन्द्रपदोत्तरं द्वितीयायाः किं प्रयोजनमिति भावः । ननु
तथापि चन्द्रपदार्थवपदार्थयोरन्यो नोपपादितः किं तु चन्द्रमुखपदार्थयो-
रित्यपरितुष्यन्नाह अस्तु वेति । विभक्तौ चन्द्रपदोत्तरद्वितीयाविभक्तौ
तथा च चन्द्रपदार्थस्य स्वनिरूपकत्वरूपसंबन्धद्वारा सादृश्यरूपेवपदार्थं
भेदेनान्वयेपि न ततिः । न च तथापीवार्थमुखयोः कथमन्वय इति
वाच्यम् । इव पदार्थस्य सादृश्यवल्लक्षणकत्वात् । यद्वा सुखविभक्तौ लक्ष-
णां प्रतिपादयितुमाह अस्तुवेति । द्वितीयाविभक्तेः सादृश्यरूपसंबन्धात्मक
षष्ठ्यर्थे लक्षणा इवपदं तात्पर्यग्राहकं । अथवा चन्द्र इव मुखमित्यत्र इव
पदस्य सादृश्यार्थत्वे चन्द्रपदार्थस्येवपदार्थेन भेदान्वयो न स्यादित्यत

आह अस्तु वेति । षष्ठ्यर्थ एव । निरूपितत्वसंबन्धरूपषष्ठ्यर्थ एव विभक्तौ ।
तथा च चन्द्रनिरूपितसादृश्यवदभिन्नं मुखमिति बोधः । न च सादृश्यस्य
कथं मुखेऽन्वय इति वाच्यम् । इवपदेऽन्तरलुपविभक्तैः स्मरणादिवपदस्य
सादृश्यवति लक्षणाविषयत्वाच्चेति संक्षेपः । नन्वत्र का वा युक्तिरत आह
अनुशासनेति यथा नञसमभिव्याहृतस्यले विभक्तौ लक्षणाऽनुशासनीकी
तथैव समभिव्याहृतस्यलेपीति । अनुशासनं तु पूर्वोक्तं नियतप्रयोगा हि-
केचिदव्यया इति । तथा प्रथमायाःप्रतियोगित्वे लक्षणा ।

अन्येतु घटो नास्तीत्यत्र घटस्याभावोऽस्तीति
नार्थः तथासति भूतले घटो नास्तीत्यस्याप्यापत्तेः
अभावस्यैकत्वादिति किन्तु भूतलवृत्त्यभावप्रतियोगी
घटोऽस्तीति तन्न । क्लृप्त्यधिकरणाकाङ्क्षापत्तेः कथन्तर्हि
घटोऽस्त इत्यादीति चेत् भावनान्वय्यभावप्रतियो-
गिनि सङ्ख्यान्वयात्कथमिति चेत्तथैव प्रतीतेरिति
गृहाण ।

परेतु इह भूतलास्तित्वरूपाख्यातार्थनिषेध
एव घटे प्रतीयते न पचति चैत्र इत्यत्रेव नातो
द्विवचनानुपपत्तिः । नन्वेवं जातौ सत्ता नास्तीत्यत्र
का गतिः जातिवृत्तित्वाभावस्य सत्तायामसत्त्वाज
जातिसमवेतत्वस्यैवाप्रसिद्धा निषेद्धुमशक्यत्वादिति
चेत् या गतिर्जातिर्न सत्तावृत्तिरिति वाक्यस्य । अयो-
ग्यमेवेदं वाक्यं वृत्तिपदं वा साक्षात्सम्बन्धावच्छि-
न्नवृत्तिपरमिति तुल्यं । तथापि नञर्थो निषेधो घटे
कथमन्वेतीति चेन्न । निपातातिरिक्तनामार्थस्य हि

नामार्थेनाभेदान्वयो न नामार्थमात्रस्येति प्रतियन्ति
स्यादेतद्घटो नायमित्यादौ भेद एव प्रतीयते भूतले
न घट इत्यत्रात्यन्ताभाव एवेत्यत्र किं नियामकं ।
अधिकरणवाचकपदे सम्प्रतीविभक्तिरत्यन्ताभावबोधे
तन्त्रं प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः समानविभक्तिरन्यो-
न्याभावबोध इति चेन्न ।

एवं प्रतिपादयितुं कामस्य कस्य चिद्विषयतामाह अन्येत्येति । तथा
सति घटोनास्तीत्यादौ घटस्याभावोऽस्तीति विवक्षितं सति । भूतले इति ॥
घटद्वयप्रतियोगिकाभावो भूतलेऽस्तीत्यर्थः । भावनाविशेष्ये सङ्ख्यान्वया-
दाख्यातार्थरूपभावनान्वयिनेऽभावस्यैकत्वादेकत्वसङ्ख्याया अन्वय एवो-
चित इत्यभिप्रायवानाह अभावस्येति । इदमुपलक्षणं भूतले घटो नस्त
इत्यपि न स्यात् भावनान्वयिनेऽभावस्यैकत्वात् । किन्त्विति । तथा च
घटो नस्त इत्येव प्रयोगो न तु घटो नास्तीति भावनान्वयिघटयोर्द्वि-
त्वान्वयादिति । भवतु मन्मतं दुष्टं तथापि घटो नस्त इत्यत्र घटयोर-
भावस्यैकत्वात्कथं भवन्मतेष्यभावे द्वित्वान्वय इत्याह कथमिति । भाव-
नाख्यातार्थस्तदन्वयभावस्तत्प्रतियोगिघटे सङ्ख्यान्वयादित्यर्थः । ननु भावि-
नान्वय इति व्युत्पत्तेः कथमभावप्रतियोगिनि सङ्ख्यान्वय इत्यत आह
तथैवेति । तथा चाभावस्यले भावनान्वय्यभावप्रतियोगिनि सङ्ख्यान्वय इति
व्युत्पत्तेरित्यर्थः । अथ यथा पचति चैत्र इत्यत्र पाकानुकूला कृतिश्चैत्रे न
पचति चैत्र इत्यत्रापि पाककृतिरूपाख्यातार्थाभाव एव चैत्रे प्रतीयते । तथा
भूतले घटोऽस्तीत्यत्र भूतलास्तित्वरूपाख्यातार्थस्य घटे भानाद्भूतले
घटो नास्तीत्यादावपि भूतलास्तित्वरूपाख्यातार्थनिषेध एव घटे प्रतीयते
इत्यभावप्रतियोग्यन्वयो तुल्ययोगाच्चेमाविति शिरोमणिमतमाह परे-
त्येति । इह भूतले घटो नास्तीत्यादौ । अस्तित्वेति । लक्षणाया अस्ति-
त्वरूपाख्यातार्थनिषेध इत्यर्थः । नात इति । भूतले घटो नस्त इत्यादौ

घटद्वये भूतलास्तित्वाभाव एव प्रतीयत इत्यर्थः । एवं भूतले घटा न सन्तीत्यत्रापि बोध्यम् । एवं अधिकरणास्तित्वाभावस्य प्रतीयमानत्वे अस्तित्वादिति । एकार्थसमवायप्रत्यासत्त्या सत्तायां जातिवृत्तित्वस्य सत्त्वाज्जातिवृत्तित्वाभावस्यासत्त्वादिति । जातिसमवेतत्वस्य समवायेन जातिवृत्तित्वस्य । एवं जातिसंयुक्तत्वस्येत्यत्रापि बोध्यम् । प्रतिबन्धा समाधत्ते या गतिरिति सत्ता न जातिवृत्तिरित्यत्र जातिवृत्तित्वत्वावच्छिन्नाभावो न सत्तायां एकार्थसमवायेन जातिवृत्तित्वस्य सत्तायां सत्त्वात् । जाति-समवेतत्वस्याप्रसिद्धत्वेन तत्प्रतियोगिकाभावासिद्धेः तथा च जातिवृत्त्य-भावप्रतियोगिसत्तेवेति समाधेयं तदा दीयतां प्रकृतेऽपि दृष्टिः । ननु सत्ता न जातिवृत्तिरिति वाक्यस्यायोग्यत्वात्तत्प्रतिबन्धिर्न युज्यते इत्याह अयोग्यमिति इदं वाक्यं सत्ता न जातिवृत्तिरितीदं वाक्यं । न चेतस्मा-च्छब्दाच्छाब्दबोधस्य जायमानत्वात्कथमयोग्यत्वमित्यत आह वृत्तीति इत्थं च सत्ता न जातिवृत्तिरित्यत्रैकार्थसमवायस्य परम्परासम्बन्धस्य सत्त्वेऽपि साक्षात्सम्बन्धेन जातिवृत्तित्वाभावस्य सत्तायां सत्त्वादिति भावः । तुल्यमिति । जातौ सत्ता नास्तीत्यत्रापि तथैवोच्यतामित्यर्थः । तथापि अधिकरणवृत्तित्वाभावस्य घटादौ विवक्षणेऽपि । निषेधः भूतला-स्तित्वाभावः । अभेदेनेति निपातातिरिक्तनामार्थस्य नाभार्येन सहाभेदान्वयो निपातार्थयोस्तु भेदेनान्वये बाधकाभावादित्यर्थः । न नामार्थमा-त्रस्येति । तथा च भूतलास्तित्वाभावस्य घटादावन्वय इति भावः । अत्यन्ताभाव एव संसर्गाभावएव अधिकरणेति भूतले घटो नास्तीत्यादाव-धिकरणवाचकभूतलपदे सप्रम्याः सत्त्वात्संसर्गाभावो विषयः । प्रतियो-गीति । घटो न पट इत्यत्र प्रतियोग्यनुयोगि पदयोः पटघटपदयोः समानविभक्तिक्त्वादन्त्योन्याभाव इत्यर्थः ।

न पचति चैत्रश्चैत्रस्य न धनमित्यत्र सप्रम्य-भावात् । अलघुपचत्यत्र समानविभक्तेरभावाच्च । अत्राहुः नञ विनिर्माके यत्र प्रतिवोग्यनुयोगिपदयो-

रभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा तत्रान्योन्याभावबोधकत्वम-न्यत्रान्यबोधकत्वमिति व्युत्पत्तिः । अस्ति च न घटः पट इत्यत्र नञासत्त्वे घटपटयोरभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा अतस्तत्रान्योन्याभावप्रत्ययः । भूतले न घट इत्यत्र नञविनिर्माके नाभेदान्वये आकाङ्क्षेति तत्र-संसर्गाभावप्रत्यय एवेति सङ्क्षेपः ॥

अधिकरणवाचकसप्तम्याः संसर्गाभावबोधनियामकत्वे व्यभिचारं दर्शयति । न पचतीति । पाकानुकूलकृत्यभाववाञ्छेन इत्यत्र धनं चैत्रस्व-त्वाभाववदित्यत्र च विनापि सप्तमीमत्यन्ताभावस्य विषयत्वादित्यर्थः । अन्योन्याभावनियामकत्वे व्यभिचारं दर्शयति अलघ्विति । अत्र लघु-भिन्नपाकानुकूलकृतिमत्वबोधे समानविभक्तिक्त्वं विनाप्यन्योन्याभावस्य विषयत्वादित्यर्थः । नञविनिर्माके नञासत्त्वे । प्रतियोग्यनुयोगिपदयोः घटभूतलयोः । अभेदान्वयबोधे आकाङ्क्षा । भूतलं घट इत्यभेदान्वय-बोधे आकाङ्क्षा । तत्रेति । नञसमभिध्याहृतस्थले भूतलं न घट इत्युक्ते अन्योन्याभावबोध इत्यर्थः । अन्यत्र नञविनिर्माके अभेदान्वयाकाङ्क्षावि-रहे अन्यबोधकत्वं । अत्यन्ताभावबोधकत्वम् ।

तदेव व्युत्पादयति अस्ति चेति । अन्योन्याभावप्रत्ययः नञसत्त्वे-ऽन्योन्याभावप्रत्ययः । अत्रायं सङ्क्षेपार्थः । यदि संसर्गाभावबोधेऽनुयोगिनि सप्तमी नापेक्षिता तर्हि भूतले न घटइत्यत्र कथं संसर्गाभावबोधः । यदि वापेक्षिता । तर्हि न पचति चैत्र इत्यत्र कथमिति चेत् । यादृशपदोप-स्थापितस्य प्रतियोगिने यादृशपदोपस्थापितानुयोगिन्याधाराधेयभावे-नान्वयबोधस्तत्र तादृशपदोत्तरनञपदोपस्थाप्यसंसर्गाभावस्याधाराधेयभा-वेनान्वयबोधः । यथा पचति चैत्र इत्यत्र तिङर्थकृतेः प्रथमान्तोपस्थापि-तचैत्रे संसर्गमर्यादयाधाराधेयभावेनान्वय इति तत्रानुयोगिनि चैत्र इत्य-भावस्याधाराधेयभावेनान्वयः । इत्थं च चैत्रे पचतीत्यत्र नान्वयबोधः ।

इति चैत्रे न पचतीत्यत्रापि नान्वयबोध इत्यत्र बोधाभावे को हेतुरिति चेत् । विशेषतया लडादर्थबोधं प्रति प्रथमान्तपदोपस्थापितत्वस्य न्यामकत्वादिति गृहाण चैत्रस्य धनमित्यत्र तु चैत्रनिरूपितस्वत्वस्य षष्ठ्यर्थस्य धनेऽन्वयाच्चैत्रस्य न धनमित्यत्रापि तादृशस्वत्वाभावस्य धनेऽन्वयः ॥ अत एव प्रतियोग्यभावात् न्यौ तुल्ययोगक्षेमाविति सङ्गच्छते । भूतले घट इत्यादौ त्वाधाराधेयभावभानार्थं सप्तम्यावश्यकी अन्यथा नामार्थयोर्मन्वेदेनान्वयस्याव्युत्पन्नतया भूतलघटयोराधाराधेयभावात् न्ययानुपपत्तिरिति भूतले न घटत्यत्रापि सप्तम्यपेक्षा स्यादिति । अत्रेदं प्रतिभाति । चैत्रस्य धनमित्यत्र षष्ठ्यर्थः स्वामित्वमेवास्तु तस्य निरूपकतासम्बन्धेन धनेऽन्वय इति चैत्र स्वामित्वस्य धनवृत्तित्वाभावेन चैत्रीयेपि धने नेदं चैत्रस्येति प्रयोगापत्तेः । न चैवं चैत्रस्य राज्ञायं न मैत्रस्येत्यत्र कथमिति वाच्यम् । तत्र षष्ठ्याः स्वत्वनिरूपकस्वामित्वे लक्षणास्वीकारात् । अत्र यदेव स्वत्वं तदेवस्वामित्वं परं तु धने स्वामित्वं निरूपकतासम्बन्धेन स्वामिनि त्वाश्रयतासम्बन्धेन एवं स्वत्वमपि । न चैवं धनस्वामिनि चैत्रे चैत्रो न स्वामीति प्रयोगापत्तिः । निरूपकतासम्बन्धेन तत्र स्वामित्वाभावादिति वाच्यम् । निरूपकतासम्बन्धस्य वृत्त्यनियामकत्वेन प्रतियोगितानवच्छेदकत्वादन्न एव चैनन्धनमिति न प्रयोगः । निरूपकतासम्बन्धस्य प्रतियोगितानवच्छेदकत्वेनाधिकारणताया अनियामकत्वादिति । तच्च स्वत्वं पदार्थान्तरं प्रतियोगोपादानपितृमरणक्रयादिनोत्पद्यते । दानादिना च नश्यति । प्रतियहस्त्विदं मदीयमित्यवधानविशेषः तत्रैदमेतदीयं न मदीयमिति प्रदातुरवधानमप्यपेक्षितं । उपादानं त्वारण्यकसमित्कुशादिग्रहणमिति दिक् । अथ यथेष्टभक्षणादियोग्यत्वमेव स्वत्वमिति चेत् । तच्छास्त्रस्य स्वत्वघटितत्वेन स्वत्वाप्रतीतौ तत्प्रवृत्तेरनुत्पत्त्यापत्तेः तस्मादतिरिक्तमेव स्वत्वं परस्वं नाददीतेति शास्त्रस्य प्रमाणत्वादिति । ननु प्रतियोगादीनां परस्परव्यभिचारिणां कथं स्वत्वावच्छिन्नं प्रति कारणताग्रह इति चेत् । प्रतिग्रहादीनामेकशक्तिकत्वकल्पनेन स्वत्वावच्छिन्नं प्रति शक्ते

रेव जनकतवच्छेदकत्वेनातिप्रसङ्गनिरासात् । एतेन वृणारणिस्यले वृणादीनां संयोगत्वादिना वृष्टित्वावच्छिन्नं प्रति न हेतुत्वं परस्परव्यभिचारादिति वृणसंयोगादिजन्यतावच्छेदक जातित्रयं वृद्धौ स्वीकार्यमिति प्राचीनमतमपास्तम् । तत्र जातित्रयकल्पनापेक्षया वृणवृद्धिसंयोगरविरश्मिमणिसंयोगप्रमथारणिविजातीयसंयोगे एकस्या एव शक्तेः कल्पनस्य न्याप्यत्वात् । सा शक्तिरतिरिक्ता न च तेषु संयोगेषु जातिविशेष एव कल्प्यतां किमतिरिक्तशक्तिकल्पनयेति वाच्यम् । नादनत्वादिना जातिसङ्करप्रसङ्गादिति संक्षेपः ।

व्यञ्जना च न वृत्त्यन्तरं लक्षणयैव तदर्थसिद्धेः । नन्विदमयुक्तं तथा हि लक्षणायां मुख्यार्थे इतरान्वयानुपपत्तिर्बीजं न च व्यञ्जनायां सा सर्वत्रास्ति गच्छ गच्छसीत्यादौ तदभावादतो वृत्त्यन्तरमास्थेयमिति चेन्न । किमिदं लक्षणाबीजत्वं न तावज्जनकत्वं गङ्गातीरयोः सम्बन्धस्थानुपपत्तिज्ञानाजन्यत्वात् । नापि तज्ज्ञापकत्वं अनुपपत्तिज्ञानमन्तरेणापि गङ्गातीरयोः सम्बन्धस्य चक्षुरादिना ग्रहात् नापि तात्पर्यग्राहकत्वं तात्पर्यव्याप्यान्तरतोऽपि तद्ग्रहात् । अथ लक्षणाजन्यशाब्दबोधे सहकारित्वं तदिति चेत् न यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र व्यभिचारात् । तात्पर्यविषयानुपपत्तिरत्राप्यस्तीति चेत्तर्हि तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमस्तु सा चेहाप्यस्ति ॥

अथ गङ्गायां घोष इत्यादौ शैत्यपावनत्वादिकं बुध्यते तत्र शैत्यपावनत्वादिप्रयोजनं न गङ्गापदशक्तिप्रतिपाद्यं गङ्गापदनिष्ठसङ्केताविषय-

त्वात् । नापि गङ्गापदलक्षणाप्रतिपाद्यं मुख्यार्थबाधादिरूपहेत्वभावात्त-
दुक्तं नाभिधा समयाभावाद्देत्वभावाच्च लक्षणेति । तथा च व्यञ्जनेत्यादिना-
तदर्थसिद्धेः शैत्यपावनत्वादप्रतीतिरूपार्थसिद्धेः शैत्यपावनत्वादिविशे-
षविशिष्टतीरलक्षणयैवोपपत्तौ किं व्यञ्जयेति भावः । न नु न शैत्यपाव-
नत्वादिविशिष्टे लक्षणा तथा हि यावतां विनान्वयानुपपत्तिस्तावत एव
लक्षणाजन्यबोधविषयत्वं । नहि शैत्यपावनत्वादिकमन्तरेणान्वयापपत्ति-
स्तथा च घोषान्वयानुपपत्त्या गङ्गापदस्य तीरे लक्षणा । व्यञ्जनायामन्य-
देव नियामकमिति शङ्कते । नन्विति । इदं लक्षणा व्यञ्जनकार्यसि-
द्धिकथनं मुख्यार्थे प्रवाहादिरूपमुख्यार्थे इतरान्वयानुपपत्तिः । घोषान्व-
यानुपपत्तिः । बीजमिति । न च तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमस्त्विति-
वाच्यम् । तात्पर्यज्ञानमन्तरेणापि गङ्गायां घोष इत्यादौ मुख्यार्थेनुपपत्तिज्ञा-
नेनति शक्यसंबन्धेनोपस्थापिततीरादेरन्वयानुभवात् सैन्धवमानयेत्यत्रापि
लक्षणापत्तेश्च । सा इतरान्वयानुपपत्तिः । गच्छेति । गच्छगच्छसि चे-
त्कान्त पन्था नः सन्तु ते शिवाः ममापि जन्म तत्रैव भूयाद्यत्र गतो भवान्-
इत्यत्र यथा गङ्गायां घोष इत्यादौ गङ्गापदस्य मुख्यार्थे प्रवाहे घोषरूपे-
तरपदार्थान्वयानुपपत्तिस्तथा गच्छेत्पस्य मुख्यार्थगमने कान्तरूपेतरपदार्थ-
न्वयानुपपत्तेरभावादित्यर्थः । तदभावात् मुख्यार्थे इतरपदार्थान्वया-
नुपपत्तेरभावात् । एवं च गच्छगच्छसीत्यादौ मागा इति पदप्रतिपाद्यगम-
नाभावबोधार्थमवश्यं व्यञ्जनारूपवृत्त्यन्तरं वाच्यमित्याहात इति । लक्ष-
णायां तादृशान्वयानुपपत्तिर्बीजमित्यत्र बीजपदार्थमनूद्य दूषणपूर्वकं
व्यञ्जनां खण्डयति किमिदमित्यादिना तज्जनकत्वं । इतरान्वयानुपप-
त्तिज्ञानस्य जनकत्वं । गङ्गातीरयोरिति तादृशसंबन्धात्मकलक्षणायाम-
नुपपत्तिज्ञानस्य जनकत्वाभावादित्यर्थः ॥ तज्जन्यत्वाभावेऽपि तज्जाप-
कत्वं भविष्यत्येवेत्यत आह नापीति । तज्जाकत्वं । अनुपपत्तिज्ञान-
यास्यत्वं । तात्पर्ययाहकत्वं इतरान्वयानुपपत्तिज्ञानस्य लक्षणातात्पर्ययाह-
कत्वं तात्पर्यव्याप्यान्तरतोऽपि तात्पर्यव्याप्यान्तरप्रकरणादितोऽपि तद्वहात् ।

लक्षणारूपसंबन्धग्रहात् । भोजनप्रकारोऽसति यष्टीः प्रवेशयेत्युक्ते यष्टि-
धरप्रवेशेनान्वय इति । तत् लक्षणाबीजत्वं । यष्टीति । प्रवेश-
रूपेतरपदार्थस्य यष्टिपदार्थेऽन्वयानुपपत्तिमन्तरेणापि लक्षणाजन्यशाब्द-
बोधोदयाद्वाभिचार इत्यर्थः । ननु तात्पर्यानुपपत्तिरेव लक्षणाबीजमस्तु
तथा च तत्र भोजनतात्पर्यानुपपत्तेः सत्त्वादाह तात्पर्येति अत्रापि
यष्टिप्रवेशपदार्थेऽपि । तात्पर्यविषयानुपपत्तिः तात्पर्यविषयीभूतभोज-
नार्थान्वयानुपपत्तिः । इहापीति । गच्छसि चेदित्यादौ गमनपदं माग
च्छेति पदप्रतिपाद्ये गमनाभावे लाक्षणिकमित्यर्थः । अत्रायं समुदि-
तार्थः । व्यञ्जना न वृत्त्यन्तरं । लक्षणेयैव निर्वाहात्तथा हि लक्षणायां
तात्पर्यानुपपत्तिर्बीजं । यत्र गच्छसीत्यादावपि गमनाभावबोधतात्पर्येण
गच्छेत्युक्तं तत्र गमनबोधे तात्पर्यानुपपत्तिज्ञाने सत्येव गमनाभावे लक्ष-
णेति । अथ यत्र गङ्गायां घोष इत्युक्तं तत्र प्रवाहे घोषान्वयोऽनुपपन्न
इत्यनुपपत्तिज्ञानं लक्षणायां कारणमिति चेन्न मुख्यार्थे इतरान्वयानुपपत्ति-
ज्ञानं तात्पर्यानुपपत्तिज्ञानद्वारा लक्ष्यार्थान्वयबोधे प्रयोजकं न तु कारणं
यष्टीः प्रवेशयेत्यत्र अभिचारात् । तात्पर्यानुपपत्तेस्तु सर्वसाधारण्या-
दिति दिक् ।

स्यादेतद्गङ्गायां घोष इत्यादौ लक्षणाप्रयोजनं
शैत्यपावनत्वादप्रतीतिर्न च तत्प्रतीतिर्लक्षणासा-
ध्या प्रयोजनाभावात् लक्षणायाश्च प्रयोजनवृत्त्यनि-
यमादिति चेन्न । लक्षणाप्रतीतेरेव प्रयोजनत्वात्
तथापि प्रयोजनान्तरं नास्तीति चेत्ततः किं लक्ष-
णाया हि प्रयोजनवत्त्वेन नियमो न तु लक्ष्यप्रतीत्य-
तिरिक्तप्रयोजनवत्त्वेन गौरवादप्रयोजकत्वाच्च ।

अथ गङ्गायां घोष इत्यादौ शैत्यपावनत्वादप्रतीतिमुत्पादयितुं
लक्षणा क्रियते । न चानुमानादेव प्रयोजनप्रत्यय इति वाच्यम् । आसि

ज्ञानादिविषयत्वेनापि शैत्यपावनत्वादेः शब्दैकगम्यत्वादिति तत्प्रतीति-
व्यञ्जनाद्वारिकैव । तदुक्तं यस्य प्रतीतिमाधातुं लक्षणासमुपास्यते फले-
शब्दैकगम्येन व्यञ्जनाच्चापरा क्रियेत्यभिप्रायवानाह स्यादेतदिति । ननु
शैत्यपावनत्वादिविशिष्टतीरलक्षणयैव तत्प्रतीतिर्भविष्यतीति किं व्यञ्ज-
नयेत्यत आह न चेति । प्रयोजनाभावात् । प्रयोजनविशिष्टे लक्षणाया
अभावात् । तदुक्तं । प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न युज्यत इति । ननु
प्रयोजनविशिष्टे लक्षणानेत्यत्र को हेतुरित्यत आह लक्षणायाश्चेति ।
तथा च प्रयोजनस्य लक्ष्यत्वे लक्षणायाः सप्रयोजकत्वं भज्येत । न हि
शैत्यपावनत्वादि लक्ष्यं सप्रयोजनं । लक्ष्यप्रयोजनयोर्भिन्नत्वात् । तदुक्तं ।
ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतमिति । यथा ज्ञानस्य विषयो घटः
फलं तु ज्ञातताऽनुव्यवसायो वा । तथा लक्षणाजन्यज्ञानविषयस्तीरादिः ।
फलं शैत्यपावनत्वादित्प्रतीतिः । तथा लक्ष्यप्रयोजनप्रतीतिर्भेद इति भावः ।
प्रयोजनस्य लक्ष्यप्रतीतिभिन्नत्वे मानाभावादित्याह । नेत्यादि । तथा च
शैत्यपावनत्वादिविशिष्टे लक्षणास्वीकारेण तत्तिविरहादिति भावः । यद्वा
ननु गङ्गापदाल्लक्षणाया तीरप्रतीतिस्तत्फलं शैत्यपावनत्वादित्प्रतीतिरिति
न लाक्षणिकप्रतीतौ शैत्यपावनत्वादिकं विषय इत्यत आह नेत्यादि
तथा च शैत्यपावनत्वादित्प्रतीतिस्तीरप्रतीतिफलत्वाभाव इति । ननु शैत्य-
पावनत्वादिविशिष्टे लक्षणास्वीकारेण लक्षणायाः सप्रयोजकत्वनियमा-
त्ययोजनान्तरमवश्यं वाच्यम् तच्च नास्तीत्यभिप्रायवानाह तथापीति ।
ततः किमिति । लक्ष्यप्रतीत्यतिरिक्तप्रयोजनविरहे किमनिष्टमित्यर्थः ।
लक्षणाया इति । तथा च प्रयोजनस्य लक्ष्यप्रतिपत्तिभिन्नत्वे मानाभा-
वादिति भावः । ननु प्रयोजनस्य लक्ष्यप्रतीतिभिन्नत्वं यदि युक्तिसिद्धं तदा
किं गौरवेणेत्यत आह प्रयोजकत्वाच्चेति । तथा च प्रतिज्ञामात्रेण नार्थ-
सिद्धिः प्रयोजनेनेत्यादिकं तु प्रतिज्ञामात्रं न यौक्तिकमपीति युक्तिरपि
नास्तीति भावः । यद्वा । प्रयोजनाभावादिति । यथा शुद्धतीरस्य लक्ष्यत्वे
शैत्यपावनत्वादित्प्रतिपत्तिः प्रयोजनं तथा शैत्यपावनत्वादिविशिष्टस्य

लक्ष्यत्वे तु प्रयोजनाभावादित्यर्थः । ननु मास्तु प्रयोजनमित्यत आह
लक्षणाया इति अन्यद्व्याख्यानं पूर्ववत् ।

स्यादेतत् नानार्थस्यले तावदर्थविशेषप्रत्यये
प्रकरणादि निर्णायकं तथा च यत्र प्रकरणादिशून्या-
र्थान्तरं प्रतीयते तत्र नाभिधामूलं सहकार्यभावात्
नापि लक्षणा अयोग्यत्वादिति चेन्न । प्रकरणादीना-
मननुगततया सहकारित्वानुपपत्तेः ।

ननु मास्तु लक्षणामूलिका व्यञ्जना परन्त्वभिधामूलिका तु
भविष्यत्येवेत्यत आह स्यादेतदिति यद्वा नानार्थस्यले प्रकारणादिनार्थ-
विशेषे निर्णयेत्यर्थान्तरबोधकत्वं व्यञ्जनयेति । तदुक्तं अनेकार्थस्य
शब्दस्य वाचकत्वे नियन्त्रिते । संयोगादौ र्वाच्यार्थधीकृद्वावृत्तिरञ्जनमिति ।
संयोगादौः स शङ्खचक्रो हरीत्यादौ शङ्खचक्रादिसंयोगादौः । अवाव्यार्थधी-
कृद्वावृत्तिः अशङ्खचक्रधीकृद्वापारः अञ्जनं व्यञ्जनेत्यर्थः । भद्रात्मने
दुराधिरोहतनोर्विशालवंशोव्रतेः कृतशिलीमुखसंयहस्य यस्यानुपप्लुतगता
परवारणस्य दाताम्बुसेकसुभगः सततं करोभूदित्यत्र प्रकरणादिना राज-
बोधो व्यञ्जनयेत्यभिप्रायवानाह स्यादेतदिति । नानार्थस्यले सैन्धव-
मानयेत्यादौ भद्रात्मन इत्यादौ च तावत्प्रथमं । अर्थविशेषप्रत्यये तुरगस्य-
प्रत्यये राज्ञः प्रत्यये च । अर्थान्तरं गजरूपार्थान्तरं च । ननु शक्त्यैव
निर्वाहो भवीष्यतीत्यत आह नाभिधेयं । अभिधा शक्तिः । सहका-
रीति । नानार्थस्यले सैन्धवमानयेत्यादौ शक्त्या बोधजनने प्रकरणादिकं
सहकारि । अर्थान्तरबोधने तु प्रकारणादिरूपसहकार्यभावाच्चाभिधामूल-
कत्वमित्यर्थः । यद्वा सकृदुच्चरितः शब्दः सकृदर्थं गमयतीतिन्यायात्तुरग-
बोधे जाते सति शक्त्या न लक्षणबोधो जायते तथा सहकार्यभावाद्
अभिधायाहकसङ्केताभावात् । तदुक्तं । नाभिधा समयाभावादिति ।
समयः सङ्केतः इत्थं चात्रापि समयाभावात् । सङ्केताभावात् । अयोगा-

दिति । मुख्यार्थबाधादिरूपकारणाभावादित्यर्थः । तदुक्तं । हत्वभावाच्च
लक्षणेति । यद्वा । सहकार्यभावात् । प्रकरणादिरूपसहकार्यभावात् ।
अयोगात् । मुख्यार्थयोगात् । प्रकरणादिनामिति । तथा चानुगतरूपेण
कार्यकारणभावग्रहाभावादिति भावः ।

तात्पर्यग्राहकत्वेनैषामनुगम इति चेत्तर्हि
लाघवात्तात्पर्यज्ञानमेव हेतुरस्तु तच्चेहाप्यस्ति । स्यादे-
तत् लक्षणा हि पदवृत्तिरियं तु पदतदेकदेशवाक्यर-
चनार्थभङ्गाद्यकाराश्रितेत्याश्रयभेदाद्भेद इति चेन्न ।
असिद्धेः । तदेकदेशादयो ह्यर्थविशेषतात्पर्यग्राहका
न तु तत्प्रतिपादका इति । स्यादेतत् लक्ष्ये तात्प-
र्यज्ञानं लक्षणासहकारि न तु व्यङ्ग्यार्थे तात्पर्यग्रहे
नियतः स्वार्थरचितकाव्यादौ तात्पर्यविषयस्यापि
व्यङ्ग्यस्य चमत्कारादिति चेन्न । व्यङ्ग्ये तात्पर्यग्रहस्यान-
पेक्षायां गङ्गायां घोष इत्यादौ शैत्यादिकमेव प्रती-
यते न तु केशबालुकादिमत्त्वमिति नियमो न स्यात् ।
वासनाविशेषपरिपाकान्नियम इति चेत्तर्हि लक्षणा-
स्थलेपि स नियामकोस्तु कृतं तात्पर्यग्रहेणेति ।

ननु तात्पर्यग्राहकत्वेन प्रकरणादीनामनुगमात्तेन रूपेण कारणा
तात्पर्ये भविष्यतीत्यत आह तात्पर्येति । लाघवेति । तात्पर्यग्रहस्याव-
श्यकत्वेन लाघवादित्यर्थः । स च तात्पर्यग्रहोपि । अर्थान्तरबोधेपि ।
तथापि नेयं लक्षणात्तर्गता किंत्वाश्रयभेदाद्विचेत्याशङ्कते स्यादेतदिति ।
इयं तु । व्यञ्जना तु पदं तदेकदेशः । यदैकदेशः । वाक्यं । रचना ।
आनुपूर्वीविशेषः । अर्थः । पदार्थः । व्यङ्ग्यं आकाशिनयः । आदिपदा-
द्वयोः अपि यावत्तः । तत्र पदं द्विविधं । सुवन्तं तिङन्तं च तदेकदेशो

नामनधातुरूपप्रकृतिः सुर्पतिङुपसङ्गरूपश्चेति तेषां सर्वेषां व्यञ्जकत्व-
मित्यर्थः । तत्र पदस्य व्यञ्जकत्वं यथा निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतटं
निर्भृष्टरागोधरो नेत्रे दूरमनञ्जने पुलकिता तन्वीतवेयं तनुः मिथ्यावा-
दिनि दूति बान्धवजनस्याज्ञातपीडागमे घापो स्नातुमितो गतासि
न पुनस्तस्याधमस्यान्तिकमित्यत्राधमपदेन तस्यान्तिकमेव रन्तुङ्गतासीत्य-
धमपदेनप्राधान्येन व्यज्यते । अत्र पदैकदेशानां बहुत्वेन निखिलतदुदा-
हरणे गौरवमिति विभक्तिरूपैकदेशोदाहरणं प्रदृश्यते यथा लिखित्वास्ते-
भूमिं वहिरवन्तः प्राणदयितो निराहाराः सख्यः सततकृदिताकूनन-
यनाः । परित्यक्तं सर्वं हसितपठितं पञ्जरशुकैस्सवावस्था चेयं विसृज-
कठिने मानमधुना । अत्र तवप्रसादं कर्तुमास्ते लिखन् न तु लिखतीति ॥
आस्ते । नत्वासितः । भूमिं न तु भूमौ । तथा चावस्थानं बुद्धिपूर्वकं
नेति प्रसादपर्यन्तमवस्थानमिति तिङ्गविभक्त्या व्यज्यत इति । एवं वाक्या-
दीनामपि सुधीभिरन्विष्य बोध्यमिति । असिद्धेः । व्यञ्जनाया असिद्धेः ।
तथा च व्यञ्जनायामसिद्धायां कृतं वृत्त्यन्तरेणेति भावः । अथवा असिद्धेः
पदैकदेशादीनां व्यञ्जकत्वासिद्धेः । ननु तदेकदेशवर्णवाक्यादीनां शक्ति-
लक्षणेयारभावाद्दिना वृत्त्यन्तरं कथमर्थप्रत्यायकत्वमित्यत आह तदेक-
देशेति । पदैकदेशभूतप्रकृतिप्रत्यययोर्वाक्यादीनां च तात्पर्यग्राहकत्व-
मित्यर्थः । न तु तत्प्रतिपादकाः । नत्वर्थविशेषप्रतिपादकाः । ननु कार-
णभेदाल्लक्षणातिरिक्तत्वं भविष्यतीत्यभिप्रायवानाह स्यादेतदिति ।
नियतः । व्यञ्जनायां सहकारितया नियतः । स्वार्थरचितेति । परार्थर-
चितस्थले तु परज्ञापनीयव्यङ्ग्यार्थस्य तात्पर्यविषयत्वात् चार्थेत्युक्तं । तथ-
च तत्र तात्पर्यभावेन लक्षणाया अभावे लक्षणाया अभावाद् व्यञ्जनावश्यं
वाच्या । अन्यथा व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वं न स्यादिति भावः । व्यङ्ग्य-
तात्पर्यग्रहस्येति । तथा च स्वार्थरचितकाव्यादावपि व्यङ्ग्यतात्पर्यग्रहस्य
ज्ञायमानत्वेन व्यभिचाराभावादिति भावः । ननु संस्कारविशेषपरिपाक-
वशाद्धेत्यपावनत्वादिकमेव प्रतीयत इत्याह । वासनेति । वासनावि-

शेषः संस्कारविशेषः नियमः शैत्यपावनत्वादिवोधनियमः । सः वासना-
विशेषः तथा च तात्पर्यग्रहस्य वासनाविशेषस्य वा लक्ष्ये व्यङ्ग्ये चोभयत्र
वक्तुं शक्यत्वात् सामर्थ्यात्तैल्यात्किमतिरिक्तव्यं जनयेति भावः ।

वस्तुतो व्यञ्जनायां गच्छगच्छसीत्यत्र मागा
इत्यत्रास्यास्तात्पर्यमुन्नीयते सम्भाव्यते वा । न तु
मागा इति निर्णयतः इति कृतं वृत्त्यन्तरेण । स्यादेतत्
यद्येते एव वृत्ती कथं तर्हि प्रजयतीत्यादौ प्रकर्ष-
बोधः । नहि प्रादेः प्रकर्षादौ शक्तिर्द्योतकत्वात् न
च लक्षणा अशक्तत्वात् । उच्यते प्रजयतीत्यत्र प्रकृष्ट-
जयलक्षकः । प्रशब्दस्तु तात्पर्यग्राहकः तत्त्वमेव च
द्योतकत्वं । न च जयः शक्य एव प्रकर्षो लक्ष्य इति
वाच्यम् जयमात्रं हि शक्यं न तु विशिष्टजयः ।
तदाहुः शक्यादनेन रूपेण ज्ञाते भवति लक्षणेति ।
ननु प्रादेरेव प्रकर्षादौ न कथं शक्तिः कल्प्यते इति
चेन्न अन्यलभ्यत्वादिति गृहाण । व्यतिसेत्यत्र तु
लुप्तो धातुरेवार्थं प्रत्याययति धातुलोपमजानतस्त-
त्रार्थप्रत्ययाभावादिति संक्षेपः ।

ननु लक्ष्यार्थबोधे वासनाविशेषस्य नियामकत्वे तात्पर्यग्रहस्य
नियामकत्वाभावे गच्छगच्छसीत्यत्र गमने शान्वयानुपपत्तेरभावान्मागा
इत्यत्र लक्षणा न स्यादित आह वस्तुत इति । अस्याः । उचीयते ।
तुल्यकोटितया संदिह्यते यदि तत्र तुल्यकोटिकसंशयो नानुभवसिद्ध-
सादाह सम्भाव्यत इति । उत्कटकोटिकतया सन्दिह्यत उत्तरार्थः । न तु
मागा इति । तथा च प्रायो मागा इत्यत्रास्यास्तात्पर्यमिति तात्पर्य-

सम्भावनामात्रं न तु मागा इति निश्चीयते । येन तद्विश्वयार्थं वृत्त्य-
न्तरं वाच्यमित्यर्थः । एते शक्तिलक्षणे । तर्हि व्यञ्जनाया अखीकारे । द्योत-
कत्वात् अर्थविशेषे तात्पर्यग्राहकत्वात् । ननु जिधातोरेव तात्पर्यग्रा-
हकत्वमस्तु प्रशब्दस्य तु प्रकृष्टजये लक्षणेत्यभिप्रायवानाह न चेति ।
अशक्तत्वादिति । प्रशब्दस्य क्वचिदपि शक्त्यभावेन तत्र शक्यसम्बन्ध-
पलक्षणाऽसम्भवात् । प्रणमतीत्यादौ प्रकृष्टनमस्कारस्य प्रतिष्ठित इत्यादौ
च स्थितिविरोधिगमनस्य प्रशब्दलक्ष्यत्वं प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं
प्रत्ययानामिति व्युत्पत्तिभङ्गापत्तश्चेति । तथा च शक्तिलक्षणधारभावा-
त्प्रजयतीत्यादौ प्रकर्षबोधार्थं प्रादेर्व्यञ्जनारूपं वृत्त्यन्तरमवश्यं वाच्यमिति
भावः । जयतिः जिधातुः । ननु तर्हि प्रादेर्द्योतकत्वं न स्यादित्यत आह
तत्त्वमिति । तत्त्वमेव तात्पर्यग्राहकत्वमेव । प्रशब्दस्य द्योतकत्वाभावे
प्रशब्दं चिनापि जयतीत्यतः प्रकर्षबोधः स्यादिति भावः । ननु जिधातोः
प्रकृष्टजये शक्तिः प्रकृष्टजयस्यापि जयाभिन्नत्वादिति जिधातोः शक्य एव
प्रकर्षः कथं पुनर्जिधातुना लक्ष्यत इत्याह ने चेति । जियः जिधातोः ।
जयमात्रमिति । विशिष्टजयस्य शक्यत्वेऽपि जयत्वं शक्यतावच्छेदकं न तु
विशिष्टजयत्वमित्यर्थः । जिधातोर्विशिष्टजयत्वेन रूपेण लक्ष्यत्वे साधकमाह
तदाहुरिति । शक्यादिति । तथा च जयत्वेन रूपेण शक्तिः विशिष्टजयत्वेन
रूपेण लक्षणेति भावः । यद्वा । विशिष्टजयस्य शुद्धजयातिरिक्तत्वमित्या-
शयवानाह । जयमात्रमिति । शक्यादिति । प्रकृते विशिष्टजयस्य शुद्धज-
यभिन्नत्वेन ज्ञाते लक्ष्यत्वार्थः । अन्यलभ्यत्वादीति अन्यलभ्यो हि शब्दार्थ-
स्तथा च प्रकर्षस्य लक्षणाऽलभ्यत्वे किमर्थं शक्तिर्वाच्येति । ननु प्रादेः शक्त्य-
भावे लुप्तधातुस्यले कथमर्थप्रत्यय इत्यत आह व्यतिस इति । अत्रास-
धातुलुप्तस्तस्य स्मरणाद्व्यत्ययरूपार्थप्रत्यय इति भावः । अत्रायं सङ्केपार्थः
प्रजयतीत्यत्र प्रशब्दस्यैव प्रकर्षार्थः धातोश्च जयादिकमर्थस्तयोर्विशिष्टो
संशर्गमर्यादया लभ्यः । अत्रयातिरिक्तनामार्थस्यैव धात्वर्थजयादावन्वयस्या-
व्युत्पन्नत्वात् । अन्यथा मीमांसकमते न कलञ्जं भवयेदित्यादौ कलञ्ज-

भक्षणभावविषयकं कार्यमिति न्यायनये च कलञ्जभक्षणं पापाजनक-
त्वाभाववदिति वान्वयो न स्यादिति चेत् । धातुलक्षणयैवोपपत्तैः
प्रादेः शक्तिरूपेण मानाभावात् । धातुं विना केवलेन प्रशब्देन प्रकर्षस्य
कुचिदप्यप्रत्ययात् । नचैवं प्रत्ययमात्रस्यैव शक्तिभङ्गः स्यात् । घटादिप्रकृति
पदानामेव घटकर्मत्वादिबोधकत्वादिति वाच्यम् । घटमानयतीत्यादौ
घटकर्मत्वादेः प्रातिपदिकार्थत्वे चैत्रः पचतीत्यादौ 'पाकानुकूलकृत्यादे-
र्धात्वर्थतया धात्वर्थनामार्थयोः साक्षादन्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन चैत्रादौ कृति-
प्रकारकप्रतीत्यनुपपत्तेरिति । एतेन घटादिपदानामेव घटाभावादौ
लक्षणयैवोपपत्तेर्नञाऽभावे शक्तिर्न स्यादिति परास्तम् । नामार्थस्य
नामार्थेन सह भेदान्वयस्याव्युत्पन्नत्वेन भूतले न घट इत्यादौ लक्षणया
घटादिपदार्थस्य घटाभावस्य भूतलेन सहान्वयो न स्यात् । नञपदस्या-
भावशक्यत्वे तु घटस्य नञर्थेन सह नञर्थस्य भूतलेन सहान्वये बाध-
काभावादिति दिक् ।

स्यादेतत् आख्यातस्य तावद्यत्न एव शक्यः
पचतीत्यस्य पाकं करोतीति विवरणात् । व्यवहार-
वद्विवरणादपि शक्तिनिर्णयात् तथा च रथो गच्छती-
त्यत्र न मुख्यः प्रयोगो रथादीनामचेतनतया गमना-
नुकूलप्रयत्नशून्यत्वात् । नापि लक्षणा विभक्तौ लक्ष-
नङ्गीकारात् । अन्यथा व्यत्ययानुशासनवैयर्थ्यात् ।
अतः सिद्धं वृत्त्यन्तरेणेति चेन्न । व्यत्ययानुशासनबल-
द्विभक्त्यर्थे अन्यस्मिन्न लक्षणा न त्वन्यत्रापि ।

आख्यातस्येति आख्यातस्य यत्नत्वं शक्यतावच्छेदकं तेन यत्-
स्यापि व्यापारत्वेन व्यापारशक्तिवादिनां प्रीमांसकनां मते सामान्यतो-
यमे शक्तिस्वीकारेण न सिद्धसाधनं । एवकारेणात्र व्यापारनिरासः । यत्स्यैव

शक्यत्वे किं मानमत आह पचतीति । तथा च यत्कार्यकरोतिना-
ख्यातस्य विवरणादाख्यातस्य यत्ने शक्तिरित्यर्थः । इत्थं च यत्नत्वमाख्या-
तशक्यतावच्छेदकं यत्नत्वबोधकविवरणवत्त्वादिति प्रयोगः । किं करो-
तीति यत्नप्रश्ने पचतीत्युत्तरं यत्कार्यकत्वं विना नोपपद्यत इत्यपि बोध्यम् ।
ननु कृजो न यत्कार्यकत्वम् अनुकूलव्यापारमात्रस्यैव कृज्यत्वात् । तथा
च व्यापारार्थककरोतिनाख्यातस्य विवरणाद्व्यापार एवाख्यातार्थो वाच्यः
इतरथा रथो गच्छति जानाति इच्छति यतते द्वेष्टि निद्रातीत्यादौ
धात्वर्थानुकूलयत्नाभावे आख्यातप्रयोगो न स्यादिति चेन्न अनुकूलव्याप-
रूपक्रियाजन्यत्वस्य पटाङ्कुरयोः सत्त्वेऽपि कृतिजन्यत्वाजन्यत्वज्ञानदशायां
कृताकृतव्यवहारात् । तथा चायमर्थः । क्रियाजन्यत्वस्योभयत्र सत्त्वेऽपि
यदाङ्कुरे ईश्वरकृतिजन्यत्वज्ञानं तदाङ्कुरः कृत इति व्यवहारः यदा न
तज्ज्ञानं तदा कृत इति न व्यवहारः । एवं पटोपीति । अथ कृजः कृते
शक्यत्वे तृचःकृत्वृशक्तौ कर्त्तव्यत्र कृतिकर्त्तृति बोधः स्यादिति चेन्न ।
सविषयकधातुसमभिव्याहृततृचः समवायित्वबोधकत्वादिति । अन्यथा
कृतः क्रियामात्रार्थत्वे तृचः समवायित्वार्थत्वे क्रियासमवायी कर्त्तृपदार्थ
स्यात् । व्यवहारवदिति । प्रयोज्यप्रयोजकवृद्धयोरवापोद्वापाभ्यामनुमानेन
बालस्य शक्तिग्रहवदित्यर्थः । बाधकं विनैति पूरणीयं तेन करोतीत्यत्र
पाकानुकूलकृत्याश्रयत्वादिना विवरणेऽपि न क्षतिः कृतित्वस्य जातित्वेन
कृतित्वापेक्षया कृत्याश्रयत्वस्य शक्यतावच्छेदकत्वे गौरवात् । विवरणं तु
तत्तुल्यार्थरूपदान्तरेण तदर्थकथनं । अथ यदि यत्ने शक्तिस्तदा रथो गच्छ-
तीत्यादौ का गतिरित्यत आह तथा चेति । न मुख्यप्रयोग इति रथो गच्छति
त्यत्र गमनानुकूलव्यापारवान् रथ इति बोधस्तत्र व्यापारो नाख्यातशक्त्या
बुध्यत इति । ननु मास्तु शक्त्या बोधो व्यापारस्य लक्षणया तु भविष्यती-
त्यत आह नापीति अन्यथा विभक्तौ लक्षणास्वीकारे । व्यत्ययेति । पाता-
लमधितिष्ठतीत्यादौ द्वितीयायाः सप्तम्यर्थे लक्षणयैवोपपत्तौ सप्तम्यर्थे
द्वितीयाविधायकाधिशीडू स्यासाङ्कर्मिति सूत्रं व्यर्थं स्यादित्यर्थः । कृतः

शक्तिलक्षणयोरभावात् । वृत्त्यन्तरेण व्यञ्जनारूपवृत्त्यन्तरेण तथा च रथो-
गच्छतीत्यादौ गमनानुकूलव्यापारबोधार्थं व्यञ्जनारूपवृत्त्यन्तरं स्वीकार्य-
मित्यर्थः न विभक्त्यर्थे इति । विभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन्नलक्षणा नत्वन्यत्रापीति
पाठः विभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन् विभक्त्यर्थान्यस्मिन् । अन्यत्रापि अन्यविभक्त्य-
र्थेऽपि । तथा च विभक्तिनिरूपिता लक्षणा भवत्येवेत्यर्थः । कुत्रचिद्विभ-
क्त्यर्थेऽन्यस्मिन् लक्षणेति पाठस्तदाऽन्यस्मिन् अन्यविभक्त्यर्थे अन्यत्रापि
ऽवभक्त्यर्थेऽन्यस्मिन्नपि । तथा च विभक्त्यर्थान्यस्मिन्व्यापारे लक्षणेत्यर्थः ।

इह च न विभक्त्यर्थे लक्षणा किन्तु व्यापारे
दृश्यते च विभक्त्यर्थेऽप्यानुशासनिकी लक्षणा यथा
कृद्योगे षष्ठाः कर्मत्वम् न च कर्मत्वमपि सम्बन्धः स
च शक्य एवेति न लक्षणा कर्मत्वत्वप्रकारकबोधस्य
तथा विना असम्भवात् । तत्प्रकारकबोधो न संभवत्येव
किन्तु सम्बन्धत्वप्रकारक इति चेन्न । अनुशासनवैय-
र्यात् । द्वितीयाया असाधुत्वज्ञापकमनुशासनमिति चेन्न
निष्ठादिवर्जनवैफल्यात् । तत्र द्वितीयाया साधुत्वज्ञा-
पकं तदिति चेन्न कृत्ययोगे विकल्पविधानवैयर्थ्यात्
अनिषेधेनैव तृतीयोपपत्तेः । पाक्षिकषष्ठ्यर्थं तदिति चेन्न
सम्बन्धप्रकारकबोधजनिकायाः शेषवचनादेव सिद्धेः
निष्ठादियोगे शेषषष्ठाऽसाधुत्वज्ञापकं तदिति चेन्न
तद्योगेऽपि तादृशवहुषु दर्शनात् ।

इह रथो गच्छतीत्यादौ अर्थे विभक्त्यन्तरार्थे विभक्तिनिरूपिता न
लक्षणेति नियमो न स्वीक्रियते तदा भवतु विभक्त्यर्थे लक्षणा तत्सूत्रं तु
तात्पर्यसाहकमन्यभिप्रायवानाह दृश्यते चेति । तथा च रथो गच्छतीत्यादौ

लक्षणयैव निर्वाहाद्वृत्त्यन्तरकल्पने मानाभाव इति भावः । कृद्योगे भ्रा-
तस्य श्रवणमित्यादौ कर्मत्वे कर्तृत्वे इत्यपि बोध्यं यथा व्यासस्य
कृतिरित्यादौ कर्तृत्वे । तथा च कर्तृकर्मणोः कृतीतिसूत्रं कर्तृत्वे कर्मत्वे
च लक्षणायां तात्पर्यसाहकम् । ननु षष्ठाः सम्बन्ध एव शक्यस्तथा च
कर्तृत्वकर्मत्वयोरपि सम्बन्धात्वात् तत्र लक्षणेऽप्यभिप्रायवानाह न चेति
भारतस्य श्रवणमित्यादौ कर्मत्वत्वप्रकारकबोध एवापेक्षितः स च विना
लक्षणां न सम्भवतीत्याह कर्मत्वत्वेति । तथा लक्षणया तत्प्रकारकः ।
कर्मत्वत्वप्रकारकः किन्त्विति । सम्बन्धत्वप्रकारकबोधस्तु शक्येवेति
भावः । अनुशासनेति । कर्मत्वादेः सम्बन्धत्वे शेषस्यापि सम्बन्धात्मकत्वेन
षष्ठीशेष इत्यनेनैव निर्वाहात्कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं व्यर्थं स्यादिति ।
न चैवं कर्मणि द्वितीया न स्यादिति वाच्यम् कर्मत्वत्वप्रकारकबोधे द्विती-
याया विधानात् ॥ द्वितीयाया इति । भारतस्य श्रवणमित्यादौ द्वितीया
न साधुरित्यर्थे कर्तृकर्मणोः कृतीति सूत्रं ज्ञापकमित्यर्थः । कृद्योगे षष्ठी तु
शेषे षष्ठीत्यनेनैव भविष्यतीति भावः । निष्ठादीति कर्तृकर्मणोः कृतीति
सूत्रस्य द्वितीयाया असाधुत्वमात्रज्ञापनार्थत्वे कृद्योगे षष्ठीविधायका-
भावाच्चिष्ठादियोगे तत्प्राप्तभावेन न लोकाव्ययनिष्ठेत्यनेन षष्ठीवर्जनवै-
कल्यं स्यादित्यर्थः । तत् । नलोकाव्ययनिष्ठाखलर्थवृत्तामित्यनुशासनां
कृत्ययोगे इति । नलोकेत्यस्यानिषेधार्थत्वे द्वितीयायाः । साधुत्वज्ञापकं
तद्वाच्यं । तथा च द्वितीयायाः साधुत्वेनैव कृत्यत्ययस्यलेपि तृतीयोपपत्तेः
कृत्यानां कर्तृरित्येत्यनेन विकल्पे विधानं व्यर्थमिति तृतीयोपपत्तेः पाक्षि-
कषष्ठ्यर्थं तत् । कृत्ययोगे वैकल्पिकषष्ठीविधायकं तत् । कृत्यानां कर्तृ
रिवेति सूत्रं । कर्मत्वादेः सम्बन्धत्वेन सम्बन्धत्वप्रकारकधीजनकशेष
षष्ठ्यैव निर्वाहे किं षष्ठीविधायकेनेत्याह । सम्बन्धत्वेति सम्बन्धत्वप्रकार-
कबोधजनिकायाः तादृशधीजनकषष्ठाः शेषवचनादेव सिद्धेः । कर्मत्व
रूपसम्बन्धवचनादेव सिद्धेः । तत् । विकल्पविधायकं सूत्रं तद्योगेऽपि ।
निष्ठादियोगेऽपि ।

किं च यदि विभक्तौ न लक्षणा कथं तर्हि भा-
विनं घटं जानातीति विषयतायां कर्मत्वशक्ता द्वितीया
विषयतैव द्वितीयार्थः क्रियाजन्यफलशालित्वापेक्षया
लघुत्वादिति चेन्न । तर्हि ग्रामं गच्छतीत्यत्र कुतः
कर्मत्वप्रतीतिर्लक्षणां विनेति विभावनीयमायुष्मता ।
आस्तां तत्रापि वृत्त्यन्तरमिति चेन्न कृत्ववृत्त्यैवोपपत्तेः ।

कृद्भागे षष्ठीशेष इत्यनेनैव षष्ठीभविष्यतीत्यत आह किं चेति
घटमिति । घटविषयकज्ञानवान् इति बोधस्तत्र विषयत्वं द्वितीयार्थे इति
विभक्तौ लक्षणाभवत्येवेति । अथ क्रियाजन्यफलशालित्वरूपकर्मत्वपेक्षया
लाघवादखण्डविषयतैव द्वितीयार्थोऽस्त्वित्याह विषयतैवेति तर्हि शक्त्या-
विषयताया द्वितीयार्थत्वे गमनजन्योत्तरदेशसंयोगरूपकर्मत्वङ्कुरं विना
लक्षणां बोद्धव्यमिति विचारणीयमायुष्मता । अत्र क्रियाजन्यफलशालित्वं
कर्मत्वं बहुस्यने दृष्टमित्यत आह विभावनीयमिति तत्रापि विषयत्वैपि ।
वृत्त्यन्तरं व्यञ्जनारूपवृत्त्यन्तरं तथा च भाविनघटं जानातीत्यादौ
विषयत्वं व्यञ्जनयैव बोद्धव्यमिति भावः । कृत्ववृत्त्यैव लक्षणारूपवृत्त्येव ॥

मीमांसकास्तु अनुकूलव्यापारमात्रमाख्यातार्थः ।
रथो गच्छतीत्यादौ मुख्य प्रयोगस्त्विड इत्याहुस्तत्र
यत्नत्वस्य जातित्वेन तस्यैव शक्तावच्छेदकत्वात् कथं
तर्हि पाकानुकूलता यत्नस्य भासत इति चेत् संसर्ग-
विधयेत्यवेहि । कथं तर्हि जानातीच्छति यतते करो-
तीत्यादयः प्रयोगाः । न हि ज्ञानादनुकूलो यत्नोऽस्ति
प्रतीयते वेति चेद् आश्रयतालक्षकत्वादाख्यातस्येति
गृहाण ।

रथो गच्छतीत्यादिमाधारण्यायानुकूलव्यापारे शक्तिरित्याशयवतां
मीमांसकानां मतमाह मीमांसकास्त्विति यद्वा । नन्वाख्यातस्य कृधा-
तोश्च न यत्नार्थकत्वं पाकाय यतते पाकं करोतीत्यादौ यत्नद्वयस्य यत्नवि-
षयकयत्नस्य चाप्रत्ययात् । प्रकृतिप्रत्ययोऽस्त्युत्पत्तयान्वयायोगात् ॥ पौन-
रुक्त्यापत्तेश्चत्यनुकूलव्यापार एवार्थोऽस्त्वित्यभिप्रायवतां मीमांसकानां मत-
माह मीमांसकास्त्विति । मुख्यप्रयोगः शक्त्या प्रयोगः । यत्नत्वस्य जाति-
त्वेन लाघवात्तद्विशिष्ट एव शक्तिरित्यभिप्रायवानाह यत्नत्वस्येति ।
तस्यैव यत्नत्वस्यैव । तथा चैको द्वौ वडव इत्यादौ प्रकृतिप्रत्ययोरकार्थ-
त्ववद्यतते करोतीत्यत्राप्येकर्थत्वात्तत्र लक्षणेति भावः । इदमुपलक्षणं ।
रथो गच्छतीत्यादौ रथनोदनादिमिति निश्चले गमानानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वेन गच्छतीति प्रयोगः स्यादित्यपि बोध्यम् । यदि च व्यापारत्वमखण्डो-
पाधिः । गमनविशिष्ट एवात्र व्यापारः प्रतीयत इति सूत्रमीक्ष्यते तदा
जानातीच्छति यतते द्वेष्टि विद्यते निद्रातीत्यादौ ज्ञानाद्याश्रयत्वमात्रस्य
प्रतीयमानत्वेन धात्वर्थानुकूलकृतिव्यापारयोश्चाप्रतीयमानत्वेन चाश्रयत्वे
लक्षणावश्यकीति । न च ज्ञानादनुकूलव्यापारस्यात्ममनोयोगरूपस्य
सत्त्वाच्च लक्षणेति वाच्यम् विद्यते इत्यादौ विद्यमानत्वं सत्ता सा चात्र
विद्यमानकालसम्बन्धरूपा । न तदनुकूलो व्यापारः गुणादावभावात् ।
एवं निद्रातीत्यत्रापि मिदुनाडीमनःसंयोग एव निद्रा तदनुकूलासाधारणो
व्यापारस्तदानीमात्मनि नास्ति अदृष्टं च साधारणमिति । न च मनो
निद्रातीतिप्रत्ययः स्यात् मिदुनाडीसंयोगस्य मनस्यपि सत्त्वादिति
वाच्यम् परम्पराम्बन्धस्य निद्रात्वात् सत्तात्मन्येवास्तीति एवं विजा-
तीयशरीरसंयोगोऽपि निद्राया प्रयोजकः सोऽप्यात्मन्येवेति । न च तत्र
लक्षणास्वीकारे तुल्यमिति वाच्यम् व्यापारत्वस्याखण्डोपाधित्वकल्पने
गौरवात् । धात्वर्थनामार्थयोर्मन्त्रेनान्वयस्याव्युत्पत्तय रथो गच्छतीत्या-
दावाख्यातलक्षणां विना रथगमनयोरन्वयाभावाच्च । ननु पाकानुकूलता

शेषतयभावात्कथं तद्भासत इत्याह । कथमिति तर्हि आख्यातस्य यत्नवाचकत्वे । संसर्गति । इदमावयोः समानमिति भावः । अथ ज्ञानाद्यनुकूलयत्नस्य बाधात्तदनुकूलात्मनोयोगरूपव्यापारस्यात्मनि सत्त्वाद्यापारे शक्तिरुच्यतामिति शङ्कते । कथमिति । आश्रयतेति । जानातीत्यादौ ज्ञानानुकूलयत्नस्य बाधादाख्यतस्याश्रयत्वे नक्षणा । आख्यातेन वर्तमानत्वादिकन्यात्वर्थ एव बोध्यते । सविषयार्थकधातुयोगे वर्तमानत्वादीनां धात्वर्थ एवान्वयः ॥ धात्वर्थश्चाश्रयत्वे तच्च चैत्रे । तथा च चैत्रो घटं जानातीत्यत्र घटविषयकवर्तमानज्ञानाश्रयश्चैत्र इति बोधः । एतेनाख्यातस्य न यत्र न वा व्यापारे शक्तिः किं तु भावनापरपर्यायोत्पादनायां । तथा च चेतनाचेतनयोः साधारण्यात्सर्वत्राख्यातार्थं धात्वर्थोत्पादकतेति । तेन पचति रथो गच्छतीत्यादौ सर्वत्र मुख्य एव प्रयोगः पचतीत्यादौ पाकमुत्पादयतीति विवरणात् । रथो गच्छति गमनमुत्पादयति । जानातीत्यत्र ज्ञानमुत्पादयति यतते यत्नमुत्पादयतीत्यर्थः ॥ कृजर्थश्चोत्पादकतैव । एवं पचति पाकमुत्पादयतीत्युत्पादकतार्थककरोतिना सर्वाख्यातविवरणात्किं करोतीति सामान्येनात्पादनाप्रश्ने पचति पाकमुत्पादयतीत्युत्पादनाविशेषेणोत्तरमप्यत एव सङ्गच्छते । नचोत्पत्तेरुत्पत्त्यभावाच्चैत्र उत्पादयतीत्यत्र का गतिरिति वाच्यम् तत्रोत्पत्त्याश्रयत्वबोधकत्वात् ॥ उत्पादनार्थधातूत्तरवर्तिन आख्यातस्योत्पादनाश्रयार्थः । अनन्यलभ्यत्वात् । न च बहिः पचतीति प्रयोगापत्तिरिति वाच्यम् । पाकादिधात्वर्थेनाक्षेपलभ्ययत्नस्याभावादिति रत्नकोशकारमतमप्यपास्तम् । चैत्रः पचतीत्यादौ यत्नस्यावश्यकतया प्रतीत्येव एवार्थोऽस्तु । यत्नत्वस्य जातित्वनतस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वं । लाघवाच्चोत्पादकत्वस्योपाधिनया गौरवात् । इन्द्रियादौनामपि ज्ञानाद्युत्पादकत्वेन तेषामपि जानातीत्यादिप्रयोगापत्तेः चैत्रः पचतीत्यादावाक्षेपादिना वर्तमानयत्नस्यालाभाच्च । अस्मन्मते यत्नस्याख्यातार्थत्वे पचति पत्यत्यपातीदित्यत्र वर्तमानानामगतातीतयत्नप्रत्ययादिति संक्षेपः ।

चिन्तामणिकृतस्तु जानातीत्यादौ धात्वर्थ एव चैत्रादौ साक्षादन्वेति आख्यातप्रतिपाद्यश्च कालः संख्या वा न तु यत्नोऽपि अयोग्यत्वादित्याहुस्तच्चिन्त्यम् । नामार्थधात्वर्थयोः साक्षाद्देधान्वयबोधस्याव्युत्पत्तेः अन्यथा औदनः पचतीत्यत्रोदनपाकयोः कर्मतासंसर्गेणान्वयः स्यात् ।

अथ चैत्रो घटं जानातीत्यादौ धात्वर्थप्रकारकबोधे पदजन्यपदार्थोपस्थितित्वेनैव हेतुत्वं न तु विभक्त्यर्थोपस्थितित्वेन तथा च ज्ञानस्य साक्षादेव चैत्रोऽन्वय इति मणिकारमतमाह चिन्तामणिकृतस्त्विति । धात्वर्थ एवेति । एवकारेण संख्याव्यवच्छेदः । भावनाविशेष्ये संख्यान्वयाच्चैत्रस्य भावनाविशेष्यत्वाभावाच्च चैत्रे संख्यान्वय इत्यर्थः । तर्हि आख्यातप्रतिपाद्यं किमत आहाख्यातेति काल इति । कालो वर्तमानत्वादिसंख्याचैकत्वादित्यत्र वर्तमानत्वं धात्वर्थ एवान्वेतीत्यर्थः । अयोग्यत्वादिति । ज्ञानाद्यनुकूलयत्नस्यायोग्यत्वादित्यर्थः । तण्डुलं पचतीत्यादौ पाके कर्मत्वं प्रकारः कर्मत्वे तण्डुल इति परम्परासम्बन्धेन पाके तण्डुलस्यान्वयः पाकस्य कृतौ कृतेश्चैत्रे इति साक्षादित्युक्तं । स्तोत्रं पचतीत्यादावभेदेनान्वयाद्देनेत्युक्तं । अन्यथा साक्षाद्देधान्वयनामार्थयोरन्वयस्याव्युत्पन्नत्वाभावे औदन इति । कर्मता संसर्गेणोदनप्रकारकपाकविशेष्यकान्वयः स्यादित्यर्थः । इदमुपलक्षणं चैत्रः पचति तण्डुल इत्यत्र कर्तृतासंसर्गेण चैत्रप्रकारकपाकविशेष्यकबोधः स्यादित्यपि बोध्यम् ।

वस्तुतो जानातीत्यादावाख्यातार्थानवभासे आख्यातार्थसंख्यान्वयो न स्यात्तस्या आख्यातार्थविशेष्यगामित्वनियमात् । विभक्त्यर्थविशेषणीभूतो ना-

मार्थ आख्यातार्थविशेष्यः तेन चैत्र ओदनं पचती-
त्यत्र तथाविधश्चैत्र आख्यातार्थविशेष्यो नत्वोदनः ।
द्वितीयार्थविशेषणत्वात् पच्यत इत्यत्र कर्म न कर्त्ता
तृतीयार्थावरुद्धत्वात् स्थीयत इत्यत्र स्थित्यनुकूला
कृतिरिति बोधात् आख्यातार्थे कस्यापि न विशेष्य-
त्वमिति संख्यानन्वितैव अत एवात्रौत्सर्गिकमेकवच-
नमेवेत्युच्यते । धात्वर्थविशेष्यकोऽत्रान्वयबोधः । नचैवं
धात्वर्थस्य द्वित्वादिविवक्षायां द्विवचनादपत्तिः
असाधुत्वादित्यपि कश्चित् । स्यादेतत् आख्यातार्थः
कालः कुत्रार्थोऽन्वेतीति चेत् एकपदोपात्तत्वप्रत्या-
सत्त्या कृतावित्यवेहि धात्वर्थ इत्यपरे कथमन्यथा
जानातीत्यादौ ज्ञाने वर्तमानत्वादि प्रतीयत इति ।

ननु विशेष्यतासम्बन्धेनाभेदातिरिक्तसंसर्गकप्रातिपदिकार्थप्रकारक-
बोधं प्रति विशेष्यतासम्बन्धेन निपातकृत्तद्वितान्यतरजन्योपस्थितेहेतुत्व-
कल्पनयैवोदनः पचतीत्यादिवारणेपि जानातीत्यादौ धात्वर्थप्रकारकबोधे
किं बाधकमत आह वस्तुत इति । तस्याः संख्यायाः । आख्यातार्थेति ।
एवं आख्यातार्थसंख्यान्यबोधत्वावच्छिन्नं प्रति विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतना-
मार्थोपस्थितेः कारणत्वमित्यर्थः । तेन ज्ञेयतेत्यादौ कृतिसाध्यत्वरूपा-
ख्यातार्थविशेष्ये यागादौ संख्यानन्वयः । यागादेर्नामार्थत्वाभावात् ।
नन्वाख्यातार्थविशेष्यं किमित्यत आह विभक्त्यर्थेति । तण्डुलं पचती-
त्यादौ कर्मत्वविशेषणत्वेनोपस्थिते तण्डुले भावनाविशेष्यत्वं स्यादतो
भूतान्तमुक्तं नामार्थे इति । विशेष्यतासम्बन्धेन समवायादिसंसर्गकाख्याता-
र्थभावनाप्रकारकशब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रतीतराविशेषणीभूतप्रथमान्तना-

मजन्योपस्थितिः कारणं । चन्द्र इव मुखमस्तीत्यादौ प्रथमान्तनामजन्योप-
स्थिते चन्द्रे तादृशशब्दबोधः स्यादत उक्तमितराविशेषणीभूतेति ।
चन्द्रस्येवार्थविशेषणत्वेनेतराविशेषणीभूतत्वेनोपस्थित्यभावात् दोषः ।
यद्वा आत्मनं जानातीत्यत्र द्वितीयार्थविशेषणभूतात्मनि विशेष्यतासम्ब-
न्धेन भावनाप्रकारक शब्दबोधो न स्यादितरविशेषणत्वेन तात्पर्यया-
विषयत्वार्थकभूतान्त । एवं च तण्डुलं पचतीत्यत्र तण्डुले तादृशभावना-
प्रकारकान्वयबोधवारणाय नामार्थे इति प्रथमान्तनामार्थपरिमिति । उदा-
हरणेनाख्यातार्थविशेष्यत्वं दृढयति । तेनेति । तेन निरुक्तनामार्थस्याख्या-
तार्थविशेष्यत्वं निर्वचनेन । तथाविधः विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतनामार्थः
विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतस्येत्यस्य कृत्यमाह न त्विति । न त्वोदनरूपार्थे
आख्यातार्थविशेष्य इत्यर्थः । चैत्र ओदनं पचतीत्यत्र द्वितीयार्थः कर्मत्व-
विक्रितिरूपं तच्च पाके विशेषणतया ओदनं कर्मत्वविशेषणतया चेति
तथा ओदनकर्मरूप कानुकूलकृतिमांश्चैत्र इति बोध इत्यभिप्रायवा-
नाह द्वितीयार्थ इति । प्राचीनमते चैत्रेण पच्यते तण्डुल इत्यत्र तृतीयार्थो
वृत्तिः सा कृतौ प्रकारः कृतिर्विषयतासम्बन्धेन तण्डुले तथा च चैत्रवृत्ति-
पाकानुकूलकृतिविषयतण्डुल इत्यर्थः । नव्यमते यथा तण्डुलं पचतीत्यत्र
विक्रितिरूपफलप्रकारको बोधस्तथा पच्यते तण्डुल इत्यत्रापि फलप्रकारक-
बोधस्यानुभवसिद्धत्वात्फलमात्मने पदार्थः । तथाच चैत्रेण पच्यते तण्डुल
इत्यत्र तृतीयार्थः कतिः सा जन्यत्वसम्बन्धेन पाके स च पाको जन्यत्व-
सम्बन्धेन फले चैत्रस्तृतीयार्थ इति । एवं च चैत्रोयकृतिजन्यो यः
पाकस्तज्जन्यफलशाली तण्डुल इति बोधस्तत्र मतद्वयेपि न चैत्रो भाव-
नाविशेष्यः किं तु तण्डुल इत्यभिसन्धायाह पच्यत इति कर्मति कर्म
कर्माभूतस्तण्डुलः । आख्यातार्थविशेष्य इत्यर्थः । न कर्त्ता न चैत्रः अव-
रुद्धत्वात् । विशेषणत्वात् । स्थीयत इत्यत्र स्थित्यनुकूलकृतिरिति बोध-
स्तत्र विभक्त्यर्थाविशेषणीभूतनामार्थाभावात्संख्यानन्वितैवेत्याह स्थीयत

इति अत्र स्थित्यनुकूलकृतिरित्याख्यातार्थं न कस्यापि विशेष्यत्वमिति पाठः
कुत्रचित् स्थित्यनुकूलकृतिरिति न कस्याप्याख्यातार्थे इति पाठः । उभयत्र
कृतिरित्यस्याख्यातार्थेऽन्वयः । संख्यानन्वये कथमेकवचनमित्यत आह
एवेति । अत एव संख्याया अनन्वयादेव प्रथमोपस्थितत्वादेकवचनमेव-
साधिति भावः । अथ गगने न स्थीयत इत्यात्र गगनवृत्तिस्थित्यनुकू-
लायाः कृतेर्बोधात् धात्वर्थविशेष्यकत्वात्सर्वत्र भावप्रत्ययस्यले चैत्रेण
सुप्यते गगने न स्थीयत इत्यादौ चैत्रवृत्तिः स्वापो वर्तमानो गगनवृत्तिः
स्थितिवर्तमानेति धात्वर्थविशेष्यक एव बोधः स्वीक्रियत इत्यभिप्रायवतां
नर्त्तानां मतमाह धात्वर्थविशेष्यक इति । अत्र गगने न स्थीयत
इत्यादौ । एवं धात्वर्थविशेष्यकबोधस्वीकारे द्वित्वादीति । यथा विशे-
ष्यस्य चैत्रादौर्द्वित्वादिविधत्तायां गच्छत इति द्विवचनं तथा स्थितेर्द्वित्व-
विवक्षयां स्थित्युत्तरं भावप्रत्ययोत्तरमाख्यातस्यापि द्विवचनं स्यादित्यर्थः
कालः वर्तमानत्वादिः । एकपदोपात्तत्वप्रत्या सत्या स्वीपस्यापका-
ख्यातपदोपस्थाप्यत्वसम्बन्धेन । न च संख्याया अथ्येकपदोपात्तत्वप्रत्या
सत्या कृतावेवान्वयोस्त्विति वाच्यम् संख्यायाः कृतिविशेष्यान्वयित्वस्य-
व्युत्पत्तिरित्युक्त्वात् । चैत्रो घटं जानातीत्यादौ वर्तमानज्ञानाश्रयश्चैत्र
इति बोधस्तत्र वर्तमानत्वस्य धात्वर्थं ज्ञानेऽन्वयात् सर्वत्र धात्वर्थ एव
कालान्वयो ऽस्तु इति कस्याचिन्मतमाह धात्वर्थ इति ।

स्यादेतत् । भविष्यता अतीतत्वेऽप्याख्यातवि-
शेषवाच्ये भविष्यत्त्वं च विद्यमानप्रागभावप्रतियो-
गित्वं विद्यमानध्वंसतियोगित्वमतीतत्वमिति पच-
ति चैत्रे भाविकृतिप्रागभावमादाय पक्षति आद्यकृ-
तिध्वंसमादायापाक्षीदिति स्यात् । न स्यात् आद्य-
कृतिप्रागभावस्यैव भविष्यत्प्रत्ययेन चरमकृतिध्वं-
सस्यैवातीतप्रत्ययेनाभिधानात् । अथौदनं पचतीत्य-

त्रौदननिष्टविक्रित्तिजनकव्यापारविशेषकर्तृत्वं प्रती-
यते तत्र विक्रित्तिस्तदनुकूलव्यापारश्च कस्यार्थः ।
उच्यते विक्रित्तिः फलम् तद्वि द्वितीयाया अर्थः तदनुकू-
लो विलक्षणव्यापारो धात्वर्थः अनुकूलता च संसर्गः ।

ननु यदि वर्तमानत्वस्य कृतावेवान्वयस्तदा भविष्यत्वातीतत्वयोः
कालविशेषयोर्भावि कृतिप्रागभावमादायाद्यकृतिध्वंसमादाय च प्रारब्ध
पाकचैत्रकृतावपि सत्त्वेन पवति चैत्रपि भाविकृतिप्रागभावमादायभवि-
ष्यत्कृतिगोचरः पश्यतीति आद्यकृतिध्वंसमादायातीतकृतिगोचरोऽपाक्षी-
दिति प्रयोगः स्यादित्याह स्यादेतदित्यादिना । समाधत्ते न स्यादाद्यकृती-
त्यादिना । क्वचित्स्यादिति चैत्र इत्यपि पाठः । औदननिष्टेति औदननिष्ठा
या विक्रित्तिरवयवशैथिल्यं तज्जनकव्यापारस्तदनुकूलविलक्षणक्रिया
रूपव्यापारविशेषः कर्तृत्वं तदनुकूलकृतिमत्त्वं तदनुकूलव्यापारो विक्रि-
त्यनुकूलो व्यापारः तद्वि फलं हि । तदनुकूलः फलानुकूलः । तथा-
सत्यादननिष्टविक्रित्यनुकूलव्यापारानुकूलकृतिर्माश्वैत्र इति बोध इति ।

ननु कर्मत्वं द्वितीयाया वाच्यं तच्च क्रियाज-
न्यफलशालित्वं न तु फलमात्रमिति चेन्न क्रियाया
धातुवाच्यत्वात् । जन्यत्वाश्रयत्वयोश्च संसर्गमर्यादया
लाभात् फलमात्र एव शक्तिकल्पनाद् अनन्यलभ्यो
हि शब्दार्थः ।

अथ फलं द्वितीयार्थ इत्यत्र शङ्कते नन्विति । शालित्वमाश्रयत्वं
शक्तिकल्पनाद् द्वितीयायाः शक्तिकल्पनात् । ननु क्रियाया धात्वर्थत्वे
जन्यत्वाश्रयत्वयोश्च संसर्गत्वे कथं क्रियाजन्यफलशालित्वं कर्मत्वमिति
प्राचीनप्रवाद इत्यत आहानन्यलभ्य इति । तथा च धात्वर्थमयोदया
लभ्यस्य संसर्गमर्यादयालभ्यस्य च न द्वितीयापदार्थत्वं प्राचीनप्रवादस्तु
निर्युक्तित्वाच्च श्रुतेय इति ।

ननु फलमपि धातुलभ्यमेव फलानुकूलो
व्यापारो हि धात्वर्थ इति चेन्न फलानुकूलत्वोपल-
क्षितो विलक्षणव्यापारो हि धात्वर्थो न तु फलानु-
कूलत्वमपि गौरवात् । नन्वेवं त्यजिगम्योः पर्यायता
स्यात् तथा हि संयोगानुकूलं कर्म गमेरर्थः विभा-
गानुकूलं कर्म त्वजेरर्थः तत्र यदि फलानुकूलत्वमु-
पलक्षणं तदा कर्ममात्रं शक्यं तत्र वाच्यं तथा च
कुतो न पर्यायता । आस्तां पर्यायता को दोष इति चेन्न
ग्रामं गच्छतीति वक्तव्ये ग्रामं त्यजतीति प्रतीत्या-
पत्तेः ।

अथ क्रियाया धात्वर्थत्वे फलमपि धात्वर्थ एव भविष्यतीत्यत
आह नन्विति । तत्कथमित्यत आह फलेति । ननु क्रियाजन्यफलशा-
लित्वं कर्मत्वं । तत्र क्रिया फलविशेषणं । यदि च फलानुकूलो क्रिया
धात्वर्थस्तत्र फलं क्रियायां विशेषणं तथा च फलप्रकारकक्रियाविशेष्य-
कक्रियाशक्तिग्रहे कथं क्रियाप्रकारकफलविशेष्यकर्मत्वग्रहः । न हि
घटपदस्य घटत्वप्रकारकघटविशेष्यकशक्तिग्रहे कदापि घटप्रकारकघट-
त्वविशेष्यकशब्दबोध इति फलस्य धात्वर्थविशेषणत्वे यद्यपि समाधातुं
शक्यं तथापि लाघवमनुसृत्य तस्योपलक्षणत्वेन समाधत्ते फलानुकूल-
त्वमिति । वस्तुगत्या फलानुकूल्यं क्रियायामपेक्षितं न तु फलानुकूलत्वं
शक्यतावच्छेदकमिति भावः ॥ एवं फलानुकूलत्वस्योपलक्षणत्वेन संयोगा-
नुकूलत्वविभागानुकूलत्वयोः सम्बन्धमात्रत्वं फलविशेषावच्छिन्नव्यापारस्य
धात्वर्थत्वाभावे त्यजिगम्योः कर्ममात्रमर्थो वाच्यः तथा च यथा घट-
फलशपदयोरेकार्थत्वेन पर्यायत्वं तथा त्यागगमनपदयोः शक्याविशेषा-
त्पर्यायत्वं स्यादिति भावः । तत्र उभयत्र । ननु फलानुकूलव्यापारस्य

धात्वर्थत्वे गम्यते याम इत्यादौ संयोगादिरूपतत्तत्फललाभः कथं
स्यादात्मनेपदस्य फलसामान्यबोधकत्वात् । अथ यथेष्टसाधनत्ववाचका-
द्विधेः सामान्यत इष्टसाधनत्वबोधेपि स्वगादिपदसमभिव्याहारात्स्वगा-
दिसाधनत्वं प्रतीयते संयोगानुकूल क्रियावाचकधातुसमभिव्याहृतात्मने-
पदादिना संयोगरूपं फलं बोध्यते सर्वत्रावच्छेदकीभूत यत्र यत्फलं तत्र
तदेव फलमात्मनेपदादिना बोध्यते । तादृशाधातुसमभिव्याहारस्य
तथैव कार्यकारणभावकल्पनादिति चेत्तर्हि प्रकृतेपि दीयतां दृष्टिः ॥

मैवं गच्छतीत्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयायाः
संयोगरूपफलबोधकत्वव्युत्पत्तेः । त्यजतीत्यादिस-
मभिव्याहृतद्वितीयायाश्च विभागरूपफलबोधकत्व-
व्युत्पत्तेरेव यथोक्तातिप्रसङ्गनिरासात् । न्यायभा-
स्करकृतस्तु फलमवच्छेदकमेव द्वितीयार्थस्त्वाश्रयता
नचैवम्भूमौ पततीत्यत्र भूमिपदाद्द्वितीयापत्तिः ।
स्वसमभिव्याहृतधात्वर्थतावच्छेदकफलाश्रयताबोध-
कत्वव्युत्पत्तेः । अत एव धात्वर्थतावच्छेदकफलशा-
लित्वं कर्मत्वमिति लक्षणं ध्रुवं न हि क्रियाजन्यफ-
लाश्रयत्वं तत् । वृक्षादूमौ पततीत्यत्र वृक्षभूम्योः
कर्मजन्यविभागसंयोगाश्रयतया कर्मत्वापत्तेः । ननु
तवाप्यधः संयोगानुकूलव्यापारस्य पतत्यर्थतया कर्म-
त्वं भूमेर्दुस्त्यजमिति चेन्न पतत्यर्थे फलस्यावच्छेद-
कत्वानङ्गीकारात्

गच्छतीत्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयायाः संयोगरूपफलबोधकत्वमिति
त्यजतीत्यादिसमभिव्याहृतद्वितीयाया विभागरूपफलबोधकत्वमिति
त्यभिप्रायवान् समाधत्ते मैवमित्यादिना । उत्तरदिशसंयोगरूपफलबोधकत्वमिति

वच्छिन्नं प्रति गच्छतीति समभिव्याहृतद्वितीयाया ज्ञानत्वेन कारणत्वं ।
तथा चैत्रो यामं गच्छतीत्यत्र यामकर्मत्वं भूतसंयोगानुकूलव्यापारानुकूल-
यत्नवांश्चेत् इति बोधः । एवं यामं त्यजतीत्यत्र यामकर्मत्वीभूतविभा-
गानुकूलक्रियानुकूलयत्नवानिति बोध इति । अथ फलावच्छिन्नो व्यापारो
धात्वर्थः । तत्र फलमवच्छेदकं । आश्रयत्वं द्वितीयार्थस्तथा च यामं
गच्छति त्यजतीत्यादौ यामनिष्ठोत्तरदेशसंयोगपूर्वदेशविभागानुकूलक्रि-
यानुकूलयत्नवांश्चेत् इति बोधः । तत्संयोगावच्छिन्नक्रियायाः गम्यर्थतया
विभागवच्छिन्नक्रियायास्त्यत्यर्थतया त्यजिगम्योर्न पर्यायतापत्तिरित्यभि-
प्रायवतां मतमाह न्यायभास्करकृत इति । ननु फलाश्रयत्वस्य द्वितीयार्थ-
त्वेऽपि देशसंयोगाश्रयत्वरूपफलाश्रयत्वस्य भूमावपि सत्त्वेन भूमौ परं
पततीत्यादौ भूमिपदेतरं द्वितीया स्यादित्याह । न चैवमिति । एवं
फलाश्रयत्वस्य द्वितीयार्थत्वविवक्षणे स्वसमभिव्याहृतेति स्वं सकर्मक-
धातुः । तथा चात्र पतधाता कर्मकत्वेनाधोदेशसंयोगाश्रयत्वस्य धात्व-
र्थतावच्छेदकफलाश्रयत्वाभावाच्च तस्य द्वितीयार्थत्वं सकर्मकधातुसमभि-
व्याहाराभावात् । नचाश्रयत्वस्य क्रियाजन्यत्वाभावेन कथं क्रियाजन्य-
फलशालित्वं कर्मत्वमिति लक्षणसङ्गतिरित्यत आह अत एवेति । अत
एव क्रियाजन्यफलाश्रयत्वस्य दोषदुष्टत्वादेव । कर्मजन्येति । वृत्ताद्वि-
भागः । भूमौ संयोगः तदाश्रयत्वस्योभ न सत्त्वादित्यर्थः । यद्वा द्विती-
यार्थस्याश्रयतामात्रत्वे सप्तम्यर्थाभेदापत्या सप्तमीस्थाने द्वितीया स्यादिति
शङ्कते न चैवमिति । एवं द्वितीयार्थस्य सप्तम्यर्थाभिन्नत्वं । स्वसमभि-
व्याहृतेति तथा च सकर्मकधातुसमभिव्याहारे धात्वर्थतावच्छेदकफला-
श्रयत्वबोधः । अन्यत्र सप्तमीसमभिव्याहारे चाधिकरणत्वबोध इति न
दोषः । तत्रापि फलस्यावच्छेदकत्वशदिनोपि । कर्मत्वमिति । तादृशव्या-
पारावच्छेदकीभूताधः संयोगस्य भूमावपि सत्त्वाद्भूमौ कर्मत्वं दुस्त्याज्य-
मित्यर्थः । पतत्यर्थ इति । पतत्यर्थफलस्यावच्छेदकत्वाभावे व्यापारमात्रं
पतधात्वर्थ इति न भूमौ कर्मत्वं तादृशफलाश्रयत्वाभावस्य भूमौ सत्त्वा-

दिति तथा च गुरुत्वासमवायि कारणप्रयोज्याधःसंयोगरूपफलजनकं
कर्म पतधात्वर्थस्तेन फलस्योपलक्षणत्वादवच्छेदकत्वाभावे तादृशफल-
वत्वस्य भूमौ सत्त्वेपि न तत्र कर्मत्वमिति ॥ अत एव धात्वर्थतावच्छेदक-
फलशालित्वं कर्मत्वमित्यत्र पतत्यर्थं फलपदं धात्वर्थतानवच्छेदकफलपर-
मिति शब्दमणावुक्तमुपाध्यायैः । इत्यञ्च पतिस्यलेऽन्येव व्युत्पत्तिरिति
ध्येयम् ।

तद्भात्वर्थानधिकरणत्वे सतीति विशेषणञ्च
न चैत्रस्य धात्वर्थतावच्छेदकफलग्रामसंयोगाश्रयत्वेपि
कर्मत्वमिति स्वीकुर्वन्तीति संक्षेपः ।

अथ चैत्रो यामं गच्छतीत्यत्र चैत्रस्य कर्मत्वापत्तिः । धात्वर्थता-
वच्छेदकीभूतगमनानुकूलसंयोगस्य चैत्रेऽपि सत्त्वादित्यत आह तद्भात्वर्थ-
ति तथा च समभिव्याहृतधात्वर्थानधिकरणत्वे सति धात्वर्थतावच्छेदक-
फलाश्रयत्वमित्यर्थः । चैत्रस्य गमनानुकूलक्रियारूपधात्वर्थानधिकरणत्वा-
दुशिष्टाभावस्य सत्त्वादिति धात्वर्थानधिकरणस्यैव कर्तुरीक्षतत्वरूप-
कर्मत्वमिति भावः । एतन्मते फलावच्छिन्नव्यापारस्य धात्वर्थत्वे तदेक
देशफलेन सह द्वितीयार्थत्वार्था नोपपन्न इत्यस्वरसो बोधः । कजायं संक्षे-
पार्थः । यद्वाख्यातस्य कृतौ शक्तिस्तदाख्यातेन कर्तृकर्मकारणभिधा-
नात् पचति तण्डुलमित्यत्र कर्त्तरि तृतीया स्यात् । पचते तण्डुल इत्यात्र
कर्मणि द्वितीया स्यात् । कर्त्तरि कर्मणि च तृतीयाद्वितीययोरनभिहिता
धिकारीयत्वात् अनभिहिते कर्मणि द्वितीयेत्यादिसूत्रदर्शनादिति आख्य-
तेन कर्तृसंख्यानभिहिता तदा कर्त्तति तृतीया । यद्वा त्वभिहिता तदा
प्रथमा । यद्वाख्यातेन कर्मसंख्या नाभिहिता तदा कर्मणि द्वितीया
अभिहिता प्रथमेति । तथा च लाघवात्कृतावेव शक्तिरिति संक्षेपः । अत्रैव
प्रतिभाति । स्कोप्रत्ययस्यापि कृतावेवशक्तिः । समानकर्तृकत्वे सति पुं
कालत्वापेक्षयाऽव्ययहितपूर्वकालत्वापेक्षया च लाघवात् । अत्रानन्तरं

समानकर्तृकत्वं च संसर्गस्तथा च भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ भोजनानुकूलकृत्या
श्रयकर्तृकं यद्वोजनानन्तरकालिकं गमनं तदनुकूलकृतिमांश्चैत्र इति
बोधः एवं च समानकर्तृकयोः पूर्वकाल इति सूत्रं सूषपन्नं । अथौष्ठपुट-
विभागरूपस्य मुखव्यादानस्य स्वापोत्तरकालीनतया मुखं व्यादाय स्वपि-
तीति प्रयोगो न स्यादिति चेन्न मुखव्यादानोत्तरमपि यत्किञ्चित्स्वा-
पस्य सत्वादिति संक्षेपः ।

तस्य शब्दस्य निराकाङ्क्षादावन्वयाबोधकत्वा-
दाकाङ्क्षादिकं सहकारि तत्र यत्पदं यत्पदेन सह या-
दृशान्वयानुभवजनकं तत्पदस्य तत्पदसमभिव्याहार-
स्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा भवति नामपदमुत्तरव-
र्त्तिविभक्तिपदेनैव सहान्वयबोधकमतस्तस्य समभि-
व्याहारस्तादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा । अत एव घटः
कर्मत्वमित्यतो न घटमिति वदन्वयबोध आकाङ्क्षा-
विरहात् । धातुपदं च अख्यातपदेनैव सहान्वयवि-
शेषबोधकमिति भवति तत्र आख्यातपदसमभिव्याहार
आकाङ्क्षा अत एवानयनं कृतिरित्यादावानयतीति
वन्नान्वयबोधः कृतिवाचकाख्यातसमभिव्याहाराभावेन
निराकाङ्क्षत्वात् ।

अथ वृत्तिज्ञानैककार्यकारित्वरूपां सङ्गतिं दर्शयति । तस्येति यद्वद्वा
निराकाङ्क्षादौ प्रकृतशब्दबोधान्वयासम्भवात्प्रकृतशब्दान्वयसिध्यर्थमा-
काङ्क्षादिरूपकारणचिन्तनादाकाङ्क्षादावुपोद्घातसङ्गतिं दर्शयति । तस्येति ।
अथ वा शब्दबोधकारणस्य स्मृतत्वादुपेक्षाया अभावे प्रसङ्गसङ्गतिं
दर्शयति । तस्येति । तस्य प्रमाणतया सिद्धस्य निराकाङ्क्षादौ घटः

कर्मत्वमानयनं कृतिरित्यादौ । आकाङ्क्षादिकं आकाङ्क्षादिज्ञानं । आदिना
योग्यतासत्तिसंग्रहः । तथा च लाघवाद्दत्रैव योग्यतासत्योरपि सङ्गतिः
प्रदर्शितेति भावः । शब्दबोधसहकारीभूताकाङ्क्षाज्ञानविषयीभूताकाङ्क्षा
केत्यत आह । यत्पदमिति । यत्पदं पटादिपदं । यत्पदेन सह
द्वितीयादिपदेन सह । यादृशान्वयानुभावकं पटप्रकारकर्मत्वादिवि-
शेष्यकान्वयानुभवजनकं । तत्पदस्य पटादिपदस्य । समभिव्याहारः द्विती-
यादिपदेन सहानुपूर्वीविशेषः । तादृशान्वयबोधे पटप्रकारकर्मत्वादिवि-
लिशेष्यकान्वयबोधे । अत्र महावाक्यार्थबोधे नेयमाकाङ्क्षेति हृदयम् ।
लक्ष्येनक्षणं योजयति भवतीत्यादिना । नामपदं । घटादिपदं । उत्तर-
वर्त्तिविभक्तिपदेन नामोत्तरद्वितीयादिविभक्तिपदेन । अन्वयबोधकं
घटादिप्रकारकर्मत्वादिविशेष्यकनिरूपितत्वादिसंसर्गकान्वयबोधजनकं ।
तत्समभिव्याहारः द्वितीयादिविभक्तिपदानुपूर्वीविशेषः । तादृशान्वय
बोधे घटादिप्रकारकर्मत्वादिविशेष्यकनिरूपितत्वादिसंसर्गकान्वय-
बोधे ।

अत एवाकाङ्क्षाया एतादृशत्वनिर्नेचनादेव । घटः कर्मत्वमिति ।
यथा घटमित्याकारकसमभिव्याहारस्य घटप्रकारकर्मत्वविशेष्यकनिरू-
पितत्वसंसर्गकान्वयबोधजनकत्वं तथा न घटः कर्मत्वमेतादृशसमभिव्या-
हारस्येत्यर्थः । आकाङ्क्षाविरहाद् कर्मत्ववाचकद्वितीयादिपदसमभिव्या-
हाररूपाकाङ्क्षाविरहात् । अत्र घटः कर्मत्वमित्यादौ समानविभक्तिकत्वाद-
भेदान्वये आकाङ्क्षायाः सत्त्वेऽपि आधेयत्वादिघटितभेदसम्बन्धनाकाङ्क्षाया
विरहादिति भावः । एवं च घटप्रकारकर्मत्वविशेष्यकबोधे घटीयपदोत्तर-
कर्मत्वीयविभक्तित्वं कर्मत्वीयविभक्तिपूर्वकघटीयपदत्वं वाकाङ्क्षेति फलि-
तम् न च घटपटावानयेत्यत्र घटीयपदोत्तरकर्मत्वीयविभक्त्यभावेन
घटांशे आकाङ्क्षा न स्यादिति वाच्यम् । तत्र घटपटोत्तरत्वेनानुपगम्यमा-
नविभक्तित्वस्याकाङ्क्षात्वस्वीकारात् । यद्वद्वा घटांशे आकाङ्क्षाभ्रमेण निषे-

हात् । अथवा घटपटोत्तरप्रकृतान्वयबोधविरोधिपदानुत्तरद्वितीयाविभक्तित्वमाकाङ्क्षा । न हि घटपटावित्यत्र प्रकृतान्वयबोधे पटपदं विरोधीति ॥ न च तर्हि घटमात्रे द्वित्वान्वयापत्तिरिति वाच्यम् । घटपरत्वेन गृहीततात्पर्यकपटशब्दोत्तरद्विवचनस्यैव पर्याप्तिसम्बन्धेन घटपटवृत्तिद्वित्वबोधकत्वात् द्विवचनस्यैव द्वित्वबोधकसामर्थ्याभावाच्च । एवं विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्त्यर्थप्रकारकशब्दबुद्धित्वावच्छिन्नं प्रति विषयतासम्बन्धेन धात्वर्थोपस्थितेः कारणत्वं बोध्यम् ॥ धातुपदमिति । घटमानयतीत्यादौ विशेष्यतासम्बन्धेनानयनादिरूपधात्वर्थप्रकारककृतिविशेष्यकशब्दबोधे आनयनाद्युपस्थापकधातूत्तराख्यातत्वं तदुत्तरप्रत्ययत्वं वाकाङ्क्षा । एवं चानयेत्यत्रानयनस्य कृदर्थकत्रैकदेशे कृतावन्वयोपि सूपपन्न इति । अन्वयविशेषबोधकं धात्वर्थप्रकारकप्रत्ययार्थविशेष्यकशब्दबोधजनकं । तत्र धात्वर्थप्रत्ययार्थविशेष्यकशब्दबोधे । एवं विशेष्यतासम्बन्धेनाख्यातार्थभावनाप्रकारकसमवायादिसंसर्गकशब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति नामजन्योपस्थितेर्विषयतासम्बन्धेन हेतुत्वमिति नीलं घटमानयेत्यादौ विशेषणतया कर्मत्वन्वितस्यापि घटस्य नीलान्वये न निराकाङ्क्षत्वमित्यनुपदं वक्ष्यते ।

ननु नामपदं द्वितीयादिसमभिव्याहृतमेव कर्मत्वादीनामाश्रयाश्रयीभावेनान्वयबोधकत्वमित्यत्र किं नियामकमिति चेत् । नास्त्रः स्वार्थनिष्ठकर्मत्वानुभवजनने तदुपस्थापकविभक्तिसहकारित्वमिति गृहाण । हन्तैवं यस्य पुरुषस्य घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यव्युत्पत्तिरभून्न कुतस्ततोऽन्वयबोध इति चेत् तस्मिन्पुरुष एव मानं नास्ति का कथा तस्यान्वयबोधे । तथापि यदि कश्चित्तादृशः स्यात्तस्य किं भविष्यतीति चेत् । शाब्दानुभववैधुर्यमेव ।

ननु नामपदं द्वितीयादिसमभिव्याहृतमेवाश्रयाश्रयीभावसम्बन्धेन नामार्थप्रकारकविभक्त्यर्थविशेष्यकान्वयबोधजनकं तद्वै द्वितीयापदसमभिव्याहृतादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षा तत्रैव मानं न पश्याम इत्याह नन्विति नाम्न इति । नाम्नो नामार्थनिष्ठकर्मत्वादिविशेष्यकबोधजनने कर्मत्वोपस्थापकविभक्तेः सहकारित्वेन तत्समभिव्याहारस्याकाङ्क्षत्वादित्यर्थः । नचैवं दधिपस्येत्यादौ दधिपदोत्तरद्वितीयाविभक्तेरभावात्कथमर्थोपगम इति वाच्यम् । लुप्तद्वितीयाविभक्तेः प्रतिसन्धानात् । यत्रैवं तत्त्वं । कर्मत्वविशेष्यकाधेयतासंसर्गावच्छिन्नघटप्रकारकशब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति कृत्वा घटोपास्थापकनामोत्तरकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वं । कृत्वाति पदापादानात् षष्ठीचतुर्थ्याः कर्मत्वशक्तिविरहेऽपि घटस्यानयनं घटाय गच्छतीत्यादौ कर्मत्वान्वयः सूपपन्नः । एतेन तादृशबोधं प्रति घटपदोत्तराम्पदज्ञानत्वेन न हेतुत्वं न वा घटार्थकपदोत्तराम्पदज्ञानत्वेन । आद्ये कलशमानयेत्यादौ द्वितीये घटावानयेत्यादौ व्याभिचारात् । नापि घटार्थकपदोत्तरद्वितीयाज्ञानत्वेन घटस्यानयतीत्यादौ व्याभिचारादित्यादि परास्तम् । निगर्वस्तु विशेष्यतासम्बन्धेन विभक्त्यर्थविशेष्यकाधेयतासंसर्गकघटप्रकारकशब्दत्वावच्छिन्नं प्रति घटोपास्थापकपदोत्तरविभक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वद्वितीयादिसाधाण्यात् । एवं प्रथमान्तपदोपस्थापकतादात्म्यसम्बन्धेन घटादिविशेष्यकशब्दबोधत्वावच्छिन्नं प्रति नामोत्तरसुपजन्योपस्थितिः कारणं नीलो घट इत्यादावभेदान्वयस्यानुभवसिद्धत्वादिति सुधीभिर्विभाव्य बोध्यमिति । तत इति । घटकर्मत्वमित्यादौ व्युत्पन्नस्तस्य घटमित्यादावम्पदस्य कर्मत्वव्युत्पत्त्यभावात्कथं घटमित्येतान्वयबोधस्तस्येत्यर्थः । एवं घट आनयनं कृतिरित्यत्रैव व्युत्पन्नस्तस्यानयेत्यादौ व्युत्पत्त्यभावात्कथं ततान्वयबोध इत्यर्थः । यद्वा तत इति घटः कर्मत्वमित्यादिवाक्यात् कर्मत्वोपस्थापकाम्पदसमभिव्याहाराभावाच्च घटप्रकारककर्मत्वविशेष्यकशब्दबोध इत्यर्थः । तस्मिन् विपरीतव्युत्पत्तेः । तादृशः घटः कर्मत्वमित्यादौ विपरीतव्युत्पन्नः । न च तस्य घटः कर्मत्वमित्यादित

एव बोध इति वाच्यम् । पुरुषभेदेन भिन्नकारणत्वकल्पने गौरवात् वैधुर्यमपलापः ।

अन्वयव्यतिरेकसिद्धकारणविरहादिति । एतस्याश्चाकाङ्क्षाया ज्ञानं हेतुस्तद्भ्रमेणान्वयबोधात् । अपरा च प्रकृतान्वयबोधसमानाकारस्वजन्यान्वयबोधविरहः प्रकृतान्वयबोधे स्वरूपसतिहेतुराकाङ्क्षा

ननु कुतस्तत्रापलाप इत्यत आहान्वयव्यतिरेकेति । घटप्रकारकर्मत्वविशिष्यकशब्दबोधे घटमिति समभिव्याहारस्यैवान्वयव्यतिरेकाभ्यां कारणत्वस्य कृप्तत्वादुटः कर्मत्वमित्यतो नान्वयबोध इत्यर्थः । एवमानयेत्यादावपि बोध्यम् । अत्र पदानि पदार्थोपस्थितिपराणि बोध्यानि । अन्यथा मौनिश्लोकादौ पदाभावेन पदघटिताकाङ्क्षाया अभावात्कथं शब्दबोधः कथं वा पदानां साक्षादनुभावकाभावान्नासम्भवः अत्रेदमिति भाति मैत्रस्य तादृशपदोपस्थितिसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः सत्त्वादन्वयबोधे जाते पदान्तरोपस्थितिविरहेण चैत्रस्याप्यन्वयबोधः स्यान्मैत्रस्य तादृशसमभिव्याहाररूपाकाङ्क्षायाः सत्त्वादिति तत्पुरुषीयत्वमवश्यं वाच्यं एवं यत्पादोपस्थितिर्यत्पादोपस्थित्यासह यत्पुरुषीयतादृशान्वयबोधजनिका तत्पादोपस्थितेस्तत्पादोपस्थितिसमभिव्याहारस्तत्पुरुषीयतादृशान्वयबोधे आकाङ्क्षेति पर्यवसितं । एवं च घटपदोपस्थितिः कर्मत्वोपस्थापकविभक्तिपदज्ञानेन सह घटप्रकारकर्मत्वविशेषकान्वयबोधजनिकेति ज्ञानं तत्पुरुषीयशब्दबोधं प्रति द्वयमेवाकाङ्क्षाधीः कारणमिति विशिष्य वाच्यं तथा च तत्तत्पुरुषीयविभक्त्यकारणभावाद्विपरीतव्युत्पन्नस्य घटः कर्मत्वमित्यादितोप्यन्वयबोधे बाधकाभावादिति । अत एवापभ्रंशजनिते कर्मत्वादिविशेष्यकशब्दबोधे व्यभिचारविरह इति विविच्य बोध्यम् । एतस्याः निरुक्तायाः । ननु तत्र किं मानमत आह तद्वमेणेति । स्वरूपसत्या आकाङ्क्षाया हेतुत्वे यत्राकाङ्क्षाया अभावस्तत्राकाङ्क्षाया भ्रमाद्वाब्द-

भ्रमो न स्यादिति भावः । ननु घटमानयेत्यादितोऽन्वयबोधे जातेपि पुनरन्वयबोधः स्यात् निरुक्ताकाङ्क्षायास्तत्रापि सत्त्वेन निराकाङ्क्षत्वाभावादत आह अपरेति । प्रकृतान्वयबोधस्तात्पर्यविषयीभूतो योऽन्वयबोधस्तत्समानाकारस्तद्विषयताया अनतिरिक्तविषयताकतादृशो यः स्वजन्यान्वयबोधः आकाङ्क्षजन्यान्वयबोधस्तस्य यो विरहः स प्रकृतान्वयबोधे स्वरूपसती आकाङ्क्षेत्यर्थः । तथा च गामानयेत्यादौ गोनिष्ठा या प्रकारता तत्रिरूपिता कर्मत्वनिष्ठाविशेष्यता कर्मत्वनिष्ठप्रकारतानिरूपिता या आनपनिष्ठाविशेष्यता आनयननिष्ठप्रकारतानिरूपिता या आख्यातनिष्ठाविशेष्यतेत्येवं बोधस्तात्पर्यविषयस्तत्र गोनिष्ठप्रकारतानिरूपितकर्मत्वनिष्ठविशेष्यताके बोधे जातेपि दण्डकरणकगोकर्मकान्वयबोधे साकाङ्क्षत्वप्रकृतान्वयसमानाकारकान्वयबोधस्याजायमानत्वादित्यर्थः ।

अतो घटमानयतीति पदमेकदान्वयबोधे जनिते नान्वयबोधान्तरं जनयति स्वजन्यान्वयबोधवैधुर्यविरहात् । एवञ्च गामानयेत्यतोऽन्वयबोधे जाते दण्डेनेत्यन्वयबोधे निराकाङ्क्षता स्यादत उक्तं प्रकृतान्वयबोधसमानाकार इति न च गामानयेत्यन्वयबोधः प्रकृतो येन दण्डेनगामानयेत्यन्वयबोधस्तेनसमानकार इति । योग्यता चैकपदार्थोऽपरपदार्थस्य प्रकृतसंसर्गवत्त्वं तेन पयसा सिञ्चतीति योग्यं पयसि सेककरणत्वसंसर्गस्य सत्त्वात् यस्मिंश्च पयसि सेककरणत्वसंसर्गो नास्ति तस्मिन् योग्यत्वं । आकाशशब्द इत्यत्र समवायरूपसंसर्गवत्त्वमादायाभेदान्वयबोधेपि योग्यता स्यादत उक्तं प्रकृतेति अस्य च

ज्ञानं कारणं तदभ्रमेणाप्यन्वयबोधात् । ननु संस-
र्गस्यापूर्वत्वात्कथं तद्गानसंभव इति चेदुच्यते
योग्यताज्ञानमात्रं हेतुरस्ति चात्र पयः सेककरणताव-
न्नवेति संशयरूपं ज्ञानं क्वचित्तन्निश्चयोपि यथा प्रत्य-
क्षेण दृष्टे घटोऽस्तीति

यत्र तादृशान्वयबोधो जातस्तत्राकाङ्क्षाभावं पदर्शयति । अत-
इति । वैधुर्यविरहादिति । तादृशान्वयबोधविरहाभावादित्यर्थः ।
निराकाङ्क्षतास्यादिति । आकाङ्क्षादन्यान्यबोधविरहाभावादिति
अत इति दाने तु दण्डेन गामानयेत्येतत्तात्पर्यविषयीभूतान्वयबोध-
समानाकारकाकाङ्क्षाजन्यान्यबोधविरहसत्त्वादिति भावः । न चेति ।
दण्डेन गामानयेत्येतत्प्रविष्टा यावतीविषयिता तच्छालिवोधः प्रकृतो न तु
गामानयेत्यप्रविष्टविषयतामात्रशाली तथा च गामानयेति बोधो यदि
तात्पर्यविषयीभूतनिखिलविषयताशाली स्यात्तदा दण्डेन गामानयेत्यनेन
प्रकृतान्वयबोधेन समानाकारोपि स्यादित्यर्थः । दिगंस्तु अनाकाङ्क्षज्ञानस्य
प्रतिबन्धकत्वेन तदभाव एव हेतुरस्तु किमाकाङ्क्षाज्ञानहेतुत्वेनेति चेन्न
याह्याभावानवगाहिना ज्ञानस्य जनकज्ञानविघटनद्वारैव प्रतिबन्धकत्वात् ।
दृष्टं च व्यभिचारज्ञाने तथा हि । अनुमितौ व्यभिचारज्ञानं प्रतिबन्धकं
तच्चानुमितिजनकीभूतव्याप्तिज्ञानविघटनद्वारैवेति । घटज्ञानविरोधिना
घटाभावज्ञानस्य घटज्ञानजनकीभूतज्ञानविघटकत्वाभावादयाह्याभावा-
नवगाहि यत्रानाकाङ्क्षाज्ञानेऽप्रामाण्यनिश्चयस्तत्राप्रामाण्यनिश्चयानास्क-
न्दिताकाङ्क्षत्वज्ञानाभावापेक्षयाऽप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिताकाङ्क्षानिश्च-
यस्यैव लाघवेन हेतुत्वावधारणात् । अनाकाङ्क्षत्वज्ञाने प्रामाण्यसंशयाद्वा-
बोधादप्रामाण्यनिश्चयानास्कन्दितात्वस्यैव दातुमुचितत्वात् । अप्रामा-
ण्यनिश्चयत्वं च तदभाववद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारत्वाभावाप्रकार-
कत्वेसति तदभाववद्विशेष्यकत्वेसति तत्प्रकारकत्वप्रकारकत्वं तदनास्क-

न्दिताकाङ्क्षत्वज्ञानाभावत्वेन तत्र मते कारणत्वं मम मते तु तदभावव-
द्विशेष्यकत्वेसति तत्प्रकारकज्ञानानास्कन्दिताकाङ्क्षत्वाभावाप्रकारकत्वे स-
त्याकाङ्क्षात्वप्रकारकत्वेन हेतुत्वे महल्लाघवमिति कृतं पल्लवितेन ।
अथ योग्यतां निरूपयति । योग्यतेति । प्रकृतसंसर्गवत्त्वं तात्पर्य-
विषयसंसर्गवत्त्वं । तथा चैकपदार्थं पयःपदार्थं । अपरपदार्थस्य सेकक-
रणत्वपदार्थस्य तात्पर्यविषयीभूतसंसर्गस्य सत्त्वादित्यर्थः कुत इत्यत आह
पयसीति । यत्र समुद्रमध्यजलाभिप्रायेण पयसा विञ्चतीत्युक्तं तत्रायोग्यत्वं
निर्वक्ति यस्मिन्निति । आकाशमिति । अभेदसंसर्गस्यैवाभेदान्वयै तात्पर्य-
विषयत्वादिति भावः । अस्याः योग्यतायाः । कुत इत्यत आह तदभ्रमेणेति
स्वरूपसद्व्योग्यतायास्तत्राभावेन तज्ज्ञानस्याहेतुत्वे योग्यताभ्रमाद्वा-
भ्रमो न स्यादित्यर्थः । अन्यबोधात् अन्यभ्रमात् नन्वेकपदार्थ-
ऽपरपदार्थस्य शब्दबोधगोरान्वयस्य ज्ञानं कथं शब्दबोधात्पूर्वं भविष्याती-
त्याह । नन्वेति । अपूर्वत्वात्शब्दबोधात्पूर्वमसिद्धेः । शब्दबोधात्पूर्वं
तादृशसंसर्गरूपयोग्यतासंशयसंभवेन प्रत्यक्षादिना तादृशनिश्चयसंभवेन
च नानुपपत्तिरिति समाधत्ते उच्यते इत्यनेन । तन्निश्चयोपि योग्यता-
निश्चयोपि । यथेति । प्रत्यक्षेण घटोऽस्तित्वसंसर्गे ज्ञाते घटोऽस्तीति-
शब्दाद्वाब्दबोध इत्यर्थः । ननु संशयनिश्चयसाधारणयोग्यताज्ञानस्य
हेतुत्वे योग्यतासंशयाकृद्धो नित्यो न वेति वाक्यादितः संशयात्मक
शब्दबोधः स्यादिति चेन्न । अनन्यगत्या पदार्थोपस्थित्यादिरूपतदभाव
शब्दबोधसामग्र्यास्तद्वृत्ताशब्दबोधे तादृशतद्वृत्ताशब्दबोधसामग्र्याश्च
तदभावशब्दबोधे च परस्परम्विरोधित्वकल्पनात् । यदि च यथा संशयात्मिक
कानुमितिस्तथा संशयात्मकशब्दबोधोपि रविकोषकारमतरीतिरनुसंधी-
यते तदा संशयात्मकत्वमपि वक्तुं शक्यमित्यवधेयम् ।

परित्वसंसर्गप्रग्रहः प्रतिबन्धकस्तदभावा योग्यता
स्वरूपसती हेतुः । नचैवं जलहृदो वह्निमान् इत्यपि

असंसर्गाग्रहदशायां योग्यं स्यात् इष्टत्वात् । न च
लाघवात्संसर्गज्ञानं कारणं न त्वसंसर्गाग्रह इति वा-
च्यम् असंसर्गाग्रहस्य लौकिकसाक्षात्कारातिरिक्तपि-
त्तादिदोषाजन्यविशिष्टज्ञानमात्र एव हेतुत्वावधार-
णात् ।

नवीनमतमाह परित्विति । असंसर्गग्रहः । तात्पर्यविषयीभूतैकप-
दार्थसंसर्गपरपदार्थनिष्ठात्यन्तभावप्रतियोगित्वग्रहः । तदभावो-
निरुक्तप्रतियोगित्वग्रहाभावः । योग्यतेति । अन्यत्र कृत्ततद्वृत्ताज्ञाने
तदभाववत्ताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वेनैवायोग्यत्वज्ञानकाले शाब्दबोधापत्ते-
र्वारणसम्भवेनालं योग्यताज्ञानस्य कारणत्वेनेति भावः । एवं असंसर्गाग्रह-
रूपयोग्यतायाः कारणत्वकल्पने । जलेति । जलद्रवो वह्निमानिति
वाक्यं जलद्रवो वह्निभाववानित्यसंसर्गग्रहाभावदशायां योग्यं स्यादि-
त्यर्थः । अथ भूतलं घटवदिति स्मरणोत्तरकालीनघटाभावलौकिकप्रत्यक्षा-
नन्तरं योग्यताज्ञानसत्त्वाद्घटवदिति शाब्दबोधापत्तेः शङ्को न पीत इति
स्मृतेरनुमितेर्वानन्तरं शङ्को पीत इति भ्रमेपि योग्यताज्ञानसत्त्वाच्छङ्कोः
पीत इति शाब्दबोधापत्तेश्चेति शाब्दबोधसाधारणतया यास्याभावज्ञानस्य
प्रतिबन्धकताया अग्रह्यं वाच्यत्वादित्यभिप्रायवानाहासंसर्गाग्रहस्येति ।
तथा च शाब्दबोधस्यापि तादृशविशिष्टज्ञानत्वेनाप्ययोग्यस्यले तदभाव-
वत्ताज्ञानादेव न शाब्दबोध इत्यलं योग्यताज्ञानस्य कारणत्वेनेति
भावः ।

कथमन्यथा चन्दनं न सुरभीति निश्चये सुर-
भिचन्दनमितिज्ञानं न स्यात् तदभावनुमितावपि
चक्षुषा घटस्य लौकिकसाक्षात्कारः शङ्केषु पीतत्व-
भ्रमश्च दृश्यत इत्यजन्यान्तम् ।

अन्यकारे घटाभावादिनिश्चयोत्तरमप्रामाण्यज्ञानमन्तरेणाप्यालो-
कादिसमवधानादितो घटादिलौकिकप्रत्यक्षदर्शनाल्लौकिकसाक्षात्कारा-
तिरिक्तित्यस्य कृत्यसम्भवेपि लौकिकत्वं लौकिकसंनिकर्षकजन्यत्वमित्युपनी-
तभानांशे लौकिकीविषयतां ज्ञापयितुमाह कथमिति । यदि चोपनीतभा-
नस्यांशेपि लौकिकीविषयता नोपरीक्रियते तदाह न स्यादिति । पित्तादि-
दोषाजन्येत्यस्य फलमाह शङ्को इति नेदं रजतमिति वाधवुद्धौ विद्यमा-
नायां दूरत्वाद्विदोषे सत्यपीदं रजतमिति भ्रमासम्भवात्पित्तादीत्युक्तं ।
तथा च भ्रमसामान्यस्य नाप्रतिबन्धत्वमिति भावः । भूतले घटाभावनिश्चये
सत्यपि आहार्यलौकिकप्रत्यक्षोदयादनाहार्यत्वमपि प्रतिबन्धकोटौ देयं
आहार्यत्वं तु वाधवुद्धौ कालीनेच्छाजन्यज्ञानत्वं । इत्थं च तदभाववत्ताज्ञानं
त्रिविधं । तदभाववत्ताज्ञानं तदभावव्याप्यवत्ताज्ञानं तदभाववहेदक
वत्ताज्ञानं चेति । तत्र तदभावविशिष्टज्ञानयोरेवं प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावः-
तथा हि । अप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दिततद्धर्मितावहेदककतदुर्मौवच्छिन्न
तदिन्द्रियजन्यतदभावनिश्चयत्वेन प्रतिबन्धकता । दोषविशेषाजन्यलौकि-
कसंनिर्षाजन्यानाहार्यतदिन्द्रियजन्यतद्वृत्ताज्ञानत्वेन प्रतिबन्धता भूत-
लङ्घुटाभाववदिति ज्ञानेऽप्रामाण्यज्ञाने जाते भूतलङ्घुटवदिति ज्ञाने वाधका-
भावात्प्रतिबन्धककोटावप्रामाण्यज्ञानानास्कन्दितेति । अथ भूतलङ्घुटा-
भाववदिदञ्च ज्ञानमपेक्षावुध्यात्मकाप्रमेत्यप्रामाण्य ज्ञानात्मको वाध-
निश्चयस्ततो भूतलं घटवदिति विशिष्टवुद्धिस्ततो भूतलं घटाभाव-
वदिति लौकिकप्रत्यक्षात्मको वाधनिश्चयस्तत्र यद तदप्रामाण्यज्ञान-
मुत्तजकं तदा द्वितीयवाधवुद्धिनिश्चयोत्पत्तित्तणेऽयिमत्तणे च भूतलं घट-
वदिति ज्ञानं स्यात् । सामानाधिकरण्यसम्बन्धेनाप्रामाण्यज्ञानवैशिष्ट्यस्य
द्वितीयवाधवुद्धावपि सत्त्वात् । यदि च तदप्रामाण्यज्ञानं नोत्तजकं तदा
प्रथमवाधवुद्धिद्वितीयत्तणेपि भूतलं घटवदिति ज्ञानं न स्यादिति चेत् ।
अप्रामाण्यज्ञानस्य विषयत्वसामानाधिकरण्योभयसम्बन्धेन वैशिष्ट्यस्य
विवक्षितत्वात् । अत्र विषयतासम्बन्धेनाप्रामाण्यज्ञानवैशिष्ट्यस्य प्रथम-

वाधवृद्धावेवसत्त्वाच्च दोषः । सामाधिकरण्यपदोपादानाच्चैत्रस्य वाधवृद्धौ
चैत्रीयज्ञानमप्रमेति मैत्रस्य ज्ञानमादाय न दोषः ॥ गेहं घटाभाववदिति
निश्चयेपि द्वयं घटवदिति द्वयत्वेन रूपेण गेहे घटवत्ताज्ञाने वाधका-
भावात्तदुर्मितावहेदकेति प्रतिबन्धकौटौ प्रतिबन्धकौटौ च विशेषणं ।
हृदो वृद्धाभाववानिति वाधनिश्चयेपि हृदो द्वयवानिति वृद्धेद्रव्यत्वेन
रूपेण ज्ञानेबाधकाभावात्काटिद्वयेपि तदुर्मावच्छिन्नमिति विशेषणं देयं । पर्वतो
वह्निमात्रवेति संशयकालीनपरामर्शोप्यवहितोत्तरमनुमितेरुदयात्प्रतिबन्ध-
ककौटौ निश्चयत्वं विशेषणं । मण्डूकप्रसाज्जनेन वंशे उरगत्वधमेपि त्वचा
नोरग इति ज्ञानोदयात्तदिन्द्रियजन्यत्वं काटिद्वयेपि विशेषणं । एवं
तदभावव्याप्यवतानिश्चयतद्विशिष्टबुध्योरपि तथैव प्रतिबन्धप्रतिबन्धक-
भावः । यथायं स्याणुभेदव्याप्यपुरुषत्ववान् स्याणुत्वात्यन्ताभावव्याप्य-
पुरुषत्ववाश्चेति निश्चयेऽयं स्याणुरिति न विशिष्टबोधः एवं तदभावा-
वहेदकवत्ताज्ञानतद्विशिष्टबुध्योरपि तथैव प्रतीवन्धप्रतिबन्धकभावः । यथायं
स्याणुत्वाभावावहेदकपुरुषत्ववानिति निश्चयेऽयं स्याणुरिति न विशिष्ट-
बुद्धिरिति । विवेचितं चेदं वाधस्यानुमितिप्रतिबन्धकत्वविचारावसर इति
दक् । एवं च निरुक्तशास्त्राभावनिश्चयस्य तादृशज्ञानमात्रे प्रतिबन्धक-
त्वादयोग्यतानिश्चयस्य शास्त्राभावनिश्चयात्मकत्वेन तत्सत्त्वे प्रति-
बन्धकत्वादेव शाब्दबोधानुत्पत्तिः । न च योग्यताज्ञानस्य शास्त्राभाव-
ज्ञानविधया प्रतिबन्धकत्वे इच्छासत्त्वे आहार्यप्रत्यक्षवदाहार्यशाब्दबोधा-
पत्तिरिति वाच्यम् । शाब्दानुमित्योरिच्छाजन्यत्वाभावेनाहार्यत्वानङ्गी-
कारात् । न चैवं शाब्दबोधानुत्पत्तेर्योग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमुच्यतामिति
वाच्यम् । प्रतिबन्धकौटौ शाब्दान्यत्वदानेन योग्यताज्ञानस्य पृथक्कारणात्
कल्पनेन च गौरवात् । यत्र गेहं घटवदिति स्मरणानन्तरं घटाभाव-
लोकिप्रत्यक्षं तत्र गेहं घटवदिति शाब्दबोधः स्यात् । स्मरणात्प्रयोग्यता-
ज्ञानस्य सत्त्वाच्च । अथ मुखं चन्द्र इत्यादौ प्रहसनादौ योग्यताज्ञान-
मात्रेपि बाधितार्थस्यापि शाब्दबोधाच्छाब्दान्यत्वमवश्यं प्रतिबन्धकौटौ

वाच्यं । तथा च न योग्यताज्ञानं कारणं न बाध्ययोग्यताज्ञानसत्त्वे
शाब्दबोधाभावस्य निखिलजनमिदृत्वाद्ययोग्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वात् ।
तथा च मुखं चन्द्र इत्यादौ कलहादौ च शब्दात्पदार्थोपस्थितौ मानसबोध-
एव । अथ वा चन्द्रपदमाल्हादके लाक्षणिकं । न चैवं कलहादौ मिथ्या-
भिज्ञापादौ च शाब्दबोधाभावे कथं दुःखोत्पत्तिरूपं शाब्दधीः फलमिति-
वाच्यम् । शब्दात्पदार्थोपस्थितौ सत्यां ममानेन गालनं कृतमिति मानस-
ज्ञानादेव दुःखोत्पत्तेः । नन्विदं वाक्यमेतदर्थं तत्प्रतीतीकयोच्चरितमिति
तात्पर्यज्ञानस्य संसर्गघटितस्य शाब्दबोधे हेतुत्वं तत्र किं संसर्गविष-
यकतात्पर्यज्ञानत्वेन हेतुत्वं किं वा तात्पर्यविषयसंसर्गज्ञानत्वेनेति
विनिगमनाविरहाद्व्योरेव हेतुत्वं तत्र तात्पर्यस्य प्राधान्यात्तात्पर्यज्ञानस्य
संसर्गस्य प्राधान्याच्च संसर्गरूपयोग्यताज्ञानस्य हेतुत्वमिति समायातं
योग्यताज्ञानहेतुत्वेनेति चेन्न हेत्वभिमतयोग्यताज्ञानत्वस्य संशयसाधार-
ण्यात् । तात्पर्यज्ञानस्य तु निश्चयत्वेन हेतुत्वादिति । तस्माच्छाब्दबोध-
साधारणकृत्प्रतिबन्धप्रतिबन्धकभावेनैवोपेतौ कृतं योग्यताज्ञानस्य हेतु-
त्वेनेति सत्तपः

न च घटेऽभिधेयत्वासंसर्गाप्रसिद्ध्या तद्ग्र-
हाप्रसिद्धिः । अभिधेयत्वप्रतियोगिकत्वेन योऽभाव-
भ्रमस्तदभावस्य प्रसिद्धेः । यदि च सेपि न
प्रसिद्धस्तदाऽऽस्तां तत्र योग्यता हेतुरेव । न चैवं
व्यभिचाराच्छाब्दबोधं प्रति योग्यतायाः कथं कारणा-
त्वमिति वाच्यम् । न हि शाब्दबोधत्वाववच्छेदेन
योग्यतायाः कारणत्वं । किं तु तदीयतादृशान्वय-
बोधे तदीयतादृशान्वयविरहनिश्चयाभावत्वेनैव वि-
शिष्यैवेति क्व व्यभिचार इत्याहुः ।

केवलान्वयिनेभिर्धेयत्वस्याभावो ऽप्रसिद्ध इति तदुद्देश्यप्रसिद्ध
स्तथा चात्र तादृशासंसर्गाग्रहणयोग्यताविरहाद्यभिचार इति शङ्कते न
चेति । ननु मास्त्वभिधेयत्वप्रतियोगिकाभावप्रमा परन्त्वभावे ऽभिधेयत्व-
प्रतियोगिकत्वधर्मे किं बाधकमिति समाधत्ते अभिधेयत्वेति । नन्व
सत्त्व्यात्यनङ्गीकारात्कथं तादृशभ्रमोपीत्यत आह । यदि चेति । तत्र-
घटोभिधेय इत्यत्र अहेतुरेवेति पाठः ॥ योग्यता अहेतुरेव बाधबुद्ध्यभावा-
रूपायोग्यता अहेतुरेव । एवं तादृशयोग्यताया घटोभिधेय इत्यत्र हेतुत्वे ।
तदीयतादृशान्वयबोधे मैत्रीयगोप्रकारकर्मत्वविशेष्यकान्वयबोधे तदी-
यान्वयतादृशान्वयनिश्चयाभावत्वेन मैत्रीयगोपदार्था नकर्मत्वसंसर्गाति-
निश्चयाभावत्वेनेति तथा च गोप्रकार कर्मत्वविशेष्यकशब्दबोधं प्रति-
गोपदार्था न कर्मत्वसंसर्गाति निश्चयाभावत्वेनेति । विशिष्याहेतुत्वे
सिद्धे घटोभिधेय इत्यत्र योग्यताया विरहेपि सत्यभावेन व्यभिचाराभावा-
द्वाधनिश्चयाभावातिरिक्तयोग्यतायां मानाभाव इति भावः । यद्वा
हेतुरेवेति पाठः । तत्र घटोभिधेय इत्याद्यतिरिक्तस्थले हेतुरेव । बाध
बुद्ध्यभावरूपायोग्यता । एवं तादृशयोग्यताया घटोभिधेय इत्याद्यतिरिक्त
स्थले प्रति हेतुत्वे व्यभिचारात् । घटो भिधेय इत्यत्र व्यभिचारात् ।
अन्यत्सर्वं पूर्ववत् ।

आसतिः पदाव्यवधानं । अत एव गिरिरग्नि-
मानित्यासन्नं । अनासन्नं च गिरिर्भुक्तमग्निमान्देवद-
त्तेनेति । न चैवं स्थाल्यामोदनं पचतीति स्थाल्यामि-
त्यस्य पाकेनानासन्नतापत्तिः । ओदनमित्यनेन व्यव-
धानादिति वाच्यम् । प्रकृतान्वयबोधाननुकूलव्यव-
धानाभावस्य विवक्षितत्वात् । ओदनपदं च स्थाल्य-
धिकरणकौदनकर्मकपाककर्तृत्यन्वयबोधानुकूलमेव

स्थाल्यां पचतीत्यन्वये तु अनासन्नमेवेति प्राशुः । न
चैवं श्लोकादेर्योजनयाप्यन्वयबोधः कथं व्यवहितत्वेन
प्रत्यक्षसिद्धेऽव्यवहितत्वेन भ्रमासम्भवादिति वाच्यम् ।
तत्र हि श्लोकपदान्नान्वयबोधः । किन्तु योजना-
वाक्यादित्याहुः ।

अवसरसङ्गुल्यैककार्यकारित्वसङ्गत्यावाऽऽसत्तिनिर्विकि । आसत्तिरिति
अनासन्नमिति । अत्र गिरिपदस्याग्निपदेन सहान्वये भुक्तपदस्य व्यवधा-
नाद्विरिपदं नाग्निपदेन सहासन्नमित्यर्थः । एवं आसत्तदव्यवधानघटितत्वे
स्थाल्यामिति । स्थाल्यधिकरणकौदनकर्मकपाकानुकूलकृतिमानिति बोधे
स्थालीपदार्थस्योदनकर्मकपाकेन सममन्वयादत्रासत्तरपेक्षितत्वादव्याप्ति-
रिति भावः । प्रकृतेति । तात्पर्यविषयबोध एवात्र प्रकृतः । अत एव
गिरिर्भुक्तमग्निमानित्यत्र गिरिपदस्याग्निपदेनसहानासन्नतेति । अथ
स्थाल्यामोदनं पचतीत्यत्र स्थाल्यधिकरणकं यदोदनं तत्कर्मकपाकानु-
कूलकृतिमानित्यन्वये स्थाल्यामित्यस्योदनेन सहासन्नता पाकेन सहत्व-
नासन्नतेति प्राचीनमतमाह । स्थाल्यामिति । पचतीत्यन्वये पाकेनान्वये ।
एवं प्रकृतान्वयबोधाननुकूलयदव्यवधानाभावस्यासत्तित्वविवक्षणे । श्लो-
कादेरिति श्लोकादौ प्रकृतान्वयीभूतमुख्यार्थान्वयानुकूलानामपि पदानां
व्यवधानसत्त्वादिति भावः । न च व्यवहितत्वधर्मो ऽग्रह्यं तत्र जायत
एवेत्यत आहाव्यवहितत्वेनेति ! मैत्रिश्लोके पदाभावेन पदघटितासत्तर-
सम्भवादाहुरित्युक्तम् ।

वस्तुतस्तु आकांक्षादिमत्वे सति तात्पर्यज्ञाने
व्यवहितादप्यन्वयबोधात्तद्विलम्बेनाविलम्बाच्च नैत-
द्धानं हेतुः । किं तु व्यवहितपदतात्पर्यज्ञानं । तत्रैतत्प-

दमेतत्पदाव्यवहितोत्तरमभिसन्धातु इत्यपि सन्धा-
पयितुरिच्छा । अत एव मौनिश्लोकेप्यासत्तिः वक्तुर-
भावेप्यभिसन्धातुः सत्त्वात् । शुक्रवाक्ये च भगवत्तात्प-
र्यमादायैव गतिरिति नव्याः । तदपि न सत्यर्थतात्पर्य-
ज्ञानादावेतद्विलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावात् ।
तस्माद्वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिरासत्तिः । सा च
स्वरूपसती हेतुः । न हि पदार्थानुपस्थितावन्वयबोधः ।
न च वृत्त्या पदजन्येति व्यर्थं । घटपदात्समवायेना-
काशस्मृतौ घटोस्तीति वाक्यादाकाशान्वयबोधापत्तेः
ननु घटमानयेत्यत्र घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितीनां
न युगपत्सम्भवः । आशुविनाशिना क्रमिकाणां मेलका-
भावादिति चेन्न । क्रमिकपदानुभवजन्यानेकसंस्कारै-
र्युगपत्तावत्पदस्मरणायुगपत्तावत्पदार्थापस्थिताव-
न्वयबोधः सम्भवतीति संक्षेपः । अत एव व्यवधानेन
पदजन्यपदार्थापस्थितिरासत्तिरित्यपास्तम् । तृतीया-
न्तवैयर्थ्यात् । व्यवहितोपस्थितावेकस्या उपस्थितेर्वि-
नाशात् ।

मिश्रमतमाह वस्तुतस्त्विति तात्पर्यज्ञान इति सतीत्यनुषज्यते ।
ननु व्यवधानस्य प्रकृतान्वयबोधानुगुणात्वाच्च व्यभिचार इत्यत आह
तद्विलम्बेनेति । यद्वा । ननु व्यवधाने सत्यव्यवधानज्ञानस्यावश्यं तत्र
सत्त्वाच्च व्यभिचार इत्यत आह तद्विलम्बेनेति । तद्विलम्बेन आसत्ति-
ज्ञानविलम्बेन । तत्र च । अव्यवहिततात्पर्ये च । एतत्पदमिति एतत्पद-

मेतत्पदाव्यवहितोत्तरमभिसंहितं भवतिव्यभिचारापयितुरिच्छेति
पाठः । एतत्पदं कर्मत्वपदं एतत्पदावहितोत्तरं अभिसन्धातुर्ज्ञानेच्छुं
प्रति अभिसन्धापयितुर्ज्ञापयितुर्मैत्रादेरिच्छेत्यन्वयः । अभिसन्धातु
इत्यभिसन्धापयितुरिति क्वचित्पाठः तथा चाभिसन्धात्वेभिसन्धानं
करोत्वित्यर्थः । अत एव । आसत्तेस्तात्पर्यघटितत्वादेव । शुक्रस्य तादृ-
शेच्छाया अभावादव्याप्तेराह । शुक्रेति तदपीति कृत्ततत्पतीतीच्छया
चक्रभिसन्धानरूपार्थतात्पर्यज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावादित्यर्थः
आदिना पदज्ञानपदार्थापस्थित्याकाङ्क्षायोग्यतासंग्रहः तादृशोपस्थितेरा-
वश्यकत्वमाह नहीति घटपदादिति । एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धि-
स्मारकमिति न्यायेन घटपदरूपसम्बन्धिज्ञानं गगनस्मारकमिति भावः ।
ननु वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिरासत्तिरित्युक्तं । तत्र पदज्ञानानां पदा-
र्थापस्थितीनां चाशुविनाशिनं क्रमिकारणां मेलकाभावात्कथं तावत्क्रि-
याकारकादिघटितवाक्यार्थबोध इत्याह नन्विति । आशुतरविवाशि-
नामेककालोत्पन्नचैत्रादिज्ञानानां मेलनसम्भवात्क्रमिकारणां घटादिप्रदानां
मेलनसम्भवाच्चोभयमुक्तं । क्रमिकेति । क्रमिकघटादिप्रदानुभवजन्यानेक-
संस्काराणामुद्बोधकविधया पदार्थापस्थितिजनकत्वमित्यर्थः । युगपदिति
तथा च खले कपोतन्यायेन युगपदन्वयबोधोपपत्तेरिति भावः । तदुक्तं
वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति । तथैव सर्वे
युगपत्पदार्थाः परस्परैवान्वयिनो भवन्ति । पदार्थानां वृद्धयुवशिशुसाम्यं
तु चिरसन्निहितोपस्थितिविषयत्वेन पदार्थापस्थितेः पूर्वपश्चाद्वाकाङ्क्ष-
योग्यतासत्ततात्पर्यविषयकं समूहालम्बनं ततः शाब्दबोध इति सङ्क्षे-
पार्थो बोध्य इति । ननु राजपुरप्रवेशन्यायेनैव खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं
तावत्पदार्थसमूहालम्बनस्मृत्या न्वयस्तदुक्तं यद्वाकाङ्क्षितं योग्यं सजिघानं
प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यत इति कथं तावत्पदार्थानां
खले कपोतन्यायेन बोध इति चेन्न । न वयं खले कपोतन्यायेनैव सर्वेषां
न्वयबोध इति ब्रूमाऽपि तु दण्डी कुण्डली वासस्वी घटं जानातीकृति यतत

दमेतत्पदाव्यवहितोत्तरमभिसन्धातु इत्यपि सन्धा-
पयितुरिच्छा । अत एव मौनिश्लोकेप्यासत्तिः वस्तुर-
भावेप्यभिसन्धातुः सत्त्वात् । शुकवाक्ये च भगवत्तात्प-
र्यमादायैव गतिरिति नव्याः । तदपि न सत्यर्थतात्पर्य-
ज्ञानादावेतद्विलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावात् ।
तस्माद्वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिरासत्तिः । सा च
स्वरूपसती हेतुः । न हि पदार्थानुपस्थितावन्वयबोधः ।
न च वृत्त्या पदजन्येति व्यर्थं । घटपदात्समवायेना-
काशस्मृतौ घटोस्तीति वाक्यादाकाशान्वयबोधापत्तेः
ननु घटनानयेत्यत्र घटकर्मत्वानयनकृत्युपस्थितीनां
न युगपत्सम्भवः । आशुविनाशिना क्रमिकाणां मेलका-
भावादिति चेन्न । क्रमिकपदानुभवजन्यानेकसंस्कारै-
र्युगपत्तावत्पदस्मरणाद्युगपत्तावत्पदार्थापस्थिताव-
न्वयबोधः सम्भवतीति संक्षेपः । अत एव व्यवधानेन
पदजन्यपदार्थापस्थितिरासत्तिरित्यपास्तम् । तृतीया-
न्तवैयर्थ्यात् । व्यवहितोपस्थितावेकस्या उपस्थितेर्वि-
नाशात् ।

मिश्रमतमाह वस्तुतत्त्विति तात्पर्यज्ञान इति सतीत्यनुषज्यते ।
ननु व्यवधानस्य प्रकृतान्वयबोधानुगुणात्वाच्च व्यभिचार इत्यत आह
तद्विलम्बेनेति । यद्वा । ननु व्यवधाने सत्यव्यवधानज्ञानस्यावश्यं तत्र
सत्याच्च व्यभिचार इत्यत आह तद्विलम्बेनेति । तद्विलम्बेन आसत्ति-
ज्ञानविलम्बेन । तत्र च । अव्यवहिततात्पर्यं च । एतत्पदमिति एतत्पद-

मेतत्पदाव्यवहितोत्तरमभिसंहितं भवत्वित्यभिसन्धापयितुरिच्छेति
पाठः । एतत्पदं कर्मत्वपदं एतत्पदावहितोत्तरं अभिसन्धातुर्ज्ञानेष्टुं
प्रति अभिसन्धापयितुर्ज्ञापयितुर्मैत्रादेरिच्छेत्यन्वयः । अभिसन्धातु
इत्यभिसन्धापयितुरिति क्वचित्पाठः तथा चाभिसन्धात्वेभिसन्धानं
करोत्वित्यर्थः । अत एव । आसत्तेस्तात्पर्यघटितत्वादेव । शुकस्य तादृ-
शेच्छाया अभिवादव्याप्तेराह । शुक इति तदपीति कृतसत्त्वतीतीच्छया
वक्रभिसन्धानरूपार्थतात्पर्यज्ञानविलम्बेन शाब्दबोधविलम्बाभावादित्यर्थः
आदिना पदज्ञानपदार्थापस्थित्याकाङ्क्षयोग्यतासंग्रहः तादृशोपस्थितेरा-
वश्यकत्वमाह नहीति घटपदादिति । एकसम्बन्धिज्ञानमपरसम्बन्धि-
स्मारकमिति न्यायेन घटपदरूपसम्बन्धिज्ञानं गगनस्मारकमिति भावः ।
ननु वृत्त्या पदजन्यपदार्थापस्थितिरासत्तिरित्युक्तं । तत्र पदज्ञानानां पदा-
र्थापस्थितीनां चाशुविनाशिनां क्रमिकारणां मेलकाभावात्कथं तावत्क्रि-
याकारकादिघटितवाक्यार्थबोध इत्याह नन्विति । आशुत्तरविनाशि-
नामेककालोत्पन्नचैत्रादिज्ञानानां मेलनसम्भवात्क्रमिकारणां घटादिपदानां
मेलनसम्भवान्नोभयमुक्तं । क्रमिकेति । क्रमिकघटादिपदानुभवजन्यानेक-
संस्काराणामुद्बोधकविधया पदार्थापस्थितिजनकत्वमित्यर्थः । युगपदिति
तथा च खले कपोतन्यायेन युगपदन्वयबोधोपपत्तेरिति भावः । तदुक्तं
वृद्धा युवानः शिशवः कपोताः खले यथामी युगपत्पतन्ति । तथैव सर्वे
युगपत्पदार्थाः परस्परैवान्वयिनो भवन्ति । पदार्थानां वृद्धयुवशिशुसाम्यं
तु चिरसन्निहितोपस्थितिष्वप्येव पदार्थापस्थितेः पूर्वपश्चाद्वाकाङ्क्ष-
योग्यतासत्ततात्पर्यविषयकं समूहालम्बनं ततः शाब्दबोध इति सङ्क्षे-
पार्थो बोध्य इति । ननु राजपुरप्रवेशन्यायेनैव खण्डवाक्यार्थबोधोत्तरं
तावत्पदार्थसमूहालम्बनस्मृत्या न्ययस्तदुक्तं यद्वाकाङ्क्षितं योग्यं सन्निधानं
प्रपद्यते तेन तेनान्वितः स्वार्थः पदैरेवावगम्यत इति कथं तावत्पदार्थानां
खले कपोतन्यायेन बोध इति चेन्न । न वयं खले कपोतन्यायेनैव सर्वत्रा-
न्वयबोध इति ब्रूमाऽपि तु दण्डी कुण्डली वासस्वी घटं जानातीकृति यत्तते

इति यत्रोक्तं तत्र दण्डादिपदार्थानामेकदान्वयबोधे तात्पर्यमथ च तेषामे-
कदैव स्मृतिः तत उद्बोधकसमवधाने सति निखिलपदार्थानामुपस्थिति-
स्तत्र खले कपोतन्यायेनैवान्वयबोधः । यत्र च विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे
तात्पर्यं तत्र खण्डवाक्यार्थबोधजन्य एव महावाक्यार्थबोधो राजपुरप्रवेश-
न्यायेनेति । अत एव वृत्त्या पदजन्यपदार्थोपस्थितिमात्रस्यैवावस्थितत्वा-
देव । तृतीयान्तेति । व्यवधाने सत्यपि तादृशपदार्थोपस्थितौ
शाब्दबोधस्य जायमानत्वादिति भावः । ननु तर्हि गिरिर्भुक्तमग्निमानि-
त्यादावग्निपदार्थस्य व्यवहितोपस्थितौ कथं न शाब्दबोध इत्यत आह
व्यवहितेति तथा च तत्रैकस्या उपस्थितेर्नाशात्पदार्थोपस्थित्यभावादेव
न शाब्दबोध इति भावः । अत्र प्रभाकराः । द्वारमित्यत्राध्याहृतानां
पिधानादर्थानामप्यन्वयबोधात्कथं पदजन्यपदार्थोपस्थितिः कारणं । न
च पदमेवाध्याह्रियतामिति वाच्याम् अर्थस्यैवान्वयनिरूपकत्वेनोपयोगि-
त्वात् शब्दस्मृतौ सत्यामप्यर्थस्मृतेरावश्यकत्वात् । न चैवं पचतीत्यादौ
दैवात्स्मृतकपालादीनामप्यन्वयबोधः स्य दिनि वाच्यम् । कपालादेस्तात्प-
र्यविषयत्वाभावात् । अन्यथा तत्रापि दैवात्स्मृतकपालादेरप्यन्वयबोधः
स्यादिति । अत एव किं पचतीति पृष्टे सति तात्पर्यं वधूपदर्शितकलापा-
देरप्यन्वयबोध इत्याहुस्तदपरे न तमन्ते । द्वारप्रकारकर्मत्वविशेष्य-
कबोधे द्वारपदोत्तरकर्मत्वोपस्थापकविभक्तिज्ञानत्वेन कर्मत्वप्रकारकधा-
त्वर्थविशेष्यकबोधे धातुजन्योपस्थितिर्वेन पिधानप्रकारककृतिविशेष्यक
बोधे पिधानपदोत्तरकृत्युपस्थापकविभक्तिज्ञानत्वेन हेतुत्वमिति पदा-
ध्याहार आवश्यक इति दिक् ॥

तात्पर्यं चेदं एतस्मिन्नर्थेऽस्यान्वयं प्रत्याय-
यत्विति प्रयोक्तुरिच्छा प्रयोक्ता चाभिसन्धापयितृ-
मात्रं । न तु वक्तैव । मौनिश्लोकाव्याप्तेः । शुकवाक्ये
च भगवदिच्छैव गतिः । तस्य च निश्चयो हेतुः ।

अस्य च संशये व्यतिरेकनिश्चये चान्वयबोधात् ।
तद्भ्रमे चान्वयबोधाच्चेति संक्षेपः ।

तात्पर्यज्ञानस्यापि शाब्दबोधोपयोगित्वे तद्विषयीभूततात्पर्ये
निर्वक्ति तात्पर्यमिति इदं गङ्गादिपदं । अस्मिन्नर्थे गङ्गादर्थे । अत्र सप्त-
म्यर्थो विषयत्वं । अस्य श्रोतुः । अन्वयं प्रत्याययतु । अन्वयबोधं जन-
यतु तथा च यदा गङ्गादिपदं प्रवाहविषयकं ज्ञानं जनयत्वितितीक्षा
तदा प्रवाहविषयकमेतज्ज्ञानं जायते यदा गङ्गादिपदं तीरविषयकं
ज्ञानं जनयत्वितितीक्षा तदा तीरविषयकमेव ज्ञानमिष्यते । ननु प्रयोक्ता
वक्ता । तथा च मौनिश्लोकादौ वक्तुरभावात्कथं तद्वृत्तितात्पर्य-
मित्यत आह प्रयोक्तेति । अभिसन्धार्यायतृमात्रं तथा च यत्र वक्ता
संभवति तत्रानुसन्धामकर्ता वक्ता । यत्र च मौनिश्लोकादौ वक्ता न
संभवति तत्रानुसन्धापको मुनिरेवेति नानुपवृत्तिगन्धोपीति । प्रयोक्तृपदा-
र्थस्य वक्रमात्रार्थत्वे बाधकमाह मौनीति । ननु तात्पर्यज्ञानं न शाब्द-
बोधे हेतुस्तेन विनापि शुकवाक्यादन्वयबोधात् । न च कथं तर्हि
नानार्थस्थलेऽर्थप्रत्यय इति वाच्यम् । प्रकरणादिज्ञानादेवार्थप्रत्ययादित्यत
आह शुकवाक्ये चेति । भगवदिच्छैव भागवतस्तादृशेच्छैव । अथ नानार्थस्थले

दोषबोधाभिप्रायेण सैन्यव्यमानयेत्याभित्तं तत्रोभयबोधे सकृदुच्चरितः
शब्दः सकृदर्थं बोधयतीति व्युत्पत्तिभङ्गः स्यादिति चेन्न । उभयार्थयो-
रेकोच्चारणेप्यावृत्त्यान्वयबोधात् । पुष्पवन्तादिपदे दिवाकरनिशाकरादि
वृत्तिद्वित्वस्यैव शक्यतावच्छेदकत्वादिति । तस्य च तात्पर्यस्य च ।
तात्पर्यनिश्चयस्य हेतुत्वे यत्संशयव्यतिरेको यत्र प्रतिबन्धको तच्च
श्चयस्तद्वेतुरिति व्याप्तिं सूचयति । अस्येति । नन्वियं व्याप्तिरप्रयोजि-
केत्यत आह तद्भ्रमे चेति । यद्वा ननु स्वरूपसदेष तात्पर्यं कारणं न
तु तज्ज्ञानमिति दूरे तच्चिश्चयस्य कारणात्वमित्यत आह तद्भ्रमे चेति ।
तद्भ्रमे तात्पर्यभ्रमे । अत्रायं संक्षेपार्थः । यथा वेदस्यानादिपरम्परागतो

च्चारणत्वादुच्चारणपरतन्त्रं न तु केन विदुच्चरितं स्तथा तात्पर्यस्याप्य-
नादित्वं ननु कस्य चिदितिपूर्वपूर्वाध्यापकपरम्परयानादित्वसंभवा-
दिति चेत् । वेदः पौरुषेयो वाक्यत्वाद्धारतव्यदित्यनुमानेन वेदस्य
सादित्वे सिद्धे तद्दृष्टान्तेन तात्पर्यस्यानादित्वसाधनस्यानु-
चितत्वात् । अत एवेश्वरसिद्धिः सूचितेति विवेचितं चेदम-
धस्तादिति ॥

सोऽयं शब्दो द्विविधः । विधिरर्थवादश्च । तत्र

विध्यभिधायकः प्रत्ययस्तद्धटितवाक्यं वा विधिः ।

अथाचारमूलत्वं वेदस्य प्रवर्तकज्ञानजनकत्वमन्तरेण नोपपन्नमिति
प्रवर्तकं ज्ञानं निरूपयितुमूमिकामारचयति । सोऽयमिति । विध्यभिधायक-
प्रत्ययः । कर्तव्यार्थापदेशप्रत्ययः । विध्यभिधायकत्वं विधिशब्दस्याप्य-
स्तीत्यतः प्रत्यय इत्युक्तं । ननु शब्दस्य विध्यर्थवादात्मकत्वभेदेन द्वैविध्यं
तच्च विधिसमभिव्याहृत्यैवार्थवादात्मकत्वमिति वक्ष्यते तथा च प्रत्यय
मात्रस्य विधित्वे तत्समभिव्याहृतवाक्यस्य कान्तर्भाव इत्यत आह
तद्धटितेति । अभिधेयविधिश्चेति । विधेरभिधेय कार्यत्वमित्यर्थः
यद्वा भट्टमताभिप्रायेणाभिधेय इति सविसर्गः पाठः विधिश्चेति भिन्नै-
व फक्किता । अभिधेयोऽभिधारूपव्याख्यानित्यर्थः । अत्र भट्टानामयमाशयः
स्वेष्टसाधनताज्ञानं न प्रवर्तकं वैदिकनित्यप्रवृत्तौ व्यभिचारात् ।
किन्त्वभिधानज्ञानं । अभिधा च प्रवृत्तिजनकः प्रवर्तयितुर्धर्मः स एव प्रव-
र्तनापदवाच्यो भावनापदवाच्योपि सचाचेतनस्य लिङ्गादेः पदार्थान्तरं ।
चेतनस्य तु स्वेच्छारूपोऽहमेनं प्रवर्तयामित्यनुभवसिद्धः । प्रवृत्तिरपि
द्विविधा स्वेच्छया परंपरेणया च । अहं स्वयमेव प्रवर्तयामीति व्यवहा-
रात् । एवमानयनादावाचार्यो मां प्रवर्तयतीति यागादौ विधिर्मां प्रवर्त-

यतीति व्यवहाराच्च तथा च यत्र शब्दश्रवणोत्तरं प्रवृत्तिस्तत्र विधेरवा-
र्यादेश्च स्वतो न प्रवर्तकत्वं सामर्थ्याभावात्किं तु स्वप्रवर्तनाज्ञापने
परेच्छेत्त्यादनद्वारेति सिद्धं स्वनिष्ठप्रवर्तनाज्ञापनेन वेदः प्रवर्तक इति ।
प्रवर्तनाज्ञानं प्रवृत्तौ हेतुरिति शब्दश्रवणोत्तरं प्रवृत्तिदर्शनात् वालेनान्व-
यव्यतिरेकाभ्यां तथैव निश्चितत्वात् । ननुप्रवर्तनाज्ञापनेन वेदः प्रवर्तक
इति को वा मन्त्रपाठः पठ्यत इति चेत् । विधादिविषयो लिङ्गपरनिष्ठ-
व्यापारानुकूलस्वनिष्ठव्यापारवान् परनिष्ठव्यापारजनककरणत्वात् दण्डा-
दिविधित्यनुमानात् । भवति च दण्डादौ चक्रनिष्ठधर्मिरूपो व्यापारस्तज्जन-
कत्वं स्वनिष्ठस्यन्दनद्वारैव । एवं काष्ठेपि तण्डुलनिष्ठविक्रित्तिजनकत्वं
स्वनिष्ठप्रवृत्तनद्वारैवेति । तथा च यत्परनिष्ठव्यापारजनकं सत्करणं
तत्तदनुकूलधर्मवदिति व्याप्तिरत्र बोध्या । दण्डादेः स्वनिष्ठव्यापारज-
ननेस्वनिष्ठव्यापारस्य नियमेनानपेक्षणात्परनिष्ठेत्युक्तम् दण्डनिष्ठस्यन्दनस्य
चक्रधर्मजनकत्वात्तत्र स्यन्दने व्यभिचारवारणाय हेतौ सामान्यव्याप्तौ
च कारणेत्युक्तं । स च शाब्दीभावनाऽऽर्याभावनाभेदेन द्विविधः । द्वयो-
रपि किं केन कथमित्यंशत्रयवत्त्वं किं भाव्यं कथं भाव्यमित्याकाङ्क्षाया-
उभयत्र तुल्यत्वात् । तत्र शब्दभावनायाः प्रवृत्तिर्भाव्या केन भाव्यमित्या-
काङ्क्षायां लिङ्गादिपदं प्रवर्तनाशक्तमित्याकारकशक्तियहेन भाव्यं शक्तियह
मन्तरेण शब्दबोधानुदयात्तदनुदये प्रवृत्तेरनुदयात्कथं भाव्यमित्याका-
ङ्क्षायां वायुवैद्येपिष्ठादेवतेत्यादिवाक्यानामिति कर्तव्यतारूपप्रशस्तफल-
बोधकत्वेनाङ्गतयोपयोगः । न च प्रवर्तनाज्ञाने सति प्रवृत्तेरनुदयास्तुति-
रूपेति कर्तव्यतास्वरूपायाः प्ररोचनायाः किं प्रयोजनमिति वाच्यम् कष्टं
कर्ममिति न्यायादुपायोन्यत्र द्वेषशालिनः प्रवर्तननुत्पादात् । तथा च प्रश-
स्तफलबोधकत्वेन तत्र द्वेषं निराकुर्वती श्रुतिः प्रशस्तफलबोधकेत्युप-
युज्यते । तथा च शब्दभावनाया अर्थभावनाया अर्थभावनारूपप्रवृत्ति-
र्भाव्या । शक्तियहः कारणं स्तुत्यर्थवाद इतिकर्तव्यता । एवं च शक्ति-

यहेण स्तुत्यर्थवादीपष्टे न विधिः पुरुषप्रवृत्तिं भावयेदिति लक्षणशब्द
कल्पनेन शब्दभावनान्वयबोधः । तस्यांशत्रयमुक्तं भट्टैः । लिङ्गोभिधा
सैव च शब्दभावना भाव्या च तस्यां पुरुषप्रवृत्तिः । सम्बन्धबोधः कारणं
तदीयं प्ररोचना वाङ्मययोपयुज्यत इति । लिङ्गः अभिधानामकः कश्च-
नव्यापारविशेषः । सैव । अभिधैव शब्दभावनापदवाच्याप्यभिधैवेत्यर्थः
तस्याः शब्दभावनायाः । सम्बन्धबोधः लिङ्गादिपदं प्रवर्तनाशक्तमित्या-
कारकशक्तिपदः । प्ररोचना प्रशस्तफलबोधकं वाच्यमिति । अर्थभावना
हि चेतननिष्ठक्रियानुकूलो व्यापार एव । तस्याः स्वर्गः कर्म यागः
करणं प्रयाजादीति कर्तव्यता । एवं च स्वर्गकर्मिका यागकरणिका
प्रयाजादीति कर्तव्यताका भावना स्वर्गकामकर्तृकेत्यर्थभावनाबोधः । सा
पुनः शब्दभावनातोऽतिरिक्ता सर्वाख्यातपदवाच्या । तदुक्तं अमिधाभा-
वनामाहुरन्यामेव मिडादयः । अर्थात्मभावना त्वन्या सर्वाख्यातस्य
गोचर इति । अर्थित्वादर्थः पुरुषः धर्मधर्मिणोरभेदात् । अर्थनिष्ठ
भावनाया अप्यर्थात्मकत्वमिति । अर्थार्थेति पाठे तु अर्थार्थत्वं अर्थगो-
चरत्वमित्यर्थः इयमपि किं केन कथमित्याकाङ्क्षायाः सत्त्वादंशत्रयवती
किम्भाव्यमित्याकाङ्क्षायां स्वर्गो भाव्यः केन भाव्य इत्याकाङ्क्षायां यागेन
भाव्यं । तथा कथं भाव्यमित्याकाङ्क्षायां प्रयाजादिसहकारेण भाव्यं ।
तथा च ज्योतिष्टोमेन स्वर्गकामो यजेतेत्यादौ ज्योतिष्टोमकरणिका-
स्वर्गकामकर्तृका स्वर्गकर्मिका प्रयाजादीतिकर्तव्यताका भावनेति बोधः ।
तथा च सर्वत्राख्यातार्थभावनादिविशेष्यक एव बोधः । न च पदोपस्था-
पितपदार्थस्यैव शाब्दबोधविषयत्वादितिकर्तव्यतायाः कथं शाब्दबोध-
विषयत्वमिति वाच्यम् । प्रधानविधिविधेयत्वमङ्गानामित्यनुरोधात्तस्या-
पि शाब्दविषयताया उचितत्वात् । यदि च तत्र स्वीक्रियते तदा न भव-
त्येव तस्याः शाब्दबोधविषयत्वमिति । अथ यागस्य न भावनाकरणत्वं
भावनाजन्यत्वादिति चेन्न करणत्वं फलोद्देश्यकप्रवृत्तिकपुरुषव्यापारवि-
षयत्वं भवति च छिदोद्देश्यकप्रवृत्तिकपुरुषव्यापारविषयत्वेन करणत्वं

कुठारादेस्तथा यागस्यापि फलोद्देश्यकव्यापारविषयत्वात्करणत्वमिति ।
प्रज्ञेदं प्रतिभाति । अर्थभावनातिरिक्तशाब्दभावनायां मानाभावात् । तथा
हि । अतिरिक्तपदार्थत्वलिङ्गनिष्ठत्वप्रवृत्तिकारणत्वकल्पने महागौरवा-
त्तथा च लाघवादर्थभावनायाः सर्वाख्यातशक्यायाः लिङ्गादिनिष्ठभाव-
नाभिचत्वेन कृतायाः प्रवृत्तिहेतुत्वस्यैव न्याय्यत्वम् । इत्थं च लिङ्गनि-
ष्ठभावनातोऽप्यतिलाघवेनेष्टसाधनत्व एव शक्तिरुच्यतां । यागादाविष्ठ-
साधनताज्ञानादेव प्रवृत्तेः तथा चार्थभावनायाः प्रवृत्तिहेतुत्वमिति गुड-
जिद्विका । अत एवेष्टसाधनत्वमेव भावनेति भावनात्वं लिङ्गादिशक्यता-
वच्छेदकमिति दृष्ट साधनत्वज्ञानमेव प्रवर्तकमिति मण्डनमिश्रः । न चेष्ट
साधनत्वस्य लिङ्गाद्यवृत्तित्वेन कथं भावनात्वमिति वाच्यम् । लिङ्गनिष्ठप्रवर्त-
नात्वेन हेतुत्वकल्पने गौरवात् ननु न वयं लिङ्गादिनिष्ठप्रवर्तनात्वेन
हेतुत्वं ब्रूमो येन गौरवं किं त्विष्टसाधनत्वस्याशुतरविनाशियागनिष्ठ-
त्वेन कथं तस्य स्यायिनिष्ठप्रवर्तनात्मकत्वं भविष्यतीति चेन्न । वर्तनायाः
स्यायिनिष्ठत्वे मानाभावात् स्यायिनिष्ठप्रवर्तनात्वेन हेतुत्वकल्पने
मानाभावाच्च इत्थं च लिङ्गादिजन्यप्रवर्तनाज्ञानमेव प्रवर्तकं लिङ्गस्त्विष्ट-
साधनत्व एव शक्तिरूपनातजन्यं ज्ञानमिष्टसाधनज्ञानमेव तदेव प्रवर्तकं
सर्वाख्यातसाधारणभावनाज्ञानं तु न प्रवर्तकं पचतीत्यादितः प्रवृत्त्या-
पत्तेः । अथ परनिष्ठव्यापारजनकत्वं स्वनिष्ठव्यापारद्वारैवेति व्याप्तिवला-
देव प्रवर्तनासिद्धिरिति चेन्न । परनिष्ठपरामर्शकव्यापारजनके स्वनि-
ष्ठव्यापारशून्ये करणे व्याप्तिज्ञाने व्यभिचारात् । न च स्वव्यधिरणपर-
निष्ठव्यापारजनककरणत्वं ज्ञानान्यपरनिष्ठव्यापारजनककरणत्वं वा हेतु-
रस्तु व्याप्तिज्ञानस्य परामर्शव्यधिकरणत्वाभावेन ज्ञानान्यत्वाभावेन च
भावनायाश्च प्रवृत्तिव्यधिकरणत्वेन ज्ञानान्यत्वेन च न व्यभिचार इति
वाच्यम् । अप्रयोजकत्वात् । पितृनिष्ठस्वर्गादिजनके गयाश्राद्धादौ व्यभिचा-
राच्च । यदि च विधिर्मां प्रवर्तयतीति प्रतीतिवलादेव प्रवर्तनासिद्धिः

स्तदा धूमे मां प्रवर्तयतीति बलाद्धूमनिष्ठप्रवर्तनासिद्धिरस्तु यदि तु तत्रानुमिति रूपैव भावना तदास्तां प्रवृत्तेऽपि विधिवाक्यज शब्दबोधात्मिकैव भावनेत्यलमतिरिक्तभावनयेति दिक् ।

अभिधेयविधिश्च कार्यत्वं तच्च कृतिसाध्यत्वमिति किमत्र मानमिति चेत् । उच्यते । विधिस्तावत्प्रवर्तकज्ञानजनयित्वा प्रवृत्तिजनिकामिच्छामजनयित्वा न प्रवृत्तिजननायालं । अतो यस्य बुद्धिः प्रवृत्तिजननीमिच्छां सूते सविधेरभिधेयः । प्रवृत्तिजननी च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तज्जननी च कृतिसाध्यत्वप्रकारिकाबुद्धिः । कृत्यसाध्यत्वज्ञाने तदनुत्पत्तेः । न तु कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावा गौरवात् । सर्वदा चिकीर्षोत्पत्त्यापत्तेश्च सर्वदा तत्सत्त्वादतः कृतिसाध्यत्वमेव विध्यर्थ इति ।

अथ प्राभाकरमतमुत्थापयति विधिश्चेति । विध्यर्थश्चेत्यर्थः । तच्च कार्यत्वं च । अत्र कार्यत्वस्य विध्यर्थत्वेन ज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वेचिकीर्षेण द्वारं साच कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छा तज्जनकं कृतिसाध्यत्वज्ञानमिति कृतिसाध्यत्वमिध्यर्थ इत्यभिप्रायवानाह । विधिरित्यादिना अलं समर्थः । अतस्तादृशज्ञानेच्छयोजननमन्तरेण विधेः प्रवृत्तिजनकत्वाभावात् । यस्येति षष्ठ्यर्था विषयत्वं । अभिधेयः साध्यः कीदृशेच्छायाः प्रवृत्तिजनकत्वमत आह प्रवृत्तीति । तज्जननीति । तथा च पर्याचितमण्डनन्यायेन ज्ञानेच्छयोः समानप्रकारकत्वमिति भावः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छात्वेन प्रवृत्तित्वावच्छिन्नं प्रति न हेतुत्वं गौरवात् किं तु कृत्यसाध्यत्वेन लाघवात् । तदुक्तं सौंडहोपाध्यायैः । चिकीर्षेत्यत्र कृधातोः

कृतिरर्थः । सनप्रत्ययार्थः कृतिगोचरेच्छा सनो धात्वर्थगोचरेच्छावाचित्वात् तथा च कृतीच्छैव चिकीर्षा शब्दार्थः सा च कृतीष्टसाधनताज्ञानजन्येति चेत् । यदि विषयतासम्बन्धेन कृतिविशेष्यकं ज्ञानं प्रवर्तकं तर्हि पाकः कृतिरिष्टसाधनमिति ज्ञानादपि पाकविषयकप्रवृत्तिप्रसङ्गः । यदि तु साध्यतासम्बन्धेन पाकत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रवर्तकं तदासाध्यत्वस्य च तत्र मते संसर्गविधया भानं मम मते तु प्रकारतयेति किन्तव मते लाघवमिति । किं च बहिना पाकं साधयामीत्यनुभवस्य बहिसाध्यत्वप्रकारकत्वमिव कृत्या पाकं साधयामीत्यनुभवस्यापि कृतिसाध्यत्वप्रकारकत्वस्य दुरुपपद्भवत्वादिति संक्षेपः । ननु कृतिसाध्यत्वप्रकारकसंशये तद्वृत्तिरेकनिश्चये वा प्रवृत्त्यभावेन तच्चिश्चयत्वेनैव हेतुत्वं वाच्यं तच्चिश्चयत्वं कृतिसाध्यत्वाभावाप्रकारकत्वे सति कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानत्वमिति तदपेक्षया कृत्यसाध्यताज्ञानत्वेनैव प्रतिबन्धकत्वतदभावत्वेनैव कारणत्वमुच्यतामित्यत आह नत्वाति तथा च तत्साध्यत्वप्रकारिकेच्छायास्तत्प्रकारकज्ञानजन्यत्वनियमेन कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेच्छानुरोधात्तत्प्रकारकं ज्ञानमवश्यं वाच्यमित्यर्थः । न च विसम्वादीच्छायां भेदाग्रहस्य हेतुत्वात्तत्र व्यभिचार इति वाच्यम् । तत्रापि तादृशनिश्चयस्यैव हेतुत्वात् । अथवा पाको न मत्कृतिसाध्यः पाके न मत्कृतिसाध्यत्वं पाके मत्कृतिसाध्यभेदः पाको मत्कृतिसाध्यत्वाभाववान् पाको न कृतिसाध्यः पाके कृतिसाध्यभेदः पाको न साध्य इत्यादि ज्ञानानां प्रतिबन्धकत्व तदभावानां च हेतुत्वमिति तदपेक्षया लाघवेन कृतिसाध्यत्वनिश्चयस्यैव हेतुत्वं न साप्रमाण्यज्ञानानास्कन्दितकृतिसाध्यतानिश्चत्वेन हेतुत्वे गौरवमिति वाच्यम् । स्वन्मतेऽत्राप्रमाण्यज्ञानानास्कन्दितकृत्यसाध्यताज्ञानाभावानां हेतुत्वं महद्गौरवादित्यभिप्रायवानाह गौरवादिति दूषणान्तरमाह सर्वदेति । सर्वदा कृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावकाले । अथ सर्वदेत्यस्याहमेवार्थः यद्वा । कृतिसाध्यत्वान्ताभावकृतिसाध्यभेदादज्ञानानां प्रत्येकं प्रतिबन्धकत्वे गौरवमिति किञ्चिदेककृत्यसाध्यत्वज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वे यत्किञ्चिदेककृत्यसाध्य

त्वज्ञानकालेऽप्यपरकृत्यसाध्यत्वज्ञानाभावात् सर्वदासत्त्वात्सर्वदा विकीर्षा-
स्यादित्यभिप्रायवानाह सर्वदेति । इदमुपलक्षणं । यास्याभावानवगाहिने-
जनकीभूतं ज्ञानं विघटयत एव ज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वं अनुमितौ व्यभिचार-
ज्ञानवदिति । इत्यञ्चकृत्यसाध्यताज्ञानस्य प्रतिबन्धकत्वस्वीकारे कृतिसाध्य-
ताज्ञानस्य हेतुत्वमवश्यमेवेति भावः ।

नन्वेवं मण्डली कुर्यादिति वाक्यादुत्पन्नकृति-
साध्यताज्ञानवतो बलवदनिष्टजनकमेव मण्डलीक-
रणं जानतो मण्डलीकरणे प्रवृत्तिः स्यात् । अथ
बलवदनिष्ठाननुबन्धी कृतिसाध्यताज्ञानं प्रवर्तकमिति
चेत् । इत्थमपि इष्टाजनकत्वेन बलवदनिष्ठाननुबन्धि
कृतिसाध्यत्वमण्डलीकरणं जानतस्तत्र प्रवृत्तिः
स्यात् प्रवृत्तिजनकज्ञानस्य सत्त्वात् ॥

एवं कृतिसाध्यत्वस्य विध्यर्थत्वे । मण्डली वैद्वानां कर्मविशेषः ।
प्रवृत्त्योत्पादकमाहेत्यत्रेति प्रवृत्त्यभावे बीजमाह बलवदिति । बलवद-
निष्ठाननुबन्धित्वमपि विध्यर्थे इत्याह्येति । बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं
हि इष्टोत्पत्तिनान्तरीयकदुःखाधिकदुःखाजनकत्वं नान्तरीयकत्वं इष्टोत्प-
त्ताभावशक्त्यं यागस्यापि अमादिदुःखजनकत्वेन तत्र प्रवृत्तिर्न स्यादतोऽ-
धिकान्तदुःखचिदपेक्षया कस्य चिदाधिक्येनाधिकदुःखाजनकत्वेऽप्युक्ते न
तच्चिन्तार इति प्रथमदुःखान्तं । मण्डलीकरणस्य नरकरूपबलवदुःखजनक-
त्वाच्चदोषः । यद्वा बलवदनिष्ठजनकत्वं पापजनकत्वं । इत्थमपि बलवद-
निष्ठाननुबन्धित्वयोर्विध्यर्थत्वेऽपि प्रवृत्त्यापादकबीजमाह बलवदिति । तत्र
मण्डलीकरणे ।

अत्र प्राभाकरमतान्तरवर्तिनः । नित्ये शौचा-
दिमत्त्वप्रतिसन्धानजन्यं कार्यताज्ञानं प्रवर्तकं ।

अन्यत्र चेष्टसाधनताज्ञानजन्यमिष्टसाधनताज्ञा-
नकालीनं वा कार्यताज्ञानं हेतुः प्रवृत्ति सामान्ये च
कृतिसाध्यताज्ञानसामान्यमिति न कश्चिद्दोषः । न
चैवं लाघवादिष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यज्ञानमेव
प्रवृत्तिसामान्ये हेतुरिति वाच्यम् । नित्ये तदभा-
वात् । साध्यत्वसाधनत्वयोर्विरोधेनैकस्यैकस्मिन्कृ-
तिसाध्यत्वेष्टसाधनत्वयोर्भावासम्भवाच्च । कथमन-
योर्विरोध इति चेत् । इत्थं साधनत्वं हि सिद्धधर्मः ॥
असिद्धावस्थात्कार्यानुत्पत्तेः । साध्यत्वं असिद्धधर्मः
सिद्धतादशायां तदभावात् । न चैकदा सिद्धमसिद्धं
च । येनैकदा कृतिसाध्यमिष्टसाधनं च स्यादिति ॥

अत्रेति । तेषामयमाशयः । स्वविशेषणवत्ताप्रतिसन्धानजन्यकार्य-
ताज्ञानं प्रवर्तकं तदर्थं च स्वं प्रवर्तमानः पुरुषस्तद्विशेषणं कामना शौचा-
दिश्च तद्वत्ता तद्विद्यमानता । तत्प्रतिसन्धानं तज्ज्ञानं । तज्जन्यं यत्कार्य-
ताज्ञानमित्यर्थः । तत्र शौचादि पुरुषविशेषणं अनित्येतु कामनापुरुषवि-
शेषणं कामनावत्त्वं स्वविषयसाधनतासम्बन्धेन पागयाकादौ स्वं कामना
इच्छाविशेषः । तद्विषयस्वर्गादिः तत्साधनं यागादिस्तथा च यागादौ
मण्डलीकरणादौ वा चेष्टजनकत्वज्ञानं तदा कामनाविषयसाधनत्वज्ञा-
नाभावेन न तत्र प्रवृत्तिरिति । एवं यदा हमशुचिरिति ज्ञानं तदाशौचादिम-
त्त्वप्रतिसन्धानाभावाच्च प्रवृत्तिरिति नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ शौचादौति
शुचितत्कालजीवित्वं सन्ध्यादङ्गं तत्राहं शुचिरित्यादिज्ञानेन सन्ध्याव-
न्दनं कार्यमिति ज्ञानं जन्यत इति । यदाहमशुचिरित्यादिज्ञानं । यदा च
नेष्टसाधनताज्ञानं तदा तादृशं तज्जन्यकार्यताज्ञानाभावादेव न प्रवृत्ति-

रिति भावः । अन्यत्र अनित्ये इष्टेति यागादाविष्टसाधनताज्ञानेन यागादौ कार्यताज्ञानं यदा च नेष्टसाधनताज्ञानं तदातादृशकार्यताज्ञानाभावाच्च प्रवृत्तिरिति भावः । ननु बालस्याद्यस्तनमानप्रवृत्तौ जीवनादृष्टसहकारेणोष्टसाधनतास्मरणं कार्यतास्मरणं तत्र कार्यताज्ञानस्येष्टसाधनताज्ञानसमानकालीनत्वमपि न तज्जस्यत्वमत आहोष्टसाधनताज्ञानकालीनमिति प्रवृत्तीति । न च सामान्यतः । कार्यताज्ञानात्प्रवृत्तिसामान्यं जायतामिति वाच्यम् विशेषसामर्थ्यं विना सामान्यसामर्थ्याः कार्यजनकत्वाभावात् । एवं तादृशज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे । लाघवादिति । तत्र नित्यविषयकप्रवृत्तौ शौचादिमत्वप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानत्वेनानित्यविषयकप्रवृत्तौ काम्यवत्वप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानत्वेन सामान्यप्रवृत्तौ कार्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वं । मम तु स्वेष्टसाधनताविषयककार्यताज्ञानत्वे न हेतुत्वे एक एक कार्यकारणभाव इति । नित्ये सन्ध्यावन्दनादौ तदभावात् । इष्टसाधनताविषयककृतिसाध्यत्वज्ञानाभावात् । यद्वा ननु नित्येऽपि फलश्रवणेन तादृशकार्यत्वज्ञानस्य कारणत्वे बाधकाभावात् अत आह साध्यत्वमिति । विरोधेति । एकस्मिन्यागे कृतिसाध्यत्वमिष्टसाधनत्वमेकदाविसृष्टमित्यर्थः । एकस्य चैत्रादेः । एकस्मिन्यागे । विरोधं प्रतिपादयति इत्यमिति सिद्धधर्म इति । असिद्धेन कारणेन कार्यस्याजननादित्यर्थः । तदेवाह । सिद्धे चेति तदभावात् । साध्यत्वाभावात् ।

अत्र जरन्नैयायिकाः । इष्टसाधनताविषयकं कृतिसाध्यताज्ञानमेव लाघवात्प्रवर्तकं । नत्विष्टसाधनताज्ञानजन्यकार्यताज्ञानादि गौरवात् । न च नित्ये इष्टसाधनताज्ञानासम्भवो फलाभावादिति वाच्यम् । नित्येऽपि बहुशः फलश्रुतिः यत्र फलश्रुतिर्नास्ति तत्रास्तां विश्वजिन्न्यायात्स्वर्गः फलं प्रत्यवायपरिहारो वा । न

चैवं फलकामनाधीनकर्तृकत्वे काम्यत्वं स्यान्न तु नित्यत्वमिति वाच्यम् । न हि फलकामनानधीन कर्तव्यत्वं नित्यतां ब्रूमः । किं तु यदकरणे प्रत्यवायस्तत्वं । तच्च कामनोपाधिकर्तव्यत्वेऽप्यक्षतमेव । न चैवं फले यदा कामना नास्ति तदा सन्ध्यावन्दनादौ प्रवृत्तिर्न स्यादिति वाच्यम् । इष्टत्वात् । न हि प्रयोजनमनुद्दिश्य मन्दोऽपि प्रवर्तते ।

कृतिसाध्यताज्ञानस्य विकीर्षाहेतुत्वं । तत्रेदमिष्टाजनकमिति ज्ञानात्कृतिसाध्यत्वज्ञाने सन्ध्यायः प्रवर्ततातः कृतिमाध्यत्वविषयकज्ञानस्य विकीर्षादृष्टारोपयोगित्वेन कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेक्षायामिष्टसाधनत्वविषयककृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैव हेतुत्वादित्याद्यभिप्रायवानाह जरन्नैयायिका इति । लाघवात् प्रवृत्तिसामान्यप्रत्येकस्य कारणत्वकल्पनेन लाघवात् । गौरवादिति नित्यविषयकप्रवृत्तिं प्रतिशौचादिमत्वप्रतिसन्धानजन्यकार्यताज्ञानत्वेन कामनाविषयकसाधनतासम्बन्धेन कामनायत्कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन कारणत्वकल्पने गौरवादित्यर्थः । ननु नित्यस्य सन्ध्यावन्दनादेर्निःफलत्वेन कथं तत्रेष्टसाधनत्वग्रह इत्याह न चेति । नित्येऽपि बहुश इति । दद्यादहरहः आहुं पितृभ्यः प्रीतिमावहन्निति विधेः प्रीत्यात्मकफलश्रवणात् । सन्ध्यामुपासते ये तु सततं संशितव्रताः । विधूतपापास्तेयान्ति ब्रह्मलोकं सनातनमित्यर्थेवादात्फलश्रवणाच्चेत्यर्थः । यत्र फलं न श्रूयते तत्र का गतिरित्याह विश्वजिदिति । यथाविश्वजिता यजेतेत्यत्र विश्वजिद्व्यागस्य स्वर्गः फलं कल्प्यते तथा तत्रापि स्वर्गः फलं कल्पनीयमित्यर्थः । ननु यस्य फले कामना नास्ति तेन तत्राक्रियेत्यत आह प्रत्यवायेति । यद्वाधिका रवतोऽकरणोपापमिति कामनाशून्यस्याधिकारिणः सन्ध्यावन्दनाकरणात्

पापं न स्यादन्यथा शौचादिशून्यस्याकरणे पापं स्यात् । अतश्चाह । प्रत्य-
वायेति । एवं नित्यस्यापि फलकल्पने । तच्चाकरणे प्रत्यवायजन-
फत्वरूपं नित्यत्वं चाकामेनोपाधिकर्तव्यत्वे कामनाधीनकर्तव्यत्वे अतत
मेव अविस्तृमेव । एवं सन्ध्यावन्दनस्य कामनाधीनकर्तव्यत्वे तुष्यतुदुर्ज
न इति न्यायेनाहेष्टत्वादिति ।

नन्वैवं कामनाधिकारिविशेषणं स्यात् । तथा च
यदा फले कामना नास्ति तदा पुरुषस्याशुचेरिवान-
धिकारित्वान्नित्याकरणेपि प्रत्यवायो न स्यादिति
चेत् । यदि तत्र प्रत्यवायः प्रामाणिकस्त्यज्यते
तर्हि कामनाधिकारिविशेषणं । न तु वेदबोधितमि-
ष्टसाधनत्वमपि प्रामाणिकत्वात् । कल्प्यतां वा
कामनेतरयावदधिकारवतामकरणमेव प्रत्यवायहेतु-
रिति न किञ्चिदेतत् न च साध्यत्वसाधनत्वयोर्वि-
रोधः । एकस्मिन्पाके औदनसाधनत्वकृतिसाध्यत्व-
योः सत्त्वात् ॥

कथमन्यथा तवेष्टसाधनताज्ञानकालीनं कृति-
साध्यताज्ञानं पाकादौ प्रवर्तकमिति कृतिसाध्यत्वे च
बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वं विशेषणं देयं । नातो मधु-
विषसंपृक्तान्नभोजने कृतिसाध्यत्वेन सुखसाधत्वेन
ज्ञातेऽपि प्रवृत्तिर्बलवदनिष्ठानुबन्धीत्वेन ग्रहात् ।
यदा च बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वेन ज्ञायते तदा प्रव-
र्तत एव । एवं च बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधन-

त्वेसति कृतिसाध्यत्वविषयकं ज्ञानं प्रवर्तकं । विध्य-
र्यापि बलवदनिष्ठाननुबन्धीष्टसाधनत्वेसति कृति-
साध्यत्वम् ॥

एवं सन्ध्यावन्दनादौ कामनाशून्यस्य प्रत्यभावे इष्टापत्तौ ॥ तर्हि
किमनिष्टमत आह तथा चेति । इदमुपलक्षणं अनधिकृतकर्तव्यत्वेन
कामनाकृतमपि नित्यं निःफलं स्यादित्यपि बोध्यं । त्यज्यत इति ।
नित्यस्यल इति शेषः । तथाचकाममाया अधिकारिविशेषणत्वत्यागे काम-
नाशून्यस्य सन्ध्यावन्दनाभावे प्रत्यवायो भवत्येवेति भावः । नन्वितश्च
त्यज्यतामिष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वं तथा च नित्ये फलकल्प-
नाभावे काम्यत्वाभावात्कामनाधीनकर्तव्यत्वे कामनाजनाधिकारि-
विशेषणमिति कामनाशून्यस्याकरणे प्रत्यवायो भविष्यत्येवेत्यत आह
नन्विति । त्यज्यत इत्यनुषज्यते । प्रामाणिकत्वात् ननु त्यागस्यावश्य-
कत्वे इष्टसाधनत्वमेव त्यज्यतां । तथा च वेदेन बलवदनिष्ठाननुबन्धि-
कृतिसाध्यत्वमेव बोध्यते । न नु नित्यादौ बाधितेष्टसाधनत्वमपि
तदुक्तं । न हि बाधितमर्थे वेदोपि ब्रूत इति । दद्यादहरहः आहुमित्याद्वर्थ-
वादादेस्तवकत्वमात्रं नत्विष्टसाधनत्वबोधकत्वमत आह कल्प्यतामिति ।
कामनेतरशौचादधिकारस्तत्र भवत्येवेति भावः । ननु यदि वेदबोधि-
तेष्टसाधनत्वं न त्यज्यते तर्हि कामनाशून्यकृतसन्ध्यावन्दनादेः कथं फल
जनकत्वं । अन्यथाकामनाशून्यकृतकर्मणः कायव्यूहादिना प्रारब्धकर्मभुञ्जता
नस्य मुमुक्षोर्योगिनोपि फलं स्यात् । इष्टापत्तौ तेषां मोक्षो न स्यात् ।
यदि तादृशकर्मणो न फलजनकत्वं तदा तदुपेक्षक वेदाप्रामाण्यापत्तिरित्य-
भिसन्ध्यायाह नकिञ्चिदिति । अयमर्थः । यथा क्षेत्रमध्ये पतितमजिजगचित
बीजस्याङ्कुरजनकत्वेपि शिलाशकले नाङ्कुरजनकत्वं तथा तत्त्वज्ञाना
भावस्यापि कारणत्वात् । अथ कामनाया अपिकारणत्वं । इत्येव कामना
शून्यास्मदादिकृतसन्ध्यावन्दनस्य यागादेरपि फलजनकत्वापत्तिः । न

यत्तु कारणान्तराभावे सति यत्किञ्चित्कारणात्कार्यमिति वेदोपि वृत्ते ।
अथ साध्यत्वसाधनत्वयोरैकसमयावच्छेदेन विरोधेपि भिन्नकालाव-
च्छेदेन तयोरविरोधात् तथा च कपालं घटवद् घटप्रागभाववदिति
वत्याकः कृतिसाध्यः आदनसाधनमिति ज्ञाने बाधकाभावादित्यभिप्राय-
वान्समाधत्ते एकस्मिन्निति । सत्त्वात् । भिन्नकालावच्छेदेन सत्त्वात् । सम्भ-
वादिति पाठे भिन्नकालावच्छेदेन सम्भवात् ।

अस्वीकारे बाधकमाह कथमिति । इदमुपलक्षणं तथमते लिङ्ग-
पहितलैङ्गिकभानस्य व्यवस्थापितत्वान्मत्कृतिसाध्यत्वव्याप्यमत्कृतिविना
सत्त्वेसति मदिष्टसाधनत्वबान्याकः कृतिसाध्य इति कथमनुमितिः ।
कथं वा कृतिसाध्यत्वादादृशेष्टसाधनत्वयोः सामानाधिकरण्यायहादृष्टा-
यहे तादृशेष्टसाधनत्वेन हेतुना कृतिसाध्यत्वानुमानमिति । उपसंहरति
एवं चेति । कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानस्यैव कृतिसाध्यत्वप्रकारिकेद्वयायां
हेतुत्वात्तदिद्वयाद्वारैव तादृशज्ञानस्य प्रवृत्तिहेतुत्वे उक्तविनिगमना
विरह इति भावः । ननु तथापि विध्यर्थः क इत्य आह विध्यर्थे इति ।

अत एव कलञ्जभक्षणस्पेष्टसाधनत्वे सति
कृतिसाध्यत्वेऽपि बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वाभावाद्दि-
शिष्टाभावोऽस्तीति न कलञ्जं भक्षयेदिति विध्यर्थ-
निषेध उपपद्यते कथं तर्हि श्येनेनाभिचरन्यजेते-
त्यत्र विधि प्रवृत्तिः । श्येनस्य हिंसात्वेन नरकरूप-
बलवदनिष्ठानुबन्धित्वादिति चेन्न श्येनो हि वध-
साधनं न तु नरकसाधनं मानाभावात् । श्येनाञ्चव-
धो वधाञ्च नरकमिति न तत्रास्तिकानां प्रवृत्तिः ।

ननु न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कलञ्जभक्षणस्य तृप्तिरूपेष्टसाधन-
त्वेन कृतिसाध्यत्वेनचेष्टसाधनत्वकृतिसाध्ययोर्निषेधानुपपत्तिरित्यत आह

हात एवेति ॥ अत एव । बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वस्य विशेषितत्वा-
देव तस्य पापरूपबलवदनिष्ठानुबन्धित्वे । तादृशेष्टसाधनत्वनिषेधादिति
भावः । विशिष्टाभाव इति । यथा पुरुषे सत्यपि दण्डाभावादण्डपुरुषा-
भावः तथेष्टसाधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वपत्त्वेपि बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वेन
साधनत्वविशिष्टकृतिसाध्यत्वाभावस्तस्य पापरूपबलवदनिष्ठजनकत्वेन
विशिष्टाभावसत्त्वादित्यर्थः ॥ विध्यर्थनिषेधः तादृशकृतिसाध्यत्वरूप-
विध्यर्थनिषेधः । अथ बलवदनिष्ठाननुबन्धित्वविशेषणादाने विध्यर्थानुपपत्तिं
शङ्कते कथमिति श्येनेनाभिचरन्यजेतेत्यनेन श्येनस्याभिचाररूपफलजनकत्व
बोधकत्वं तत्र “नाभिचारति वै” इति श्रुत्याभिचारनिषेधो बोध्यते न तु
श्येननिषेधः । इत्य च स्वर्गकामोत्सवेन यजेतेत्यत्र यथा स्वर्गः फलं
तथात्राप्यभिचारः फलमिति न श्येनविध्यर्थेवाध इत्यभिप्रायवान्समा-
धत्ते श्येनो हीति । विध्यर्थेस्त्वनिष्ठाननुबन्धित्वं वधस्यानिष्टभिन्नत्वेन श्येने-
नप्यस्तीति भावः । साक्षात्तरकसाधनत्वाभावं दर्शयति । श्येनाच्चति ।
न तत्रेति साक्षात्तरकसाधनत्वाभावेपि परम्परया नरकसाधनत्वादास्ति
कानां श्येने न प्रवृत्तिरिति भावः ॥

ननु श्येनो मरणानुकूलव्यापारत्वेन हिंसा ।
सा च नरकजनिकेति चेन्न । न हि मरणानुकूलव्या-
पारमात्रं हिंसा कूपादौ विनष्टे गवि तत्कूपकर्तुर्गो-
वधकर्तृत्वप्रसङ्गात् । नापि मरणोद्देशेनानुष्टीयमा-
नत्वे सतीति विशेषितं न हि तद् गोमरणमुद्दिश्य
कृतमिति न तत्कर्तुः गोवधकर्तृत्वमिति गङ्गामरण-
मुद्दिश्यकृतत्रिसन्ध्यस्तवपाठादिरपि तत्त्वापत्तेः । अदृ-
ष्टाद्वारामरणानुकूलत्वं विवक्षितमिति चेन्न । तर्हि

कथं श्येनस्य हिंसात्वमिति । नव्यास्तु बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेसति कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन हेतुत्वं कृतिसाध्यत्वेसति बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धीकृतिसाध्यत्वेसति इष्टसाधनताज्ञानत्वेन वेत्यत्र विनिगमनाविरहः । अस्तु तेनापि रूपेण हेतुत्वमिति चेत् । तर्हि कार्यताज्ञानत्वादिनैव हेतुत्वमस्तु लाघवात् ।

नन्विति । न चाव्यवधानेन मरणानुकूलो व्यापारो हिंसा श्येनस्य तादृशत्वाद्धिंसात्वमित्याह नापीति । तत् । मरणानुकूलव्यापाररूप-हिंसास्वरूपं तथा च सत्यन्तविशेषणविशिष्टं तादृशव्यापारस्वरूपं हिंसेत्यर्थः । तत्त्वापत्तेः हिंसात्वापत्तेः । निरुक्तहिंसात्वस्य स्तवपाठेपि सत्त्वादित्यर्थः । नन्वदृष्टाद्वारकमरणोद्देश्यकमरणानुकूलो व्यापारो हिंसा स्तवपाठादेस्तु अदृष्टद्वारकमरणजनकत्वेन न दोष इत्याहादृष्टाद्वारेति तर्हीति श्येनस्यादृष्टद्वारकमरणजनकत्वाच्च हिंसात्वमित्यर्थः । नन्वेवं सत्यन्योद्देश्यकत्तिप्तनाराचहतब्राह्मणे ब्रह्महत्वं नस्यादिति चेन्न भवत्येव-अत एव तदुद्देश्यकृतप्रायश्चित्तार्द्धं प्रायश्चित्तमिति । विनिगमनाविरह इति । तथा च कार्यकारणभावत्रयाणामिति भावः । तेन रूपेण बलवदनिष्टाननुबन्धीष्टसाधनत्वेसति कृतिसाध्यताज्ञानत्वादिरूपेण कार्यत्वादिति । कृतिसाध्यताज्ञानत्वादिरूपेण कार्यत्वादिनेति । कृतिसाध्यताज्ञानत्वेन बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानत्वेनेष्टसाधनताज्ञानत्वेन वा हेतुत्वमित्यर्थः । लाघवात् । कारणतायच्छेदके लाघवात् ।

वस्तुतस्तु कृतिसाध्यताधीत्वेनैव चिकीर्षां प्रति हेतुत्वं । नन्वेवमिष्टाजनके चिकीर्षा स्यादिति

चेत् । सुखादाविष्टाजनकत्वेन ज्ञाते मण्डलीकरणादौ चिकीर्षा स्यादिति चेन्न उपायेच्छासामान्य-सामग्यभावात् केयमुपायेच्छासामग्रीति चेदिष्टसाधनताज्ञानं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानं बलवदनिष्टसाधनताज्ञानं वा प्रतिबन्धकं इष्टसाधनत्वं च विद्यमानेच्छाविषयोयस्तत्साधनत्वं इच्छाविषयत्वं च स्वरूपसद्विशेषणं न तु तस्यापि ज्ञानं कारणं । एवं च सुखादाविव पाकादौ सुखसाधनताधीस्तदापाकादाविच्छेति ध्येयम् । विध्यर्थोऽपीष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं बलवदनिष्टाजनकत्वं च न तु विशिष्टविशेषणविशेष्यभावे विनिगमनाभावात् न कलज्जं भक्षयेदित्यत्र च कृतिसाध्येष्टसाधनत्वयोर्न तथान्वयस्तस्य कार्यत्वादिष्टसाधनत्वाच्च किं तु बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य श्येनेनाभिचरन् यजेतेत्यत्र बलवदनिष्टाननुबन्धित्वस्य नान्वयबोधात् इष्टसाधनत्व-कृतिसाध्यत्वयोस्त्वन्वयः स्यादेवाबाधादिति संक्षेपः ।

अथ ज्ञानस्यप्रवृत्तौ जननीयायां चिकीर्षातिरिक्तं नापेक्षितमस्ति तत्र कृतिसाध्यताज्ञानत्वेनहेतुता नत्विष्टसाधनताज्ञानत्वेन व्यभिचारात् तथाहि । यत्रेष्टसाधनताज्ञानन्ततो यागे कृतिसाध्यताज्ञानं ततः सिद्धत्वज्ञानं ततश्चिकीर्षा तत्रेष्टसाधनताज्ञानं व्यभिचारि एवं बलवदनिष्टाननुबन्धित्वज्ञानमपि । न च यत्रादौ कृतिसाध्यताज्ञानं । तत इष्टसाधनताधीस्ततः सिद्धत्वज्ञाननाशस्तत्र कृतिसाध्यताज्ञानमपि व्यभि

चारीति वाच्यम् । कृतिसाध्यत्वप्रकारकज्ञानं विना कृतिसाध्यत्वप्रकारके-
काया असम्भवादित्यभिप्रायवानाह वस्तुतस्त्विति स्यादेवेति । सुखं नेष्ट-
साधनमिति ज्ञाने विद्यमानेपि सुखे चिकीर्षाजायत एवेत्यर्थः । चिकी-
र्षायाः फलोपायोभयविषयत्वादुपायचिकीर्षाप्रतीष्टसाधनताज्ञानस्य हेतु-
त्वेपि न चिकीर्षात्वावच्छिन्नं प्रति हेतुत्वं फलचिकीर्षायां व्यभिचारा-
दिति भावः । उपायेच्छेति । मण्डलीकरणोचरचिकीर्षातूपायेका तत्र
त्विष्टसाधनताज्ञानादेरपि हेतुत्वेन तदभावादेव न चिकीर्षेति भावः ।
कस्यचिन्मतमाह बलवदनिष्टसाधनेति । विद्यमानेच्छेति विद्यमानो य-
दृच्छाविषयस्तत्साधनत्वस्य ज्ञानं न कारणं कालान्तरे फलं भविष्य-
तीति ज्ञानादप्यश्वमेधादौ प्रवृत्तेः । किन्तु विद्यमाना या इच्छा तद्विषय-
साधनताज्ञानं कारणं । तथा च तदानीमोदनेच्छाया अभावात् । सिद्धौ-
दने न प्रवृत्तिरित्यभिसन्धाय विद्यमानेत्युक्तं । इच्छाविषयत्वं विद्यमाने-
च्छाविषयत्वं । नत्विति । गौरवादिति भावः इच्छा चिकीर्षा । तथा च
विध्यर्थः क इत्यत आह । विध्यर्थो पीति । ननुविशिष्टस्य कारणत्वा-
भावे न कलञ्जं भक्षयेदित्यत्र कथं विध्यर्थे नञर्थान्वय इत्यत आह न
कलञ्जमिति तस्य कलञ्जभक्षणस्य किन्त्विति कलञ्जभक्षणस्य मरक-
साधनत्वेन बलवदनिष्टजनकत्वादिति । इत्थं च श्येनेनाभिवचन्यजेते
त्यत्रेष्टसाधनत्वकृतिसाध्यत्वरूपविध्यर्थान्वयेपि न बलवदनिष्ठाननुबन्धि-
त्वान्वय इत्याह । श्येनेति । इष्टेति शुभ्रमरणरूपेष्टसाधनत्वात्कृतिसाध्य-
त्वाच्च श्येनस्येत्यर्थः ॥

सायं विधिस्त्रिविधः अपूर्वविधिः नियमविधिः
परिसंख्याविधिश्चेति तदुक्तं विधिरत्यन्तमप्राप्ते
नियमः पाक्षिके सति तत्र चान्यत्र च प्राप्ते परिसं-
ख्येति कीर्त्यते इति उदाहरणानि ब्रीहीन्प्रोक्षति

ब्रीहीनवहन्ति पञ्चपञ्चनखाभक्ष्या इत्यादि । अत्र
गुरवः नेष्टसाधनत्वं विध्यर्थः स्वर्गकामो यजेतेत्यनेन
विधिना तस्य बोधयितुमशक्यत्वात् तथा हि स्वर्गका-
मस्येष्टसाधनं याग इत्यनेन बोध्यम् । इष्टं चात्र
काम्यत्वेनोपस्थितः स्वर्ग एव न चेदं शक्यं साक्षा-
त्साधनत्वस्याशुविनाशित्वेनासम्भवात् । न च पर-
म्परया स्वर्गसाधनत्वं बोध्यं परम्पराघटकापूर्वानु-
पस्थितेः । नापि कार्यत्वं स्वर्गकामिकार्यत्वस्य यागे
बोधयितुमशक्यत्वात् तथा हि शाब्दबोधे योग्यता-
ज्ञानं हेतुः योग्यता चात्रान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं अत्र
एव सेकान्वयप्रयोजकं द्रवद्द्रव्यत्वं जलेस्तीति तद्यो-
ग्यं बह्वौ च तन्नास्तीति तदयोग्यं प्रकृते च कामि-
कार्यत्वान्वये इष्टसाधनत्वमन्वयप्रयोजकं न च
तद्गृहीतुं शक्यमित्युक्तं अन्वयप्रयोजकस्य साधन-
त्वस्य विरहात् तस्मात्कार्यमपूर्वमेव विध्यर्थस्तस्मिं-
श्च यागस्य विषयतयान्वयः ।

निरुक्तविधेस्त्रैविध्यमाह । अपूर्वं इति । अत्यन्ताप्राप्तत्वे सति
वधायकत्वमपूर्वविधित्वं पक्षे प्रकारान्तरेण प्राप्तत्वे सति अप्राप्तपक्षान्तर-
विधायकत्वं नियमविधित्वं सर्वत्र प्राप्तत्वे सत्यन्यतो निवृत्त्यर्थमंशे विधाय-
कत्वं परिसंख्याविधित्वमिति तदेवाह विधिरिति । अत्यन्ताप्राप्तप्रापणं
हि विधिर्वेदवाक्यं सेऽपूर्वविधिः । पाक्षिके सति पक्षान्तरेण प्राप्तौ सत्यां
नियमो नियमविधिः । तत्र वैधप्राप्तौ अन्यत्र रागतः प्राप्ति

परिसंख्याविधिः परिकीर्त्यत इत्यर्थः । उदाहरणानि क्रमेणेति पूरणीयं
अपूर्वविधेरुदाहरणमाह । ग्रीहीन्प्रोक्षतीति प्रोक्षणस्य संस्कारविशेषजन-
कत्वं तच्च विनाविधिङ्गमपि प्रमाणान्तरेण न प्राप्येत्यर्थः । नियम-
विधेरुदाहरणमाह ग्रीहीनवहन्तीति अवहननेन वितुषीभावस्य नखनिष्क-
तनेनापि प्राप्तत्वादित्यर्थः परिसंख्याविधेरुदाहरणमाह पञ्चेति । पञ्चा
नखा येषां ते पञ्चनखाः । भृत्याः पञ्चनखाः संधागोधाकुरुपशल्लकाः
शशकश्चेति वचनात्संधादयः पञ्च भृत्याः । पञ्चनखानां मध्ये मार्ज-
रवानरादीनामन्येषां च भक्षणे प्राप्ते सति एतेषामेव विधानमित्यर्था
यथा वा “इमामष्टभण्णं रशनामृतस्येत्यनेन मन्त्रेणाश्वाभिधान्या ग-
र्दभाभिधान्याश्च रशनाया ग्रहणे पुनरश्वाभिधानीमादत्त इत्यनेनाश्वा
भिधान्यामेवप्राप्तायाङ्गर्दभाभिधानी निवर्तते इति । ननु त्रिविधविधिना
पीष्टसाधनत्वं यागे बोध्यं तच्च न सम्भवति । यागस्याशुतरविनाशित्वेने-
ष्टाव्यवहितपूर्ववर्तित्वरूपकारणत्वस्य ज्ञातुमशक्यत्वात् । नचापूर्वद्वारो
ष्टसाधनत्वं ज्ञेयमिति वाच्यम् । अपूर्वस्यापकाभावात्तथा च विधेरि-
ष्टसाधनत्वं न शक्यमित्येवोच्यतामित्यभिप्रायवानाह नेष्टसाधनत्व-
मिति । तस्य इष्टसाधनत्वस्य इष्टसाधनत्वस्य विध्यर्थत्वे स्वर्गकामो
यजेतेत्यनेन स्वर्गकामस्येष्टसाधनं यागादि इति बोध्यं । तच्च न संभवति
यागस्याशुतरविनाशित्वेन साधनत्वस्य बोधयितुमशक्यत्वादित्याह स्वर्ग-
कामस्येति । यद्वा गुरुपरम्परया विधिसमभिव्याहृतस्वर्गकामो यजेतेत्यादि-
वाक्यस्य प्रवर्तकत्वमवगम्यते तच्चेतद्वाक्यस्य प्रवर्तकत्वज्ञानजनकत्वे
सत्येव संभवति । प्रवर्तकं च ज्ञानं यागादिविशेषकमिष्टसाधनत्वप्रकारकं
स्वर्गकामस्येष्टसाधनं याग इति तच्च तस्याशुतरादिनाशित्वेन न सभ-
वतीत्याह स्वर्गकामस्येति । नन्विष्टमपूर्वं तच्च यागाव्यवहितोत्तरवर्ण
एवाप्यव्यति तत्साधनत्वमाशुतरविनाशिनोप्युक्तमेवेत्यत आह पञ्चेति ।
कामनाविषयस्तु स्वर्ग एव नापूर्वमिति भावः । इत्थं च कालान्तर-

भाविनः साधनत्व कथमाशुतरविनाशिनि शक्त्या बोध्यमित्याह न
चेदमिति । इदं साधनत्व । नन्वपूर्वसम्बन्धेनाव्यवहितपूर्ववृत्तित्व
रूपस्वर्गसाधनत्वं यागे बोध्यमित्यत आह न चेति । परम्परया स्वजन्या-
पूर्वसम्बन्धेन । अथैवमिष्टसाधनत्वरूपाया अन्ययप्रयोजकरूपयोग्यताया
यागेऽभावात्कार्यत्वान्वयो न यागक्रियायामित्यभिप्रायवानाह नापी
ति । अत्रायं गुरुणामाशयः कालान्तरभावि स्वर्गादिकलकामसमभिव्या-
हृतवैदिकविधिप्रतिपाद्यप्रवर्तकज्ञानप्रकारीभूतो धर्मः सांभिव्याहृतक्रिया-
न्वयो न वेति विप्रतिपत्तिः स च धर्मो गुरुनये न्यायनये च कार्यत्वमेव
तच्च कार्यत्वं न्यायनये यागादिरूपक्रियान्वयि प्राभाकरमते त्वपूर्वान्व-
यीति विवेकः । अत्र पापध्वंसकामो गङ्गां स्नायादित्यादौ पापध्वंसका-
मीयद्गङ्गाकर्मकं स्नानं कार्यमिति कार्यत्वस्य स्नानरूपक्रियान्वयित्वा-
शतः सिद्धसाधनवारणाय कालान्तरभावीति । सन्ध्यामुपासतेत्यादौ
सन्ध्याउपासनं कार्यमिति बोधे सन्ध्याउपासनक्रियायां कार्यत्वान्वयादंशत-
सिद्धसाधनवारणाय कामेति पचेतेत्यादौ पाकः कार्य इति बोधे
पाके कार्यत्वान्वयादंशतस्तद्वारणाय वैदिकेति । अपूर्वस्यापि याग रूप
क्रियान्वयित्वे प्राभाकरमते बाधवारणाय प्रवर्तकेति । तथा च तस्य कार्य
त्वस्येष्टसाधनत्वरूपयागान्वयित्वं वाच्यं तच्च न सम्भवति इष्टसाधन-
त्वस्याशुविनाशिनि यागे गृहीतुमवशक्यत्वात् स्वर्गकामिकार्यत्वस्य
स्वर्गकामिकृतिसाध्यत्वस्य अत एव ईदृशयोग्यताया विवक्षणादेव । स्वर्ग
कामो ब्रजेतेति शब्दश्राविणस्तादृशविधिसमभिव्याहृतवाक्यं स्वर्गादि-
प्रवृत्तिजनकज्ञानजनकमिति तात्पर्यमवगतवतः कार्यत्वान्वये योग्यतावि-
रहादनुपपत्तिज्ञानवतः कार्यस्वरूपेणापूर्वरूपे कार्यं विधेः शक्तिमवगतः
पुरुषस्य कार्यत्वेनोपस्थिते कार्ये यागप्रकारकं यागावपयकं कार्यमित्येता-
दृशान्वतबोधो भवत्येवेत्यभिप्रायवानुपसंहरति । तस्मादिति । अपूर्वरूपं
कार्यमेव विध्यर्थः । एवकारेण कार्यत्वव्यवच्छेदः । तस्मिन्निति धात्वर्थ-

प्रकारकबोधे संख्याकालादिभिन्नत्वे सति विशेषतासम्बन्धेनाख्यातादि-
प्रत्ययजन्योपस्थितिः कारणं धात्वर्थस्य प्रकारताजन्यत्वरूपविषयतासम्ब-
न्धेन तथा च यामजन्यं कार्यमिति बोध इत्यर्थः ॥

नन्वपूर्वस्य पूर्वमनुषस्थितत्वात्तत्र शक्तिग्रहा
ऽनुपपन्नः । अथ कार्यत्वेन कार्यसामान्य एव शक्ति-
ग्रहा योग्यताबलाच्चापूर्वव्यक्त्येर्लाभः न हि यागवि-
षयकमन्यत्कार्यं सम्भवतीति चेन्न स्वज्ञानादेरपि स-
म्भवात् । उच्यते कार्यं तावत्स्वर्गकामान्वयी नियोज्य-
नियोजकभावलक्षणः तत्र कामी नियोज्यो नियोजकं
च कार्यं अतः कार्यं नियोजकत्वेनैव स्वर्गकामस्या-
न्वयः नियोजकत्वं च तत्कामिकार्यतया प्रतीयमा-
नत्वं । अत्र चान्वयप्रयोजकं काम्यसाधनत्वं न हि
कामी काम्यादन्यत्काम्यसाधनत्वेन ज्ञातं कार्यतया
वेति । न च काम्यासाधनं काम्यसाधनत्वेन ज्ञायते
अन्यथाख्यातेरनभ्युपगमात् । न च ज्ञानं काम्यस्वर्गसा-
धनं सम्भवतीत्यतो योग्यताबलाद्यागविषयकं कार्यं
स्वर्गकामीयं स्वर्गकामो यागविषयकार्यवानित्येवं
वानुभवो भवन् योग्यतया ऽपूर्वमवलम्बते एवं च
काम्ये कृष्णशक्तिर्लिङ्गित्ये निषेधेपि विधेरपूर्वमाह
लोके च यत्रेत्यादावपूर्वं तात्पर्यासम्भवात्कार्यत्वे
लक्षणेत्याहुः ।

नन्वपूर्वानुपस्थितौ लिङ्गस्तत्र कथं शक्तिग्रहः । उपस्थिति च
तस्मिंस्तद्वारेणैव यागस्य स्वर्गसाधनत्वग्रहे गतमपूर्वस्य वाच्यत्वप्रत्याश-
येत्यभिप्रायवानाह नन्विति मणिकारमतमाहायेति तथा च कार्यत्वेन
शक्तिग्रहः कार्यं च पटादिरूपं पूर्वमुपस्थितमेवेत्यर्थः । ननु कार्यत्वेन
रूपेण किमपूर्वं शक्तिरुत घटादौ किमुभयत्र वा नाद्यः प्रथमपूर्वस्यानुप-
स्थितिः । अत एव नान्त्योपि नापि द्वितीयः । अन्यशक्तिग्रहस्यान्यत्राप्रयो-
जकत्वादित्यत आह योग्यतेति । अयमर्थः । कार्यशक्तौ लिङ्गप्रत्यय इति
शक्तिग्रहा घटादिकमादायैव ततो घटादिविषयकमेव कार्यत्वेन रूपेण
कार्यमिति स्मरणं ततो योग्यताबलाद्घटादिकं विहाय यागविषयक कार्य-
मित्यनुभवोऽनुभवचपूर्वमालम्बते तथा च येन रूपेण शक्तिग्रहस्तेन रूपेण
पदार्थोपस्थितिस्तेन रूपेण शब्दबोध इति नियमोपि क्षतिविरहादिति ॥
ननु कार्यत्वेन रूपेण घटादौ शक्तिग्रहे घटादीनामेव कुतो न लाभ
इत्यत आह नहीति । ननु यागविषयकं यागादिज्ञानरूपमन्यत्कार्यं सम्भवि-
ष्यतीति किमपूर्वेणेति दूषयति स्वज्ञानादेरिति स्वं यागः तथा च यागधी
रेव सेत्स्यतीति कापूर्वमिद्विरिति भावः । प्राभाकरः स्वस्य रहस्यमाहो
व्यत इति । अथ काम्यसाधनताधीजन्यं ममेदङ्कार्यमिति ज्ञानवतो याग-
विषयकं स्याधिकार्यमिति प्रथमो बोधः । ततो नियोज्यनियोजकभावस-
म्बन्धेन कामनावतः पुरुषस्य कार्यन्वयस्तथा हि । स्वर्गकामस्य नियोज्य
त्वेन स्यायि कार्यन्वयं विना तादृशकार्यं स्वर्गसाधनत्वालाभः । स्वर्ग-
कामकृतिसाध्यस्य स्वर्गसाधनत्वात् नियोज्यत्वेनान्वये स्वर्गसाधनत्वयो-
ग्यत्वाच्च योग्यतायाः स्वर्गसाधनत्वान्वयलाभाय नियोज्यान्वय आश-
यकः नियोज्यत्व कामनावतो ममेदं कार्यमित्यवगमवत्त्वं । नियो-
जकत्वं च कामिकार्यतया प्रतीयमानत्वं तथा च यागविषयकस्व-
र्गकामनियोज्यकं स्याधिकार्यमिति द्वितीयो बोधः । ततो याग
काम्यसाधनत्वज्ञानमन्तरेण कामिकृतेयागविषयकत्वमनुपपन्नं काम्यसा-

धनत्वेन ज्ञायमान एव कार्यताज्ञानद्वारा कामिनः कृत्युत्पत्तेः कामिकृते-
 र्यागविषयकत्वमन्तरेण कामिकृतेरपूर्वविषयकत्वमनुपपन्नं कृत्यन्तराद-
 पूर्वानुपपत्तिरित्यनुपपत्तिप्रतिसन्धानसहितेन शब्दात्मकोपादानेन यागे
 काम्यसाधनत्वबोधोत्पत्तिरन्तरङ्गम्यसाधनं यागः स्वर्गकामनियोज्यकः
 स्वर्गकामकृतिसाध्य इत्युपादानिकस्तृतीयो बोधः ॥ ततो मत्कृतिसा-
 ध्यत्वेन यागोऽवगतः सा कृतिराश्रयं विनानुपपत्तेरित्यनुपपत्तिप्रतिसन्धान
 सहितेन शब्देन स्वर्गकामो यागानुकूलकृतिमान् इत्युपादानिकश्चतुर्थो
 बोधः । तथापि प्रवर्तकज्ञानालाभः । प्रवर्तकधीद्वारैव प्रवृत्तिपरं वाक्यं प्रवृ-
 त्तिजनकमिति स्वर्गकामस्य यागः कृतिसाध्योऽहमपि स्वर्गकाम इति
 युक्तिप्रतिसन्धानसहकृतेन शब्देन यागो मत्कृतिसाध्य इति पञ्चमो बोधः
 इत्येकं मतं तत्र द्वितीयबोधामिप्रायेणाह । कार्यं तावदिति । यद्वा स्व-
 कामो यजेतेति वाक्यात्स्वर्गकामस्य यागविषयकं कार्यमिति प्रथमो
 बोधः । तत्र प्रष्टव्यं ममेदं कार्यमित्यवगमवत्वरूपं नियोज्यत्वं संसर्ग-
 स्तथा चायमेव नियोज्यत्वेन स्वर्गकामस्यापूर्वन्वयः एवं च स्वर्गका-
 मकार्यत्वं स्वर्गकामकृतिमाध्यत्व यागस्य स्वर्गकामकृतिसाध्यत्वमन्तरेणा
 नुपपन्नमित्यनुपपत्तिप्रतिसन्धानेन प्रतीतापूर्वद्वारा च काम्यसाधनत्वज्ञाने
 ममेदं कार्यमित्यवगमवतः स्वर्गकामस्य यागः स्वर्गसाधनत्वेन ज्ञाय-
 मानं कार्यमिति द्वितीयो बोधः । तदनन्तरम् । कृतिसाध्यत्वेन यागे
 ऽवगतः सा कृतिर्विनाश्रयं नोपपद्यत इति ज्ञाने स्वर्गकामः स्वनियोज्य
 कयागानुकूलकृतिमानिति तृतीयो बोधः । तदनन्तरमधिकारिभिर्बो न
 कर्त्तमिति न्यायात् स्वर्गकामस्यावगतं कर्तृत्वं तच्च फलभागित्वरूपाधिका-
 रित्वमन्तरेणानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञाने स्वर्गकामो यागजन्यफलवानिति
 चतुर्थोऽधिकारित्वबोधः । ततः प्रवृत्तिपरं वाक्यं सम्बन्धबोधकत्वमन्त-
 रेणानुपपन्नमित्यनुपपत्तिज्ञाने स्वर्गकामस्य यागः कार्यः स्वर्गकामो यागस्य
 कर्त्ताहमपि स्वर्गकाम इति यागो मत्कृतिसाध्योऽहं च तत्कर्त्ता तदधिकारी

चेति प्रवर्तकः पञ्चमो बोधः । तत्र प्रथमबोधाभिप्रायेण भूमिमा-
 चरते कार्यं तावदिति अन्वयः सम्बन्धः ॥ नियोज्यो ममेदं कार्य-
 सित्यवगतवत्वरूपनियोज्यत्ववान् अतः कामिनो नियोज्यरूपत्वात्का-
 र्यस्य नियोजकरूपत्वाच्च । तत्कामिकार्यतया स्वर्गादिकामनावतः कार्यं
 तथा पूर्वानुपस्थितावपूर्वं शक्तिपहेनानुपपन्न इति पूर्वोक्तदोषमुद्धरति अत्रे-
 त्यादिना अत्र नियोज्यत्वेन कामिनः कार्यान्वयो अन्वयप्रयोजकः ॥
 अन्वयप्रयोजकत्वरूपं योग्यत्वं काम्यसान्त्वं स्वर्गादिसाधनत्वं तच्चा-
 पूर्वं न तु यागादाविति भावः ॥ ननु निहो यदि कार्यत्वेन रूपेण
 घटादिसाधारणकार्यं शक्तिरहितं कामिनो घटा दावन्वयेपि काम्य-
 साधनत्वरूपमन्वयप्रयोजकरूपं घटादावपि भविष्यतीत्याशयेनाह नही-
 ति कामिनः प्रवृत्तिजनिका या कर्त्तव्यताधीस्तस्याः काम्यभिर्बो यो
 विषयः स काम्यसाधनत्वेनाज्ञात कर्त्तव्यतया न जानातीत्यर्थः ॥
 काम्यभिन्नसन्ध्यावन्दनादिकं काम्यसाधनत्वेनाज्ञातमपि कर्त्तव्यतया
 जानातीति तत्र व्यभिचारवारणाय कामीत्युक्तं । सुखे दुःखाभाव-
 रूपे च काम्ये व्यभिचारवारणाय काम्यादन्यदित्युक्तं । न्यायनये
 काम्यसाधनत्वेन ज्ञाते काम्यसाधने व्यभिचारवारणाय ज्ञातमिति । तथा
 च कामी काम्यादन्यत्काम्यसाधनत्वेन ज्ञातमेव कर्त्तव्यतयाऽज्ञेतीति
 व्याप्तिरपि सूचितेति भावः । ननु घटादावपि काम्यसाधनत्वधर्मसंभवा-
 द्घटादिकमेव यागविषयकं कार्यं भविष्यतीत्यत आह । न चेति कुतो
 नेत्यत आहान्यथाख्यातेरिति अन्यथाख्यातिर्विशेष्यावृत्तिप्रकारकज्ञानं तच्च
 गुरुरणा न स्वीक्रियत इति भावः । ननु यागविषयककार्यं यागज्ञानमेव
 भविष्यतीत्यत आह । न च ज्ञानमिति । तस्याशुनरविनाशित्वादिति
 भावः । योग्यताबलादित्यस्यापूर्वमालम्ब्यत इत्यनेनान्वयः ॥ योग्यताबलात्
 काम्यसाधनत्वरूपयोग्यताबलात् । तत्र द्वितीयबोधरूपपूर्वं प्रमाणं
 दर्शयति यागविषयकमिति । कार्यस्याधिकार्यं स्वर्गकामनियोज्यकः ।

द्वितीययद्वेति कल्पोक्तचतुर्थबोधरूपं प्रमाणं दर्शयति स्वर्गकाम इति ।
 अनुभवोऽनुभवन् स्वविषयीकुर्वन् । अपूर्वमालम्बते इत्थं रूपं कार्यं
 साधयति । ननु यदि यागादिसाधारण्येनैव कार्यं शक्तिस्तदा
 सन्ध्यावन्दनादौ न कलञ्जं भक्तयेदित्यादौ च फलाभावेनापूर्वाभावस्तथा
 च तत्र सन्ध्याोपासनं कार्यमित्यभेदान्वयस्य कलञ्जभक्त्याभावविषयकं
 कार्यमित्यभेदान्वयबोधस्य च संभवेनापूर्वविषयकबोधे मानाभाव इत्य-
 तग्राहवं चेति । काम्ये । काम्यस्यले अपूर्वं कृत्तशक्तिः । नित्ये सन्ध्या-
 वन्दनादौ निषेधे न कलञ्जभक्तयेदित्यादौ लिङ्ग आहेत्यन्वयि तथा च
 लिङ्गत्वेन कार्यं शक्तिरूपने धात्वर्थनामार्थप्रारभेदान्वयस्याव्युत्पत्त्य-
 त्वादित्यथानुपपत्त्या नित्यस्यले निषेधस्यने च पण्डापूर्वकार्यं खीक्रियत
 एवेति एवं च कलञ्जभक्त्याभावविषयकं कार्यमिति बोधः । नन्वेवं लोके-
 ष्यपूर्ण भासत एवेत्येवोच्यतामित्यत आह लोके चेति । कार्यत्वे लक्षण-
 लिङ्गकार्यत्वे लक्षणा तथा च पाकः कार्यत्ववानिति बोधः ।

अत्रोच्यते कार्यत्व एव विधेः शक्तिर्लाघवान्न
 तु कार्यत्वविशिष्टे । न च यागे स्वर्गकामकार्यत्वान्वय
 बोधासम्भवे बाधकाभावात् । न च योग्यताज्ञानवि-
 रहो बाधकः न ह्यन्वयप्रयोजकरूपवत्त्वं योग्यता
 सेकानन्वयिनोवादेरपि सत्त्वात् किन्तु प्रकृतसंसर्गवत्त्वं
 तस्य च संशयसाधारणं ज्ञानं हेतुः । न च यागे
 स्वर्गकामकार्यत्वस्य संशयो न सम्भवति येनैवं स्यात्
 यज्जोक्तमिष्टसाधनत्वं विध्यर्थः यागे तस्य लिङ्गा
 बाधयितुमशक्यत्वादिति तदपि न तस्य बाधका-
 भावात् उक्तं बाधकमिति चेन्न साक्षात्परम्परात्वं

व्युदस्य साधनतासामान्यस्य लिङ्गा बोधनात् यथा
 रूपवांश्चैत्र इत्यत्र नीलत्वादीन् व्युदस्य रूपसामान्य
 ज्ञानं । अथैकविशेषबाधे शाब्दसामान्यज्ञानं तदितर-
 द्विशेषणप्रकारतानियतं यथा घटेन जलमाहरेतेत्यत्र
 छिद्रेतरत्वेन घटज्ञानमतोऽत्रसाक्षात्त्वबाधे परम्परा-
 त्वप्रकारकं ज्ञानं कार्यं तच्च न सम्भवति द्वारानुप-
 स्थितेरिति चेन्न घटेन जलमाहरेत्यत्र हि योग्यतया
 वस्तुतो यः छिद्रेतरस्तदन्वयो न तु तदितरत्वेन
 तदुपस्थापकपदाभावात् न च लक्षणाया तदुपस्थिति-
 र्मानाभावात् आस्तां वा तत्रापि साक्षादन्यसाधनत्व-
 प्रकारेणैवान्वयः किन्नः छिन्नम् ।

ननु पचेतित्यादौ कार्यत्वमिष्टसाधनत्वं शक्यैव लिङ्गा बोध्यते
 एवं च स्वर्गकामो यजेतेत्यादावपीष्टसाधनत्वं कृतिसाध्यत्वं च लिङ्गा
 बोध्यत इति नापूर्वं शक्तिः परन्तु साक्षात्स्वर्गसाधनत्वस्य यागे बाधाद-
 पूर्वरूपो व्यापारः कथ्यतामित्यभिप्रायवाच्यैर्वायिकः सिद्धान्तयति अत्रोच्यत
 इत्यादिना कार्यत्वे कृतिसाध्यत्वे । न त्विति । कार्यत्वविशिष्टे
 पूर्वं न शक्तिरित्यर्थः । नन्वाशुतरविनाशिनि यागे स्वर्गसाधनत्वबाधा-
 त्कथं कार्यत्वान्वयबोध इत्याह न च याग इति । ननूक्तमेव यागे कार्य
 त्वान्वयानुपपन्नः रष्टुसाधनत्वरूपान्वयप्रयोजकरूपवत्त्वरूपयोग्यताया अभा-
 वादित्याह न चेति । सेकान्वयिन इति । अनाप्तोक्तिसमुद्भूतलाभि-
 प्रायेण पयसा सिञ्चतीत्यादावपि द्रवद्रव्यत्वरूपान्वयप्रयोजकत्वरूपयोग्य-
 तायाः सत्त्वादिति भावः । प्रकृतेति । एकपदार्थेऽपरपदार्थस्य प्रकृतसं-
 र्गवत्त्वमित्यर्थः । नचेति । तादृशसंसर्गरूपयोग्यताज्ञानेनैव निर्वाहे नियोज्य-

केदकसंबन्धेन कारणसत्त्वमवश्यं वाच्यं तथा च सुखात्मकस्वर्गाधि-
कारणमात्मा तत्रापूर्वघटितपरंपरासंबन्धेनाशुविनाशिनो यागस्य सत्त्वं
वाच्यं तथापूर्वास्वीकारे न संभवतीत्यभिप्रायवानाहाशुविनाशिन इति ।
तत्कालस्यापि स्वर्गकालस्यायीत्यर्थः । ननु स्वर्गकाल स्थायी यागध्वं-
सरूपव्यापारो भविष्यतीति क्रापूर्वलाभ इत्यत आह भावेति । नन्विदम-
प्रयोजकं । ध्वसरूपव्यापारेणैव निर्वाहादिति चेन्न । भावाभावयोरेकस्मि-
त्कारणत्वे कारणीभूताभावप्रतियोगित्वेन यागस्य प्रतिबन्धकत्वापत्तेः ।
तदुक्तमिति विरध्वस्तं अतिपूर्वनष्टं । फलायालं फलजनने समर्थं कर्म
यागादि । अतिशयं अदृष्टं विना नेत्यर्थः । तथा च विरध्वस्तं कर्माति-
शयरूपव्यापारं विना फलजनने न समर्थमित्यर्थः । इदं तु बोध्यम् ।
अपूर्वास्वीकारे स्वर्गधाराविच्छेदो न स्यात् नियतपूर्ववृत्तियागरूपकारणस्य
सत्त्वात् किं च ब्रह्महत्यादिनापूर्वानुत्पत्तावपूर्वनाशार्थं प्रायश्चित्ते न
प्रवर्तते । अपि च । कीर्तितयागादपि फलज्जायेत तथा च “धर्मः क्षरति
कीर्तनादित्यादिक्रमपूर्वं मानमिति । ननु यागजन्यापूर्वं सर्वज्ञात्मनिष्ठवां-
सनानिष्टमेव कल्प्यतामिति चेन्न । व्यापारशून्यात्मनोऽपि प्रतिनियत-
स्वर्गभोगः स्यात् तदुक्तमाचार्यैः द्वितीयाद्वैत” संभोगो निर्विशेषाणां ।
भूतैः संस्कारैरपि । सम्भोगः प्रतिनियतभोगः । निर्विशेषाणां व्यापार
शून्यानाम् । भूतैः भूतभाग्यवद्विरिति संक्षेपः ।

भट्टास्तु धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघु-
त्वाद्यागादेरेव स्थायित्वं युक्तं न त्वपूर्वं नचैवमिदानीं
यागप्रत्ययज्ञापत्तिः आत्मविशेषगुणानां द्वितीय-
क्षण एव योग्यत्वादित्याहुस्तन्न । इदानीं न यजेयमिति
प्रत्यक्षविरोधात् विधिभिन्नोऽर्थवादः स त्रिविधः
गुणवादोऽर्थवादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तं विरोधे

भट्टास्तु धर्मिकल्पनातो धर्मकल्पनाया लघुत्वात्
यागादेरेव स्थायित्वं युक्तं न त्वपूर्वं । न चैवमि-
दानीं यागप्रत्ययज्ञापत्तिः आत्मविशेषगुणानां द्विती-
यक्षण एव योग्यत्वादित्याहुस्तन्न इदानीं न यजेयमि-
ति प्रत्यक्षविरोधात् । विधिभिन्नोऽर्थवादः स त्रिविधः
गुणवादोऽनुवादो भूतार्थवादश्चेति तदुक्तं विरोधे
गुणवादः स्यादनुवादोऽवधारिते भूतार्थवादस्तद्धाना-
दर्थवादस्त्रिधा मतः । सोऽयं शब्दोऽनित्य उत्पन्नो
गकारो विनिष्टो गकार इतिप्रतीतेः । अत्र गुरवः
नित्यः शब्दो व्योमैकगुणत्वात्तत्परिमाणवत् नचा-
प्रयोजकत्वं सोऽयं गकार इति प्रत्यभिज्ञानस्यान्य-
थानुपपत्तेः । न चायं भ्रमे बाधकाभावात् न चात्प-
त्यादिप्रतीतिर्बाधिका तस्याभिव्याज्जकवायूत्पत्त्या-
दिविषयकत्वादित्याहुस्तन्न । गकारगतत्वेनोत्पत्त्या-
दिप्रतीतेः । न चासौभ्रान्तिर्बाधकाभावात् प्रत्यभि-
ज्ञानं बाधकमिति चेन्न । अनयैव सा बाधिता किं न
स्यात् न ह्यत्र विनिगमकमस्ति । नन्वेवं विनिगम-
काभावे विनाशादिप्रत्ययस्यैव कुतोऽबाधितत्वमिति
चेन्न । उत्पत्तिविनाशप्रत्यययोर्दुभयोर्बाध्यत्वकल्पना-
पेक्षया प्रत्यभिज्ञानभात्रस्य बाध्यत्वकल्पनायां लाघ-
वात् । अन्ये तु विनिगमनाभावादुभयोरेव प्रमात्व

कथमेतदिति चेत् प्रत्यभिज्ञानस्य गत्वावच्छिन्नभेदा-
भावविषयत्वात् तथा च सति गकारोयमिति स्यान्न
तु सोयमिति चेन्न सोयमित्यस्य गत्वावच्छिन्नाभिज्ञो-
यमित्यर्थात् गकारोयमित्यत्र च गत्वे तद्वृत्तित्वानव-
गाहनात् तथा च सति तज्जातीयोयमिति स्यादिति
चेन्न गत्वे जातित्वानवभासादित्याहुः । भट्टास्तु-
शब्दो नित्यो निःस्पर्शद्रव्यत्वादात्मवदित्याहुः तदपि-
नाक्तदोषात् शब्दस्य द्रव्यत्वे मानाभावाच्च । शब्दो
द्रव्यं साक्षात्सम्बन्धनेन्द्रियग्राह्यत्वाद्घटवदिति चेन्न
अप्रयोजकत्वात् शब्दस्य नीरूपद्रव्यत्वेन बहिरिन्द्रि-
याग्राह्यत्वापत्तेः ॥

ननु कृतकारणीभूतयाग एव स्यायी स्वीकारो लाघवादिति
भट्टमतमाह भट्टास्त्विति । नत्वपूर्वमिति स्वीकार्यमिति शेषः युक्त-
मिति वानुषज्जनीयं । एवं यागस्य स्यायित्वे । इदानीमिति ।
यागस्य विद्यमानत्वे यागाभावस्याभावे यागाभावप्रत्यक्षं न स्यादिति
भावः । विधिस्वरूपकथनपूर्वकमर्थवादं विभजते विधिभिन्न इति गुण-
वादेति विरोधकथनपूर्वकातिशयबोधकपदकदम्बत्वं गुणवादत्वं यथादि-
त्या यूप इत्यत्र यूप आदित्याभेदो विरुद्धस्तत्रादित्यवद्रूपातिशयलक्षणो
गुणो बोध्यत इति । ज्ञातार्थज्ञापकत्वमनुवादत्वं यथाग्निहोत्रं जुहुया-
दित्यनेन होमे ज्ञाते दध्ना जुहोतीत्यत्र जुहोतिना होमज्ञापकत्वं ।
यथावाग्निर्हिमस्य भेषजमित्यादौ प्रत्यक्षज्ञातार्थज्ञापकत्वं । विरोधावधा-
रणोभयविधिभिन्नवाक्यबोध्यत्वं भूतार्थवादत्वं यथा वायुर्वैतेपिष्टेत्यादि ।
यच्च दुःखेन संभिन्नमित्यादि वा अत्र स्वर्गपदवाच्यताविरोधावधारणोभ-

याभावात् । नन्वादौ वाक्यार्थज्ञानं तेन पदघटितं वाक्यं जन्यते ततः
पदज्ञानयदार्थोपस्थितिः शब्दप्रमितिस्तत्करणत्वेन शब्दस्य प्रमाणत्वमुक्तं
तच्च न संभवति वर्णानां नित्यत्वेन वाक्यार्थज्ञानजन्यत्वस्य बाधितत्वा-
दित्यत आह सोऽयमिति । अत्र वर्णो नित्यो न वेति विप्रतियत्तौ । शब्दो
वर्णात्मकः शब्दः अन्यथा ध्वन्यात्मकशब्दस्य गुरुणाप्यनित्यत्वस्वीकारे-
णांशतो वाधापत्तेः । व्योमघटसंयोगे व्यभिचारवारणायैकेति । गुणत्व-
पदं स्वरूपासिद्धिवारणाय । अन्यथा नित्यत्वानुमानस्याप्रयोजकत्वे तथा-
चैकैका एव गकारककारादिव्यक्तय इति हृदयम् । न च तथापि घटादि-
वर्तस्थिरत्वं शब्दस्य प्रत्यभिज्ञया सिद्धं न नित्यत्वमिति वाच्यम् पश्चा-
च्चाशकाभावेन नित्यत्वस्य पर्यवसानात् । तदुक्तं । “तावत्कालस्थिरं
चैनं कः पश्चवाशयिष्यतीति । अयं प्रत्यभिज्ञारूपः । शब्दे नित्यत्वबाध
संभवेन भ्रमायोगादित्याह बाधकेति । ननूत्यत्रो गकारो विनष्टो गकार
इति प्रतीतिरेव बाधका भविष्यतीत्याह । न चेति । तस्याः प्रत्यभिज्ञायाः ।
व्यञ्जकेति । वर्णानामभिव्यञ्जनको यो वायुस्तदीयोत्पत्तिरुत्पन्नो गकार
इति प्रतीतिविषयः । एवं तदीयविनाशो विनष्टो गकार इति प्रतीतिविषय
इत्यर्थः । उत्पत्त्यादिविषयत्वात् । उत्पत्त्यादिप्रतीतिविषयत्वात् । गका-
रगतत्वेनेति । उत्पन्नो गकार इत्यादौ गकारनिष्ठमुत्पत्त्यादिकं प्रतीयते
ने वायुनिष्ठमित्यर्थः असौ । इयमित्यर्थः । इयं गकारादिगतोत्पत्त्या-
दिप्रतीतिः । बाधकामावादिति । गकारादिगतत्वेनोत्पत्त्यादिस्वीकारे
यथा शुक्लो रजतत्वस्वीकारे बाधकं तद्वच्च किमपि बाधकमित्यर्थः ।
अन्यथा घटोत्पत्तिसिद्धिरपि न स्यादिति भावः । प्रत्यभिज्ञानं सोयमिति
ज्ञानं । अनयैव उत्पत्त्यादिप्रतीत्यैव । सा प्रत्यभिज्ञा अत्र प्रत्यभिज्ञानस्य
बाधकत्वे । यच्च उत्पत्त्यादिज्ञानप्रत्यभिज्ञानयोः समवलम्बे । उत्पत्तीति ।
प्रत्ययद्वयस्य बाध्यत्वापेक्षयैकस्य प्रत्यभिज्ञानस्य बाध्यत्वे लाघवमित्यर्थः ।
उभयोः । उत्पत्त्यादिप्रत्ययप्रत्यभिज्ञानयोः । ननु विरोधविषयकप्रत्ययवृ-
यस्य कथं प्रमात्वमित्याह । कथमिति । एतत् । उभयोः प्रमात्वं । प्रत्यभिज्ञान-

स्यति । तथा च गत्वावच्छिन्नाभिन्नोयमित्यर्थः । तथा सति । प्रात्यभिज्ञनस्य गत्वावच्छिन्नभेदाभावविषयत्वे । ननु सोयमिति । गकारोयमित्यत्र गत्वावच्छिन्नाभेदे बुध्यते सोयमित्यत्र श्रुतपूर्वगकाराभेद एव बुध्यते । ननु गत्वावच्छिन्नाभेद इत्यर्थः । सोयमित्यस्येति । श्रुतपूर्ववृत्तिगत्वावच्छिन्नाभेदे बुध्यते ननु श्रुतपूर्वगकाराभेद इत्यर्थः । ननु तर्हि सोयं गकारोयमिति प्रत्ययद्वयस्यावैतन्यं स्यादित्यत आह गकारोयमिति । तद्वृत्तित्वं श्रुतपूर्वगकारवृत्तित्वं । ननु तथापि गत्वजातीयोयमिति प्रत्ययः स्यात् न तु कारोयं सोयमित्याह । तथा चेति । जातित्वानवभासात् । गत्वजातित्वानवभासात् । शब्दो ध्वनिभिन्नशब्दः तेन ध्वनेरनित्यत्वेन नांशतो बाधः । उक्तदोषात् । उत्पत्तिविनाशप्रत्ययविरोधात् । नन्वनुमानसिद्धं यदनित्यत्वं तर्हि कल्प्यतामुत्पत्तिविनाशप्रत्यययोः प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वमत आह शब्दस्येति तथा च हेत्वसिद्धिरिति भावः । हेत्वसिद्धिं निराकरोति । शब्द इति रूपादौ व्यभिचारवारणाय साक्षादिति अप्रयोजकत्वं विवृणोति शब्दस्येति । बहिरिन्द्रियजन्यद्रव्यप्रत्ययत्वावच्छिन्नमिति रूपत्वेन कारणत्वमित्यर्थः । वायुस्तु न प्रत्यय इत्यभिप्रायेणेदं यदि च वायुः प्रत्यय इत्याहस्तदा बहिरिन्द्रियशब्दस्य स्पष्टत्वमपि प्रयोजकं वाच्यमिति ॥

अन्ये तु वर्णो नित्यो ध्वन्यान्वशब्दत्वात् स्फोटवदित्याहुस्तदप्यत एव निरस्तं दृष्टान्तासिद्धेश्च । न हि वर्णान्यः स्फोटात्मकः प्रमाणसिद्धोस्ति । नन्वस्ति सः तथा हि पदानां वर्णकदम्बरूपाणामाशुविनाशितया मेलनासम्भवान् अप्रत्यक्षत्वं तावन्निरुद्धं । तथा च तदप्रत्यये कुतोऽर्थप्रत्ययः स्यात्तस्माद्वर्णाभिव्यङ्ग्यः पदस्फोटः कश्चिदभ्युपेयो यतोऽर्थप्रत्यय

इति तदशुद्धं स हि स्फोटस्ताद्वर्णव्यङ्ग्यः स्तावद् व्यक्ति मध्ये यत्किद्वर्णव्यङ्ग्यो वा ताद्वर्णाभिव्यङ्ग्यो वा नाद्य आशुविनाशितां क्रमिकाणां तेषां मेलनासम्भवात् । न द्वितीयो घकारमात्रोच्चारणे घटपद स्फोटप्रत्ययेऽर्थप्रत्ययापत्तेः वर्णान्तरवैफल्याच्च नान्त्यः तदसम्भवात् । अथ पूर्वपूर्ववर्णगोचरसंस्कारसहितश्चरमवर्णापलम्भस्तद्व्यङ्ग्य इति चेत् तर्हि स स्वार्थप्रत्यायकोऽस्तु कृतं स्फोटेन । अथ पदप्रतीतिवलात्सिद्धिरिति चेन्न तस्य क्रमविशेषवत्तावद्वर्णगोचरत्वात् । ननु तावद्वर्णगोचरप्रत्यय एव न सम्भवतीति चेन्न तावद्वर्णगोचरसंस्कारात् समूहालम्बनरूपतावद्वर्णगोचरस्मरणसम्भवात् । ननु तावद्वर्णमात्रं न पदम् अर्थाप्रत्यायकत्वात् अन्यथा नदीदीनयोरविशेषापत्तेः किन्तु आनुपूर्वीविशेषविशिष्टतावद्वर्णरूपम् । न च तत्प्रत्ययः सम्भवतीति चेन्न घोरत्तत्वं हि तस्यानुपूर्वी अस्ति च तस्य प्रत्ययं घोत्तरं टंशृणोमीति प्रतीतेरिति दिक् ।

वैयाकरणतमाहान्ये त्विति । ध्वनौ व्यभिचारवारणाय ध्वन्या न्येति । स्फोटवदिति । तत्र पदस्फोटरूपपदार्थान्तरस्वीकारादित्यर्थः । अत एव विनाशादिप्रत्ययवलादेव । नन्वन्यथानुपपत्त्या विनाशादिप्रत्ययस्य प्रत्यभिज्ञाबाध्यत्वमेवाच्यतामित्यत आह दृष्टान्त इति ।

स्फोटं दूषयितुमितिपादयति । तथाहीत्यादिना । वर्णकदम्बरूपाणां वर्णसमूहरूपाणां । अप्रत्यक्षत्वं । निरुद्धम् प्रसिद्धम् । तदप्रत्यये पदा प्रत्यक्षे इति पदप्रत्यक्षाधीनमये पदस्मरणं ततः पदार्थापस्थिति शब्दबोध इति क्रमः । तत्र पदघटितवर्णानां नाशात्पदप्रत्यक्षासम्भवे कुतः पदार्थापस्थितिरिति भावः । इत्थं च यज्ज्ञानात्पदार्थापस्थिति-स्तादृशशब्दात्मको नित्योऽवश्यमभ्युपेय इत्याह तस्मादिति । यतो यज्ज्ञानाद्बोधः । नाह इति न तावद्वर्णव्यङ्ग्य इत्यर्थः । तत्र हेतुमाहा- श्विति न द्वितीय इति तावतां मध्ये यत्किञ्चिद्वर्णव्यङ्ग्यस्तदा घकारोच्चारणे घटपदस्फोटप्रत्ययः स्यादित्यर्थः । ननु वर्णान्तरसत्त्वे घमात्रार्दाप प्रत्ययो जायत एवेत्यत आह वर्णान्तरेति । एकस्यापि व्यञ्जकत्वादिति भावः । तदसम्भवात् । तावद्वर्णाभिव्यक्त्यसम्भवात् । ननु पूर्व- पूर्ववर्णानामुच्चारणे सति वर्णानामप्रत्यक्षाणि तैश्च संस्कारा जन्यन्ते- तत्सहितान्त्यवर्णोपलम्भस्य स्फोटव्यञ्जकत्वमित्याहायेति । स एव चरमवर्ण एव । ननु स्फोटं विना तावद्वर्णोचरपदप्रत्यय एव न सम्भवतीत्याहायेति । तत्सिद्धिः । क्रमविशेषवत् आनुपूर्वीविशेषवत् यथा पदे आनुपूर्वीविशेषो बुध्यते तथा तावद्वर्णा अपि बुध्यन्त एवेत्यर्थः । तत्समूहालम्बनेति । तावद्वर्णानुभवैस्तावत्संस्कारा जन्यन्त तत्संस्कारैश्च- रमवर्णरूपोद्बोधकसहकारेण निखिलवर्णोचरस्मृतिरित्यर्थः । तथा च तावद्वर्णोचरस्मृतिरेव पदज्ञानमिति भावः । अथ तावद्वर्णानां पद- त्वाभावं शङ्कते नन्विति तथा च क्रमिकतावद्वर्णानामेवार्थप्रत्यायकत्व- मिति भावः । अन्यथा व्युक्रमवर्णानामर्थप्रत्यायकत्वे अविशेषेति वर्णानां तुल्यत्वाच्चदीति वर्णसमुदापाद्रीनबोधः स्यादिति भावः । रूपमित्यन- त्तरं पदमित्यनुषज्यते । तत्प्रत्ययः । आनुपूर्वीविशेषविशिष्टतावद्वर्णरूप- पदप्रत्ययः घोत्तरत्वमिति घाव्यवहितोत्तरत्वन्तस्यानुपूर्वीत्यर्थः । तस्य आनुपूर्वीविशेषस्य ॥

नन्वर्थापत्तिरपि प्रमाणान्तरं तथा हि पीनो देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते इति प्रत्ययानन्तरं दिवसेऽ- भोजनः पीनत्वं रात्रिभोजित्वमन्तरेणानुपपन्न- मिति तत्कल्पयति । न चात्र प्रत्यक्षादि प्रमाणं किन्त्वनुपपत्तिज्ञानमेव सैवार्थापत्तिरिति चेन्न केव- लव्यतिरेकेणैवोपपत्तस्तथा हि देवदत्तो रात्रौ भुङ्क्ते दिवाऽभुञ्जानत्वेसति पीनत्वात् यन्नैवं तन्नैवं यथ केवलमभोजीति अर्थापत्तिपदं केवलव्यतिरेकिण एव नमानन्तरमिति संक्षेपः ॥

अर्थापत्तिः प्रमाणान्तरमिति मिमांसकमतमित्याशङ्कते । नन्विति तत् रात्रिभोजनं अत्र रात्रिभोजने । अनुपपत्तिज्ञानमेव दिवसेऽभुञ्जा- नस्य रात्रिभोजनं विना पीनत्वमनुपपन्नमिति ज्ञानमेव । अथ केवलव्य- तिरेक्यनुमानेनैवोपपत्तौ कृतं प्रमाणान्तरेणेत्याह केवलेति दिवेति । रात्रिभोजिभिन्नत्वेनतीति विशेषणीयन्तेन दिवसे रात्रौ च भोजनमन्तरे- णापि रात्रिभोजिनोः पीनत्वसत्त्वेपि न क्षतिः । तथा च रात्रिभोजिभि- न्नत्वेसति दिवाऽभुञ्जानत्वे च सति पीनत्वादिति हेत्वर्थः । पीनत्वस्य भोजनव्याप्यत्वावधारणात् । प्रत्यक्षादिना दिवाभोजनवाधे रात्रिभोजन मनुमितौ भासत इति भावः । यन्नैवं यो रात्रौ न भुङ्क्ते । तन्नैवं दिवाभुञ्जानत्वेसति पीनो नेत्यर्थः । नन्वर्थापत्तिपदेन पृथङ्निर्देशः कथमित्य आहार्थापत्तीति ॥

अविदितवक्तृकः शब्दविशेष ऐतिह्यं नाम स यदि मानान्तरं तदा शब्द एव न चेत् प्रमाणमेव नेत्युभयथापि न मानान्तरमिति सिद्धं चत्वारि

प्रमाणानीति । ननु सर्वमिदं प्रमात्वसिद्धौ स्यात्
तदेव तावदसिद्धं न हि तत्प्रत्यक्षं ज्ञानस्यातीन्द्रिय-
त्वात् अन्यथा ज्ञानतज्ज्ञानानां ज्ञानमेव स्यात् न
तु विषयान्तरसञ्चार इति । अत्र गुः वः स्वप्रकाशमेव
ज्ञानं घटादिकमिव स्वात्मानं स्वाधिकरणमात्मा-
नञ्च विषयी करोति अत एव सर्वमेव ज्ञानं घटमह-
ज्ञानामीत्याकारम् । इत्यञ्च ज्ञानस्य मितिमातृमेय-
विषयत्वात् त्रिपुटीप्रत्यक्षताप्रवाद इत्याहुस्तन्न चतु-
र्जन्यघटज्ञानादिना स्वात्मनो विषयीकर्तुमशक्य-
त्वात् चाक्षुषादिज्ञाने विषयमन्निकर्षयोरपि हेतुत्वात्
न चात्पद्यमानं ज्ञानं पूर्वमस्ति सन्निकृष्टस्वा कथम्वा
चक्षुषा आत्मविषयकं ज्ञानं जायते चाक्षुषादिज्ञाने
उद्भूतरूपवत् एव द्रव्यस्य योग्यत्वात् अन्यथा आका-
शस्यापि चाक्षुषादिग्रहापत्तेः ॥

ननु मास्त्वयोपत्तिः प्रमाणान्तरं परं त्वैतद्व्यं तु प्रमाणान्तरं भवि-
ष्यतीत्याशङ्कते । अविदितोऽवनिर्णयः कर्त्ता यस्मैतादृशो यः शब्दवि-
शेषः स ऐतिह्यनाप्रमाणं तस्य शब्देन्तर्भावः । यथा नदीतीरे पंचफलानि
सन्तीत्यादिशब्दविशेषोऽनिर्णीतकृतशब्द एवान्तर्भवतीति । स
तादृशशब्दविशेषः । संक्षेप इति । चेष्टापि प्रमाणान्तरं भविष्यतीति चेन्न
तत्र यदि व्याप्यादि धीस्तदानुमितावन्तर्भावः यदि च लिप्यादिवच्छेष्टायाः
संकेतग्राहकशब्दस्मारकत्वं तदा शब्द एवान्तर्भावः । एवं संभवोपि न
मानान्तरं सहस्रशतमस्तीति सहस्राकृतसंभवोमानमिति दिक् ॥ अथ

प्रमायाः करणे प्रमाणमित्युक्तं तत्र संभवति प्रमात्वस्याज्ञानादिति सिंह-
वलोकनन्यायेनाह । नन्विति । तदेव । प्रमात्वमेव । अथ भट्टमतमी-
न हीति तत्प्रमात्मकज्ञानस्य मनोयोग्यत्वान्मनसैव ज्ञानप्रत्यक्षं भविष्यता
त्यत आहान्ययेति । अन्यथा । ज्ञानस्यैन्द्रियकत्वे । तथा च ज्ञानविषय
कज्ञानानां प्रत्यक्षत्वेऽनवस्था स्यादिति भावः । ननु तत्र विषयान्तरसं-
चाराज्ञानवस्थेत्यत आह । नन्विति । विषयान्तरसंचारे मानाभावादित्य-
र्थः । विषयान्तरसञ्चारे सत्यपि तत्तज्ज्ञानादिविषयसमुद्भवाया ज्ञानधा-
मान्तर्गतायाः कस्याश्चिज्ज्ञानव्यक्तिः प्रत्यक्षं स्यादिति ज्ञानस्यातीन्द्रियत्व-
मिति भावः । ज्ञानजनकसामय्या एव ज्ञानग्राहकत्वमिति कथं ज्ञानस्या
तीन्द्रियत्वमिति प्राभाकरमतमुत्थापयति । अत्र गुरव इति । स्वप्रकाश-
मेवेति स्वमेवस्वस्य ग्राहकं तथा च यथा ज्ञानं घटादिकं गृह्णाति । तथा
स्वस्यस्वरूपं स्वाधिकरणमात्मानं गृह्णातीत्यर्थः । नचायं घट इत्याकारक-
ज्ञाने ज्ञानात्मनः कथं विषयता भविष्यतीत्यत आहात एवेति । अत एव
घटांशज्ञानांशात्मांशानां विषयत्वादेव । मितिज्ञानं । माता प्रमाता आ-
त्मेति पावत् मेयोघटः । वहिरिन्द्रियजन्यज्ञानेनात्मनोऽविषयीकरणात्प्र-
वाद इत्युक्तम् । तथा च निर्युक्तिप्रवादो नशब्देय इति भावः । तदेव ।
त्वाह चतुरिति । चाक्षुषादीति चतुरादीनामात्मना सहस्रविकर्षाभावा-
दिति भावः । ननूत्पद्यमानमात्मविषयकमेव ज्ञानं पूर्वं भविष्यतीत्यत
आह नेति । स्वस्य स्वपूर्ववृत्तित्वाभावादिति भावः । ननु मास्तु स्वस्य
स्वपूर्ववृत्तित्वं तथाप्यात्मनि संनिकृष्टं भविष्यतीत्यत आह संनिकृष्टं
चेति । स्व विषयकज्ञानस्योत्पत्तेः पूर्वं सन्निकृष्टत्वाभावादिति भावः ।
अथ ज्ञानस्य स्वप्रकाशकत्वादुत्पद्यमानं स्वमेव स्वविषयसंनिकृष्टं भविष्य-
तीत्यत आह कथमिति । तथा चात्मनो रूपवत्त्वाभावाच्च चतुर्योग्यत्व-
मित्यर्थः । अन्यथा नीरूपस्यापि चतुर्योग्यत्वे । ज्ञानेन स्वविषयघटादौ
ज्ञाततात्पद्यते तथा च ज्ञानमनुमीयत इति ।

भट्टास्तु ज्ञानं तावत्स्वविषये ज्ञाततात्त्विकं
फलञ्जनयतीति निरुद्धं तथैवानुमेयं ज्ञानमित्याहुः
स्तदपि न ज्ञातताया निरस्तत्वात् । ज्ञानरूपस्य सा-
ध्यस्याप्रसिद्धौ अनुमानासम्भवाच्च उच्यते मनसैव
ज्ञानं गृह्यते योग्यत्वात् न चैवं तज्ज्ञानमपि स्यात्
एवं तज्ज्ञानमपीत्यनवस्था । विषयान्तरसञ्चारसाम-
न्याः प्रतिबन्धकत्वेन कस्यचिज्ज्ञानस्य मनसाऽग्र-
हात् तत्प्रतिबन्धकत्वे किम्मानमिति चेत् फलानुदय
एवेति संक्षेपः । तथापि तस्य प्रामाण्यं केन गृह्यते
न तदनुमानेन ग्रहीतुं शक्यं साध्याप्रसिद्धेः । अत्र भट्टाः
ज्ञाततया ज्ञानानुमितिर्जायमाना प्रामाण्यमपि विष-
यीकरोतीत्याहुः तन्न ज्ञातताया हि ज्ञानमात्रस्य
व्याप्तिर्गृहीता प्रमात्वविशिष्टस्य वा नाद्याः ॥

भट्टमते दूषयितुमुपन्यस्यति । भट्टास्त्विति निरुद्धं प्रसिद्धं । तथा
ज्ञाततया । ज्ञातताया इति । नष्टेऽपि घटे ज्ञातो घट इति प्रतीतेस्तत्र
घटस्यामत्वाज्ज्ञानेन भाषकार्यरूपा ज्ञातता समवायिकारणं बिना
कथमुत्पाद्येति पूर्वं निरस्तत्वादित्यर्थः । नन्विदं ज्ञातता घटत्वप्रकारक-
घटविषयकज्ञानज्ञत्या घटवृत्तिघटत्वप्रकारकज्ञाततात्वादित्यनुमानाज्ज्ञा-
तता दूरापास्तेऽयत्त आह ज्ञानस्येति । तत्र मते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वाज्ज्ञान-
रूपसाध्यस्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । भट्टमताभिप्रेतं ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वं
अग्रहयति । मनसैवेति । योग्यत्वात् योग्यात्मविशेषगुणत्वात् । एवं ज्ञानस्य
मनोयोग्यत्वे । तज्ज्ञानमपि । एवं मनो योग्यं तज्ज्ञानमपीति

ज्ञानविषयकज्ञानमपि मनोयाह्यं स्यादित्यनवस्थित्यर्थः । विषयन्तरेति ।
विषयान्तरसंचारस्य प्रतिबन्धकत्वात्तत्सामन्या अपि प्रतिबन्धकत्वमिति
धारान्तः पातिनः कस्यचिज्ज्ञानस्य मनोयाह्यत्वाभावाच्चानवस्थित्यर्थः
फलानुदय इति । मध्ये ज्ञानान्तरेद्धा कृतिमुखादीनां जायमानत्वाच्च
ज्ञानपरम्परारूपफलोदय इत्यर्थः । तुष्यतुदुर्जनन्यायेन शुद्धते तथापीति
तथापि । ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेऽपि । तस्य ज्ञानस्य तदनुमानेन । ज्ञातता
लिङ्गकज्ञानानुमानेन । साध्येति । तत्र मते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वाज्ज्ञानरूप
साध्याप्रसिद्धिरित्यर्थः । साध्याप्रसिद्धिरूपं दूषणमाह्यं भट्टमताभिप्रेतं
स्वतोयाह्यत्वमाह्यं भट्टा इति । यद्वा । तदनुमानेन प्रामाण्यानुमानेन
अनुमानं तु इदं ज्ञानं प्रमा संवादि प्रवृत्तिजनकत्वादिति बोध्यं
साध्याप्रसिद्धेः । प्रामाण्यरूपसाध्याप्रसिद्धेः । ज्ञाततयेति । अयमर्थः
भट्टमते ज्ञानस्यातीन्द्रियत्वेऽपि ज्ञानानुमापिका विषयनिष्ठा ज्ञातता
प्रत्यक्षा तथा च । ज्ञाततालिङ्गकानुमानरूपया ज्ञानयाहकसामन्या प्रामाण्य
गृह्यत इति यावज्ज्ञानयाहकसामन्यायाह्यमिति निखिलमीमांसकाः तदेव
स्वतस्त्वं नेति नैयायिकाः । भट्टमते तु ज्ञातताजनकज्ञानानुमाने स्वजन
कौभूतविषयस्य भानं व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेः सत्त्वात् । विषयनिरूपणं हि
ज्ञानमतो ज्ञानवित्तिवेद्यो विषय इति तज्ज्ञानविषयकज्ञानेन तज्ज्ञानप्रा-
माण्यं विषयी क्रीयत इति ।

ततो ज्ञानमात्रं सिद्धेऽत्र तु तत्प्रमात्वमपि
साध्यतावच्छेदकरूपेण साध्यं व्याख्या सिद्धेऽत्र तु
रूपान्तरेण अन्यथा वह्निव्याप्योधूम इति ज्ञानाद्द्रव्य-
त्वेन दीपत्वेन दहनसिद्ध्यापत्तेः । नान्त्यः व्यभिचारा-
त्साध्याप्रसिद्धेश्च । गुरवस्तु स्वप्रकाशमहिम्ना स्वमिव
स्वप्रामाण्यमपि सिद्धतीत्याहुः तन्न स्वप्रकाशताया

असिद्धेः । किञ्चैवं ज्ञाने प्रामाण्यसंशयो न स्यात् ज्ञान-
ग्रहे प्रामाण्यनिश्चयान्निश्चिते च संशयायोगात्
अग्रहे स्वप्रकाशग्राह्यताव्याघातात् धर्मिज्ञानाभाव-
वाच्च समानधर्मवत्तया धर्मिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेका-
भ्यां संशयहेतुत्वावधारणाच्च ॥

तत इति । ज्ञाततारूपहेतुना ज्ञानत्वविशिष्टस्य साध्यस्य व्याप्ति-
यहादनुमित्या ज्ञानत्वेन रूपेण ज्ञानसिद्धिर्न तु तज्ज्ञानप्रामाण्यसिद्धिरि-
त्यर्थः । तदेवाह साध्यतेति । ज्ञाततायाः प्रमात्वविशिष्टस्य व्याप्यत्वे
बाधकमाह । नान्य इति । व्यभिचारादिति । इयं ज्ञातता प्रमाजन्या
ज्ञाततात्वादित्यत्र यत्र ज्ञाततात्वं तत्र न प्रमाजन्यत्वं भ्रमजन्यज्ञात-
तायां व्यभिचादित्यर्थः । प्रमाजन्यज्ञाततात्वं हेतुर्भविष्यतीति न व्यभि-
चार इत्यत आह साध्यतेति । गुरुवस्त्विति । यथा स्वस्मिन् स्वविषयो
भवति तथा स्वनिष्ठं प्रामाण्यमपि विषयो भवतीत्यर्थः । अयं भावः
ज्ञानजनकसामर्थ्या ज्ञानग्राहकया घटत्ववति घटत्वप्रकारकज्ञानत्वरूप
प्रामाण्यं गृह्यते घटमहं जानामीत्याकारकमेवज्ञानज्ञानं । तत्र वक्ष्या-
घटत्वतदुभयवैशिष्ट्यं गृह्यते मनसा च ज्ञानज्ञानत्वं तदुभयवैशिष्ट्यं
प्रकारत्वं च गृह्यत इति गुरुमते प्रामाण्यस्य स्वतोयाह्यत्वमिति स्वेति
ज्ञानस्यति पूरणीयं । सिध्यसिद्धिव्याघातदाह किञ्चेति । एवं प्रामा-
ण्यस्य ज्ञानग्राहकसामर्थ्याग्राह्यत्वे । तथा च यदि ज्ञानं गृहीतं तर्हि
तद्वत् प्रामाण्यं गृहीतमिति । यदि च ज्ञानं न गृहीतं तदा ज्ञानरूप
धर्मिणोऽज्ञानाच्च ज्ञानधर्मिकप्रामाण्यसंशय इति । ननु मास्तु धर्मि-
ज्ञानं संशयहेतुरित्यत आह समानेति । पुरुषत्वपुरुषाभावकोट्योः समा-
नोधर्म उघंत्वादिति । तद्वदुर्मिज्ञानस्यान्वयव्यतिरेकाभ्यां हेतुत्वमित्यर्थः ।
अथ जानामीति प्रतीतिज्ञानज्ञानं मनोयोग्यमिति नातीन्द्रियं तथाचानु-

व्यवसायेन व्यवसाये गृह्यमाणे व्यवसायविषयधर्मधर्मिवत्तदुभयवैशिष्ट्यमपि
विषयीकरोति व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वादिति ।

मुरारिमिश्रास्तु तद्वद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्र-
कारकत्वं प्रामाण्यं तच्च प्रथमानुव्यवसायेनैव गृह्यते
तथा हि घटत्ववांस्तावद्व्यवसायेनोपनीतस्तद्विशेष्यक-
तासर्गरूपाज्ञाने मनसा गृह्यते विशेषणस्य तद्वत्तः पूर्वमु-
पस्थितत्वात् । न च मनसो वहिरर्थप्रकाशासामर्थ्यं
उपनयसहकारेण तस्य वहिरर्थप्रकाशकत्वात् ।
कथमन्यथा कविकाव्यादौ मूलभूतं ज्ञानं कथम्बाऽनु-
व्यवसाये विषयप्रतिभानं घटत्वमपि व्यवसायेनैवो-
पनीतमतस्तत्प्रकारकता विषयतावत्सुग्रहा इत्युभय-
स्यैकत्र ग्रहेण गृहीतं प्रामाण्यमिति ॥

स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एवेत्यप्रिमायवतां मतमाह मुरारिमिश्रा-
स्त्विति । तद्वद्विशेष्यधर्मत्वमिति घटत्ववद्विशेष्यत्वमिति । तत्प्रकारक-
त्वं घटत्वप्रकारकत्वं । तच्चति । इयं घट इति व्यवसायः । ततो
ज्ञानज्ञानत्वनिर्विकल्पकं । ततो घटमहं जानामीति प्रथमानुव्यवसाय-
स्तत्र प्रामाण्यं गृह्यत इत्यर्थः । अत्रैवकारेण विलम्बाभावः सूच्यते ।
तथाचैतन्मते यावत्स्वाश्रयग्राहकेण गृह्यत एव न वेति विप्रतिपत्तिरिति
भावः । ज्ञानज्ञानस्य यावद्विषयविषयकमात्तात्कारतया धर्मधर्मिवत्तद्वैशि-
ष्ट्यस्यापि भानात्तद्व्यवसायरूपप्रत्यासत्तेस्तुल्यत्वादित्यभिप्रेत्याह घटत्ववा-
निति । तावद्व्यवसायोपनीतः अयं घट इति व्यवसायनक्षणसचिकर्षण
सचिकृष्टः अतः घटत्वव्यवसायोपनयान् तद्वद्विशेष्यताकसंभोग-
ज्ञानेन घटत्ववद्विशेष्यताकः संभोगो यस्य एतादृशव्यवसायरूपज्ञानेन मन-

सा गृह्यत इत्यर्थः । अथ घटत्ववतो विशेषणतयैव भानं न तु संसर्गवि-
धयेत्यत आह विशेषणस्येति । तद्वतः । घटत्ववतः । पूर्वं अनुव्यवसा-
यात्पूर्वं । ननु मनसो वहिरस्वातन्त्र्याद्घटवतः कथं संसर्गविधया भान-
मित्यभिप्रायवानाह । न चेति । उपनयेति । व्यवसायोपनीतं घटादिक-
मनुव्यवसाये भासते । तथा च मनो वहिः पदार्थग्रहणे न स्वतन्त्रं । परं
तु लौकिकालौकिकसचिकर्षद्वारा वहिः पदार्थग्राहकं भवत्येवेत्यर्थः । अन्य-
थोपनयसहकारेणापि वहिः पदार्थायोग्यत्वे । अतीतानागतपदार्थानां
लौकिकसचिकर्षाभावेपि ज्ञानलक्षणलौकिकसचिकर्षस्य सत्त्वात्काव्यमूलभूतं
वाक्यार्थज्ञानमित्यर्थः । कथं वेति । अयं घट इति पूर्वं व्यवसायस्ततो
घटमहज्ज्ञानमित्यनुव्यवसायस्तत्र व्यवसायलक्षणोपनयं विना कथं
घटादिरूपविषयभानमित्यर्थः । घटत्ववद्विशेष्यकत्वमिति घटत्वप्रकारकत्वं
प्रामाण्यं तत्र सत्यन्तभानप्रकारमुक्त्वा घटत्वप्रकारकत्वभानप्रकारमाह
घटत्वमपीति । व्यवसायोपनीतमित्यनन्तरं गृह्यत इत्यनुषङ्गते । अतो
घट इति व्यवसायोपनीतत्वात् । तत्प्रकारता घटत्वप्रकारता । विषयता-
वत् । घटत्ववद्विशेष्यकत्ववत् । यथा घटत्ववद्विशेष्यकत्वं सम्बन्धविधया
व्यवसायोपनीतमनुव्यवसाये भासते तथा घटत्वप्रकारकत्वमित्यर्थः ।
उभयत्र उभयमित्यर्थः । एकत्रेति । एकत्रानुव्यवसाये घटत्ववद्विशेष्यकत्व
घटत्वप्रकारकत्वं चोभयं गृहीतं तदा गृहीतमेव प्रामाण्यमित्यर्थः ॥

तदपि न एवं हि तद्विशेष्यकत्वं तत्प्रकारकत्वं च
गृहीतं । न चैतावदेव तत्प्रामाण्यं किन्तु तद्विशेष्यक-
त्वविशिष्टतत्प्रकारकत्वं न च तद्विशेष्यकत्ववैशि-
ष्ट्यमनुव्यवसायो गृहीतुमर्हति तद्विशेष्यकत्वस्य
पूर्वमनुपस्थितेः संसर्गविधया हि विशेष्यता प्रकारता
च भासते । किञ्चैतदपि न प्रामाण्यं वह्निगुञ्जयोगुञ्जा-

वह्नी इति भ्रमेऽतिव्याप्तेः अस्ति हि तत्र वह्निविशे-
ष्यकत्वं वह्नित्वप्रकारकत्वं च किन्तु तद्विशेष्यकत्वा-
वच्छेदेन तत्प्रकारकत्वमित्युक्तं । न चावच्छेद्याव-
च्छेदकभावः प्रथमं गृहीतुं शक्यः तद्विशेष्यकत्वस्य
पूर्वमप्रतीतेः ॥

अथ रङ्गरजतयोरिमे रङ्गर जत इति समूहालम्बनस्य भ्रमसाधा-
दण्यत्तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वमात्रं प्रामाण्यमित्यभिप्रायवा-
नाह । तदपि नेति । तदपि निरुक्तमिष्टमतमपि । न चैतावदेवेति ।
तद्विशेष्यकत्वे सति तत्प्रकारकत्वप्रामाण्यस्य रङ्गरजतयोरिमे रज-
तरङ्ग इति समूहालम्बनभ्रमेपि सत्त्वादिति भावः । यद्वा ननु तद्विशे-
ष्यकत्वमिति तत्प्रकारकत्वमात्रं प्रामाण्यं न तस्यानुव्यवसायोत्तरं व्यवसा-
यनिष्ठप्रामाण्यसंशयो न स्यात्तथा च तद्विशेष्यकत्वावच्छिन्नं तत्प्रकारकत्वं
तच्च नानुव्यवसायगम्यमित्यभिप्रायवानाह । तदपि नेति किंत्विति
तद्विशेष्यकत्वं संसर्गविधयानुव्यवसाये भासते न तु प्रकारतयेति तद्वै-
शिष्ट्यं न व्यवसाये भासते तथा च यदि तद्विशेष्यकत्ववैशिष्ट्यं न व्यव-
साये भासते तदा व्यवसायोपनीतं तद्विशेष्यकत्ववैशिष्ट्यं नावुव्यवसाये
भासत इति भावः । अनुपस्थितेः । विशेषणतयानुपस्थितेः । संसर्गति
संसर्गविधयाभातस्य तद्विशेष्यकत्वस्य तत्प्रकारकत्वस्य च वैशिष्ट्यं नानु-
व्यवसाये भासत इति भावः । अथ विशिष्टज्ञानसमूहालम्बनयोर्वैलक्षण्या-
न्यथानुपपत्त्या सम्बन्धसम्बन्धोपि भासते तथा तद्विशेष्यकत्ववैशिष्ट्यस्य
व्यवसायोपनीतस्यानुव्यवसाये भानं भवत्येवेति विवक्षितप्रामाण्यमपि
स्वतो ग्राह्यं भवत्येवेत्यत आह । किं चेति । तदपि । तद्विशेष्य-
कत्वविशिष्टं तत्प्रकारकत्वमपि वह्नीति वह्न्यंशे गुञ्जात्वं प्रकारं । गुञ्जा-
ं वह्नित्वं प्रकार इति वह्निगुञ्जयोगुञ्जावह्नीति भ्रमस्तत्र वह्नित्ववह्नी-

शेष्यकत्वं बहिर्विषयप्रकारकत्वं च भासत इति तत्रातिव्याप्तिरित्यर्थः तद्वद्वि-
शेष्यकत्वविच्छेदनं तथा च बहिर्विषयविशेष्यकतावच्छेदकं बहिर्विषयमिति-
बहिर्गुञ्जयोगुंजावहीति भ्रमे बहिर्विषयविच्छेदेन बहिर्विषयप्रकारकत्वाभावाच्च
दोष इति । न चेति । तथा चानुव्यवसाये घटत्वविशेष्यकत्वमिति
घटत्वप्रकारकत्वं गृह्यते न तु घटत्वविशेष्यकतावच्छेदकघटत्वाव-
च्छेदेन घटत्वप्रकारकत्वं गृह्यत इत्यर्थः तद्वद्विशेष्यकत्वस्य घटत्वविशेष्य-
कत्वस्य अप्रतीतिरिति । विशेषणतयाऽप्रतीतिरित्यर्थः । घटत्वविशेष्य-
कत्वं व्यवसाये संसर्गमयोदया भासते न तु विशेषणतयेति तदवच्छेदकाव-
च्छेदकभावो नानुव्यवसाये भासत इति भावः ।

अत्रोच्यते मास्तां प्रथमानुव्यवसायेन प्रामा-
ण्यग्रहः द्वितीयेन तु स्यात् तद्वद्विशेष्यकत्वस्य पूर्व-
प्रथमानुव्यवसायेनापस्थितेः । न चैवं प्रामाण्यस्यानु-
व्यवसायगम्यत्वे प्रामाण्यसंशयो न स्यादिति वाच्यम्
दोषवशाद्यत्र प्रामाण्यं नानुव्यवसायेन गृहीतं तत्र
संशयसम्भवात् अन्यथा पुरुषत्वसंशयोपि न स्यात्
तस्य चतुर्वेद्यात्वात् न चैवं प्रामाण्यस्य स्वतो ग्राह्य-
त्वमागतमसति प्रतिबन्धके यावदाश्रयानुव्यवसाय-
ग्राह्यत्वं हि मिश्रनये स्वतो ग्राह्यत्वं तच्च न प्रथमा-
नुव्यवसायेनाग्रहात् एवञ्चसाध्यप्रसिद्धावनुमानमपि
तद्ग्राहकं तद्यथा इदं पुरुषजनं प्रमा करादिमिति
पुरुषज्ञानत्वात् सम्प्रति जन्यज्ञानवत् यद्वा यन्नैवं तन्नैवं
यथा घट इति व्यतिरेकी ॥

अथ प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्यग्रहे तृतीयतणवृत्तिसंशयो न
स्यात्तथा हि प्रथममयं घट इति व्यवसायस्ततो ज्ञानज्ञानत्वनिर्विकल्पकं
ततो घटमहं जानामीत्यनुव्यवसायस्ततः प्रामाण्याप्रामाण्यकोटि स्मरणं
ततो इदं ज्ञानं प्रमा न वेति संसयोनुभवसिद्धः स न स्यात् । प्रथमा
व्यवसायेनावच्छेदकत्वांशस्याग्रहात्तद्वद्विशेष्यकत्वावच्छेदेन तत्प्रकार-
कत्वग्रहे तद्वद्विशेष्यकत्वज्ञानत्वेन हेतुत्वात् । द्वितीयानुव्यवसायेन प्रा-
माण्याग्रहे तु प्रथमानुव्यवसायोपनीततद्वद्विशेष्यकत्वं गृह्यत एवेत्यभि-
प्रायवात्समाधत्ते मास्तामिति । द्वितीयेनेति द्वितीयानुव्यवसायेन प्रामा-
ण्यग्रहे सति तत एव निष्कम्पप्रवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । तद्वद्विशेष्य-
कत्वस्य विशेषणतया तद्वद्विशेष्यकत्वस्य पूर्वद्वितीयानुव्यवसायात्पूर्वं
प्रथमानुव्यवसायेनेति । अयं भावः । यथा प्रथमानुव्यवसाये विशेषणतया
व्यवसायोपनीतघटत्ववान् घटत्वं च भातम् घटत्वविशेष्यकत्वम्
घटत्वप्रकारकत्वम् च संसर्गमयोदयाभातम् । तथा द्वितीयानुव्यवसाये
प्रथमानुव्यवसायोपनीतं घटत्वविशेष्यकत्वं घटत्वप्रकारकत्वम् च
विशेषणतया भातम् । अवच्छेदकत्वांशस्तु संसर्गमयोदया भात इति
घटत्वविशेष्यकत्वावच्छेदेन घटत्वप्रकारकत्वं भातमिति प्रामाण्यं गृही-
तमेवेति । दोषवशात् प्रामाण्यग्रहप्रतिबन्धकीभूतदोषवशात् । अन्यथा
संशयजनकीभूतदोषसत्त्वे संशयानुत्पत्तौ कुत इत्यत आह तस्येति । तस्य
पुरुषत्वस्य । तथा च पुरुषत्वस्य चतुषसामशीसत्त्वे पुरुषत्वसंशयजनकसा-
धारणधर्मवद्भिर्मज्ञानरूपसामग्र्यां सत्यां पुरुषत्वसंशयस्तथा प्रामाण्यग्रहस्य
ज्ञानग्राहकानुव्यवसायरूपसामशीसलेपि प्रामाण्यसंशयजनकसामग्र्यां सत्यां
प्रामाण्यसंशय एव भवतीति भावः । एवं प्रामाण्यस्यानुव्यवसायगम्यत्वे
मिश्रमतविवर्तितस्वतो ग्राह्यत्वाभावं व्यवस्थापयति असतीति व्यवसाये
त्वप्रामाण्यग्रहरूपप्रतिबन्धकसत्त्वेन व्यवसायेन प्रामाण्याग्रहादसतीत्युक्तं
सर्वप्रामाण्यानां स्वाश्रयग्राहकानुमितियाह्यत्वस्य सत्त्वात्परतत्त्वं

स्यादेत उक्तं यावदिति । स्वं प्रामाण्यं तदाश्रयो व्यवसायस्तस्यानुव्यवसायशास्त्रत्वमित्यर्थः । प्रामाण्याश्रयीभूतव्यवसायशास्त्राणां यावदनुव्यवसायानां न प्रामाण्याश्रयकत्वं प्रथमानुव्यवसाये व्यभिचारादित्याह तच्चेति । तच्च स्वतस्त्वं च । अयहात् प्रामाण्याश्रयात् । इत्थं च प्रथमानुव्यवसायेन प्रामाण्याश्रयान्निश्चयताभिप्रेतं यत्स्वाश्रयशास्त्रत्वरूपं स्वतस्त्वं निरस्तमिति भावः । अथ द्वितीयानुव्यवसायरूपसाध्यप्रसिद्धावनुमानमपि प्रामाण्याश्रयकमित्याहैवञ्चेति । तथा च न साध्याप्रसिद्धिरिति भावः । तद्वाहकं । प्रामाण्याश्रयकं । तत् अनुमानं । संप्रतिजन्यज्ञानवत् अभ्यासदशोत्पन्नपुरुषज्ञानवत् । व्यतिरेकव्याप्त्यभिप्रायादाहा यद्वेति यच्चैवं यत्प्रमा न तच्चैवं तत्करादिमिति पुरुषत्वप्रकारकज्ञानमपि न ।

अन्ये तु प्रथम प्रामाण्याभाव एव प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यं न च साध्याप्रसिद्धिः न हि व्यतिरेकिणा साध्यहेत्वोर्व्याप्तिर्गृह्यते किन्तु साध्यभावहेत्वभावयोरिति किन्तदप्रसिद्ध्या । न च साध्याप्रसिद्धौ तदभावासिद्धिः प्रतियोगिज्ञानसाध्यत्वात्तदभावस्येति वाच्यम् तस्य प्रतियोगिरूपत्वात् न च प्रतियोगिज्ञाने हि अभावज्ञानं कारणं प्रमाणाभावात् एवञ्च यद्वापकतया हेत्वभावो गृहीतस्तेन हेतुना तदभावः सिद्धतीति । न च साध्याज्ञाने कथं तद्विशिष्टज्ञानरूपानुमितिः अप्रामाण्याभावविशेष्यकाया एवानुमितेरभ्युपगमादित्याहुः ॥

अथ प्रामाण्यरूपसाध्यप्रसिद्धिं विना व्याप्तेरपहात्कथं प्रामाण्यस्य परतो याह्यत्वमिति पूर्वपक्षे चिन्तामणिमतमाह । अन्येत्थिति अयं भावः प्रथमप्रामाण्याभावरूपं प्रामाण्यं व्यतिरेकिणा साध्यं तत एव निष्कम्पप्रवृत्त्युपपत्तेः तदेवसिध्येत् पक्षधर्मतावलात्तद्वति तत्प्रकारकत्वमादाय सिध्यति । तथा हि अयं वह्नित्वेनानुभवः वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारको न अवह्नित्वसि प्रकारको घान दाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वेमिति वह्नित्वप्रकारकत्वात् पक्षैवम् तच्चैवम् । यथा वक्ष्यमिति । अथा प्रामाण्याभावरूपसाध्याप्रसिद्धिरिति कथं व्यतिरेक्यनुमानम् । न च घटादावप्रामाण्याभाव रूपं साध्यं प्रसिद्धमिति वाच्यम् । तर्हि तद्वति तत्प्रकारकत्वरूपप्रामाण्यस्यच्छादौ प्रसिद्धस्य ज्ञाने भानसंभवादभावरूपसाध्यानुसरणं व्यर्थमित्यभिप्रायवानाह न चेति । किंत्विति । व्यतिरेकिणि साध्याभावव्यापकत्वं साधनाभावेति भावः । किमिति । तथा चाप्रामाण्या भावरूपसाध्याप्रसिद्धत्वपि न व्यतिरिति भावः । साध्याप्रसिद्ध्याप्रामाण्याभावरूपसाध्याप्रसिद्धौ । तदभावाप्रसिद्धिः अप्रामाण्याभावाभावरूपसाध्याभावाप्रसिद्धिः । प्रतियोगीति । अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं कारणम् । तथा च प्रामाण्याभावाभावज्ञानेऽप्यप्रामाण्यभावज्ञानं कारणमित्यर्थः तस्य अप्रामाण्याभावाभावस्य । प्रतियोगीति अभावज्ञाने प्रतियोगिज्ञानं कारणम् न तु प्रतियोगिज्ञानेऽभावज्ञानम् तथा चाप्रामाण्याभावाभावस्याप्रामाण्यरूपत्वादप्रामाण्यज्ञाने नाप्रामाण्याभावज्ञानं कारणमित्यर्थः । यद्वापकतया साध्याभावव्यापकतया तदभावः सिध्यति । साध्याभावाभावरूपसाध्यं सिध्यति । तथा हि वस्तुभावव्यापकतया धूमाभावो गृहीतस्तेन धूमेन हेतुना वह्निः सिध्यति तथा च प्रकृते वह्नित्वाभाववति वह्नित्वप्रकारत्वाभावरूपप्रामाण्याभावरूपसाध्यम् । तदभावस्य व्यापकः दाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वेमिति वह्नित्वप्रकारकत्वरूपहेत्वभाव इति दाहसमर्थमात्रविशेष्यकत्वेमिति वह्नि-

त्वप्रकारकत्वेन हेतुना बह्वित्वाभाववति बह्वित्वप्रकारकत्वाभावरूपं साध्यं सिध्यतीति । साध्याज्ञाने निरुक्तसाध्याज्ञाने । तद्विशिष्टज्ञानरूपा साध्यविशिष्टज्ञानरूपा । अप्रमाण्येति । विशिष्टवैशिष्ट्यबोधे विशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयः कारणम् । तथा चाप्रसिद्धसाध्यकस्थले साध्यविशेषिकैज्ञानुतिमिस्तत्र पक्षतावच्छेदकविशिष्टपक्षज्ञानरूपविशेषणतावच्छेदकप्रकारकनिश्चयस्यापेक्षितत्वादिति भावः ।

आस्तां तावत्तथापि तद्वति तत्प्रकारकत्वग्रहे उक्तैव गतिः । किञ्च करादिमति पुरुषत्वज्ञानहेतुत्वं केन ग्राह्यं अनुव्यवसायेनेति चेत् तर्हि पुरुषत्ववति तत्प्रकारकत्वग्रहः केन वार्यतां यतस्तमपहाय एव सृष्ट्यादर इति । अन्ये तु तत्प्रकारकज्ञानत्वमेव प्रामाण्यं । न च रजतत्वप्रकारकं शुक्तिज्ञानमिति प्रमाणं स्यात् तदसिद्धेः । न हि यत्र यत्रास्ति तत्र तत्प्रकारकज्ञाने मानमस्ति कथन्तर्हि शुक्ताविदं रजतमिति व्यवहार इति चेत् तत्र व्यवहर्तव्यरजतत्वासंसर्गाग्रहात् रजत्वप्रकारकशुक्तौ प्रवृत्तिरपि तत्रेष्टतावच्छेदकरजतत्वस्या संसर्गाग्रहात् ॥

अस्तामिति । तत् । आप्रामाण्याभावरूपप्रामाण्यं तथा चाप्रामाण्याभावरूपं प्रामाण्यं व्यतिरेकेणा साध्यं तथा ऽपि तद्वति तत्प्रकारकत्वग्रहे तु द्वितीयानुव्यवसायेन गृह्यत इत्युक्ताव गतिरित्यर्थः । न चाप्रामाण्याभावरूपं प्रामाण्यं व्यतिरेकेणा साध्यं तदेव वा सिध्येत्यतर्धमतावलात्तद्वति तत्प्रकारकत्वमादायैव सिध्यतीत्यत आह किं चेति । यद्यं पुरुषत्वज्ञानुभवः पुरुषत्वाभाववति पुरुषत्वप्रकारको न करादिमति

पुरुषत्वज्ञानत्वादित्याद्यनुमानेन करादिमति पुरुषत्वज्ञानत्वं केन ग्राह्यमित्यर्थः । हेतुग्रहे स्वतो ग्राह्यत्वमिति शङ्कते अनुव्यवसायेनेति । तर्हि करादिमति पुरुषत्वज्ञानत्वस्य स्वतो ग्राह्यत्वे तत्प्रकारकत्वग्रहः पुरुषत्वप्रकारकत्वग्रहः । अत इति । तद्वित् प्रकारकत्वरूपप्रमाणस्य द्वितीयानुव्यवसायग्राह्यत्वं परित्यज्याप्रामाण्याभावरूपप्रामाण्यं व्यतिरेकेणा साध्यमित्यादिकुष्टाष्टिमात्रमित्यर्थः । अथ सर्वेषां ज्ञानानां यथार्थत्वात्प्रामाण्ये तद्विद्विशेष्यकत्वं व्यर्थमिति प्राभाकरमतमाहान्ये त्विति तत्प्रकारकत्वमात्रं प्रामाण्यं भ्रमसाधारणमित्याह न चेति । तदसिद्धेः । रजतत्वप्रकारकशुक्तिज्ञानस्यासिद्धेः । तत्र व्यवहर्तव्येति । रजतमिति व्यवहारविषयीभूतशुक्तौ रजतत्वासम्बन्धग्रहाभावाच्छुक्तौ रजतमिति व्यवहार इत्यर्थः । इष्टेति । इष्टं रजतं तथा चेष्टतावच्छेदकीभूतरजतत्वासम्बन्धग्रहाच्छुक्तौ रजतत्वप्रकारिका प्रवृत्तिर्भवत्येवेत्यर्थः ।

अथ रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं प्रामाण्ये कारणं क्लृप्तं तथा च तेन विना कथं शुक्तौ प्रवृत्तिस्स्यादिति चेन्न तत्रापि रजतत्वासंसर्गाग्रहस्य हेतुत्वात् । अथासंसर्गाग्रहस्याविशेषात्क्वचित्सम्बादिनी प्रवृत्तिः क्वचिद्विसम्बादिनीति कुतो नियम इति चेन्न तद्वति तत्संसर्गाग्रहस्य तत्प्रकारकसम्बादिन्यां तदभाववति तत्संसर्गाग्रहस्य तत्प्रकारकविसम्बादिन्यां प्रवृत्तौ हेतुत्वात् । अत्रोच्यते लाघवाद् रजतत्वसंसर्गाग्रहे रजतत्वप्रकारकप्रवृत्तौ हेतुः न तु रजतत्वासंसर्गाग्रहे गौरवात् । न च शुक्तौ तदसम्भवः विशेषणज्ञानं विशेष्येन्द्रियसन्निकर्षस्तयोरसंसर्गाग्रह

एव हि विशिष्टज्ञाने हेतुः । अस्ति चात्रापि विशेषणर-
जगत्वस्य ज्ञानं विशेष्यरूपशुक्तीन्द्रियसन्निकर्षस्तयो-
रसंसर्गाग्रहश्च । अथ रजतत्वेन्द्रियसन्निकर्षविरहा-
त्कथं तत्प्रकारकं प्रत्यक्षमिति चेत् सन्निहितं यत्र
रजतं तत्रसंयुक्तसमवायस्यान्यत्र ज्ञानस्य सन्निकर्षस्य
त्वात् । ज्ञानस्य सन्निकर्षत्वे किं मानमिति चेत् रजत-
त्वप्रकारकं प्रत्यक्षमित्यवहि तत्रैव किं मानमिति
तत्प्रकारिका प्रवृत्तिरिति संक्षेपः ॥

इति महामहोपाध्यायश्रीचूडामणिविरचितायां
न्यायसिद्धान्तमञ्जर्यां शब्दपरिच्छेदस्समाप्तः ॥

रजत्वासम्बन्धाग्रहस्य तत्प्रवृत्तिं प्रति कारणत्वमिति सङ्कते अथेति
भवतु तादृशप्रवृत्तौ रजतत्वप्रकारकं ज्ञानं हेतुस्तथापि रजतत्वासंसर्गा-
ग्रहस्य कारणात्वं केन वार्यमित्यभिप्रायप्रधानाह तत्रापि । अविशेषात् ।
जतशुक्तिसाधारण्यात् । गौरवादिति । अभावद्वयप्रवेशे गौरवादित्यर्थः ।
तदसंभवः रजतत्वसंसर्गाग्रहासम्भवः । अत्रापि शुक्तौ रजतमिति ज्ञानेपि
अन्यत्र । असन्निहिते रजतत्वे तत्रैव शुक्तौ रजतत्वप्रत्यक्ष एव तत्प्रकारिका
रजतत्वप्रकारिका । संक्षेप इति । अयं भावः प्रमापरत एवात्यज्यते न तु
स्वतः । अत्र यथा ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानग्राहकसामग्रीग्राह्यं न वेति विप्र-
तिपत्तिस्तथा ज्ञानप्रामाण्यं ज्ञानसामग्रीमात्रजन्यं न वेति विप्रतिपत्तिः ।
ज्ञानसामान्यसामग्रीजन्यत्वे प्रमायास्त्वप्रमापेतया वैलक्षण्यं न स्यादिति ।
अथैकजातीयसामग्रीसत्त्वे यथा पटयोर्वैलक्षण्यं तथाप्रमाप्रमयोरपीति
चेत् । प्रमायाः सामान्यसामग्रीजन्यत्वात्स्वत एवात्यज्यते । अप्रमायास्तु
दोषरूपज्ञानव्यतिरिक्तसामग्रीजन्यत्वात्परतस्त्वमिति । अत्राच्यते अप्रमाया

यथादोषजन्यत्वं तथा प्रमाया अपि गुणः । जन्यत्वं तथाचानित्यप्रमात्वं
कार्यतावच्छेदकं बाधकमन्तरेण कार्यमात्रवृत्ति धर्मत्वात् अप्रमात्ववृत्तिरिति
प्रत्यक्षप्रमायां भूयोवर्षेन्द्रियसन्निकर्षः । आनुमितौ यथार्थलिङ्गकपरामर्शः
उपमितौ सादृश्यं ज्ञानं गुणः शब्दप्रमायां यथार्थवाक्यार्थज्ञानं गुण इति
जन्यत्वात्प्रमा परतः एवात्यज्यते इति दिक् । तर्कार्णवे खेलनचञ्चलाये
पश्यन्तु ते यन्यममुम्प्रदीपं यतो निवेशा विखिलं निरीक्ष्य मुर्कोयि गीर्वा-
णगुरुप्रमेयः ॥ १ ॥ श्रीमन्महात्मजयादवेन श्रीरामकृष्णस्य गुरोः प्रसा-
दात् विभाव्य सत्तर्कसमूहसारं व्याख्याकृता सा शुभदास्तु लोके ॥ २ ॥ मदी-
यैवो हि न बुध्यते यैर्नायं हि यत्नः खलु तेषु योग्यः सुहृत्कदाचिद्वि-
तात्र दत्तः सूर्यक्रियाया घटकोप्यनन्तः । श्रीरामो जयति तराम् ॥ ३ ॥

Peru 7699
J 266.

महामण्डल शास्त्र प्रकाशक समिति प्रेस, बनारस, सिटी ।

सुखसूत्रस्य प्रथमः अध्यायः । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।
 हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।
 अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।
 अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।
 अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।
 अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।
 अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।
 अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।
 अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।

। अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् । अथ हिंसा विना सुखसूत्रम् ।

137

ಕವ್ಯಾಂತ ಸಂಖ್ಯೆ F1072

इ० जे० लाजरस ऐण्ड को० द्वारा प्रकाशितानि पुस्तकानि

अद्वैतदीपिका—सटीक	८॥)
अनुवाददीपिका	॥॥)
आगमप्रामाण्य—	॥॥)
काशिका	५)
खण्डनखण्डखाद्य—	७॥)
जैमिनिसूत्र (न्यायशास्त्र)	॥॥)
तत्त्वमुक्ताकलाप	१८)
तत्त्वविन्दु	१८)
दिङ्मीमांसा	॥८)
न्यायसिद्धान्तमञ्जरी—	२॥)
पराशरस्मृति—विद्वन्मनोहराख्य व्याख्यासहित	४)
प्रौढमनोरमाखण्डन	१॥)
ब्रह्मसूत्रतात्पर्यविवरण	१॥)
महाभारततात्पर्यनिर्णय	२॥)
विधिविवेक	४)
वेदाथसंग्रह	४॥)
शाकटायन व्याकरण	७)
श्रीभाष्य रामानुज	६)
श्रौतपदार्थनिवचन	६)
सिद्धान्तशिरोमणि—पूर्वार्द्ध मल्लि	३)
श्रीमुरलीधरभा कृत टीका	३)

सर्वविधपुस्तकप्राप्तिस्थानम्—

मास्टर खेलाडील ऐण्ड सन्स.

संस्कृत बु

कचोडी गला.

बदामस मिरी ।

केवल आवरणपृष्ठ मास्टर प्रिण्टिङ्ग वर्क्स, मुद्रणागारे मुद्रितम् ।